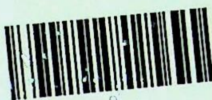

१८५० शकीये वैशाखे | ११श-वर्षस्य १म-संख्या

April 1928 | Vol. XI, No. 1.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृतसाहित्यपरिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—श्रीकालीपदतर्काचार्य्यः

सह-सम्पादकः—श्रीदुर्गामोहनभट्टाचार्य्यः एम्. ए.

কেশরাশিকে কুঞ্চিত ও কোমল করিবার জন্যই

কেশ-রঞ্জন তৈল—

এই আসমুদ্র ভারতের সর্ব্বত্র কেশরঞ্জনের শতমুখে সুখ্যাতি। নিত্য স্নানকালে কেশরঞ্জন মাথায় মাখিলে সমস্ত দিনটী চিত্ত প্রফুল্ল থাকে ; কেশ-রঞ্জন নিত্য মাথায় মাখিলে মাথা ধরা, মাথা ঘোরা, অনিদ্রা, মন হু হু করা প্রভৃতি উপসর্গ বিদূরিত হয়। দেশের রাজা মহারাজা হইতে সামান্য গৃহস্থ-গৃহেও কেশরঞ্জনের সমাদর। আপনিও ব্যবহার করুন। মূল্য প্রতিশিশি একটাকা, ডাকব্যয় সাত আনা।

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার আশু প্রতিকারক

সঞ্জীবন রসায়ন

বলবর্দ্ধক, মেধাবর্দ্ধক ও স্মৃতিবর্দ্ধক মহৌষধ

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার জন্য যাঁহাদের উদ্যম, উৎসাহ, স্ফূর্ত্তি ও স্মৃতিশক্তি বিনষ্ট হইয়াছে, জীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য প্রভৃতি গ্লানিকর উপদ্রব উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাদের পক্ষে "সঞ্জীবন রসায়ন" অমৃতের ন্যায় উপকারী। বিশেষতঃ ইহা দ্বারা বমন, উদ্গার, হিক্কা, আধ্মান (পেট ফাঁপা) ও পেট ভুটভাট করা প্রভৃতি পেটগরমের উপদ্রবসমূহ অচিরে নিবারিত হইয়া থাকে। এক কথায় বলিতে হইলে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য, ও স্নায়বিক দুর্ব্বলতা নিবারণ জন্য এবং ছাত্রগণের মেধাবৃদ্ধি করিতে "সঞ্জীবন রসায়নের" ন্যায় অব্যর্থ ঔষধ অতি বিরল। এক শিশির মূল্য ১৲ টাকা, মাশুলাদি ।৵০ আনা।

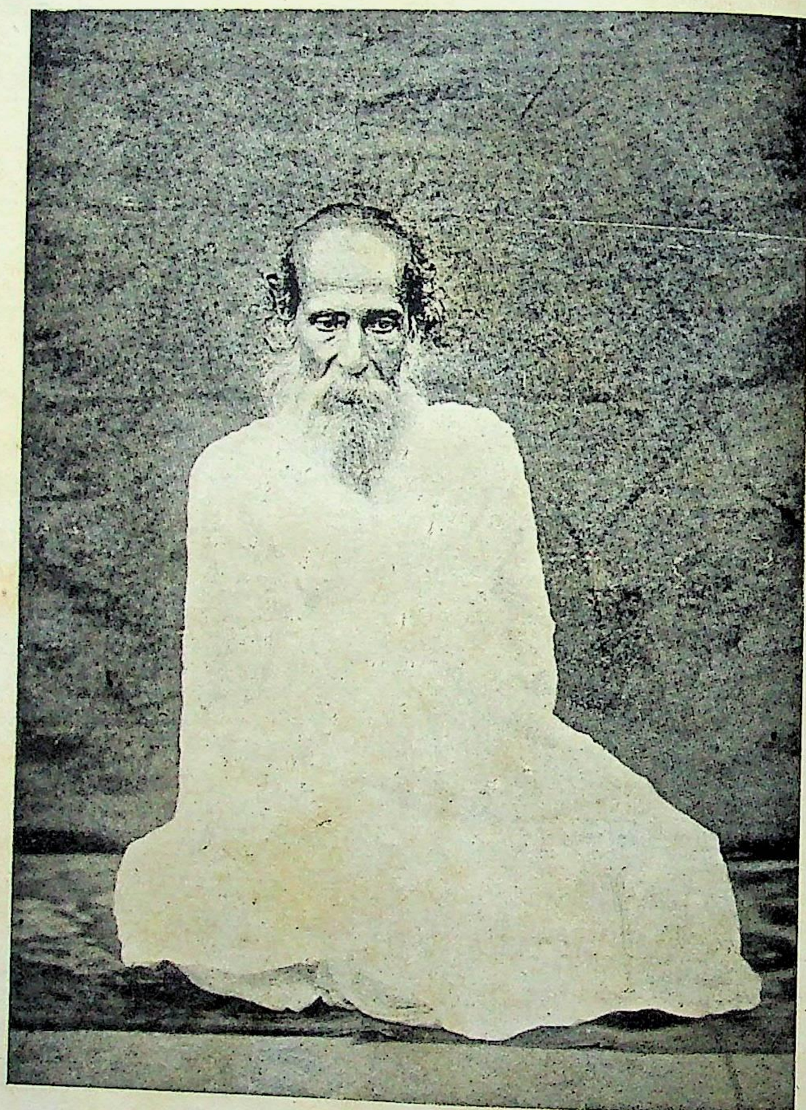
পরিবর্ত্তিত **সচিত্র কবিরাজি শিক্ষা** পরিবর্দ্ধিত

শ্রীযুক্ত নগেন্দ্রনাথ সেনগুপ্ত প্রণীত

সমগ্র আয়ুর্ব্বেদ শাস্ত্রের সার সঙ্কলন। বড় বড় আটটী খণ্ডে সমগ্র পুস্তক বিভক্ত। অতি সরল ভাষায় লিখিত হওয়ায়, কেবল চিকিৎসকের নয়—সাধারণ গৃহস্থের পক্ষেও এই কথানি নিত্য ব্যবহার্য্য গ্রন্থ। নাড়ীপরীক্ষা হইতে আরম্ভ করিয়া সমস্ত রোগের নিদান, চিকিৎসা-প্রণালী, আয়ুর্ব্বেদীয় ঔষধ, তৈল ও ঘৃতাদি প্রস্তুত-বিধি, বিষচিকিৎসা দীর্ঘজীবন-লাভের উপায়স্বরূপ স্বাস্থ্যকারক স্থানসমূহের পূর্ণবিবরণ, রোগীর পরিচর্য্যা এবং দ্বিতীয়খণ্ডে মহর্ষিদের গৌরবস্বরূপ—"সুশ্রুত-সংহিতা" এই সংস্করণে সন্নিবেশিত হইয়াছে। মূল্য ২॥০ টাকা, ডাকমাশুল ও প্যাকিং ৸০ বার আনা।

কবিরাজ নগেন্দ্রনাথ সেন এণ্ড কোং লিমিটেড

২৯।১ ও ২৯নং লোয়ার চিৎপুররোড, কলিকাতা।

जन्म १२५७ वङ्गाब्दे पौषे } **पण्डितप्रवरः स्वर्गीयशशधरतर्कचूड़ामणिः** { मृत्युः १३३४ वङ्गाब्दे फाल्गुने

ब्राह्मणसभापत्रिकासौजन्यात् प्राप्तम् ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८५० शकीये वैशाखे ११श-वर्षस्य १म-संख्या

मतिमञ्जरी

नववर्षः ।—प्राप्तोऽद्यप्रभृत्येवायं नूतनः संवत्सरः संस्कृतसाहित्यपरिषदः। नूतन इति यत् सत्यं कोऽत्र सन्देहावसरः। स्वर्गतः पशुपतिनाथः, तदनु च तद्वियोगव्यथामसहमान इव गोष्पतिकाव्यतीर्थोऽपि हा हन्त मासद्वयाभ्यन्तर एवान्तरितः क्षितितलात्।

पाठकमहाभागाः! कथमपि वयं यतमाना अपि तयोर्व्विस्मर्त्तुं न प्रभवामः। सर्व्वमस्याः परिषदो द्रव्यजातं तयोरेवानारतं स्मृतिमुद्दीपयति। किं वा पूर्व्वं जानीयुर्यदेतौ सम्पादकौ कर्म्मान्तराणीव महाप्रयाणमपि परस्परं समन्वेत्रवानुष्ठास्यतः; कथमन्यथा सम्पूर्णमाकस्मिकतयोपलभ्यमानं स्वल्पमग्रपश्चाद्भावमङ्गीकृत्य परलोकं प्रातिष्ठत म्।

अस्मास्वकालवत् प्रतीयमानेऽपि विधातृविहिते काले भागीरथीतीरे एव तत्रभवतोर्मृत्युरभूदिति सत्यप्याश्वासस्थाने साधारणे, गोष्पतिकाव्यतीर्थप्रवृत्तिमुपधार्य्य विदीर्य्यन्त इव नो हृदयानि; यतः स हि महात्मा गङ्गाधरनगरीमुपसङ्गम्य तत्र प्रोषितुमभिवाञ्छन्नस्माभि-

रन्तरा सम्पादकान्तरमरणभीरुभिः कलिकातायामानीतो दैवेनोपरतश्च। अत्र च खधुनीमणिकर्णिकयोः कालीघट्टशूलिघट्टयोरदृष्टविशेषजनकतायां लाघवगौरवे न वयं विमृशामः, परं यदस्माभिरविमृश्यकारिभिः स भवात् समीहितादवरोपितस्तदेवास्माननतिमात्रं पीड़यति।

सहृदयाः! "पूरोत्पीड़े तड़ागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया। शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते" इति महाजनवचनमनुस्मृत्य विलापेन वन्धुजनेभ्यः संविभागेन च दुर्व्वहं शोकभारं लघूकरिष्यतामस्माकमयमायासो मा तावद् विरागं जनयेदिति सप्रणयमनुनीयन्ते तत्रभवन्तः। वर्षसञ्चितकर्म्मणां विष्णौ निवेदनाशयैव वर्षशेषे महाविषुवसंक्रान्त्यां विष्णुप्रीतये ब्राह्मणेभ्यो जलपूर्णान् घटान् ददति स्वाचारनिष्ठाः सनातनधर्म्मिणः। अस्माकं पुनर्भग्नौ मङ्गलकुम्भाविति केवलनेत्राम्बुसम्भारेण अचिरपरेताभ्यां सम्पादकाभ्यामावर्ज्जिता निवापाञ्जलयः। आस्तां तावदत्रैव शोकप्रलापः, यतो वर्षसहस्रं रोदनेनापि नास्माकं शोकलाघवं, न वा तत्रभवतोः पुनरावृत्तिश्च भविष्यत इति अश्रान्तमुन्नताश्रुधारां नयनयोरेव निरुह्य वक्तव्यान्तरमनन्तरोक्रियमानमुपक्षिपामः।

पर्य्यायपातिनो सुखञ्च दुःखञ्चेत्ययं वैधात्रो विधिः, तेन च यातेऽपि चन्द्रसूर्य्ययोरकालग्रासे ज्योतिषदन्तरं परिषदन्तरीक्षमलंकुर्वदस्माननन्दयतीति ज्ञापितपूर्वमपि पुनर्विज्ञापयामः।

तच्चेदं वृत्तम्,—पशुपतेः श्मशानवासमुपलभ्य दुर्गां परिषदं निरवसादामापादयितुमुद्युञ्जानैस्तत्परिचालकैः श्रीमानमरेश्वरठाकुरवेदान्तशास्त्री एम् ए महोदयः सनिर्बन्धमनुरुद्धः। स चापि महात्मा अपरिहीणप्रणयानां तेषां गुरुत्वमनुरुध्य सम्पादकत्वमङ्गीकृतवान्।

विश्वविद्यालयस्यान्यतमाध्यापकोऽयमध्यापनायां यशस्वितमः, चारित्रे मनस्वितमः, अधीतशास्त्रविषये च प्राज्ञतम इति सुविदित-

सिद्दत्यानां विदिततत्त्वानां जनानाम्। इतः पूर्व्वमिति पाटलीपुत्रीय-वि एन् महाविद्यालयेऽध्यापकपदं विश्वविद्यालयसभायाश्च सभ्यपदं मध्यासीनाः प्रावीण्यमतिमात्रं तत्तत्कर्म्मसु प्रादर्शयन्। एवमत्यल्पकालं सम्पादकपदमास्थितास्ते यथा कर्म्मकौशलमपि प्रादर्शयन् तेन सर्वेषा-मेव परिषदभ्युदयकामिनां मनांसि समावर्जयन्निति साटोपं वक्तुमर्हामः।

एतेषां कर्म्मकुशलतायाः प्रत्ययादेव गोष्पतिकाव्यतीर्थमरणा-नन्तरमपेक्षितं सम्पादकान्तरमपि निराकृतवन्तः प्रवीणाः कार्य्यनिर्वा-हकसभासदाः। यदि च तत्रभवतां कर्म्मण्यता किञ्चिदलघुसञ्चारापि भवेत्, तथापि "भवति विज्ञतमः क्रमशो जनः" इति नास्माकमुद्-वेगकारणमल्पीयोऽपि परिलक्ष्यते। न ह्यतीतैरपि सम्पादकैरेकपद एव पदं कर्म्मठतायामधायीति ध्यायन्तु तदानीन्तनाः समदर्शिनः। वैमतिको वैतण्डिकस्य कर्म्मप्रारम्भः काण्डे पुनरनुमोदनं विरुद्धबुद्धीना-मपि लभते इति च भूयोदर्शनमस्मानाश्वासयति।

यद्यपि योगः क्षेमश्चेत्यभावेव कार्य्यमात्रमुपकुरुतः, तथापि परि-षदः साम्प्रतिकीमाशैशिकावस्थां भित्तेश्च सुदृढ़भूमिकत्वमनुभूय सम्भा-वयितुं शक्यते यत् केवलक्षेमचणैरेवेयं परिचालयितुं शक्यते किं पुनरुभयभावनाचतुरैरमरेश्वरसदृशैर्विबुधैरिति।

सन्ति च तथाविधाः केचन सहसम्पादका, ये पूर्वतनसम्पादक-च्छायामाश्रित्य अधीतज्ञातव्यविशेषाः साम्प्रतमपि परमेण प्रेम्णा परया च कर्म्मनिष्ठया परिषदं परिचरन्तः समुपलभ्यन्ते। अतीत-सम्पादकानां जीवद्दशायामपि त एव सहसम्पादकाः प्रायेण कार्य्य-भारं बिभ्रति स्मेति दृष्टचरो तेषां कुशलता न नः शङ्काकारणमणु-मात्रमपि समर्थयते।

तत्र च श्रीचिन्ताहरणकाव्यतीर्थः एम् ए, श्रीरामकृष्णचक्रवर्त्ती एम् ए, श्रीवामाचरणकाव्यतीर्थः, श्रीदीनबन्धुसाहित्यशास्त्रिप्रमुखा भवतामतिमात्रं परिचिता इति नामतः समुल्लिख्यन्ते।

अनुग्राहकाः ग्राहकाः ! सम्प्रति पत्रिकाविषयिणीं काञ्चन वाचोरचनां विनिवेद्य भवतां सकाशादवकाशमासादयिष्यामहे । एवंविध एव दुर्विपाको दैवस्य, यदद्य नववर्षप्रारम्भे भवद्भ्यो यथायोग्यं सम्भाषणसम्माननालिङ्गनप्रणामादीन् सप्रसादं वाङ्मात्रेणापि कर्त्तुं नावसरं लभामहे। जाने शोकक्षुब्धा वयं बन्धुभिः क्षमार्हा भवेमेति ।

कर्म्मान्तरं बाहुल्येनार्थसाध्यमपि पत्रिकासम्पादनं न तथेति सुप्रकाशं विशेषविदुषाम् । अस्याश्च जीवनं निबन्धाः केवलमेकव्यक्तिकाश्चेत् न पत्रिकाशरीरमुपकुर्वते न वा पाठकानां सन्तोषाय प्रभवेयुरित्यतो भवितव्यमेभिः प्रतिव्यक्तिविश्रान्तैः। तत्र च भवन्त एव सुतरां शरणमिति सप्रश्रयं साञ्जलिबन्धमनुरुध्यन्ते यत् त्वरतां तत्रभवन्तः सुरचितानां सुचिन्तितानां विविधरसभावितानाञ्च प्रबन्धसमूहानामर्पणेन पत्रिकामिमामतिमात्रं गौरवयितुम् । पत्रिकान्तराणि च सुरभारतीमयानि भारते वर्षे उत्थायोत्थाय प्रायेण विलोपभाञ्जि प्राच्यविद्वत्समाजानां कलङ्कं प्रथयन्ति । केवलमियमेकैव सम्प्रत्यपि भवतां नयनपथे पात्यायमाना यथा स्वामभिख्यामक्षुण्णां कर्त्तुमर्हेत् तथा भवद्भिरात्मविभवानुसारेण यत्नः कर्त्तव्य इति प्रार्थयामहे। अस्मदायत्तं बहिःसौन्दर्य्यमस्माभिर्यथाशक्ति सम्पाद्य भवतां पुरतः समुपस्थाप्यते परमान्तरं सौन्दर्य्यं भवदायत्तमित्यतः "का नाम आसिका अन्येषु गच्छत्सु" इति न्यायात् भवन्तोऽपि तत्र यतेरन्निति अस्त्यस्माकं सुमहान् आशाबन्धः ।

प्रियपाठकमहाभागाः ! एवं सर्वतः पर्य्यालोचनया यथा दृश्यते तथास्याः पत्रिकायाः अस्याश्च संस्कृतसाहित्यपरिषत्सभाया न किमपि परिहीयमाणमनुभूयते, प्रत्युत परमाशास्महे यत् तदा न चिरेणैवानयोः समुन्नतिः सर्वातिशायिनी भारतीयविद्वद्वृन्दानामानन्दसन्दोहप्रवर्द्धनाय सम्पत्स्यते—"वैरीभवेद् यदि न दैवमसृष्यमानम्" इति शम् ।

कृतज्ञताविज्ञापनम् ।—परिषत्पत्रिकायाः १३३४ वङ्गाब्दीयाया दशमवर्षीयैकादश-पशुपतिसंख्यायामादौ यच्चित्रं "संस्कृत-साहित्यपरिषदन्यतरसम्पादकः पशुपतिनाथः" इत्याख्यमुपनिबद्धं, तदाधारफलकम् "कलिकाता रिभिउ" इत्याख्यपत्रिकागृहादासादितमित्यतस्तत्परिचालकानां सौजन्यं जोघुष्यते परिषत्परिचालकधुरीणैः । उपकृता वयमेभिः सुजनसमाजैरिति प्रमुक्तकण्ठं ब्रूमहे । यद्यपि तत्संख्यायामेव तत्प्रकाशयितुमुचितमासीत् तथापि भ्रमवशात्तन्न पारितमस्माभिरिति पुनः सलज्जमार्य्यमिश्रेभ्यो विज्ञापयामः ।

गीतवसन्तम्

[निबन्धकः—श्रीनरेन्द्रनाथविश्वासः]

कश्चिन्निर्झरिणीकुले मुकुलिते चूते वसन् कोकिलः
प्रोन्निद्रः सहसा निशान्तपवनैश्चन्द्रांशुभिर्नन्दितः ।
गातुं प्राक्रमतासकृत् कृतकुहुर्ध्वाधूनयन् काननं
यस्मादेवमवोचतां वनचरो नद्याश्च कैवर्त्तकः ॥

श्रान्ताः सम्प्रति नन्दना विरसनान्निद्रां गता भार्य्यया
वायुर्वाति सुखावहः शशधरस्तारागणैर्भासते ।
श्रान्तस्त्वेदमगान्मुधा मम दिनं याति क्षपा शेषतां
प्राणास्त्वध्वनिशीतला विहग हे कान्तं पुनर्गीयताम् ॥

चन्द्रोऽयं नितरामधश्चरति खे स्वल्पस्थितिं सूचयन्
आर्द्राङ्गं पुनरार्द्रयन् मुहुरहो वाति क्षपान्तानिलः ।
याता मे रजनी श्रमैः कथमपि श्रान्त्या क्षणं शय्यते
कण्ठस्ते विरहावहो विहग हे मा गाय भूयः कुहूः ॥

चूतेऽस्मिन् विगते सखी फलभृते किञ्चित्प्रभातात्यये
कूजन् क्वान्त इतः कुतः प्रतिवनं मोघं मया मृग्यसे ।
सञ्जातश्रवणज्वरेण विरहैर्दृष्टोऽसि चेत् साम्प्रतं
प्राणास्त्वध्वनिशीतला विहग हे कान्तं पुनर्गीयताम् ॥

अस्मादेव विशालमञ्जुलतरोः कैश्चित् स्वनैर्विश्रुते-
र्निष्क्रान्तस्य नदीतटे तरिरियं बद्धा हृता स्रोतसा ।
भ्रान्त्या मे सकलं दिनं निरशनं यातं यथा स्मर्यते
कण्ठस्ते विरहावहो विहग हे मा गाय भूयः कुहूः ॥

मुक्तो गायसि कीदृशैर्विलसितैरन्तःसुखैराकुलः
धुन्वन् कण्ठमकुण्ठितं ह्यविरलं मुग्धा दिशो ध्वानयन् ।
सद्यः पुष्पविकाशतः प्रमुदितः पुष्पाकरो दृश्यतां
प्राणास्त्वध्वनिशीतला विहग हे कान्तं पुनर्गीयताम् ॥

कीदृग् यातनयाकुलः कृतकुहुस्तारस्वरं गायसि
क्लिष्टा रोदिति दिग्वधूः प्रतिरवैर्भीतस्तरुः स्पन्दते ।
लोलेयं परिबाधते कुमुदिनी क्लान्तोऽपि संलक्ष्यसे
कण्ठस्ते विरहावहो विहग हे मा गाय भूयः कुहूः ॥

सङ्गीतं मृदु ते मधु प्रतनुते रोमाञ्चनं स्त्यायते
भग्नं दुःखमिवार्वहत्यविरतं सौख्यान्मनोरञ्जनम् ।
क्लान्तः पास्यसि पुष्पसञ्चितरसं चन्द्रार्चिरालोकितं
प्राणास्त्वध्वनिशीतला विहग हे कान्तं पुनर्गीयताम् ॥

श्रान्तं गायसि वा क्षणं विरमसि व्यर्थं सुखं वाञ्छसि
गायन् पञ्चमरागसुन्नमयसे निद्रालसे चक्षुषी ।
इत्थं मन्मन आकुलं विरहतो नूनं प्रिया दह्यते
कण्ठस्ते विरहावहो विहग हे मा गाय भूयः कुहूः ॥

इत्थं दासनिराकृतो वनचराङ्गतश्च कूजन् पिक-
स्तस्माच्चूततरोरगान्मन इवोद्‌गृह्योभयोस्तद्दनात् ।
लोकानामिह ये विदन्ति चरितं जानन्तु ते चिह्नतं
भेदं सम्प्रति सुस्फुटं पिकवरस्यामञ्जुगीतस्वनैः ।

कैलासाधिपतेः पञ्चमवङ्गाभिगमनम्

[निबन्धकः—श्रीभवभूतिविद्यारत्नः वि. ए.]

कैलासाधिपतेः पञ्चमवङ्गाभिगमनकथामाकर्ण्य संस्कृतसाहित्य-परिषत्पत्रिकापाठकमहोदयैः पूर्व्वकृतमितरत्तदभिगमनचतुष्टयमजानद्भिर्यद्यत्र पार्व्वतीपतेर्हरिणप्लुतत्वमाशङ्क्येत, तदुच्यते, वाग्देवीवरपुत्रेषु "विद्योदय"प्रवर्त्तकमहोदयेष्वैहिकलोकादवसृत्य स्वर्लोकं प्रस्थितेषु परिगृहीतपत्रचालनभारयोस्तदपत्ययोरेष स्वायोग्यतया दृष्टतमोमयदिङ्मण्डलस्थिराधमजनतारणैः राक्षसासुरकुलसदानुकूलैः कैलासाधीश्वरैः स्वप्नदशासु स्ववङ्गाभिगमनकथाज्ञापनेन प्रदत्तरचनाबलप्रसादो विद्योदये यथाक्रमं तत्कथाचतुष्टयं प्राकाशयत्, ततः कालक्रमेण विद्योदयपरिचालकवपुर्विहाय प्राक्तनवशाज्जठरचिन्तानिरयमग्नः सकृदप्यनवाप्ततत्स्वप्नप्रसादो बहुतिथानन्तरमिदानीं पशुपतेः कृपया तन्निरयारम्भककर्म्मक्षयात् समुद्भाव्यमानरचनावासनाद्वारो भक्तिनिष्ठया स्वप्ने पुनर्दत्तदर्शनेन तद्देवेन ज्ञापितस्वाभिनवाभिगमनकथाविषयः पूर्व्वचतुर्थ्यैः परमेतत् पञ्चममिति तत्पदेनैव विशिष्य प्रबन्धमेनं तदादेशात् संस्कृतपरिषत्पत्रिकायां प्रकाशार्थं प्रेषयति। अतः परमेतत् "पञ्चम"पदानुशीलनोत्पीड़नेन नोर्व्वरमस्तिष्कैः पाठकमहोदयैः स्वचित्तं पञ्चत्वं प्रापणीयमित्यलम् ।

अथ कथारभ्यते ।

कैलासपुर्य्यां शङ्करचरणसंवाहनरतो नन्दी सकुतूहलमपृच्छत्—"प्रभो, देवमुखादसकृदाकर्णितं कलौ वस्तूनां विपर्य्ययो भविष्यतीति। किंविधः स विपर्य्ययः ? किं गिरिसमुद्रवनस्थलीनां यथाक्रमं विलधरित्रीमरुभूरूपेण, उत विबुधमर्त्त्यमानवपशूनां मर्त्त्यविबुधपशुमानवरूपेण, अथवा जीवेन्द्रियभूतानां पाय्वादीनां व्यापारविशेषैर्वदनादिरूपेण ? कलिस्तावत् प्रागेव प्रारब्धः । यदि द्वितीयविकल्पान्तर्गतो विपर्य्ययः परमविधातुर्नियमो भवेत्, एतां दुःखकल्मषलेशरहितां चिरशान्तिमयीं तुषारधवलां कैलासभूमिं परिवर्ज्य किम्भूतमर्त्त्यजीवरूपेण परिवर्त्तितः प्रभुरशान्तिबहुलां पापतापदग्धां मर्त्त्यभूमिमधिष्ठास्यति, दासोऽपि तत्किङ्कररूपेण ततोऽपि हीनतरो नियतक्लेशकठोरं नूतनजीवितं धारयिष्यतीति चिन्तोर्म्मिसमाकुलितं चित्तं भृशं व्यथते। तत् कथय, देव, किम्भूतोऽसौ कलिदेवकृतो विपर्य्यय" इति ।

शार्दूलत्वग्रचितकोमलशयनो मृदुसंवाहनकृतसुखानुसेवनः पञ्चाननस्तन्द्राच्छन्नोऽपि सहसा नन्दिप्रश्नेन प्रबोधित ईषदुन्नमितशिरोधरो वेल्लितभुजतलन्यस्तकपोलः सविहासमूचे—"वत्स, अलमेतेन कलिशासनदुष्परिणामचिन्तनेन। यतो देवगणान्तर्भूतः स न कदापि सजातीनेवं विपर्य्ययेण पीड़येदथवा तपःप्रकर्षसिद्धेषु विबुधेषु न विद्यते कोऽपि तस्य प्रभावः। यस्य खलु विपर्य्ययस्य विषयं त्वयाहं पृष्टः, मर्त्त्यजनेषु स प्रागेव समारब्धः। भूतलं नाभिगतयोरावयोर्बहुदिनानि समतीतानि, तत् पुनरिच्छामि तत्रोपस्थाय तान् कलिविहितविकारान् समक्षमवलोकयितुमि"ति। ततो नन्दिना परमौत्सुक्यं स्वगमनाभिलाषं ज्ञापितः शङ्करः प्रणयिजनरीत्या गृहीतगृहिण्यनुमतिस्तेन सह मर्त्त्याभिमुखं प्रययौ ।

आदितस्तावेकदेशदर्शनेन बहुदेशपरिज्ञानमभिलषन्तौ स्वस्वव्यापारनिरतानेकधर्म्मजातिव्यक्तिसमाजं प्रकृतिलीलाचैत्रं शस्यश्यामलं

वङ्गदेशमभिगन्तुकामौ लोकचक्षुरन्तरालवर्त्तिनौ चलितुं प्रवृत्तौ। अत्युग्रपार्वत्यदेशानतिक्रम्य पादपराजिसमलङ्कृतायां कोमलवङ्ग-भूमौ कृतपदौ तावयासिष्टां सुमहत् तृप्तिसुखम्। ततः परमकुतूहल-तयैतस्ततो भ्रमन्तावेकं समृद्धाधिष्ठानं प्रविष्टौ, श्रुतवन्तौ च वधिरी-कृतश्रवणं कर्कशं वामाकण्ठस्वरं कस्माच्चित् पौरभवनात् समुत्थितम्। ततो नन्दिना तत्कारणं पृष्टो महादेवस्तत्सहितस्तद्गृहं गतः। तत्र तौ ददृशतुः कञ्चिदाश्रवजनोचितवदनानतिं पुरुषं सावलेपवचनै-र्मुहुरङ्गसञ्चालनं तर्जयन्तीमेकामुद्धताकृतिं रमणीम्। तस्याश्च तर्जन-वचांसि खल्वेवमासन्,—"भो मानुष, * त्वमेतावान् पशुः सञ्जातो यत् स्वनेत्रमस्तकं भक्षयता † त्वया न दृष्टं—शिशुरयं शयनोपरि त्यक्त-मलोऽवतिष्ठत इति। न वा मनोमस्तकमदता ‡ विचारितं—मादृश-पेलवजीवितस्यावलाजनस्य प्रत्यूषसि चौयनिद्रां § विहाय सुखशय-नात् समुत्थानं कीदृक् पीड़ाकरमिति। तत् रासभ इव बुद्धिलेश-रहितो मामेवं जागरयितुं प्रवृत्तोऽसि। यदीदृशं दुःखप्रदानं ते परमाभीप्सितमासीत्, तत् कथं परिणयद्वारेण प्राज्ञां न पर्य्यग्रहीः? नतशिरा मदादेशं पालयन् यदि मां विविधसेवनविधिभिः सादरमत्र रञ्जेस्तर्ह्येव मया सुस्थिरं स्थातव्यमन्यथा पितृगृहं गन्तव्यमेतत् पापा-गारं विहाये"ति।

चिराभ्यस्तपार्व्वतीमधुरसम्भाषो नन्दी स्त्रीजनमृदुतायां जात-प्रत्यय इदानीं नारीमुखादेतादृशं परुषरवमाकर्ण्य दृष्ट्वा च तस्या एव-मस्वाभाविकं निष्ठुराचरणं परमनिर्वेदमवादीत्—"भगवन्, पतिचरण-सेवनेकसौभाग्यस्य नारीजनस्येदृक् पतिनिर्य्यातनं सम्यगमर्षणीयम्।

---

* "सिन्‌से" इति भाषा।

† "चोखेर माथा खेये" इति भाषा।

‡ "मनेर माथा खेये" इति भाषा। § "चोर घुम" इति भाषा।

हा धिक्! एवंविधाया भार्य्यायाः समुचितशासनमनादृत्य धृतनारीस्वभाव एष पुरुषः स्थाणुवन्निश्चेष्टं वर्त्तमान एतान्युपालम्भवचनानि हेलया परिपचती"ति ¶ शङ्करो विहस्याह—"वत्स, एष हि कलिदेवकृत एकविधो विपर्य्ययो येन पुरुषः स्वप्रकृत्या योषिद्रूपेण परिणमितो योषिच्च पुरुषरूपेणे"ति।

ततस्तत्स्थानाद् वहिर्गत्य तौ पुनर्भ्रमितुमारेभाते। कियद्दूरञ्च गतौ, दृष्टवन्तौ तावेकस्मिन् गृहे समासीनौ द्वौ पुरुषावनाहतकायौ तद्गृहस्वामिरूपेण लक्ष्यमाणावपि तत्रत्यभृत्यजनैर्न तावन्मान्यमानौ। सहसा प्रविष्टे तत्रैकस्मिनुदात्तजनोचित-महार्घनेपथ्ये यवीयसि जने, प्रायेण सर्व्व एव ससम्भ्रमसुत्थितास्तं सवहुमानं सभाजयामासुः, परं द्वौ ज्यायांसौ न समुत्थितौ, तथापि तं तरुणजनमवलोक्य तौ किञ्चित् त्रस्तभावौ सञ्जातौ।

"एतावन्तं वेलातिक्रममवलोक्य त्वमिदानीमपि विपणिस्मगतः सेवकजनैः सम्भाषणे रतो वर्त्तसे? न जानासि विपणित आनीतद्रव्याणां पाकानन्तरं मम भोजनं, ततश्च मे नियमितकर्म्मस्थलगमनं भविष्यतो"ति मधुरवचनपरम्पराभिस्तं वर्षिष्ठं जनं परितर्प्यापरं वर्षीयांसं व्याजहार "त्वयाप्यलस समासीनेन नाधुनापि गतं तस्य मित्रवरस्य भवनं, यस्यात्रागमनमितो वहुपूर्व्वमेवावश्यकमासी"दिति।

निशम्यैतत् सर्व्वं नन्दी प्राह—"देवदेव, ज्यायांसावेतौ जनौ तरुणजनाकृतिसाम्येन तस्य परमात्मीयतया प्रतीयेते। तत् कथमयं भद्रकुलसम्भूतः स्वयं शिक्षितोऽप्यशिक्षित इवैतयोः प्राचीनजनयोर्वयोमर्य्यादामितैः कठोरादेशवाक्कुठारैः संतक्षतो"ति। तच्छ्रुत्वा शङ्करः पुनर्विहस्य तमूचे—"वत्स, मान्यथा मंस्था एवं कलिकृतविपर्य्ययमन्तरेण। अयं प्राचीनतमः शुभ्रकेशो जनोऽस्य तरुणस्य जन्मदाता,

---

¶ "हजम करूं" इति भाषा।

अपरश्च सितासितकेशलक्षणः प्रौढ़कल्प एतस्याग्रजः। द्वाविव पूर्व्व-
रीत्यनुसारिणौ प्राच्यविद्यानिपुणाव गृहीतपराधीनवृत्ती केवलपैतृक-
विषयाद्यवेक्षणपरावल्पवित्तार्जकौ भवतः। तृतीयश्चायं युवकस्तत्-
साहाय्येनैव कृतपाश्चात्यशिक्ष इदानीं सौभाग्यवशाल्लब्धोच्चराजकर्म्मा
प्रभूतवित्तार्जकतया दम्भप्रचण्डः पितरं पुत्त्रभावेनाग्रजं चानुजभावेन
पश्यन्नेतयोः कीदृक् प्रभवति तत् त्वया दृष्टम्। मा निन्दीर्वत्स, एन-
मेवैतदनुचितविपर्य्ययहेतुं विचिन्त्य, एष हि कलिदेवकृतोऽपरो-
दुष्परिणाम" इति।

ततः पथि गच्छन्तौ तौ दृष्टवन्तुरेकं परुषभाषितं पुरुषं कनीयांस-
मपरं खञ्जजनं रोरुद्यमानं निष्कर्म्मत्वादिदोषारोपणेनात्मनः पालना-
सामर्थ्यं विज्ञाप्य निर्घृणं कर्णविमर्दं च गृहान्निष्काशयन्तम्। तदव-
लोक्य कौतूहलिना नन्दिना "किमेतदि"ति जिज्ञासितो भवनाथस्तं
किमप्यनुक्त्वा तद्गृहाभ्यन्तरं निनाय। नीतेन च नन्दिना परिदृष्टा-
स्तत्रैका तु वद्धपरिकरा नारी सूपादिरन्धनरता, कतिचिद् वालाश्च
विविधक्रीड़ारता एकस्मिन् गृहप्रकोष्ठे च कश्चिद् युवा जनः कयापि
युवत्या सह विश्रम्भालाप-रतः। "के एते जना" इति नन्दिना सौत्-
सुक्यं पृष्टः शङ्करः प्राह—"वत्स, गृहद्वारे येनासौ खञ्जो निष्काश्य-
मानो दृष्टः, सोऽमुष्याग्रजः, पादवैकल्यहारितपाटवमर्द्धविषयभागिन-
मप्यनुजं केवलान्नध्वंसकरं विचिन्त्य तद्विरोधिन्या तदन्नपाकश्रममसह-
मानया स्वपत्न्या पुनःपुनरनुरुद्ध एवं निष्ठुरमाचरितुं प्रवृत्तः। गृह-
प्रकोष्ठस्थितोऽसौ युवक एतस्य श्यालकप्रवरः स्वभगिन्या सादरमाम-
न्त्रितः सपुत्त्रदयितो गृहमेतदधितिष्ठन्नौँकदुर्लभपरान्नपूरितोदरः पुष्ट-
कलेवरो निश्चिन्तो नितरां तरुणहृदयेश्वरीसम्भाषसुखमुपभुङ्क्ते।
यासौ पुनर्वसनाञ्चलपिनद्धकटिदेशा रमणी रन्धनरता वर्त्तते, सा
ह्येतस्य वल्लभा, गृहस्यैतस्याधिष्ठात्री च। पश्य, वत्स, असहाय-
दुर्व्वलदेवरस्यैकक्षुद्रोदरपूरणार्थमन्नपाकमात्मनः परमदुःखकरं मन्य-

मानाऽपि, इदानीमसौ स्वभ्रातुः सपरिवारस्यानेकोदरपूरणायाव-लीलया कीदृशक्लेशमङ्गीकरोतीति। पश्य पुनस्तदीङ्गितचालितः पति-पुङ्गव एकानुजस्य हेतोर्वित्तात्ययात् स्वानिष्टमाशङ्कमानोऽपि नीरवो बहुपरिजनस्य श्यालकरत्नस्य कृते तत्त्ययं समीचीनं मन्यते" इति।

तद्वाक्येन प्रजनितं प्रबलकोपावेगमङ्गविचेष्टितेन प्रकटयितुं प्रवृत्ते नन्दिनि, शिवस्तं निवार्य्य प्रशान्तवदनोऽवादीत्—"वत्स, अल-मेतेन विबुधजनानर्हामर्षप्रकाशेन। अन्यविधोऽयं कलिदेवताकृतो विपर्य्ययः, येन हि श्यालकेन भ्रातृजनोचितः समादरो भ्राता च श्यालकोचितं कर्णमर्दनमवाप्येत इति।

अथैतद्विपर्य्ययहेतुभूतकलिदेवदुराचरणं दूषयता नन्दिना सह पुनश्चलितुं प्रवृत्तः शङ्करः, क्रमेणोपागतश्च शोभनसौधोद्यानसमलङ्कृत-मविरलचलद्-यानघर्घरनादितपथं विविधपण्यवीथिकासनाथं जन-कोलाहलमुखरं कर्म्मदेवतयेव प्रापितचेतन्यमपरमेकं नगरम्। तदु-पशल्ये स्थितं सुबृहदेकं भवनं प्रवासिजनस्थित्यभिज्ञापकलेखलाञ्छन-तोरणमवलोक्य शिवो नन्दिनं प्राह—"आवामपि कैलासादागतौ नगरेऽस्मिन् प्रवासिनौ सञ्जातौ। तदेहि वत्स, एतदभ्यन्तरं प्रविश्य पश्यावोऽस्मद्विधेष्वेतेषां कीदृशसमाचरणं भवतीति। ततः शिवो विप्ररूपेण नन्दी च तत्सेवकरूपेण तत्र प्रविश्य परमादरमभ्यर्थितौ केनापि कर्तृभूतेन जनेन। ततस्तौ दृष्टवन्तावुपवीतिलक्षणमपि शूद्रवर्णगठनं क्लिन्नचीवरावृतगुप्ताङ्गमात्रं कण्डूविमण्डितगात्रमङ्ग-विशेषोपचयसूचितजलदोषप्रकर्षं नित्यत्वग्घर्षणोद्गमितसर्व्वाङ्गसुख-हर्षमेकमुत्कलवास्तव्यं जनं पाचकतयावतिष्ठमानम्। तमवलोक्य नन्दिना पृष्टं—"देव, पवित्रविप्रकुलोद्भवो जन एतावद्दीनाकारतया न परिदृश्यते। तत् पृच्छामि "किमयं ब्राह्मणः, किं वा ब्राह्मणवेशो कोऽपि हीनजातिरिति"।

महादेव आह—"वत्स, सम्यगवधारितम्। एष हि नीचरजक-

नन्दनः स्पृश्यत्वास्पृश्यत्वविचारनिरपेक्षं श्रीजगन्नाथं सम्यङ्मानयन् स्वग्रामे विप्रकुलप्रभावादलब्धतद्देवार्चनावसरो ब्रह्मपापादन्तर्हितः स देव इत्यवधार्य्य तद्दर्शनकामनया परमभक्त इव गृहीतानशनव्रत इतस्ततो बहु पर्य्यटन् कालक्रमेणैतन्नगरं समागतस्तद्देवकृपया च लब्धदिव्यदृष्टिरेतदाचारवर्जितं स्थानं तदुदारदेवतया साम्प्रतमधिष्ठितं विलोक्यात्रैव विप्रविहितः पूजाविधिर्देवतानां सर्व्वथा प्रीतिकर इति गृहीतब्राह्मणकञ्चुक एवं तदाराधने प्रवृत्त" इति। तदन्तरे केचिद् ब्राह्मणकुलसम्भूताः प्रवासिनः कृतस्नानाः स्ववर्णोचितमाह्निककृत्यमकृत्वैवाभ्यवहाररता आसन्। तद्दृष्ट्वा शिवः पुनरुवाच—"वत्स, पश्य पश्यैतान् विप्रतनयान् स्वकुलाचाररहितान् शूद्रभावेनैव शूद्रान्नं ग्रसमानान्। वत्स, योऽत्र शूद्ररजकस्य वेशतो ब्राह्मणरूपेण, ब्राह्मणानां चाचारतः शूद्ररूपेण परिणामो दृश्यते, स हि कलिविहितविपर्य्ययाणामन्यतमो मन्तव्यः। एतत्प्रदर्शनार्थमेव मयात्र त्वं समानीत" इति।

नगरप्रवेशारम्भ एवेदृशं चित्तनिर्वेदकरं व्यापारमवलोक्य नन्दिनान्यत्र गन्तुं कामनातिशयं ज्ञापितः शङ्करस्त्वरया तन्नगरलङ्घनव्यपदेशेन द्रुतं चलितुमारेभे। प्रागेव तौ मर्त्यरूपविहानेन धृतारूपदेहौ लोकदृष्टेरन्तराले स्थितौ। गमनमार्गे तावद्दृष्टमेकं विप्रबहुलभद्रजनसमाकीर्णं विशालप्राङ्गणम्। तत्रैकः किञ्चिदुन्नतासनाधिरूढः स्वाङ्गसमवेतब्रह्मराजन्यमूर्त्तिर्विशालवपुः पुरुषः शिरःसञ्चालं यान्यवदत्, तत्रत्या ब्राह्मणाः शिखासञ्चालं समुच्चजयनिनादैस्तान्यभ्यनन्दयन्। अपरे च जना विमुग्धचित्तास्तत्र समर्पितश्रोत्रा आसन्। तदवलोक्य नन्दी शिवमपृच्छत्—"देवदेव, के एते? किमर्थं वास्मिन् प्राङ्गणे सम्मिलिता" इति। शिवेनोक्तं—"वत्स, एषा हि सनातनधर्म्मरक्षिणी सभा, कालेऽस्मिन् सनातनधर्म्मस्य परलोकप्राप्तिमाशङ्कमानैरेतैः कतिपयसनातनधर्म्मरसिकैस्तदुज्जीवनकामैः संघ-

टिता। उच्चासनं यः समलङ्करोति, स ह्येतत्सभापतिर्भारतीयनृपतीनामन्यतमो ब्राह्मणकुलावतंसश्चिरविलासाङ्कपालितोऽपि साधारणैः परमास्तिकतया ज्ञातो मानवर्षभ" इति। ततः कियत्क्षणमवहितचित्तो गिरिनिःसृतां मधुरजलधारामिव तस्य मनोज्ञवचनश्रेणीं समाकर्ण्य परमप्रीतो नन्दी प्राह—"भगवन्, एतेषां जनानां निदारुणकलिशासनं न प्रभवतीति मन्ये" इति।

अथ परिनिष्ठितेषु सभाकार्य्येषु जनमण्डलमेकैकशोऽपसर्तुमारेभे। तत्परिषत्कर्त्तृभूताः कतिमात्रा जनाः सभानायकं सबहुमानमासनादुत्थाप्यैकं सज्जितगृहप्रकोष्ठं निन्युः। तत्र च कलिप्रभावापक्षपातिनो नन्दिनश्चित्तं काष्ठागत-हर्षमभूद् यदा सोऽद्राक्षीत् जनवृन्देन सयत्नं समाहृतानि विविधपक्वमधुराहार्य्यद्रव्याणि स्वास्तिक्यव्याजेन परिवर्ज्य केवलं तन्मानरक्षार्थं गङ्गोदकपूतान् विशुद्धब्राह्मणकरस्पृष्टान्यल्पमात्रानिक्षुच्छेदान् भक्षयन्तं नृपतिवरम्। "भवनाथ, अस्मिन् कलिकल्मषकलुषिते काले एतद्विधोऽप्याचारवान् परिलक्ष्यते" इति सुप्तवदनं कृतराजप्रशस्तिं नन्दिनं किमप्यनभिधाय तं ततो नातिदूरस्थमपरमेकं रम्यहर्म्यमनैषीत्। तदभ्यन्तरे चैकां कामिनीं नवयौवनशालिनीं यवनीवेशधारिणीं स्वाङ्गकान्तकान्त्या भुजङ्गमनोहारिणीं रूपघस्मरचित्तक्षुन्निवारिणीं प्रेमोच्छ्वासतरङ्गिणीं सुरतरङ्गिणीं रजतपर्य्यङ्कोपरि सलीलशयानामवलोक्य नन्दी साकूतमप्राक्षीत्—"भूतनाथ, कस्यैतद् भवनं, का वैषा यवनी"ति। महादेवो विहस्याब्रवीत्—"वत्स, एतद्गृहं हि तत्सनातनधर्म्मरक्षिणीसभापतेरवस्थितये सभ्यगणैरवधारितम्, एषा यवनी च धर्म्मध्वजिनस्तस्य प्रणयाधिष्ठात्री देवी"ति। तदाकर्ण्य क्रोधभरारक्तलोचने नन्दिनि यवनीसङ्गदूषितस्य नरपतेः कपटवृत्तमुल्लिख्य किञ्चिद् वक्तुमुद्यते, तं परिसान्त्वयन् शङ्करः पुनरुवाच—"मर्षय, वत्स, मर्षयैतद्राजाचरणं कलिविहितापरविपर्य्ययत्वेन परिगणय्य। कलिप्रभावादिदानीं प्रच्छन्नघोरनास्तिक्यं

वाह्योत्कटास्तिक्यरूपेण प्रतिभाति। सा च संस्था एवं हीनकपटि-जनं सनातनधर्म्मरक्षकत्वेन निर्व्वाचयतां तत्सभ्यजनानां वालिश्यम्। यद्यपि तेषु कतिचिदल्पसंख्यकाः परबुद्धिचालिताः सरलचित्ता मूढ़ा वर्त्तन्ते, तथाप्यन्तर्दृष्ट्या यदि पश्येः, तेषां बहूनां बहिराचारवतामपि निगूढ़दुष्कृतिशीलत्वमवलोक्य कीदृशयोग्यजनैर्योग्यतरो जनः सभापतित्वेन निर्द्धारितस्तत् सम्यगवधारयितुं शक्ष्यसी”ति।

ततश्चित्तक्षोभाज्झटित्येव तत्स्थानादपसृत्य सत्वरं नगरातिक्रमक्रमेण तदुपान्तमुपगतौ तावालोकयामासतुरपरमेकं सुमहत् सभास्थल“मार्य्यधर्म्मरक्षक”लेखाङ्कितप्रवेशद्वारं सभ्यताभिमानिभिर्विलासिजनैरवाकीर्णम्। तत्र च सम्यग्विड़म्बितपाश्चात्त्यवेशभावानामन्तरा म्लेच्छजनपरिवेष्टितसधूमतरलपानीय*पानरतानां सभापतिसभ्यपदस्थानां मानवानां हुङ्कारसहितां विविधम्लेच्छधर्म्मदूषणारब्धां विधवोद्वाहास्पृश्यत्ववर्जनादिम्लेच्छधर्म्माचारसमर्थनशोषितामार्य्यधर्म्मरक्षणवचनपरम्परां निशम्य सविस्मयो नन्दी प्रोवाच—“नीलकण्ठ, नावधारयितुं शक्नोमि किमेतेषामङ्गतजीवानां वास्तवलक्ष्यस्थलमिति। भाववेशतो नैते म्लेच्छेभ्यो न्यूनतराः प्रतीयन्ते। म्लेच्छकरस्पृष्टं पानीयमपि निःसङ्कोचं पिवन्ति! वचनैरप्यार्य्यविद्वान् म्लेच्छाचारान् समर्थयन्ते। तत् केवलैः रिक्तम्लेच्छदूषणैः किमेते वाञ्छन्ति संयमकठोरार्य्यधर्म्मरक्षणमि”ति।

पशुपतिनोक्तं—“वत्स, आवाल्यादधिगतपरविद्याः खल्वेते अनधीतात्मधर्म्मशास्त्रतया स्वधर्म्मकर्म्मानभिज्ञाः कर्म्मादिप्रसङ्गेन नियतम्लेच्छसहवासात् तद्भावैरनुप्राणिता आर्य्योचितमाध्यात्मिकोत्कर्षमूलकं सन्तोषशीलत्वं परिवर्ज्य म्लेच्छानुकरणेनैहिकसुखं नितरां कामयमाना अपि केवलवाग्वोर्य्यतया तदर्जनशक्तिरहिताः स्वचेतसा तदन-

---

* ‘चा’

वाग्मिमूलकं प्रबलम्लेच्छविद्वेषं पोषयन्तः कापुरुषवत्तन्निन्दनाय प्रवर्त्तन्ते, आत्मनस्तत्त्वविमूढ़बुद्ध्या च म्लेच्छजनानां तांस्तानाचारानेव तेषामैहिकोत्कर्षहेतुत्वेन निर्णीय स्वधर्म्मविरोधिनोऽपि तान् सजातिषु धर्म्मरक्षणच्छलेनैवं प्रवर्त्तयितुं चेष्टन्ते ।

म्लेच्छानुकारिभिरेतैर्नरमर्कटैर्यदैवैहिकसुखं परमाभीप्सिततया मन्यते, अप्राप्ततया न ज्ञायते त्वेषां पवित्रोदारधर्म्मेण तत् कीदृक् तुच्छतया परित्यक्तमिति। चित्तमौढ्यान्नाप्यवबोद्धुं शक्यते स्वाचारमूलक एको धर्मो न कदापि धर्मान्तराचारैः संरक्ष्यत इति। तदलं चित्तविक्षोभकरेणैतेषां वाग्विधिविरोधस्यालोचनप्रसङ्गेन। तद्विरोधहेतुरेषां मतिविपर्य्यय एव। स च कलिदेवेन विहित" इति।

ततः कालिकलितदुर्गतिसमाकुलनगरदर्शनविमुखेन नन्दिना पल्लीस्थलानि तद्देवशासनवहिर्भूतानि भवेयुरिति तत्राभियानाय सनिर्वन्धमनुरुद्धः पिनाकपाणिर्नगरं त्यक्त्वा सुविरलजनं प्रच्छायशीतलं पल्लीपथमवलम्बे।

बहुवनोपवनकान्तारसरःपल्वलल्लोकालयातिक्रमेण तौ ग्राममेकमुपगतौ, दृष्टवन्तुस्तत्रैकं सुमहदविरतजनसमागमं शिवायतनम्। पल्लीवास्तव्यानामीदृशीं स्वाभीष्टदेवतार्चनरतिं निरीक्ष्य प्रागेव नगरपराङ्मुखचित्तस्य नन्दिनः प्रकर्षं गतः पल्लीपक्षपातः। अतः प्रीतिप्रफुल्लवदनः स पार्व्वतीनाथं प्राह—"प्रभो, स्थानेऽस्मिन् बहुलजनैरनुष्ठीयमानं देवार्च्चनविधिं विलोक्य मन्ये कलिप्रभावोऽत्र लेशतो न विद्यत इति। शङ्करस्तत्कथायाः किमप्युत्तरमददानो धीरपदविक्षेपस्तं मन्दिरद्वारं निनाय। तत्र च प्रभोरादेशव्याजेन देवदिदृक्षुभक्तजनेभ्यः प्रभूतशुल्कं गृह्णतोर्द्वारस्थितयोर्मार्त्तण्डसुतकिङ्करयोरिव प्रचण्डविग्रहयोर्लगुड़हस्तयोः पुरुषयोस्ताभ्याञ्च निर्घृणं निःसारितानां शुल्कदानाक्षमदरिद्रभक्तानां रभसा मन्दिराभ्यन्तरं प्रवेष्टुं चेष्टमानानामन्योन्यविघट्टनेन सकलकलं खण्डयुद्धं संवृत्तम्। तद्दृष्ट्वा नन्दी स्वप्रभुमपृच्छत्

—"भगवन्, एतौ द्वाररक्षकौ यस्य प्रभोरादेशव्यपदेशेनैयतो भक्तजना-नेवं निर्य्यातयतः, को नाम स प्रभुजन इति । महादेवेनोक्तं—"वत्स, निखिलभारतभूमौ यत्र यत्र स्थानेषु यानि शिऽनादिलिङ्गानि विद्यन्ते, तेषां सम्यग् रक्षार्थं तत्तत्स्थानेषु प्रतिष्ठापितानि मठगृहाणि केनचित् परिचालकभूतेन यतिसम्प्रदायेन, तन्नियुक्तः कोऽपि मोहान्तनामधेयः पुरुषश्चिरकौमार्य्यव्रतो यतिधर्म्मपालको मठस्यैतस्याधीश्वरो भवति" इति ।

तदन्तरे तावोच्छितवन्तौ द्वे कनकलताकान्तौ नवयौवने कुलाङ्गने शुल्कहीने अपि ताभ्यां प्रचण्डद्वाररक्षकाभ्यामत्यादरेण मन्दिरगृहं प्रवेश्यमाने । तद् दृष्ट्वा नन्दी साकूतमाह—"देवदेव, किमेतत्तरुण्यो-रवाधप्रवेशनं तत्प्रभुना समादिष्टमि"ति । "अथ किमि"ति शिवे-नाभिहिते, स पुनर्विहस्याभाषत—"ततो मन्ये स प्रभुर्न केवलं शिव-भक्तः, एतादृशगौराङ्गीसमनुरागाद् गौरीभक्तोऽपि भवतीति ।"

अथ तेन तत्प्रभुदर्शनाभिलाषं निवेदितो धूर्ज्जटिः तं तन्मठान्तर्गत-प्रासादस्यैकं शोभनप्रकोष्ठमनैषीत् । तत्र चैकमुपानच्छन्नचरणं विडम्बितविट्प्रसाधनं गन्धानुलेपसुरभीकृतविलम्बितकुन्तलकलाप-मविरतमार्दकधूम*नलार्पितचारुवदनं महार्घरजतासनसमासीनमेकं दीर्घवपुषं पुरुषमङ्गुलीसञ्चालं प्रदर्श्य शिवस्तं मठाधीशत्वेन व्यजिज्ञ-पत् । "अहो ! एष गृहीतविलासिवेशः केनैव विधिना प्रतिपाल-यति सुकठिनं सन्न्यासिधर्मं तन्निर्द्धारयितुं न शक्नोमो"ति विषादभरा-प्लुतकण्ठं जल्पितवति नन्दिनि, शङ्करस्तं मोहान्तप्रवरस्य स्वधर्म्मपालन-विधिप्रदर्शनमिषेण प्रत्यासन्नं सुरम्यस्थलमेकं निनाय । तत् खलु स्थानं "प्रमोदपण्यवीथिकेत्य"भिधानं विचित्ररत्नहीरकैरिव हंससारसो-त्पलादिरागशवलनीलिमजलसरोभिः, फुल्लत्कुसुमराजिलतिकातरु-पुञ्जकुञ्जैः, शिल्पकरकरनैपुण्यनिकषायमाणश्रेणीवद्धरुचिरविलासा-

* Tobacco-Pipe.

गारैश्च ग्रथितावयवं, मधुररणितैरिव मधुपानविह्वलभृङ्गगुञ्जनैः पादपविटपलग्नविहङ्गकूजनैर्विलासगृहोत्थितरमणीजनकण्ठगीतस्वनैश्च शब्दितं तदग्रहारलक्ष्म्या अङ्गाभरणमिवासीत्। तत्सौन्दर्य्याकृष्टचित्तो नन्दी कियत्क्षणमनिमेषनयनः स्थितः तत्रत्यानि विलासभवनानि नृत्यगीतहासपरिकर्मचतुरैर्युवतीवृन्दैरध्युष्यमाणान्यवलोक्य सकुतूहलं बभाषे—"भगवन्, प्रभोरेतदधिष्ठानक्षेत्रं दृष्ट्वा किं कतिभिर्भक्तकिन्नरीजनैर्हिमदुःसहवासं कैलासं परिहृत्यात्र स्थितये समागतमि"ति। "न हि नहोत्युत्तरदानप्रवृत्ते शङ्करे, पृष्ठतः श्रुतो कोऽपि लोकसञ्चारशब्दः। वदनपरावर्त्तनेन तौ प्रेक्षितवन्तौ विरलविट्परिजनैरनुगम्यमानं वदननिःसृततसुतीव्रगन्धं मदिरोन्मत्ततयाक्रमविन्यस्तचरणमस्फुटाक्रमनिरर्थभाषितं तं मठनायकं मोहान्तं पञ्चशरशरपीड़ितं विलासगृहमेकमभिसरन्तम्। यतिजनस्यैवंविधं गर्हिताचरणमसहिष्णौ नन्दिनि रोषवशात् विञ्चिद्वक्तुमुपक्रान्ते, पशुपतिराह—"पश्य, वत्स, तद्यतिप्रवरस्यैतं धर्म्मपालनविधिम्। किं फलं वा किन्नरीणां पवित्रकैलाससुखस्थितिं विहायैतत्पापपुर्य्यागमनेन? एतद्धि वाराङ्गनाविहारक्षेत्रं प्रभूतयत्नेन प्रतिष्ठापितं नित्याभिनवरमणीभोगभाग्यलुब्धेनामुना यतिशार्दूलेन। पश्य पुनः कीदृशनायकरीत्यासौ प्रक्रमते प्रणयभाजनं कमपि पुंश्चलीजनमभिसर्त्तुमि"ति।

शिववचनवातेन संधुक्षितकोपानले नन्दिनि "अहो! मोहान्तोऽप्येतावन्मोहान्धः संवृत्त" इति परुषकण्ठमुच्चार्य्य तत्ताड़नार्थं रचितमुष्टिबन्धे, परमेश्वरः कराकर्षणेन तं निवार्य्य प्रोवाच—"वत्स, अलमेतेनामर्षाचरणेन। अवेह्येनमपरविधं कलिविपर्य्ययं, येन हि संयतमतिवृत्तमुच्छृङ्खलविषयिवृत्तत्वेन परिणमितमि"ति।

तदाकर्ण्य नन्दी किञ्चित्त्रस्तमना उवाच—"चैतन्यरूपस्य देवस्याप्येतज्जड़प्रस्तररूपेण परिणतिं विलोक्य, कलिशासनं देवानां न प्रभविष्यती"ति यदुक्तं, तस्मिन् सम्यगहमप्रत्ययः सञ्जातः। अन्यथा

कथमेतत् सुदुःसहं मोहान्तपापवृत्तं निर्विकारमानसं मर्षयता देवेनात्राधिष्ठानं क्रियत” इति। तच्छ्रुत्वा शिवो विहस्य प्रोचे—युक्तमभिहितं वत्सेन। न मया मोहान्तदुष्कृतं क्षममाणेन स्थानमेतदधिष्ठीयते, किन्तु द्वाररक्षकनिर्घातनेन समुद्घाटितरुद्धमर्म्मद्वाराणां दीनभक्तानां कातरभक्त्युच्छ्वासं परमप्रियतया समाकर्णयता। अयं मोहान्तोऽपि मया मर्षितो नास्ते अनुचितपक्षपातं प्रदर्शयता, अपि तु प्रभूतशुल्कादानरूप-वित्तसञ्चय-साधनाभिरतेन प्रसादितेन मद्भक्तप्रवरेण धनाधिपेनैतद्भाण्डागाराधिष्ठितेन पुनः पुनरेतद्रक्षणार्थमनुरुध्यमाने”ति।

प्राङ्नगरविमुखो नन्दीदानीं ग्रामदुर्गतिदर्शनेन तद्विरक्तचित्तः पुनर्भ्रमणमनभिलषन् पार्व्वतीपतिमुवाच,—“प्रभो, अलमलमेतेन मर्म्मनिर्व्वेदकरेण भूपर्य्यटनेन, मर्त्त्येषु कलिना यादृशविकारा घटितास्ते वङ्गदर्शनमात्रेण निर्णीयन्ते, तदिदानीं कैलासं प्रत्यागन्तुमिच्छामो”ति।

भक्तवत्सलः शिवोऽपि तन्निवेदितदत्तकर्णस्तेन सह स्वपुराभिमुखं प्रस्थितः।

शिवाजिचरितम्

[निबन्धकः—श्रीकालिदासविद्याविनोदः]

हा धर्म्म मर्म्मनिहतः क्व गतोऽसि दूरे
त्वं भारते चिरतरं विहरन्निदानीम्।
सर्वं विहाय ननु भारतवासि-सङ्घ-
स्त्वामेव सेवत इदं किमु विस्मृतं ते॥
त्वां सेवितुं पितृपदार्च्चनया हि भीष्म-
स्तत्याज राज्यमथ दारपरिग्रहञ्च।

कर्णः स्वपुत्रमतिथेः परिसेवनार्थं
छित्त्वा ददौ निजकरेण तथैव पत्न्या ॥
त्वं श्येनरूपधर एव यदागतोऽभू-
र्धर्म्मप्रियं शिविमविप्लुतराजधर्म्मम् ।
ज्ञातं तदेव शरणागतवत्सलत्वं
तस्य स्वदेहनिरपेक्षकपोतरक्षा ॥
तद् रामचन्द्रचरितं स्मर धर्म्म सर्वं
त्वां रक्षितुं किमिव दुःखमकारि तेन ।
राज्याभिषेकमपहाय वनं जगाहे
प्राणाधिकामपि जहौ स विदेहपुत्रीम् ॥
स्वाधीनतामथ विधर्म्मिकरात् स्वधर्म्म-
रक्षां विधातुमिह भारतराजपुत्राः ।
प्राणात्ययेऽपि न जहुर्निजहिन्दुधर्म्मं
तं धर्म्मविक्रममनुस्मर धर्म्म सर्व्वम् ॥
सिंहप्रतापमथ संस्मर तं प्रताप-
सिंहं समुन्नतशिरोधरमार्य्यवीरम् ।
देशात्मधर्म्ममभिरक्षितुमात्तशस्त्रं
शैले स्थितं सह कलत्रसुतैः पदातिम् ॥
आदित्यसंख्यकसुविक्रमभौमिकानां
वङ्गेषु यः प्रथितकीर्त्तिरतिप्रतापः ।
आदित्यवत् स्वकरनिर्जितसर्वलोकः
कालीं भजन्नकृत सैनिकचालयित्रीम् ॥
त्वां धर्म्म रक्षितुमहो बत भारतेऽस्मिन्
किं नाकरोद् वद विभो रमणीगणोऽपि ।
केशैर्धनुर्गुणकृतैरपि युध्यमानः
प्राणांस्त्यजन्नपि ररक्ष च जातिधर्म्मौ ॥

मा मां स्पृशन्तु यवना इति वीरपत्नी-
वर्गो विहीनपतिपुत्रसमस्तबन्धुः ।
प्राणान् जुहाव च सुखेन हहच्चितायां
साध्वीव्रते चिरचिते ननु भारतीये ॥

धर्म्मार्थमिन्द्रियविनिग्रहणं तपो वा
पत्यौ मृते च मरणं व्रतपालनं वा ।
धर्म्म त्वमेव वद पश्यसि कुत्रचिद् वा
तद् भारताद् वहिरहो रमणीजनस्य ॥

वर्णाश्रमौ प्रति विधिर्विहितश्चतुर्धा
त्वां धर्म्म संविभजते मनुजेषु धाता ।
सर्व्वे परार्थघटकाः परतुष्टितुष्टा
दृष्टास्त्वया किमुत भारतवर्षभिन्ने ॥

ये भारतं परित एव सुसभ्यदेशा-
स्तेष्वस्ति किं परसुखार्थकमात्मदानम् ।
भिक्षाप्रदानमथ तद् ग्रहणं निषिद्धं
कारार्पणं भवति यद् व्यवहारशास्त्रे ॥

यद् भारते प्रतिदिनं प्रतिलोकगेहं
हाहा महासुखकरः सुमहोत्सवोऽभूत् ।
दुर्भिक्षराक्षसपरिग्रहभीतभीते
तत्राधुना विकटरोदननाद एति ॥

यत्रातिथेयपरमा गृहिणो नृयज्ञं
सम्यग्विधाय विविधैर्घृतपायसाद्यैः ।
अन्नैरनन्यशरणानथ भूतसङ्घान्
सन्तर्प्य शेषभुज एव सुखं विजह्नुः ॥

हिन्दोर्गृहे नियतमेव च पञ्चयज्ञ-
संस्कारयज्ञसुखमाहुतियुक्तकर्म्म ।

गव्यं विना नहि भवेदिति सर्वसिद्धं
तद् गव्यमद्य किल दुर्लभमेव जातम् ॥
गव्यं घृतं भवति सर्पवसाविमिश्रं
दुग्धं न दोहनविनिर्गतमद्य दृष्टम् ।
पापप्रणालिकमभक्ष्यपदार्थमिश्रं
हा हा न धर्म्म भवतः स्थितिरार्य्यगेहे ॥
गोपालनाय भगवान् हरिरध्वरेशो
वृन्दावने स्वजनगोपगृहे स्थितोऽभूत् ।
त्वां धर्म्म रक्षितुमयं निजघान कंसं
धर्म्मे स्थिते भवति भारतवर्षरक्षा ॥
गोचर्म्मणा भवति शिल्पमनेकरूपं
जीवद्गवामपि च चर्म्म विशेषदक्षम् ।
अस्या भवेल्लवणशर्करिकादिशुद्धि-
र्हा हा तथापि न जहाति विदेशि वस्तु ॥
हा कृष्ण पश्य तव भारतमद्य कीदृक्
गोहत्यया कलुषितं निजधर्म्महीनम् ।
चूर्णीकृतश्च यवनैर्हृतसर्व्वसारं
दग्धीकृतं सकलदेवगृहं सशास्त्रम् ॥
हा कृष्ण संस्मर निजं चरितं वचश्च
हंहो यदा भवति भारतधर्म्महानिः ।
आत्मानमेवमवतारयता तदैव
धर्म्मो विधर्म्मिकरतः स्वयमुद्धरिष्ये ॥
हा कृष्ण किं चिरयसे बत शीघ्रमेहि
अस्मात् परापि भविता किमु धर्म्महानिः ।
कालप्रतीक्षणमृते न तवास्ति कर्म्म
कारास्थितौ स्वपितरौ प्रति तद्धि दृष्टम् ॥

कर्म्मानुरूपफलदः सुखदुःखदाता
सृष्टिस्थितिप्रलयकृज्जगतस्त्वमेव ।
त्वं धर्म्मसूलमिति शास्त्रविदो वदन्ति
विश्वास एष सुदृढ़ोऽस्ति हि भारतेऽस्मिन् ॥

पृच्छामि तत्तभवतः सविधेऽद्य किञ्चि-
दुत्थानपातनियमं विदधासि यत्त्वम् ।
सार्व्वत्रिकः स ननु भारतवर्षतो न
नो पक्षपात उचितो जगदीश्वरस्य ॥

दुःखात्परं सुखमहो सुखतोऽपि दुःखं
रात्रेर्दिनं दिवसतश्च तथैव रात्रिः ।
संभ्राम्यमाणमखिलं सुखदुःखचक्रम्
किं भारतस्य हतभाग्यतयान्यथेति ॥

यद् भारते प्रथमसभ्यतया प्रसिद्धे
साहित्यमस्य जगतः प्रथमं हि वेदाः ।
ल्याटीनस्टक्प्रमुखसभ्यप्रतीच्यभाषा-
माता हि संस्कृतमयी ननु देवभाषा ॥

विज्ञानदर्शनकलागणितादि-शास्त्रा-
ण्याविष्कृतान्यथ यदा वत भारतीयैः ।
सर्व्वात्मशान्तिसुखदं शुभसामगानं
स्मादर्शभूतमिति भारतमामनन्ति ॥

आचार्य्यवर्य्यमधुसूदनशङ्कराद्यै-
रध्यात्मशास्त्रपरिशीलितसूक्ष्मतत्त्वैः ।
आविष्कृतं यदयनं चिरशान्तिदायि
देहात्मवादनिरता अवजानते तत् ॥

प्रत्यक्षतः सकलवस्तुगुणान् प्रमाय
यद् भेषजं प्रकटितं गुरु भारतीयैः ।

आर्य्यान्वयैस्तरकसुश्रुतवाग्भटाद्यै-
र्दीर्घायुषः समभवन् भुवि तेन लोकाः ॥
संक्रामकैर्विविधशोणितदोषकारि-
रोगैः सदा सततसन्ततकज्वराख्यैः ।
दारिद्र्यदुष्टबल-यक्ष्मविसूचिकाद्यै-
रद्य प्रयान्ति बहवो युवका अकाले ॥
दारिद्र्यदुःखपरिपीड़ितदुर्बलेऽस्मिन्
हा हान्नमन्नमिति वादिनि च क्षुधार्त्ते ।
दासेऽपि भारतजने तव चेद्दया नो
कस्त्वां जनार्द्दन वदेत् करुणामयेति ॥
हा हा स्यमन्तकमणिः शतसूर्य्यतेजा-
स्तेजः प्रदर्श्य जितजाम्बुवता त्वयाप्तः ।
यस्ते बभौ हृदयवाञ्छितरत्नभूतः
कृष्ण त्वमानय मणिं पुनरार्य्यगेहम् ॥
तच्चन्द्रसूर्य्यकुलमद्य विशीर्णवीर्य्य-
मार्य्यप्रतापमहिमा हिमरुद्धसूर्य्यः ।
यद्वद् तथा नहि परन्तपतामुपैति
हा भारतं कुहकिनां कुहकैरिवान्धम् ॥
पराधीनान् दीनानतिविपुलदुःखान्धतमसे
चिरं लीनान् हीनान् सकलसुखसौभाग्यविभवैः ।
जगत्प्रेमाधार ! प्रणयनिगड़ैर्भारतजनान्
इमानेकप्राणान् कुरु करुणया दीनधनिनः ॥
विरहितनिजधर्म्मं स्वीयशास्त्रे विरक्तम्
अविरतपरभाषावेशधर्म्मानुरक्तम् ।
अवनतकृषिशिल्पं दासभावेन तुष्टं
परपदनतमेतद् भारतं रक्ष कृष्ण ॥
इति श्रीशिवाजिचरिते काव्ये द्वितीयः सर्गः ।

भक्ति-विजयम्

नाटकम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—श्रीधूर्जटिप्रसादकाव्यतीर्थः]

येनातिक्रान्तमर्यादो बाधसे गुरुशासनम् ।
तन्मूलदाहदम्भोलिः सोऽहं त्रैलोक्यराज्यभाक् ॥

(साटोपम्) ममापि नाम त्रिभुवनपतेः प्रतिपक्षकः ? (आकाशे)

अरे रे मायाच्छन्नविग्रह ! कलङ्किन् ! विष्णो !

स्वाराज्यार्णवमन्दरोद्धतमहादोर्दण्डयुग्मार्जित-
त्रैलोक्येशवरिष्ठनिष्ठितपदस्तीव्रौजसामाश्रयः ।
विद्वा मायिकवेशधारणपटो ! तीक्ष्णासिना त्वामहं
निर्घर्षाम्यवनीतले रणमहोल्लासप्रमत्तान्तरः ॥

(इत्युद्धतं परिक्रामति)

प्रह्लादः—(उपगम्य) तात ! दुर्विनीतः प्रह्लादः प्रणमति भवन्तम् ।

दैत्यराजः—(निर्वर्ण्य) ननु प्रह्लादोऽसि ? तदुच्यतां केनोपायेन त्वमम्भोनिधितलात् संरक्षितोऽसि ? केन वायं मे प्रियसखः सेनापतिर्निहतः ?

प्रह्लादः—तात ! किमन्यद्वक्ष्यामि,—

क्षीराम्भोनिधिमध्यशेषशयने योऽसौ शयानः पुरा
विष्णुर्नाभिसरोजशोभितविधिर्लक्ष्म्या चिरं सेव्यते ।
यः सृष्टिस्थितिनाशकारणमतिक्रम्याखिलं वर्त्तते
तेनाहं परिरक्षितो विनिहतस्तेनैव वा शम्बरः ॥

दैत्यराजः—ननु सत्यं ? यदुच्यते ।

प्रह्लादः—तात ! किमत्र मृषावाग्वैदग्ध्येन फलमस्ति ।

दैत्यराजः—(स्वगतम्) अरे रे देवकुलकलङ्क ! न किल नाम न जानासि ?—

उच्छिन्नमूलेषु यथा द्रुमेषु
शुष्यन्ति शाखाः सह पत्रपुष्पैः ।
त्वां दुष्ट ! हत्वाखिलकर्ममूलं
त्वत्स्तावकान् हन्मि सुखेन पश्चात् ।

तदलं शासनेनास्य प्रह्लादहतकस्य ; यावदधुनास्माद्विदित-केशवाश्रयः प्रागेव विनाशयाम्येनं निर्जरापसदम् । (प्रकाशम्) वत्स !—

त्वं मे पुत्त्रवरो गुणाधिकतया तातोऽस्मि ते स्नेहवान्
जातो दैत्यमहान्वयेषु भगवद्भक्तो विनीतः सुधीः ।
यन्मोहाद्गुरुशासने निपतितस्तेनास्म्यहं लज्जित-
स्त्वं कर्त्तव्यधिया चिरस्थिरमतिर्वर्त्तस्व धर्म्ये पथि ॥

प्रह्लादः—कथमेवं ब्रुवन्ति तातपादाः ! मयि यदनुष्ठितं गुरुशासनं राजधर्मे स्थितस्य ते विधिमनुचरतो नास्ति तत्र कापि त्रपा ; मम तु पुनर्भगवच्चरणदर्शनसौभाग्यमुपजातम् । तथा च विपद्धि सौभाग्यमानयति, नहि सम्पद्विपदमन्तरेण शोभते ; तथाहि,—

चन्द्रो रात्रिमृते न भाति न जनुर्मृत्युं विना शोभते
सृष्टिर्वा प्रलयं विना नहि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते ।
राजन्ते नलिनानि नैव सरसोस्वच्छाम्बुधारामृते
ध्यानं सिध्यति नापि शासनमृते यच्चापवर्गप्रदम् ॥

दैत्यराजः—श्रुतम् ; अथ पृच्छामि राजकुमारस्त्वं यन्मायापहृत-मानसस्तद्दास्यमपि कर्त्तुं प्रवृत्तः कच्चिन्न ते तत्र कापि नीचता ?—

इन्द्रादयो यत्पदकाङ्क्षयामी मद्दासदासायितमात्रवृत्ताः ।
तेषां यतो दासवदेषि तत्त्वां धिग् दासदासस्य चिराय दासम् ॥

प्रह्लादः—तात ! सत्यमेवमस्मि ;

ज्ञानेन योगी भजनेन भक्तः प्रेम्णा प्रियो वा लभते यथा तम्।
तद्दासदासस्य च दासभूतो धन्यश्चिरं तत्पदसेवकोऽस्मि ॥

दैत्यराजः—धिगनार्थ्य ! अपि जानासि स खल्वनात्मज्ञः कुत्र कदा वा विद्यत इति ?

प्रह्लादः—तात ! स खलु भगवान् विश्वमूर्त्तिः सृष्टिं सर्व्वत एव वीक्ष्यते किन्न पश्यन्ति भवन्तः ?

सूर्य्येन्दू नयने यशः सुमनसः केशा नभोनीलिमा
ह्लादिन्यो मणिदाम चाखिलजगज्जीवाश्च यच्चेतना।
वाक्यं सज्जनवाक् च नूपुररुतं भृङ्गा मराला पिका
धैर्य्यौऽन्नत्यगभीरतादिकगुणा भूभूभृदम्भोनिधिः ॥

दैत्यराजः—आ ! अथ पृच्छामि किन्नु खलु पुरतः समन्ताच्च यद्यदवलोक्यते स हि तत्र तत्रैव विद्यत इति प्रवक्तुं समर्थः ?

प्रह्लादः—तात ! किमन्यद्वच्यामि,—

रसे स्नेहो वीजे तरुरथ घने वारि च यथा
शरीरे प्राणा वै कुसुमनिकरे सौरभमिव।
सुधायां सुस्वादो हरिगुणकथायां मधुरता
तथैवास्ते विष्णुस्त्रिजगदधिपो व्याप्य निखिलम् ॥

दैत्यराजः—अप्यत्र प्रासादस्फाटिकस्तम्भेऽपि वर्त्तते ?

प्रह्लादः—भगवन् ! विश्वपते ! प्रसीद। यन्मन्यन्ते तातपादास्तथैवास्तु। (चिरं स्तम्भं निर्व्वर्ण्य) तात ! तात ! कच्चिन्नावेक्षते भवान् पुरतः प्रतिविम्बितं स्फाटिकस्तम्भे भगवद्विग्रहम् ?—

तथा पदाब्जं तदुरः शुभं तथा
तथाङ्गदं नूपुरमुत्तमं तथा।
तथा मणिर्दीप्यति किन्तु हन्त भोः
पञ्चास्यवक्त्रं किल भीमदर्शनम् ॥

दैत्यराज—(दृष्ट्वा सरोषम्) निब्बुद्धे ! वातुल ! अलं प्रलापेन ; सत्यमुच्यतामत्र वर्त्तते न वा ।

प्रह्लादः—तात ! वर्त्तते । (इति साश्रुनयनः पश्यति)

दैत्यराजः—(सरोषं कोषादसिं निष्कृष्य) अरे रे प्रच्छन्नमायाप्रपञ्च ! दुरात्मन् ! चिराद्दृष्टोऽसि, क्वेदानीं गम्यते । भो भो ब्रह्मरुद्रवासवपुरःसरा निर्जरप्रधानाः ! रक्षत रक्षतेदानीं मञ्जपिञ्जरान्तर्गतमिमं गीर्वाणहतकम् ?

सूर्य्य ! द्वादशरश्मिभिस्तनु करं कम्पस्व घोरं जगत्
शोभध्वं विकरालकालजलदा वाताः प्रवाताधुना ।
केतो ! व्योमनि राजतां लय ! महोत्पातैः सरोष्यतां
भो विष्णो ! स्मर तूर्णमिष्टमिह तं त्राणाय योऽसौ क्षमः ॥

तदिदानीम् ;—

विश्वग्रन्थिविकर्त्तनार्द्रगरिमव्यासङ्गतीक्ष्णोज्ज्वलः
सापत्नप्रविदारशोणितसरित्स्नातावसिध्याङ्ककः ।
वीरच्छागकदम्बबन्धनकृतौ यूपायमानो महा-
खड्गस्ते चिरमार्द्रकोणाधमनोरक्ताशनस्तृप्यतु ॥

(सवेगं निष्क्रान्तः)

नेपथ्ये स्तम्भभङ्गसिंहनादाः ।

ततः प्रविशत्यपटीक्षेपेण नृसिंहो दैत्यराजं क्रोड़े कृत्वा वक्षो विदारयति गर्जति च, तदवलोक्य चण्डालाः पलायिताः ।

दैत्यराजः—हा हतोऽस्मि हा हतोऽस्मि । प्रह्लाद ! प्रह्लाद ! पितृवधमहापातकिन् ।

दैत्यार्णवोच्छोषणवाड़वाग्ने ! महाकुलध्वंसकधूमकेतो ! ।
प्रह्लादन ! द्वेषणपक्षवर्त्तिनां प्रह्लाद ! तातं विनिहंसि दुर्मते ! ॥

प्रह्लादः—भगवन् ! भगवन् ! किमेतत् ; भवता व्यापादितो मत्पुरत एव मे जनयिता, कृतश्चाहमपि पितृहन्ता । हा तात ! पुत्रवत्सल ! वीरप्रधान ! कुत्रासि, देहि मे दर्शनम् । (इति मूर्च्छति)

नृसिंहः—वत्स ! हिरण्यकशिपो ! नात्रापराध्यति वत्सोऽयं प्रह्लादः ; प्रभवति चात्र स्वकर्म्मपरिपाकः कुमारस्य, तवापि ।

दैत्यराजः—आम् ; (इति मूर्च्छति)

ततः प्रविशन्ति ब्रह्मेन्द्ररुद्रा लक्ष्मीश्च ।

ब्रह्मा—भगवन् ! प्रसीद, प्रसीद ;—

क्रोधं संहर रक्ष रक्ष भुवनं पश्याकुलं कम्पते
वातः स्तब्धगतिर्न भाति तपनो लुप्ता भयाद्दिग्गजाः ।
गर्भो विच्यवते तलस्थितमहासिन्धौ धरा ढौकते
दन्दर्शीव प्रकृतिः स्खलन्ति परितः कक्षच्युतास्तारकाः ॥

इन्द्रः—भगवन् ! प्रसीद, प्रसीद ;—

यतो विश्वं सृष्टं त्वमसि किल धातेति विदितो
यतो निघ्नन् दुष्टानखिलजनभर्त्ता च भरणात् ।
यतो धत्से मूर्त्तिं प्रतियुगमिमां विश्वमवितुं
तुरीयायै मूर्त्त्यै तव खलु नमः संहर रुषम् ॥

रुद्रः—भगवन् ! सकललोकैकशरण्य ! नारायण ! प्रसीद, प्रसीद ;—

एकः सृष्टिविवर्त्तनेन बहुधा यो व्याप्य विश्वं स्थित-
स्तत्त्वातीतवरेण्यविग्रहधरो यो योगभोगातिगः ।
व्यक्ताव्यक्तजनुर्जगत्प्रसविता पाता निहन्ता च य-
स्तस्मै श्रीपुरुषोत्तमाय हरये तुभ्यं नमः साम्प्रतम् ॥

अहो ! दुर्दर्शनीयोऽयं भगवतो नृसिंहमूर्त्तिपरिग्रहस्तथाहि—

ऊर्द्धोत्क्षिप्तविशालकेशरतड़ित्संछन्ननीलाम्बरः
पिङ्गोशाक्षिपुटः करालदशनव्यात्ताननो भीषणः ।
आवक्षःप्रविलम्बमानरसनो हुङ्कारघोरस्वरो
दैत्येशान्तकदम्बदम्भितवपुर्देवो नृसिंहो ह्ययम् ॥

तत् का शक्तिरस्माकमस्य पुरस्ताद्गमनाय । (लक्ष्मीं प्रति) भवति !
कमले ! त्वमेव प्रसादय भगवन्तम् ।

लक्ष्मीः—देव ! प्रसीद, प्रसीद ;—

नाथ ! त्वच्चरणाश्रिता त्वमसि मत्प्रेमामृताम्भोनिधि-
स्त्वं प्राणा वपुरस्मरहृच्च परमं ध्येयं हि मे दैवतम् ।
आशाभङ्गविधौ त्वमेव च परा शक्तिर्भये साहसं
तद्रूपं चिरसौम्य ! धत्स्व भुवनध्येयं शिवं सुन्दरम् ॥

ततः प्रविशति देवर्षिः ।

देवर्षिः—अहो को नामायं नवावतारो भगवतो महाप्रलयशङ्कामुप-
जनयति विश्वस्य । तथाहि,—

दैत्याधीशाननाड़ीचयवलयवलत्पाशवद्धोर्द्धकायो
हुङ्कारस्फोटिताशो निखिलभुवनधङ्निर्गताक्षिद्वयाग्निः ।
दीप्यज्ज्योतिष्कविम्बच्छुरितनिजजटाभारभीमाग्रमूर्द्धा
सोऽयं कल्पान्तशङ्कां जनयति जगतां यस्य तुर्य्यावतारः ॥

अहो ! इदमपि महदाश्चर्य्यं दृश्यते । यत् किल,—

अर्द्धेन भाययन् लोकानङ्गेनार्द्धेन पालयन् ।
अपूर्व्वो नृहरिर्देवः प्रोद्वेजयति पाति च ॥

तत्का शक्तिरन्यस्य भक्तप्रधानमिमं प्रह्लादमन्तरेणास्य सान्निध्यमुप-
गन्तुम् । (दृष्ट्वा) अरे ! वत्सोऽयं प्रह्लादो मूर्च्छित इहास्ते
भक्तिचन्दनोचितः कुसुमाञ्जलिरिव विष्णोश्चरणारविन्दतले ।

(प्रह्लादमुद्दिश्य) वत्स ! प्रह्लाद ! समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।
इति कमण्डलुजलेनासिञ्चति)

प्रह्लादः—(प्राप्तसंज्ञः समुत्थाय) हा तात ! हा पुत्त्रवत्सल !

नानुष्ठितं किञ्चन जातु ते प्रियं
न वा श्रुतं तात ! च ते हितं वचः ।
त्वत्पादपूजा न कदापि मे कृता
तवाहमस्यास्तु निदानमापदः ॥

देवर्षिः—समाश्वसिहि वत्स ! त्वं कालः शोकस्य नाधुना ।
पश्य प्रकम्पते विश्वं महाप्रलयशङ्कया ॥

तदवलोकय सर्व्वतो ब्रह्मादयो देवा भगवतो नरसिंहस्य कोपप्रशमनाय समन्तात् कृताञ्जलयः स्तुवन्ति भगवन्तं, न तु ते तत्सान्निध्यमुपगन्तुमुत्सहन्ते । तदलं शुचा, भगवत्कोपदहनप्रशमनाय त्वमेवैकः पीयूषोभव ।

प्रह्लादः—(समाश्वस्य समन्तादवलोक्य च) अहो सर्वं एव देवाः समन्तात् परिलक्ष्यन्ते, मेदिनी च मुहुर्मुहुः कम्पते । तत्किमिदानीं करोमि, भगवन् ! प्रपन्नार्त्तिहर !

न ज्ञानं नापि भक्तिर्न खलु मम तपो नास्ति शिक्षा न दीक्षा
नास्था धर्मेषु काचिन्न च जपनिरतिः प्राक्तनं नास्ति कर्म्म ।
नित्यं भोगेषु रागः क्षणमपि न भवद्ध्यानयोगे प्रसक्ति-
र्मां देव त्राहि वालं चरणनिपतितं कम्पमानञ्च विश्वम् ॥

(अस्मिन्नवसरे सहसान्तर्हिता नृसिंहमूर्त्तिः
ततः प्रविशति पटीक्षेपेण विष्णुः)

विष्णुः—वत्स ! प्रह्लाद ! अलमलं विषादेन ; समाश्वसिहि ; पश्य सर्व्वत एव निर्व्विघ्नो निष्कम्पश्च जीवलोकः । अपि च—;

तातः शापविमोहविस्मृतधिया गीर्वाणशत्रुः पुरा
यश्चासीद्विजयाभिधो मम चिरं वैकुण्ठदौवारिकः ।
प्राप्यास्मन्मरणं स शापकवलान्मुक्तः पिता दैत्यराट्
तत् किं वत्स ! शुचा प्रशाधि भुवनं तातेन यच्चार्जितम् ॥

परमार्थतस्तु—

का माता जनकश्च कः परिजनाः के पार्थिवं किं धनं
तत्सर्वं हि शरीरभाववशतः सम्बन्धवत् संसृतौ ।
सिन्धौ पल्लवयोजनेव मिलति प्रेत्यान्यतः कालतो
नित्येऽनित्यविभावना च किमिह त्वं वत्स ! सन्दूयसे ॥

(इति प्रह्लादस्य नयने मार्जति)

प्रह्लादः—(सविस्मयं) अहो ! किमेतत् अहो ! किमेतत् ।

मोहो मेघ इवापयाति सहसा विद्याप्रवाहोदयाद्
अन्तःसङ्गसहस्रचक्रकमले पश्यामि कृष्णालिकम् ।
वात्याताड़ितशुष्कपर्णचयवन्माता पिता सम्पदो
दूराद्दूरमपेरिताश्च परितः पश्याम्यजस्रं विभुम् ॥

सर्व्वथा कृतार्थोऽस्मि सिद्धकामोऽस्मि संवृत्तः । भगवन् ! तदिच्छामि चिराय भगवत्पादान्तिकवासप्रसादम् ।

विष्णुः—वत्स ! नाद्यापि ते भोगकालः समतिक्रान्तः । अतो यावज्जीवदेहं पैतृकराज्यमुपभुज्यताम् । सत्यवसरे वैकुण्ठधामनि तव वासो निर्दिशित एव मया । हंहो ! देवाः ! भवन्तोऽप्येवास्मिन्नाशिषानुगृह्णन्तु । (लक्ष्मीं प्रति) देवि ! त्वदङ्कदुर्ललितं वत्समेनं परिसान्त्वय साम्प्रतम् । (लक्ष्मीर्विष्णुपार्श्वस्था तथा करोति) आह्रियन्तामिदानीं सर्वाण्यभिषेकद्रव्याणि । तथाहि,—

शङ्खं यच्छतु वारिधिः सितशुभच्छत्रं निशाधीश्वरः
शैलस्वामवरमम्बरं सुरतरुः पुष्पाख्यरत्नेश्वरौ ।
वायुश्च व्यजनं शुभाय विबुधाः स्वं स्वं ददत्वायुध-
मम्भोदः सुधयाभिषिञ्चतु सदा राज्याभिषिक्तोऽस्य च ॥

अयि भोः परिजनाः ! आनीयतामत्र सिंहासनम् ।

(परिजनाः सिंहासनमानयन्ति, विष्णुःप्रह्लादं सिंहासने
समुपवेशयति, देवाः यथोक्तं कुर्व्वन्ति, ब्रह्मा
कमण्डलुजलेनाभिषिञ्चति ।)

(नेपथ्ये दुन्दुभिशङ्खवेणुध्वनिः पुष्पवृष्टिश्च)

विष्णुः—वत्स ! तत् केवलमिदमाशास्महे,—

भक्तिरेका विजयते या च शक्तेः परं स्थिता ।
साध्यतामद्य ते वत्स ! शक्तिर्विजयसाधिका ॥

परमार्थतस्तु,—

कीर्त्तिर्भातु गुणेन राजतु गुणो धर्म्मेण धर्म्मो धनैः-
स्तैस्तैः सिध्यतु कामना किल तया शक्तिश्चिरं साध्यताम् ।
लक्ष्मीसत्यदयातपांसि च तथा गच्छन्तु वृद्धिं मुदा
सच्चारित्रमपेक्षते च सरलं त्याज्यं न तज्जात्वपि ॥

तदुच्यतां किन्ते भूयः प्रियं करवाणि ।

प्रह्लादः—देव ! किमतः परमपि प्रेयः श्रेयो वा विद्यते ? तथापि देयं
चेन्मन्यते भगवांस्तदिदमस्तु, यत् किल—

स्वाराज्यं त्रिदशाधिपो नरपतिः क्षौणीं तथा चासुराः
पातालं परिपालयन्तु सततं स्वे स्वे च धर्मे स्थिताः ।

५

वर्णो धर्म्मधनो निषेव्य विषयान् मुक्तौ सदोत्तिष्ठतां
सद्वत्तस्य कवेरियं विजयतां वाणी विशुद्धात्मिका ॥

(इति पटोत्क्षेपानन्तरं सर्व्वे प्रस्थिताः)

इति षष्ठाङ्कः समाप्तः।

समाप्तमिदं भक्तिविजयनाटकम्।

———

हरिश्चन्द्रकथा

(दशमवर्षीयचैत्रसंख्यातोऽनुवृत्ता)

[निबन्धकः—श्रीकालीपदकाव्यतीर्थसूत्रविशारदः]

अथ तावत् कथान्तरं हरिश्चन्द्रस्य सर्वस्वदानमधिकृत्य प्रचलितं प्रस्तूयते। कथैषा मार्कण्डेयं, देवीभागवतं च—इति पुराणद्वये एव प्राप्यते, अन्यत्र क्वापि न लक्ष्यीकृतास्माभिः। चण्डकौशिकं नाम नाटकमपि इमामेव कथामालम्ब्य असकृत् पारिषदानां मनांस्यावर्जितवदिति ज्ञातमेव। अत्र मार्कण्डेयपुराणीया कथा एव मुख्यत आलम्बिता, विशेषाश्च तत्र तत्र स्थाने वक्तव्याः॥

कदाचिद् राजा हरिश्चन्द्रो मृगयार्थं वने भ्राम्यन् रुदतीः स्त्रियः काश्चित् ददर्श। तास्तु स्त्रीरूपधराः सिद्धयो विश्वामित्रेणायत्तीकरणाय आकृष्टाः। ता अजानन् राजा ऋषेर्दुर्व्यवसायं मन्वानो तस्य तपसो विघ्नमकरोत्। विश्वामित्रेणापि तपसो विघ्नमालोक्य राज्ञश्च परिचयं, तथा तस्य ब्राह्मणाय दातुकामतां ज्ञात्वा

ससागरां धरामेतां स-भूभृद्ग्रामपत्तनाम्।
राज्यञ्च सकलं वीर रथाश्वगजसंकुलम्॥
कोष्ठागारञ्च कोषञ्च यच्चान्यद्विद्यते तव।
विना भार्य्याञ्च पुत्त्रञ्च शरीरञ्च तवानघ॥

धर्मञ्च सर्वधर्मज्ञ यो यान्तमनुगच्छति ।
बहुना वा किमुक्तेन सर्वमेतत्प्रदीयताम् ॥ इत्युक्तम् ।

राज्ञापि ओमित्युक्त्वा तद्वचनं तथैवानुष्ठितम् ।

अत्र देवीभागवते—तपोविघ्नसम्पादनात् परतः कालान्तरे पुण्ये तीर्थे पुत्रविवाहस्य कृते अर्थहेतुर्विश्वामित्रेण प्रार्थितो हरिश्चन्द्रः आत्मनो दानभूयिष्ठतां वर्णयित्वा सर्वस्वमृषये ददावित्यनुसन्धेयम् ।

विश्वामित्रस्तु प्रतिग्रहं स्वीकृत्य दानानुरूपां दक्षिणां, तथा राज्ञश्च स्वराष्ट्रात् प्रवासनमादिशत् । राजा तु राज्यं परित्यज्य सदारापत्यो मानुषराष्ट्रात् बहिष्ठं वाराणस्या मन्यमानस्तामेव पुरीं गत्वा दक्षिणायाः कृते मासमात्रमप्यार्थितवान् । विश्वामित्रोऽपि मासान्ते आगम्य दक्षिणां प्रार्थयामास । राजा तु अर्थमलब्धं दृष्ट्वा अनृणीभवितुं प्रथमतः पत्नीं मातरमनुधावन्तं रुदन्तं रोहितञ्च कस्यचिद्वृद्धस्य ब्राह्मणस्य व्यक्रीणीत । अत्र देवीभागवते विश्वामित्र एव ब्राह्मणरूपधृक् सन् हरिश्चन्द्रमनोरमां शैव्यां तत्सुतं रोहितञ्च क्रीणाति स्मेति प्रपञ्चितम् ।

विक्रयलब्धं धनञ्च विश्वामित्रः स्तोकं मन्वानो असदृशीयं दक्षिणेति राजानं शप्तुमियेष । राजापि भूयो दक्षिणां दातुकामः आत्मानं विक्रेतुं मनश्चकार । तदा राज्ञो भाविनीं क्लेशपरम्परामवगम्य धर्मः स्वयमेव चण्डालवेशमास्थाय तं क्रेतुमागच्छत् । राजा तु चण्डालभावभीतो विश्वामित्रस्य दास्यमेव स्वीचकार । विश्वामित्रस्तु चण्डालरूपाय धर्माय एव विदिततद्भावो हरिश्चन्द्रं दत्त्वा यथाभीष्टं जगाम । हरिश्चन्द्रोऽपि वाराणस्यां श्मशाने चण्डालकर्म कुर्वन् दुर्विषहदुःखानलेन दग्ध इव द्वादश मासान् कथमपि निनाय ।

अथ कदाचित् रोहितोऽहिना दष्टो ममार । शैव्या तं क्रोड़े कृत्वा रुदती श्मशानालयं सम्प्राप्ता । अथ तस्या विलापं शृण्वन् मृतपधर्मा राजा तां शैव्यां बुद्ध्वा विलपितुमारेभे । तस्य च विलापेन

प्रकटितात्मभावो हरिश्चन्द्रः शैव्यया प्रबोधितः। तदा राजा राज्ञी च धर्म्मं धिक्कृत्य दैवं दूषयित्वा कुमारेण सममेव चितामारोढ़मीषतुः।

अत्र देवीभागवते,—कदाचित् स्वामिनो विप्रस्य कृते समित्कुशादिकमाहरन् रोहितः सर्पेण दष्टो मृतश्च। तमर्थं ज्ञात्वा विलपितुमारभमाणां तपस्विनीं शैव्यां ब्राह्मणो भृशं भर्त्सयामास। समाप्ते च निखिलगृहकर्म्मजाते निशीथे एकाकिनी मृतं बालकमादाय पुत्त्रशोकेनोत्क्रोशन्ती शैव्या श्मशानाभिमुखं जगाम। अथ राजपथे अत्यर्थमुत्क्रोशन्तीं विलपन्तीं स्त्रियं दृष्ट्वा नगरवासिनस्तां बाल घातिनीं राक्षसीं मन्वाना बलाद्धृत्वा श्मशानाधिपतये चण्डालाय समर्पयामासुः। चण्डालोऽपि हरिश्चन्द्रे तस्या वधभारं निदधे। राजा तु स्त्रीणां हननायोग्यत्वं विचार्य्य तस्या वधमनीप्समानश्चण्डालभृशमनुनिनाय। चण्डालस्तु अकरुणः खड्गं हरिश्चन्द्रायैव दत्त्वा तस्या हननमादिशत्। शैव्या तु "बालकं मे दग्ध्वा मम प्राणान् गृहाण" त्युवाच। हरिश्चन्द्रोऽपि बाढ़मित्युक्त्वा तस्थौ। अथ शैव्या पुत्त्रशोकातुरा विलपन्ती राज्ञा अभिज्ञाता। सर्वां दशापरम्परामालोच्य राजापि हा वत्स रोहितेति विललाप इति विचित्रा कथा सन्न्यस्ता।

एतस्मिन्नन्तरे धर्म्मपुरोगमाः समेताः सर्वे देवा, विश्वामित्रादयश्च ऋषयः, राजानं प्रशस्य सभाजयामासुः। तदा देवराजोऽमृतवर्षेण रोहितं सञ्जीव्य हरिश्चन्द्रं प्रति—

सभार्य्यस्त्वं सपुत्त्रस्त्वं प्राप्स्यसे सद्गतिं पराम्!
समारोह महाभाग निजानां कर्म्मणां फलैः॥ इत्युवाच।

राजा तु स्वामिनश्चण्डालस्य निष्कृतिमदत्त्वा सुरालयमपि प्रवेष्टुं नैच्छत्, ततो धर्म्म आत्मनः श्वपाकभावं प्रख्यापयामास। अथ राजानं पुत्त्रोपमाः प्रजा विहाय न क्वापि जिगमिषुं दृष्ट्वा सर्व्वाभिः प्रकृतिभिरेव तमिन्द्रोऽमरावतीं निनाय। इत्येषा द्वितीया कथा।

अत्रेदं चिन्त्यं यत् कथं नाम खलु भगवता विश्वामित्रेण विश्व-

त्वयैणापि मैत्रीं कुर्वता हरिश्चन्द्रे अकारणं तादृशमकरुणम् आचरितमिति। अत्र देवीभागवतीयकथा यत्, कदाचित् सुधर्म्मसभायां वशिष्ठं बहुधनसम्पन्नं दृष्ट्वा विश्वामित्रस्तद्धनागमवृत्तान्तमपृच्छत्; वशिष्ठस्तु तद्धनं हरिश्चन्द्रस्य सकाशात् लब्धवानिति भूयो भूयो राजानं प्रशशंस। तत्प्रशंसामसहमानो विश्वामित्र ऊचे—

एवं स्तौषि नृपं मिथ्यावादिनं कपटप्रियम्।
वञ्चितो वरुणो येन प्रतिश्रुत्य वरं पुनः॥
मम जन्मार्जितं पुण्यं तपसः पठितस्य च।
त्वदीयं वातितपसो ग्लहं कुरु महामते॥
अहं चेत्तं नृपं सद्यो न करोम्यतिसंस्तुतम्।
असत्यवादिनं कामम‌दातारं महाखलम्॥
आजन्मसञ्चितं सर्वं पुण्यं मम विनश्यतु।
अन्यथा त्वत्कृतं सर्वं पुण्यन्त्विति पणावहे॥ इति

ततः प्रभृत्येव विश्वामित्रो हरिश्चन्द्रमसत्यवादिनं कर्त्तुमयतत। तस्मादेव सप्तमस्कन्धे ऊनविंशाध्याये—

दक्षिणायाः सुवर्णं मे दत्त्वा गच्छ नराधिप।
नाहं दास्यामि वा ब्रूहि मया त्यक्तं सुवर्णकम्॥

तथा तत्रैव विंशाध्याये—

कुतस्ते भविता राजन् धनप्राप्तिरतः परम्।
गतं राज्यं तथा कोषो बलञ्चैवार्थसाधनम्॥
वृथाशा ते महीपाल धनार्थे किं करोम्यहम्।
निर्धनं त्वाञ्च लोभेन पीड़यामि कथं नृप॥
तस्मात् कथय भूपाल न दास्यामीति साम्प्रतम्।
त्यक्ताशां महतीं कामं गच्छाम्यहमतः परम्॥
यथेष्टं व्रज राजेन्द्र भार्य्यापुत्त्रसमन्वितः।
सुवर्णं नास्ति किं तुभ्यं ददामीति वदाधुना॥ इति च

निष्ठुरं विश्वामित्रेण हरिश्चन्द्राय उक्तम्। राजा तु क्लेशेनापि महता स्वस्य आनृण्यं सम्पादयामास। अपरञ्च विश्वामित्रो हरिश्चन्द्रेण तपसः प्रतिषिद्ध इति तस्य वैरं न एकान्तमसमीचीनम् इति देवीभागवतीया कथैवानुसन्धेया।

परं मार्कण्डेयपुराणे एतत्क्लेशपरम्परा "राजसूयविपाकोऽयं हरिश्चन्द्रस्य भूपते"रिति निर्दिष्टम्। अन्यत्र क्वापि तु तत्पुराणे हरिश्चन्द्रस्य राजसूयकर्तृत्वं नोपलक्षितम्। यदि च देवीभागवते तस्य राजसूयकर्तृत्वं दिङ्मात्रेणोपदिष्टं तथापि कथमेष विपाकस्तस्मात् सम्भवेदिति नाधिगम्यते। पुराणान्तरेषु तस्य राजसूयकर्तृत्वं संज्ञामात्रेणैव लभ्यते। ऐतरेयब्राह्मणे तथा शाङ्खायनश्रौतसूत्रे शौनःशेप कथायां—"स (हरिश्चन्द्रः) तथेत्युक्त्वा राजानमामन्त्रयामास। अनेन (शुनःशेपेन) त्वा यया इति। तथेति। श्रेयान्वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति। तस्मात् एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच। स एतं राजसूये पुरुषं पशुमालेभे।" इति यच्छ्रूयते तदेव वरुणयज्ञं हरिश्चन्द्रस्य राजसूयानुष्ठानमिति मन्तुं शक्यते। अथ कथमस्य विपाकाद् हरिश्चन्द्रस्य भार्य्यापुत्रविक्रयः, तथा चण्डालदासत्वप्राप्तिः सम्भवेताम्? राजसूयस्य फलादेव तस्य नैरुज्यमिति तु इष्टेः सम्पूर्णतां सूचयति। परं मन्यते निर्विघ्नसमाप्तिराहित्यादेव हरिश्चन्द्रस्य तथाविधा क्लेशपरम्परा समुपस्थितेति। (क्रमशः)

मासिकसभा

सौरवैशाखस्य त्रयोदशदिवसे बृहस्पतिवासरे सायं सप्तमघटिकायां परिषदो विगतवर्षीयदशमैकादशाधिवेशनद्वयी सुनिष्पन्ना जाता। तत्र च श्रीमतामन्नयकुमारशास्त्रिमहोदयानामाध्यक्षमासीत् सभाकार्य्यसम्पादनविधौ निर्व्वाचितं सदस्यसमवायैः। कीर्त्तितेषु च

सम्पादकमहोदयैर्नूतनसभ्यानां नामसु श्रीमद्भिश्चिन्ताहरणकाव्यतीर्थवर्त्तमानवर्षीयकार्य्यपरिचालकनामान्युत्कीर्त्तितानि, प्रगृहीतानि च सर्वसम्मतिक्रमेण।

ततश्च श्रीमद्भिर्दक्षिणारञ्जनशास्त्रिभिः एम् ए महोदयैः स्वरचितो 'लोकायतमतम्' इति शीर्षकः प्रबन्धः पठितः। श्रीमद्भिश्चिन्ताहरणकाव्यतीर्थ एम् ए महोदयैश्च श्रीयुक्तविष्णुधरतर्कतीर्थविरचितो 'मागधेशवरीपूजन'मिति शीर्षकः प्रबन्धो वाचितः। श्रीमद्भिर्भुवनमोहनसाङ्ख्यतीर्थप्रमुखैर्वक्तृभिर्विशेषेण प्रबन्धसमालोचना कृता। प्रायेण रजन्या दशमघटिकायां सभापतेर्धन्यवादानन्तरं गृहीतसत्यनारायणप्रसादैः (तद्दिने परिषदो नूतनगृहप्रवेशमङ्गलार्थं सत्यनारायणार्चनमभूत्) ससदस्यैः सभापतिभिः सभाभङ्गो व्यधायीति।

चित्रपरिचयः

येषामालेख्यमूर्त्तिर्वीक्ष्यतेऽस्मिन् व्यलीकप्रतिपत्तभूतेव पत्रिकावक्षस्यक्षीणप्रतिभोज्ज्वला विद्वज्जनसक्षलोभिः, ते हि प्रख्यातनामानो भारतविसारिप्रभूतकीर्त्तयः स्वर्गीयाः शशधरतर्कचूडामणिमहोदयाः।

वङ्गविषयान्तर्गतफरिदपुरजिलायां कोटालोपाडोनशोयाग्रामे सुप्रसिद्धः काश्यपान्वयस्तत्रभवतां शशधराणां क्षीरोदधिरिव प्रभवस्थानमभूत्। यत्र दार्शनिकधुरीणाः पारमहंस्यवर्त्माश्रयिणो गीताभाष्याद्वैतसिद्ध्यादिकृतो मधुसूदनसरस्वतीपादाः समुदयन्तः कुलमिदमुज्ज्वलमकार्षुः। विद्वदग्रेसराणाममीषामिव सरस्वतीपादानां पदवीक्रमानुरोधादपरे च केचन प्राज्ञसम्मता विद्वांसः प्रोद्यत्प्रतिभानभानवो मानवानामज्ञानतमस्तोममपोहितुमत्रैवोदपद्यन्त। चिरप्रनष्टानां तेषां तेषां महात्मनां कृपालवपुष्टे यस्मिन् वंशेऽद्यापि प्रजायन्ते स्मृतिन्यायदर्शनपारदृश्वानस्ते ते नचिरोन्नताः कवीरधुरन्धराः। तत्र हि प्रमोदन-

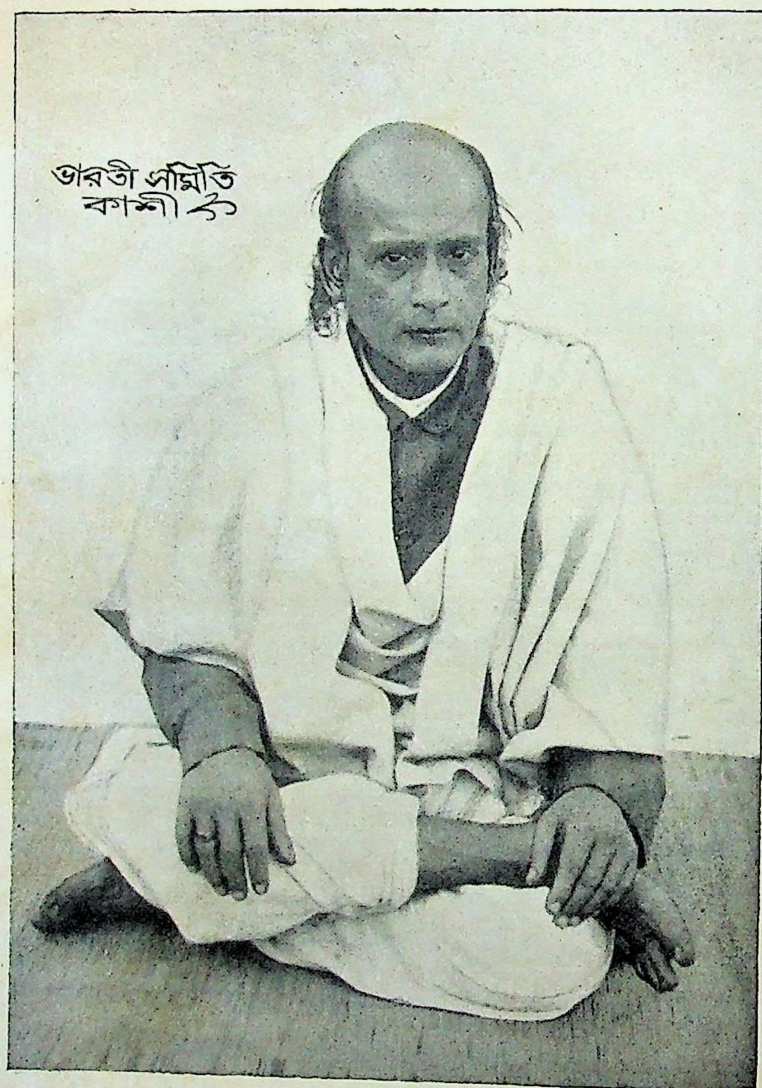
पुरन्दरनाम्नः कस्यचिद्विपश्चित्प्रवरस्य श्रीनाथचूड़ामणियादवानन्द-न्यायाचार्यौ द्वौ पुत्रौ, तत्रभवान् शशधरतर्कचूड़ामणिः कनिष्ठस्य यादवानन्दस्य वंशधरः। एतत्पूर्वजाताः कदाचित् कोटालिपाडं परिहृत्य प्रथममिदिलपुराख्यं पत्तनमुपेताः क्रमेण परिहृत्यैतदपि पत्तनं मुगडोवाख्यं ग्रामं जग्मुः। कालेन च तमपि प्रहाय स्वयं चूड़ामणिमहोदयाः प्राणपुरग्रामे वासस्थानं कल्पितवन्तः। वर्त्तमाने पुनस्त एव स्वर्धुनीप्रवाहोचितप्रतीरमहीरुहे वहरमपुरनगरे द्वितलप्रासादमुपकल्प्य निर्जनवाससुखमन्वभवन्। तस्मादेवातिकाम्यादात्मभवनादेषां परलोकप्राप्तिरभूत्।

सोऽयं बाल्ये विक्रमपुरवासिनां प्रसिद्धवैयाकरणानां स्वर्गीयविश्वेश्वरतर्कपञ्चाननमहोदयानां सविधेऽधीतवान् व्याकरणशास्त्रम्। समनन्तरञ्च नैयायिकप्रवराणां स्वर्गत-दुर्गाप्रसादतर्कालङ्काराणामन्तेवासित्वमुपेत्य न्यायशास्त्रमध्यगमत्, सांसारिकभावविपर्य्यासेन च पञ्चतान्तमभूत्तस्य न्यायशास्त्राध्ययनम्।

कालान्तरे चायं वाराणस्यां श्रीमद्विश्वानन्दस्वामिनो गुरुभ्रातुः श्रीमद्विश्वरूपस्वामिनः सकाशादुपनिषदमधीतवान्।

कदाचिदेकतो खृष्टियानधर्म्मप्रभावादपरतश्च ब्राह्मधर्म्माभ्युदयाद्विलोपमुपगच्छत्स्विव वर्णाश्रमधर्म्मेष्वयमेव महात्मा केषाञ्चन वर्णाश्रमप्रणयिनां साहायकेन वर्णाश्रमधर्म्माणामुपयोगितां श्रेयःसाधनतामितरधर्म्मेभ्यः श्रेष्ठत्वञ्च प्रकटयामास जनसमाजे। तत्प्रणीताः "साधनप्रदीप" "धर्म्मव्याख्या" प्रभृतयो ग्रन्थास्तस्य पाण्डित्यप्रकर्षस्यात्युज्ज्वलं निदर्शनम्। संक्षेपतः पुनरिदमेव वक्तव्यं यत्तथाविधा स्वाचारनिष्ठा स्वधर्म्मानुरागौजस्वितामनस्वितादयो गुणा अद्यत्वे नास्माभिः परिलक्ष्यन्ते कुत्रापि। तदभावाद्वर्णाश्रमधर्म्माणां सुदुष्पूरा क्षतिरतिचिरायैवास्मानुत्पीड़यिष्यतीति शङ्कामहे।

———

संस्कृत-साहित्य-परिषदोऽन्यतरः सम्पादकः प्रतिष्ठापकश्च
स्वर्गीयगोष्पतिरायचतुर्धुरीणकाव्यतीर्थः
[काशीभारतीसमितेः प्राप्तम्]

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

गोष्पतिसंख्या

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रविः ।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८५० शकीये ज्यैष्ठे ११श-वर्षस्य २य-संख्या

मतिमञ्जरी

विशेषसंख्यारहस्यम्—सभाजनीयाः सामाजिकाः ! अलं तावद्विदितवेदितव्यानामत्रभवतामापातरम्यं मुखपातं प्रधानार्थतिरोधायकमभिधायामूल्यं समयमतिपातयितुम् । आदित एव वक्तव्यार्थमुपक्षिपामः ।

अस्माकमधन्यतया स्वर्धुनीरोधःसङ्कुचितवक्त्रौ दैवेन भस्मशेषतां नीते पशुपतौ परिषदं प्रति तस्यात्यन्तिकं स्नेहबन्धं परमोपकारित्वञ्चानुस्मृत्यैतेषां कथञ्चिद्गुणानुकरणार्थं तन्नामाङ्किता काचिद् विशेष संख्या संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिकायाः प्रकाशनीयेति कार्य्यनिर्व्वाहकसदःसदस्यैर्व्यमृश्यतेति । प्रकाशितपूर्व्वा च तन्निर्देशदिशैव सा संख्या नूनमिदानीं ग्राहकाणां समुद्दीपितशोका लज्जयेव प्रन्थकागदमध्यमध्यास्ते । सा च विशेषसंख्या पशुपतिविषयमात्रोपजीव्य-

त्वेन वैशिष्ट्यमादधानापि द्वादशपत्रिकाभ्यो वार्षिकीभ्यो नातिरिच्यते नामेत्यतिरोहितमनुसन्धित्सूनां पत्रिकाग्राहकाणाम्। तत्र चैवं कारणानि प्रदर्श्यन्ते ;— कालप्रभावात् पत्रिकाप्रकाश्यानां निबन्धानां भूयानभावः खेदयति पत्रिकाप्रकाशकानां मनांसीत्यभियुक्ताः प्रमाणतामध्यासते। तत्र यदि काचित् संख्या व्यपदेशान्तरेण प्रयासादृते प्रकाशयितुमर्हति तदा के नामाल्पविवेका अपि तत्रोदासीरन्नित्येवाद्यं कारणम्। शोकसंख्यानिबन्धाश्च वङ्गविषये दुर्लभतां नाददते इति प्रत्यक्षमस्मादृशामपि प्रबन्धदरिद्राणां सम्पादकहतकानाम्। द्वितीयतश्चाप्राणपातं परिश्रम्यापि प्रतिकूलदेवप्रभावादिदानीमपीमां यथाकालमसमर्थाः प्रकाशयितुमिति क्षीणक्षीणा एवोपतिष्ठामो भवतामन्तिके। अस्याश्चातिरिक्ततायां पुनर्विलम्बभूमा सामयिकप्रायामपीमामतिदूरं हरेदिति द्वितीयो हेतुर्वितन्यते। तृतीयतश्चैकान्तमनपेक्षितमपि सम्पातायातमर्थसंक्षेपं नैवोपेक्षणीयमीक्षन्ते सचेतसः कार्यनिर्व्वाहकसदस्यसमवायाः। मा तावद्वाचकैः साचीक्रियन्तामाननान्यनतिरिच्यमानामिमामवलोक्येति प्रयासोऽयं वाचां विस्तरस्य। परमासीदस्माकमेषा कल्पना यद्, ये तावत् शोकनिबन्धाः समेष्यन्ति प्रदेशविशेषात् तान् प्रकाशयितुं यदीयं पत्रिका द्वैगुण्यमपीच्छेदवयवसम्पत्त्या तथापि वयम् अकुण्ठिताः सानन्दमेवाभिनन्दिष्यामस्तदिति। परं यद्यप्यनेकप्रदेशेभ्य एवाभ्यागतास्ते ते निबन्धा नैकान्ततो न्यूनतामुन्नयन्ति, तथापि न ते अस्मदाशानुरूपा इत्यनिच्छन्तोऽपि प्रस्तावमिममुपस्थापयामः।

एवमपि पशुपतिसंख्यापरसंख्याभ्यः किञ्चिद् गुरुत्वमुरीकरोति स्मेति नातिरोहितमनुग्राहकाणाम्। अत्र च प्राप्तकालमात्मनीना काचिन्नूनता विन्यस्यते सतां पुरतः ; तथाह्यागतेषु निबन्धेषु केचिदेवं समयातिक्रमेणागता यत्प्रयत्नशतेनापि तत्पशुपतिसंख्यां लम्भयितुमसमर्थाः परसंख्यायामेव न्यवेशयामेति। केचिच्च ततोऽप्यर्व्वाचीनाः सालस-

मन्थरगमनाश्च तामपि संख्यामतिक्रम्य समागच्छन्तो नास्माभिरनभिलसद्भिरप्यशक्यन्त प्रकाशयितुमेवास्मत्पत्रिकायाम्। एतदर्थञ्च तान् निबन्धप्रेरकान् वाग्भिरभिमुखीकृत्य शिरसा प्रसादयामो यदेतानतिच्छाकृतदोषान् समीक्ष्यकारिणः क्षमन्तामक्षमाणामस्माकमिति।

गोष्पति संख्याप्यस्माभिः पूर्व्वनिर्देशक्रमेण तत्तत्कारणवादोपस्थापनेन च ज्येष्ठसंख्यायामेवान्तर्भाविवितेति प्रेक्षावन्तः प्रतियन्तु। एतच्च केवलं संक्षेपबुद्धेरवानुष्ठितं न कारणान्तरेणेत्यामुक्तकण्ठमुद्घोषयामः। मृतमहात्मद्वयमस्माकं किमिवासीदिति ज्ञातपूर्व्वमेव सर्व्वेषामतोऽत्र पुनस्तदुल्लेखेन पिष्टं पेषयन्तो न भवतः खेदयामः।

गोष्पतिप्रयाणे पत्रिकाभिमतिः—तत्रभवतां गोष्पतिकाव्यतीर्थमहोदयानां परलोकप्राप्तौ विभिन्नपत्रिकासु प्रकाशितानां वङ्गभाषामयशोकनिबन्धानां सारांशाः केचित् सङ्कलय्य निवेद्यन्ते ग्राहकाणां विज्ञापनाय।

वङ्गवासीपत्रिकायाम्—पञ्चपञ्चाशद्वर्षे वयसि गोष्पतिकाव्यतीर्थः परलोकं प्रातिष्ठत।······ते च पुरुषपरम्परया आनुष्ठानिकहिन्दुधर्म्मावलम्बिनः।······अद्यत्वे केचन ब्राह्मणपण्डिता अपि आङ्गलशिक्षायै पुत्रान् प्रलोभयन्ति। गोष्पतिजनकस्तु पुत्रं काव्यतीर्थोपनामकं संसाध्यानन्तरं यथेच्छशिक्षायै अन्वमोदत। तेषामयमाशयः—संस्कृतेन भित्तौ निर्म्मितायां पिण्डलोपस्य भयमपगमिष्यतीति। तत्फलेन गोष्पतिकाव्यतीर्थोऽपि आचारेण चारित्रेण च तथैवाभूदिति। संस्कृतसाहित्ये तस्यासाधारणपाण्डित्यमासीत्, संस्कृतभाषायां सरलमधुरसंगीतरचनायामासीत्तस्य भूयसी क्षमता। संस्कृतसाहित्यपरिषदोऽन्यतमप्रतिष्ठापकस्यास्य नेतृत्वगुणेन तत्सभासदस्यैरनेककृत्वः केषाञ्चित् संस्कृतनाटकानामभिनयेन ख्यातिविशेषः समुपार्जितः।·········नवीनमतविमुखोऽयं सर्वथा प्राचीनपथमेवाध्यतिष्ठत् इति।

हितवादीपत्रिकायाम्—विगते (१३३४ वङ्गाब्दीय) सौरचैत्रस्य पञ्चदशमितबुधवासरे पण्डित गोष्पतिकाव्यतीर्थमहोदयः पञ्चपञ्चाशन्मात्रपरिमिते वयसि लोकान्तरं प्रातिष्ठत। वयमस्य "हितवादी"पत्रिकायाश्चिरहितैषिणोऽकालमृत्युना मर्म्माहता वर्त्तामहे। गोष्पतिकाव्यतीर्थः स्वर्गीय-कालीप्रसन्नकाव्यविशारदमहाशयस्य सव्यबाहुरिवासीत्।......अस्य वाग्मिताशक्तिरसाधारणी शृण्वतः सामाजिकान् मन्त्रमुग्धानकार्षीत्।...—१३०८ वङ्गाब्दे गोष्पतिकाव्यतीर्थः "हाओड़ाहितैषी"नामधेयस्य वार्त्तावहस्य सम्पादनभारं परिगृह्य विशेषयोग्यतया स्वकर्त्तव्यमव्याहतमपालयत्।...... वङ्गीयैकोनाशीत्यधिकद्वादशशताब्दे सौरश्रावणमासे खुलनाजिलान्तर्गत टाउनश्रीपुराख्यग्रामे सुविख्यातभूस्वामि रायचतुर्धुरीणवंशे तत्रभवान् गोष्पतिकाव्यतीर्थो जन्म परिगृहीतवान्। तत्पितामहेन तत्रभवता तारकचन्द्ररायचतुर्धुरीणमहोदयेन स्वग्रामे विविधदेवदेवीनां मूर्त्तिप्रतिष्ठा, कालिघाटे गङ्गातीरे घट्टस्थानमेकञ्च निरमायिताम्।... पिता चास्य भुवनमोहनरायचतुर्धुरीणमहोदयः संस्कृतभाषायां सुपण्डित आसीत्। तद्रचिते "छन्दःकुसुम" "पाण्डवचरित" नामके पुस्तके वङ्गभाषामये अवर्त्तेताम्।.........

कलिकातानगर्य्यां प्रतिष्ठापितायां यस्याः खलु संस्कृतसाहित्य-परिषदः ख्यातिरद्यत्वे वङ्गदेशे वङ्गदेशाद्बहिरपि प्राचरत्, गोष्पतिरस्याः प्रतिष्ठातृष्वन्यतम आसीत्।

स्वर्गीय-पशुपतिनाथशास्त्री गोष्पतिकाव्यतीर्थश्चेत्युभावेव प्रथमतस्तस्याः परिषदः सम्पादकपदमलंकुर्वन्तौ तां वर्त्तमानायामुन्नती पदमकारयताम्। दुर्भाग्यभूमा परिषदो यत्, शास्त्रिमहोदयस्य मृत्योरेकमासाभ्यन्तर एव गोष्पतिकाव्यतीर्थोऽपि तत्पदमन्वसरत्। संस्कृत-साहित्यपरिषत्सदस्यैर्यानि संस्कृतनाटकान्यभिनीतानि तत्रायं नाट्या-

चार्य्यत्वमग्रहीत्। कर्त्तव्यनिष्ठयोरेतयोः सम्पादकयोरकालमृत्युना समुत्पन्ना क्षतिर्दुरपनेयेव प्रतिभाति संस्कृतसाहित्यपरिषदः।

दैनिकवसुमतीपत्रिकायाम्—वयं गभीरदुःखेन विज्ञापयामो यदद्यास्तीह जगति वङ्गविषयस्य तेजस्वी वाग्मिप्रवरः साहित्यिको गोष्पतिकाव्यतीर्थमहोदयः। स हि दुर्न्तेनातिसारेणाक्रान्तो विगते बुधवासरे (१५इ चैत्र) दशमघटिकायामनन्तलोकं प्रस्थितः। कियद्दिनात् पूर्वं वाराणसीतः कलिकातायामागत्य तत्रभवान् कायस्थसम्बन्धिनं कञ्चित् ग्रन्थं पूर्वप्रक्रान्तं समापयितुमभिलाषमकरोत्। रचितकियदंशोऽयं ग्रन्थः सम्पूर्णतां नागमत् ………('वसुमती' पत्रिकायाः अपरसंख्यायामपि तद्विषयिणी काचन रचना प्रकाशितासीत्।)

आनन्दवाजारपत्रिकायाम्—संस्कृतसाहित्यपरिषदोऽन्यतमप्रतिष्ठाता सम्पादकश्चान्यतरस्तत्रभवान् गोष्पतिकाव्यतीर्थो विगते बुधवासरे (१५ चैत्र) वेला-दशमघटिकायां परलोकमुपागमत्। ……तस्यौजस्विनी वाग्मिता श्रोतृमण्डलीमुद्दीपयामास।……संस्कृतसाहित्यपरिषदः सदस्यान् गोष्पतिकाव्यतीर्थस्य परिजनांश्च वयमस्माकमान्तरिकीं गभीरवेदनां वेदयामः।

सम्मिलनीपत्रिकायाम्—अस्माकमकृत्रिमं प्रियसुहृदं गोष्पतिकाव्यतीर्थमहोदयं विसृज्य वयं यथा मर्म्माहता जाता न तद्भाषया प्रकाशयितुं शक्यते।… 'सम्मिलनी'पत्रिकायाः अतीव दुर्दिने तत्रभवतो गोष्पतिकाव्यतीर्थस्य तदीयसुयोग्यसहोदर-श्रीयुक्त भूपतिकाव्यतीर्थमहोदयस्य च समवेदनां तथा साहाय्यकमन्तरेणास्याः कैवावस्थाभविष्यत्तन्न कथयितुं शक्यते……।

संस्कृतसाहित्यपरिषदन्यतरसम्पादकानां गोष्ठपतिरायचतुर्धुरीण-
काव्यतीर्थमहोदयानां महाप्रयाणे—

व्यथितविलापः

[परिषत्पक्षतः—श्रीभुवनमोहनसांख्यतीर्थेन लिखितः]

अहो सुरसरस्वतीरसविशेषमुग्धात्मनां
विषादविषदूषितः समय एष दुःखाय नः ।
परो विबुधबान्धवो गुरुगभीरभावोन्नतः
स गोष्ठपतिरद्यारधौत्रिदिववासमासेदिवान् ॥ १

विधातृविधिदारुणा परिषदोऽद्य सम्भावना
विभीषयति मानसं किमिव हन्त सम्पत्स्यते ।
विहाय यदिमामसौ विरहदुःखतीव्रव्रणो
गतं पशुपतिं पुरः समनुसृत्य दूरं गतः ॥ २

न यावदियमृच्छति प्रथमशोकनिर्वापणं
द्वितीयमिदमुत्थितं विरहदुःखमभ्येति ताम् ।
कथं परिषदो दशां व्यसनभारपर्य्याकुलां
विधाय ननु गोष्ठपते धृतिमुपैषि देशान्तरे ॥ ३

कलयोपचितः समग्रया परिपूर्णां प्रतिपत्तिमुद्वहन् ।
तमसेव शुभद्विषा शशी विधिनास्तं गमितोऽसि गोष्ठपते ॥ ४
शतशः प्रतिघातमञ्जसा सहमानेन सता स्ववर्चसा ।
परिषत् सुरभारतीरतिच्छितिरेषा भवता प्रतिष्ठिता ॥ ५
तनयामिव देहशोणितैः परिपोष्य प्रणयात् समेधिताम् ।
वद कस्य करे समर्पयन्नसि सुस्थः सुरराजसद्मनि ॥ ६
भवतो विरहेण कातरा परिषत् शोकमलीमसान्तरा ।
विभवैर्भवतेव भावितैरपि नो विन्दति हन्त निर्वृतिम् ॥ ७

अयि ते सुहृदां सकर्म्मणां परमेतत् परितापकारणम् ।
परिपुष्टकलेवरामिमां नहि यत् स्निग्धदृशा त्वमीक्षसे ॥ ८

तव चारुतरान् गुणोत्करान् व्यवहारान् समदृष्टिसुन्दरान् ।
स्मरतामनिशं पदे पदे बत सीदन्तितमां मनांसि नः ॥ ९

कृतवेदितया कृतात्मना नियतं वाक्पटुतानुवर्त्तिना ।
भवता प्रतिभावता गुणैर्गुणवान् को न वशीकृतो जनः ॥ १०

सुरवागसुरप्रवृत्तिभिर्मृतकल्पेति जनैः कदर्थ्यते ।
भवता तु तथाप्रलापिनां परिवादः सुतरां विलोपितः ॥ ११

प्रथितान्वयलब्धजन्मना गुरुसारस्वतसेवनव्रतम् ।
चिरमाचरता निवेदितं तव वंशानुगुणं समीहितम् ॥ १२

अभिनये भवतो गतिरुत्तमा मतिमतां मनसां प्रियकृत्तमा ।
भुवि विसारि ततो विमलं यशः कुसुमिता इव भान्ति ततो दिशः ॥ १३

विधिवशेन विलोपमिवागते सुरगिराभिनये बत भारते ।
मधुरसंस्कृतनाट्यकलाश्रयामिह पुनस्तनुषे स्म समुन्नतिम् ॥ १४

तदिह वङ्गभुवस्तव शिक्षया भवति संस्कृतरङ्गसमुन्नतिः ।
विलसतां स्मृतिरत्र शुभस्मृते स्थिरमुपेहि सुखं दिवि गोष्पते ॥ १५

गोष्पतेस्तत्त्वलाभः *

[निबन्धकः—श्रीसतीन्द्रचन्द्रव्याकरणतीर्थः]

हंहो प्रियसदस्याः ! श्रोतारो महानुभावाः !

"एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं···तावद्द्वितीयं समुपस्थितं मे" इत्याक्षेपप्रत्यक्षमभीक्ष्णमुपजातमिह नः क्रमश एव कतिपयमहात्मप्रयाणादमूल्यरत्नसंहारादिति ।

* काशीस्थभारतीसमित्यधिवेशे वाचितः ।

पुरन्दरपुरसुन्दरमन्दारमन्दिरातिथिभूतानामतुलगुणगणानामेतेषां न प्रायशो गुणसमता समालोकि। एकैकस्मिन्—एवमसाधारणो गुणः, शक्तिश्चानन्यदुर्लभा, विविधमुपकर्त्तृत्वञ्च विलक्षणं, नापरस्मिन्, तादृश्येव महात्मनि तानि समुपलभ्यन्ते। परन्तु तेषां प्रत्येकमेव भारतवर्षनिवासिनां प्रोज्ज्वलमौलिविलसन्महामूल्यमुकुटान्तरदरादरष्टः विविधरत्नं परस्पराशेषविशेषविलक्षणगुणशाल्यहो! प्राधान्यमलभत चैकैकस्मिन् विषये।

हाहा हन्त! यद्येकोऽप्येवमिह नो नयनगोचरीभूतो भवेत् तेषामणुमपि गुणमादाय प्रादुर्भूतो भारतभुवि तदा तमासाद्य विलोक्य च भविष्यदाशया अन्तःकरण-निखात-शोकशल्याघातविषहदावदुःखं क्षणमपि निर्विशमहो! शक्यते मन्तुम्।

अहो नु हन्त!! हाहा हतविधे! विलसद्वङ्गरत्नानामेतेषामन्यतमं महद् रत्नं परश्शोकातरैरमरनिकररतिमहदनुमाय ह्रतमितो गोष्पतिकाव्यतीर्थाभिधं विगते सौरचैत्रस्य पञ्चदशदिवसे बुधवासरे पञ्चपञ्चाशद्वार्षिकमकस्मादकाले विधाय च हृतसर्व्वस्वामहह! वङ्गवसुन्धरामगाधदुःखजलधौ निःक्षिप्य।

अयि भोः प्रियश्रोतारो महाभागाः! माननीयाः सदाशयाः—सभ्यसङ्घाः! आशीराशिस्नेहैकनिलयाः! शान्तिप्रीतिनिकेतनीभूताश्चायुष्मन्तः! जाने, न भवतामेतदविदितं—

"स जातो येन जातेन याति देशः (वंशः) समुन्नतिम्।
परिवर्त्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते॥"

इति हितोपदेशीयोपदेशवाक्यम्। हाहा! नियतमेव विपरिवर्त्तमाने भुवनेऽस्मिन्ननिशमुत्पद्यन्ते विपद्यन्ते च कतिशो लोकाः, परन्तु तेषां मध्ये प्रविरल एव कोऽप्येवंविधो जायते, यस्य हि नाम चरित्रं सर्व्वसाधारणार्थमादरणीयमनुकरणीयञ्च भवेदिति, अवि-

श्रान्त-दिगन्तगामियशोराशिभिश्च धन्यम्मन्या चोच्चैरवस्थिता सकल-भूमि-समर्च्चिता च भवेन्मातृभूमिः।

परन्तु, ये खलु बहुशः सौभाग्यादीदृशाः कतिपये महानुभावाः समासादिता भारतभुवि, तेषामन्यतमोऽयमालोच्यचरितो गोष्पति-काव्यतीर्थः सर्व्वेषामेवार्य्याणामनार्य्याणाञ्च भारतविषयवासिना-मादरणीयानुकरणीयचरित्र इति।

चतुर्नवत्यधिकसप्तदशशततम (१७९४) शके सौरश्रावणे मासि 'खुलना'-नगरान्तःपाति-श्रीपुरग्रामे कायस्थवंशावतंस-तारकचन्द्रसूनो-र्भुवनमोहनरायचतुर्धुरीणमहोदयस्य देहादुद्भूतो वङ्गालङ्कार-भूतोऽङ्ग,तथक्तिसम्पन्नोऽभूतपूर्व इव प्रभूत-प्रभावो भवभक्तो वरेण्यः सत्कर्म्मण्यग्रगण्यः पुण्यकर्म्मायं गोष्पतिनामधेयः।

* अथ यथाकालं गोष्पतेरध्ययने वैमत्यमुपस्थितमात्मीयानाम्। तत्राप्यनेक एव कालप्रभावमालोक्य इंराजीविद्याध्ययनमेव सुष्ठु मन्यमाना झटिति तदेव समभिदधति स्म भुवनमोहनं पाठशालायां प्रेरयितुं गोष्पतिम्। न च सत्यनुष्ठिते तद्भाषाभ्यासे, स्वधर्म्मेषु रति-र्न स्यास्यतीति वाच्यं गुरुदासवन्द्योपाध्यायादौ व्यभिचारात्। अत्र च गोष्पतेस्तातोत्तरं—"ननु जाने न कोऽपि प्रायः त्रि-चतुस्तलप्रासादा-न्निपतितो जीवतीति, दैवाच्च जीवन्तं तथावस्थं कमप्यालोक्य तातः सन् कथमपि तनयं न त्रि-चतुस्तलान्निपातयितुमुत्सुकः कोऽपि स्याद् वसुन्धरायां विवेकी। गुरुदासादयो हि नाम पुराकृत-सुकृतप्रभावा-न्न कालप्रवाहपतिताः पतिता अभवन्निति,—असौ च तत्र पतन् जीवितः स्यादित्यत्र को नाम निश्चय इति वादीदानीं निरस्तः।

तातोऽप्यतो गोष्पतेः प्रथमत एव स्वयमेव समादटे भारमध्या-पनायास्तनययोः। समतीते च कियति काले पितुः प्रयत्नेन सम-

* गोष्पतिसुखादवगतम्।

धीतव्याकरणं सहोदरयुग्मं भूपति-गीष्पतीत्यभिधया प्रसिद्धं साहित्यादेरध्ययनार्थं पितुरनुमत्या कमप्यध्यापकत्वेनाङ्गीचकार।

सम्भाव्यते सुविदितमेतदस्ति भवतां पारस्यादिविजातीयभाषानिष्णातोऽपि धर्म्मासनसंस्थितोऽपि ७भुवनमोहनः स्वधर्म्मपरायणो विद्योत्साही संस्कृतभाषायामपि लब्धप्रतिष्ठो विद्वत्प्रियः प्रायः संस्कृतशास्त्रालोचनयैव शेष-जीवनमतिवाहयति स्मेति। साधारणानां छन्दोज्ञानार्थमनेन 'छन्दःकुसुमे'ति तत्परिशिष्टरूपेण च "पाण्डवचरिता"भिधं किमपि वङ्गभाषया निरमायि काव्यं,—यो हि नाम निबन्धो नानाच्छन्दोबद्धया कवित्वपूर्णया वङ्गभाषया अभिनवमिव विराजतितरामद्यापि साहित्यभवे। तथाहि यत्र स्रग्धराच्छन्दसा पञ्चपाण्डववर्णनम्।—

दुर्व्वासादत्तमन्त्रे भजिल दुइजने पञ्चदेवे क्रमेते
कुन्ती श्रद्धाविधाने यम पवन तथा इन्द्रदेवे उपासे।
माद्री कुन्तीप्रसादे भजिल शुचि ह'ये युग्म अश्वीकुमारे
तद्द्वारा दैवयोगे लभिल दृढ़वली पञ्चपुत्त्र द्विराज्ञी॥

धर्म्मांशे धर्म्मपुत्त्र स्थिरसरलसुधी सत्यवादी स्वभावे
मित्रामित्रे समाने सदयमति सदा पालने सद्विचारे।
दाता गाम्भीर्य्यशाली यमसम समरे शौर्य्यवीर्य्ये प्रतापी
सर्व्वाग्रे जन्मलाभे हइल कुरुकुले पाण्डवश्रेष्ठ राजा॥

वायवंशे भीमसेन प्रचुरवल धरे पाण्डुवंशे द्वितीय
क्रोधी अश्रान्तयोद्धा पुलकितसमरे मल्लयुद्धे सुदक्ष।
वह्वाशी उग्रभाषी विपुलदृढ़गदा सर्व्वदा युक्त हस्ते
संग्रामे निष्ठुरात्मा कठिनभुजवले भीमरूपी विपक्षे॥

जन्मे इन्द्रेर अंशे त्रिभुवनविजयी अर्ज्जुन श्रेष्ठधन्वा
शस्त्रास्त्रे वाहुयुद्धे अनुपम समरे पाण्डुवंशे तृतीय।

निष्कामो संयतात्मा तुषिल अनलके खाण्डवारण्यदाने
सौजन्ये सौख्यभावे हरि हइल सखा तुष्ट युद्धे पिनाकी ॥
स्वर्व्वैद्ये स्थापितांशे नकुलसह तथा देवरूपी कनिष्ठ
माद्रीचित्ते सुरूपो युगयमजसुधी पुत्त्रजन्मे क्रमेते ।
अक्रोधी पूत आत्मा भयरहित वली तुल्यविक्रान्त युद्धे
एकि जाने चिकित्सा विधिमत अपर ज्योतिषेष्टपारदर्शी ॥

अपरञ्च मालिनीच्छन्दसा महादेववर्णनं यथा—

रजतसदृशकाया चारिहस्त त्रिशूली
ढुलु ढुलु तिननेत्रे पञ्चवक्त्रे कि शोभा ।
जटिल भुजगवेशो अग्नि चन्द्रार्द्धभाले
परिहित कटिदेश व्याघ्रचर्मेर वस्त्रे ॥
तरलगरलयोगे कण्ठ नीलाक्त आभा
विमलधवलसाजे अङ्गरागे विभूति ।
झलमलगलदेशे अस्थकङ्कालमाला
मृदुविचलितकक्षे बद्धभिक्षार झोला ॥
धक धक धक वह्निज्वाल उद्दीप्तभाले
लक लक लक जिह्वा मस्तके सर्प गर्जे ।
कल कल कल गङ्गा चञ्चला उत्तमाङ्गे
भम भम भम शब्दे वाजिछे शेव शिङ्गा ॥

तथैवैकादशसर्गे मालिनीच्छन्दसा द्रौपदी-वर्णनं—

तिलफुलतुलनासा चारुहारा मृगाक्षी,
कर पदतल ओष्ठे रक्तपद्मेर शोभा ।
वदन रदन देखे हार मुक्तार हारे
कुटिल चिकुरराशी नीलवर्णा सुदीर्घ ॥
कुचयुगगुरुसुभ्रू क्षीणमध्या कृशाङ्गी
जघन उरु(?)नितम्ब स्थूलगम्भीरनाभि ।

उपमित भुजवल्ली वाल पद्मेर नाले
त्रिभुवन मनलोभा मोहिनी सेइ मूर्त्ति ॥ इत्यादि ॥

तदानीं 'कालीघट्टे' वङ्गविख्यातो विद्वद्वृन्दविभूषणं मथितविविध-शास्त्रसागरो वाग्मी साक्षादिव धर्म्मः 'संस्कृतचन्द्रिका'भिध-संस्कृत-मासिकपत्रिकाप्रतिष्ठापयिता ✓जयचन्द्रसिद्धान्तभूषणमहाशयः प्रायः चत्वारिंशच्छात्रान् स्वयं प्रदायाहारं वासस्थानञ्चातिनिपुण-मध्यापयति स्म विविध-शास्त्रम्। निरहङ्काराणाञ्च विदुषां परस्पर-मालाप-परिचयादिकन्तु सुलभमेवेति सिद्धान्तभूषणभुवनमोहनयो-र्मिथः परिचयोऽत्यल्पदिनादेव सञ्जातः।

* संस्कृतभाषायां श्रद्धाया आतिशय्यात् तथैव परस्परालाप-कण्डूतिवशाच्च तयोः परिचयप्रारम्भ एव देवभाषयैव विशेषतः श्लोकेन मिथो भाषणप्रतिभाषणादिकमभवदित्यत्र सिद्धान्तभूषणमहो-दयस्य (सुत-सुताविषयक) जिज्ञासोत्तरीभूतो भुवनमोहन-विरचितः श्लोक एव प्रमाणं—यस्यायमंशविशेषः—

"कन्ये मदालसा-सन्ध्ये पुत्रौ भूपति-गोष्पती।"

भुवनमोहनः प्रथमतो नानाजनवदनादुपश्रुत्य सिद्धान्तभूषणमहो-दय-पाण्डित्यं स्वयमपि तत्प्रत्यक्षीकृत्य पुत्रयोरध्ययनीयं सर्वमेव भारं सिद्धान्तभूषणपादे समर्पितवान्। तदानीमुभावेव सोदरौ प्रायः पञ्च-दशवार्षिकावास्ताम्। स-मनोयोगं सोत्साहञ्च साहित्यादिशास्त्रमहर्निशं समधीत्य कियद्वत्सरं, काव्यतीर्थपरीक्षां सप्रशंसमुत्तीर्णो गोष्पतिरिव गोष्पतिः प्रतिभाप्राखर्य्यं क्रमशो व्यतानीदगणितम्।

प्राचीन-नयमनुसृत्य लुप्तप्रायां पुरातननाटकाभिनयशैलीं पुन-रुद्दीपयितुमिव, तत्र तत्र च कलादिनैपुण्यमुद्राङ्कं सन्दर्शयितुमिव संस्कृतनाटकाभिनये सर्व्वप्रथममयमेव कृताभिनिवेशो गणाध्यक्षता-

---

* गोष्पतिमुखादेतदवगतम्।

मापन्नोऽतिदक्षतया संस्कृताभिनयशिक्षया शिक्षितसमाजे सुयशोराशि-मुपार्जयत्;—यत्र हि किल प्रायो वदन्ति वैषयिकाः—"संस्कृताभिनयः कीदृशः, सोऽप्यस्त्वे"ति विस्मयञ्चापद्यन्ते। कलिकातासंस्कृत-साहित्यपरिषदप्यधुना तत्र प्रमाणम्।

भयहीनेनानेन चिरस्वैरिणा तेजस्विना वाग्मिना यत् साधुतया समबोधि शतसहस्रबाधामपि समतिक्रम्य तदनुष्ठानमकारीत्यत्र सुप्रसिद्धमस्त्येव निदर्शनमनेकम्।

स्वदेशहितैषणा-प्रेषणया व्याकोलहृदयेनानेन सुरेन्द्रनाथ-वन्द्योपाध्याय-कालीप्रसन्नकाव्यविशारदादिकतिपयदेशहितैषिकर्म्मि-सहायेन बहुविधं व्यधायि निर्भीकमनुष्ठानं वङ्गविच्छेदसमये राजपुरुषानभिप्रेतमपि कर्त्तव्यधिया। तदानीं यस्यौजस्विन्या वक्तृतया चित्रार्पित इव मन्त्रमुग्ध इव किम्भूतकिमाकार इव समासीन्नचलचाधिको लोकः। संस्कृतभाषयापि बहुकालमनर्गलं वक्तृता-प्रदाने विलक्षणैवासीदस्य शक्तिः।

अत एव केनचिदिदानीमाक्षिप्यते शोकपिहितहृदा—

> यो वङ्ग-भङ्गसमये निज-नाम-धाम-
> सार्थक्यमत्र वरधीर-गिरा व्यतानीत्।
> देशोन्नतीश्च विविधाः सुविधा व्यधासीत्
> हा! गीष्पतिः स बत! यात इतः क्व वीरः?
> नान्यस्य पद्मनयनेत्यभिधेव नूनं
> श्रीगीष्पतीति तव नाम कवे! महात्मन्।
> चित्रं विचित्रमिह दृष्टमनेककार्य्यं
> त्वां स्मारयत्यनिशमङ्ग सखे! त्वदीयम्॥ इति।

अस्य च गुणग्राहिताया निदर्शनमिदमपि तावदालोक्यतां "कलिकाता" महानगरे "वाणीविलास"समित्यां तदानीं संस्कृतनाटकाद्यभिनयानुष्ठानं सप्रशंसमासीत्। अथैकदा विद्वदलङ्कारमहामहो-

पाध्याय-चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारमहोदयविरचितं "कौमुदीसुधाकर" नाटकमभिनेतुं तत्र समुत्थापिते प्रस्तावे कुटिलमतिभिः कतिभिश्च प्रत्याख्याते आदरणीयानादरमालोच्य परं दुःखितेन चिरस्वैरिणा गोष्पतिना तां परिहाय समितिं "वीणापाणि" समितिं प्रतिष्ठाप्य तदैव "कौमुदीसुधाकर" नाटकमभिनीय स-प्रशंसं प्रभूतानि यशांसि समर्जयता स्वाधीनता गुणग्राहिता परिचय-स्वीयनाट्यचातुर्य्यधैर्य्य-गाम्भीर्य्यादिकं प्रादर्शि।

मतमप्युचितमभिधातुमकुण्ठितेनानेन "हाओड़ाहितैषी"ति पत्रिका-सम्पादकेन स्वदेशहितसाधन-नानावार्त्ताः समालोचयता निर्भीकमालोचितं, तदानीं स्वदेशीयान्दोलनवेलायां राज्ञामपि कार्य्यं साध्वसाधु वेति। कदाचिदत एव राजपुरुषविरुद्धवादसमालोचना-वशतो यथार्थवादी हा! धनेन दण्डितो गोष्पतिः।

अवसन्नप्रायामिव विलोक्य संस्कृतभाषां, समुन्नतये चैतस्याः केषा-ञ्चिन्महात्मनां साहाय्येन समानोत्साह-सहायेन अनेन चात्यल्पकालात् प्रतिष्ठापिता "संस्कृतसाहित्यपरिषत्" कलिकाता राजधान्यामुन्नीता चेति। तत्कीर्त्तिस्तम्भरूपा सेयं संस्कृतसाहित्यपरिषदप्यस्य कर्त्तव्य-पालननिदर्शनं, कलिकाता-भवानीपुरस्थ-गोष्पतिभवनादियं परिषत् प्रायः सार्द्धक्रोशचय-दूरवर्त्तिनी, अथ च प्रत्यहमेव सायमारभ्य यथा नियमं सार्द्धप्रहरमत्रैव स्थित्वा परिषत्सम्बन्धीयमेव कार्य्यजातमालो-चितमेतेन। वाराणस्यामप्यस्य तथैव दृष्टमस्माभिः कर्त्तव्यपालन' त्रिलोचनघट्टतः प्रत्यहं "भारतीसमिति"मेत्य बहुकालं तिष्ठतो गोष्पतेः।

सर्व्वस्मिन्नेव कर्म्मण्यस्य योग्यतामालोच्य वङ्गीयनिखिलसंस्कृतविद्या लयपरिदर्शनार्थमसौ सर्व्वसम्मत्या नियुक्तः। परिभ्रम्य च नानास्थानं वर्त्तमानामवस्थामालोक्य संस्कृतभाषायाः परं निर्व्वेदमापन्नः एतदुन्नति-विधानार्थं सर्व्वत्रैव सुप्रसिद्धपण्डितवर्य्याणां परामर्शक्रमेण बहुविध-

मेव कर्म कर्त्तुं चेष्टितवान् किन्तु हन्त ! कलिहतकः तत् सोढुं नितान्तमसमर्थः किमनर्थमकरोदद्य वङ्गवसुन्धरायाम् ।

कायस्थोऽपि च जात्याऽयं "स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावह" इति भगवद्वाक्ये विश्वस्तो धर्म्मभीरुः कायस्थानां क्षत्रियत्वे उपवीत-ग्रहणे च परं प्रतिवादो कायस्थाभिधया मासिकपत्रिकया, विद्वद्-बहुलायाञ्च परिषदि शास्त्रीयविचारेण युक्त्या च चिराचारपद्धत्या कायस्थानां क्षत्रियत्वमतमपास्य तत्राभिमानिना निर्जित्य विपक्षान् कायस्थ-जातितत्त्वं निर्दोषं निरूपितवानित्यत्र प्रायश्च एव विदुषामपि न वैमत्यम् । एतस्य पाण्डित्यं संस्कृतभाषायां नैपुण्यमनुसन्धानञ्च 'कायस्थ' पत्रिकया ज्ञायत एव ।

अयि भोः प्रिय समुपस्थितसभ्यसङ्घ ! यस्यामद्य परिषदि समवेता भवन्तः, एतस्यामपि गोष्पतिः पतिरिव बहुविधमकार्षीदनुष्ठानं, यत् कृते चिरमियं कृतज्ञा ऋणिनी चेति । यस्याञ्चाद्य पाठशालायामिय-मनुष्ठीयते सभा, तस्या अप्यन्यतमः प्रतिष्ठापयिता परमहितैषी गोष्पतिकाव्यतीर्थः ।

हा हा ! अद्य संस्कृतनिखिलनाव्यकला विकला विलोला विल-पन्ती वावसीदतीव दुर्दैवा निराश्रया नैव जीवतीवेत्याशङ्क्यते, कस्मा-दकस्मादिमं बलात्कारेणेव विधिर्जहारेति किमस्य तत्त्वमतिदुर्बोध-मतात्त्विका वयमतिमन्दमतयो जानीमः !! बहु दृश्यते हि पुराणादौ दैत्यादिभिरभिभूता वा निगूढ़ाभिनिवेशा वा देवा बृहस्पतिपुरःसराः पशुपतिप्रभृतेरन्तिकमापद्यन्ते कमप्यमोघमुपायमाविष्कर्त्तुम् । समा-विष्कृतोपायाश्च समुद्‌युञ्जते मिथो मिलित्वा स्वकर्म्मण्यप्रमत्ताः । मन्यामहेऽद्य तथावस्थाः किमप्यतिमहत् साधयितुमभीष्टं, गोष्पतिं पुरोधाय विबुधाः, सह पशुपतिना सलीलमवनीतले समवतीर्णा-स्तूर्णमन्तर्दधति च क्रमशो हन्त संहृत्य लीलाम् । अत इदानीं भणति—

किं गोष्पतिर्गोष्पतिनाम धृत्वा
संप्रेषिता देवगणैर्धरण्याम् ?
कुबोध-दुर्बोध-विबोध-सिद्धरा
पशोः पतिं तत् पुरतो विधाय ॥

किं गोष्पतिः पशुपतिश्च भुवं समेत्य
विस्मृत्य देवनिकरान् न दिवं व्रजेताम् ?
कैः स्मारकैरहह ! शङ्करवत् किलेत्थं
देवा विचिन्त्य बत ! निन्यरिमौ द्युलोकम् ॥

हा हा ! वङ्गवसुन्धरे ! सार्थकनामधेये ! योगाश्मस्व ! तव कोऽद्य हरत्यकस्मात् ? हा हन्त ! शून्यं भवति क्रमशस्तेऽङ्कं, भवसि परिभूता परिमूषिता दैवहतकेन !!—

हा हा ! कया ननु गिरा वसुधे ! प्रबोधो
भावीति भाषणपरोऽपि न तामिहेक्षे ।
किं वा ददामि जगते स्वयमप्रबोधो
बोधं विपत्सु शरणं जगदीश एव ॥

अपरञ्च—मातुलो यस्य गोविन्दः पिता यस्य धनञ्जयः ।
सोऽपि मृत्युवशं प्राप्तः कालो हि दुरतिक्रमः ॥

अपि च मुहुर्मुहुरालोचन-याचनया च मन्दीभवति शोकसन्दोहो मृतजनगुणगणैः विलपनरोदनादिभिश्चेति गोष्पतेर्विरहमत्यन्तमसहमानमुन्मनस्कं कमपि वान्धवमुद्दिश्य कस्यचिदाश्वसनमिति श्रूयतामधीयताञ्च ।—

शोकैरधीरमनसो वयमद्य सद्यो
हा हन्त ! चौरशकलैर्वदनाञ्चिनीरम् ।
संशोष्य रोदन-रता यदि किं फलं स्यात् ?
रक्ष स्मृतिं समनुसृत्य चरित्रमस्य ॥

आत्मा न नश्यति शरीरमदर्शनं स्यात्
शास्त्रे तदेव मरणं यदपीह भूयः ।
"नासौ मृतो जगति यस्य यशो मृतोऽपि"
वागित्यमप्यहह ! तत् किमु शोकहेतुः ? ॥
दूष्यो न कोऽपि दुरदृष्टमिहाद्य दूष्यं
शोच्यो न गोष्पतिरये ! वयमेव शोच्याः ।
हाहा ! हतो न स हता वयमेव किंवा
कुर्म्मोऽद्य धर्म्महतकस्य कलेवरेषु ? ॥
दुःखं सुखञ्च घटयत्यथ भाललेखा
भावीह यद् भवति तन्न विपर्य्ययोऽस्य ।
लम्बोदरः शशिधरो हरिरन्न मानं
यत्र प्रभुर्न च विधिः किमु तत्र जीवः ? ॥
एष्यत्यसौ पुनरये ! शतशो न शोकै-
र्भू-लुण्ठनैः स्व-हननैश्च शरीरघातैः ।
निश्वस्य किं फलमतः समवेत्य सर्व्वे
शम्भोः पदे सुगतिमस्य सदार्थयन्ताम् ॥

गोष्पतिप्रयाणम्

[निबन्धकः—श्रीउपेन्द्रनाथसेनगुप्तकाव्यतीर्थः]

"एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
तावद्द्वितीयं समुपस्थितं मे च्छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥"

पशुपतिनाथमनुपदमेवानुसृतवन्तो गोष्पतिचतुर्धुरीणकाव्यतीर्थ-महोदयाः । उपलभ्यते खलु वाण-सर्व्वस्वे कादम्बरीवृत्तान्ते यदभि-सारिणीं महाश्वेतां शोकाम्बुधौ निमज्ज्य वैशम्पायने चन्द्रलोकमासा-

दिते सौहार्दात् कपिञ्जलोऽपि तमञ्जसानुससार, साम्प्रतं दृश्यते तस्यैव-वृत्तान्तस्याभिनवावृत्तिः—विशेषस्तु यदधुना न गन्धर्वनन्दिनो परं वराकी संस्कृतसाहित्यपरिषत्; न वैशम्पायनः परं पशुपतिनाथः; न वा कपिञ्जलः किन्तु महासत्त्वः श्लाघ्यचरितः सार्थकाभिधानः गोष्पतिकल्पो गोष्पतिरिति। आभिजात्यादिबहुगुणभूयिष्ठे कुले लब्धजन्मापि असौ बाल्ये यदाङ्गलविद्यां नाध्यापितः, सनातनधर्म्मानुरागप्रवणहृदयोऽस्य पितैव तन्मूलमासीदिति श्रूयते। स किलाङ्गलविद्यानिष्णातोऽपि कुलस्थितिनाशशङ्कया, तद्विद्याविदुषाञ्चाचारभ्रंशादिकं वा समीच्य, पुत्रो यथा गीर्व्वाणवाण्यां लब्धवर्णो भवति तदर्थमेव व्यवसायमवालम्बत; पुत्रोऽपि कालेन पितुर्मनोरथान् सर्व्वथैव सम्पूरयामास, यतो न केवलं तेन समासादिता शास्त्रेषु परा प्रवीणता, परं वैखरीनैपुण्ये च परा प्रतिष्ठा। शैलूषविद्यायान्तु स तथैवोत्कर्षमासादयामास, यदसौ सम्यगर्हति स्म 'अभिनवभरत' इति समाख्यामिति बहूनामेव सुधियां मतम्। न केवलं तत्, नासीदयं चत्रियत्वाभिमानी ब्राह्मण्याधिजिगमिषुर्वा। परं यदि—

> तपः श्रुतञ्च योनिश्च एतद् ब्राह्मण्यकारणम्।
> तपः श्रुताभ्यां यो हीनो जात्याब्राह्मण एव सः॥"

इत्यसत्प्रतिपत्तकं ब्राह्मणलक्षणं भवति, तर्हि तेन त्र्यवयवस्य द्विजत्वस्य आद्यमवयवद्वयमधिगतमभूदिति नास्ति सन्देहस्यावसरोऽपि। न केवलं पाण्डित्यं परं प्राचीनेषु सायणमाधवादिषु सम्यगुपलब्धा अर्व्वाचीनेषु च इदानीन्तनेषु विबुधेषु क्वचिदवलोकिता ये लोकप्रणयनगुणास्तेऽपि तस्मिन् नितरामेव विकाशमलभन्त। यतस्तदीययौवनदशायान्तदानीन्तनराजप्रतिनिधिकृतं वङ्गाङ्गच्छेदमुपलक्ष्यीकृत्य प्रावर्त्तत यो महान् राजनीतिकसमारम्भानुकूलवैदेशिकशिल्पवर्जनव्यवसायस्तस्मिन्नपि स तेजोगर्भवैखरीमुखेन तद्व्यवसायस्य यौक्तिकतां जनपदानां पुरतः समुपपाद्य; "हाओड़ाहितैषि"नाम स्वसम्पादित-

पत्रेण स्वकीयं हृदयङ्गतं सर्व्वंत्र प्रचार्य्य च महान्तं तमुद्यमं तथैव सफलतां निनाय यत्, ये तावत् तत्याण्डित्यानभिज्ञास्तेऽपि तस्य स्वदेशानुरागमुग्धाः सश्रद्धाः विस्मिताश्च बभूवुः। साम्प्रतिके युगे वङ्ग-विषयेऽभिनयेन ये तावत् संस्कृतनाटकानां सौन्दर्य्यं महत्त्वञ्च प्रदर्श्य लोकशिक्षाया उपायान्तरमाविर्भावितवन्तः, तेषु महामहोपाध्याय-विरुदावतंसाः श्रीमन्तो हरप्रसादशास्त्रिपादा गोष्पतिकाव्यतीर्थ-महाभागाश्चाग्रं स्थानमर्हन्ति। शास्त्रिपादैः प्रोत्साहनेन छात्रगोष्ठीषु अभिनयपद्धतिः प्रवर्त्तिता, गोष्पतिकाव्यतीर्थेन तु नटपदमधिकृत्या-पामरपण्डितमण्डलीषु। श्रुतमस्माभिस्तन्मुखत एव यत्, स्मरणीय-चरिता वैद्यकुलालङ्कारभूताः कविराजोपनामका नृत्यगोपालकविरत्न-महोदया एवाभिनयचातुर्य्यविज्ञाने तस्याचार्य्यपदमधिचक्रुरिति। वङ्गेषु, वाराणसी-काञ्चीपुर-प्रभृतिषु च संस्कृतसाहित्यपरिषदो या ख्यातिः प्रसृता वर्त्तते, गोष्पतिकाव्यतीर्थमहोदयस्याध्यक्ष्येण सम्पा-दिताः संस्कृतनाटकानामभिनयाः, तस्यैव शिष्यमण्डलस्याभिनय-नैपुण्यञ्च तस्याः कारणान्तरम्। अनेन खलु महात्मना नटविद्येति विबुधैरिदानीन्तनैरुपेक्षिता नाटकानां प्रयोगकला तथैव समुपासिता, यन्मृतप्राया सेदानीं पुनः सञ्जीवितेव सर्व्वजननयनमनोरञ्जिका जातेति सर्व्वेषां सुविदितमेव। यः खलु नाट्यवेदो भरतेन "चतुर्व्वेदाङ्ग-सम्भवः" इत्युक्त्या सम्यगर्च्चितः, यः पुनः स्वयं कालिदासेन "कान्त-क्रतुं चाक्षुष"रिति वदता समाराधितः सोऽसौ महात्मा तस्य वेदस्य परमाचार्य्य आसीत्; तस्य क्रतोश्च स एक एव होता, अध्वर्य्युः, उद्गाता च समभवत्। किं बहुना सौकर्य्यार्थमभिनयस्याभिनेयानां नाटकानामङ्कगर्भाङ्कादिषु कालोपयोगिनं सामाजिकरुचिसम्मतं च विभागं नैपुण्येन परिकल्पयता तेन तस्य क्रतोः शामित्रकर्म्मापि सुष्ठु निष्पादितमिति ब्रूमः। हन्त! इदानीमपि स्मर्य्यते अभिनयशिक्षा-दानैकमनसस्तस्य चातुर्य्यं, स्मर्य्यते स, न केवलं यस्य वचोभङ्गिरेव

समभूद्रसबोधायालं परं नवरसोद्बोधनेन सर्व्वव्याख्यातिशायिनो आसीत्।

किन्तु क्व गतः स मनस्विप्रवरः, यमन्तरेण न केवलं दुहितेव तस्य चिरपालिता परिषत् विषादातिशयमायाता खिद्यते, अपि तु सार्व्वभौमिकविदग्धमण्डलो शोकानलपरिदग्धा जाता। स किल परिषदः आजन्मबान्धव आसीत्, अस्याः समुन्नतये तेन परःसहस्रा यत्नाः समवलम्बिताः। अद्यतनी शुभोदर्का सश्रीका च परिषत् तादृशानामेव महोदारचरितानां प्रीतिप्रयत्नशतस्य परिपाक एवेत्यत्र निरवकाशानि सर्व्वसंशयपदानीति मन्यामहे वयम्। सन्ति सहस्रशः परिषत्प्रणयिनः परं सोमशुक्राविव गोष्पतिपशुपती विना सर्वे एव ते दिवाकाशस्थितास्तारका इव मलिना न तथा शोभन्ते, यथा परितस्तावशोभन्त पुरा। हतभागधेया परिषत्—या खलु स्वल्पे एव वयसि एतयोराकालिकवियोगदुःखं सहते; परन्तौ विहायैव लोकमिमं न विस्मृतवन्तौ नितान्त-स्नेहभाजनं ताम्,—अपि तु सर्वदैव परलोकादपि एतद्बान्धवानां सहायतामिष्यत इति निःसंशयमेव। भवतु तत् यद् विधातुर्मनसि वर्त्तते, नास्ति खलु निष्करुणस्य कालस्य कृतेः कापि प्रतिकृतिः। अमरावत्येव गोष्पतेर्योग्या वसतिः, तद् यदि स स्वकृतसुकृतेन तामिवास्पदं लब्धवान् तर्हि अविधेयेऽपि शोकविषयीमूढ़चेतसामस्माकं मरणधर्म्मिणां किमस्ति नेत्रसलिलविधौततदीयस्मरणानुभवमन्तरेणाविधेयान्तरम्? हन्त, नास्ति किमपि, तदश्रुनिवाप एव विसर्जनीयस्तस्मै बान्धवजनानां, मन्ये सुहृदनुग्राहकाणां सहृदयानां, स्वर्गतानाञ्च तेषां तदश्रूपायनं नोपेक्षणीयं भविष्यतीति।

———

स्वर्गं गतो गोष्पतिः

[निबन्धकः—श्रीसुरेन्द्रमोहनवेदान्तशास्त्रिपञ्चतीर्थः]

बाल्यात् प्रभृति संस्कृतसाहित्यपाठिनां मुखाद् गोष्पतिकाव्यतीर्थस्य संज्ञां श्रावं श्रावं यदा कैशोरे तत्प्रणीतं "परीक्षादर्पण"मिति पुस्तकं साग्रहमस्माभिः पठितन्तदा विज्ञातन्तस्य संस्कृतकाव्यकदम्बेषु कृतित्वमवगता च तत्साहित्येषु सम्प्रीतिः। परीक्षादर्पणं हि नाम बहूनां विश्रुतयशसां संस्कृतकाव्यनाटकादीनामालोचनात्मकमिति मनोहरमुपादेयञ्च पुस्तकं संस्कृतपाठार्थिनां कृते विरचितम्।

गोष्पतिरिति तस्य नामतः, सत्काव्यादीनामालोचनात्मककर्मतश्च स बुधो जात्या नूनं ब्राह्मणो भवेदितीयमासीन्मम बलवती तदा धारणा। ततश्चातीतेषु कतिषु वर्षेषु तस्य "कायस्थ" इति मासिकपत्रेण सम्बन्धोऽनेकेषां सन्देहवतां सन्देहं निराकरोत्। शास्त्रानुमतं हि कायस्थपत्रिकागतविवरणं कर्णगतं कुर्व्वतः सानुरागन्तत् पठतश्च मम संवर्द्धितः परिचालकं प्रत्यनुरागस्तेन सह दर्शनालापवासना च दृढ़ीभूता सञ्जाता।

अथैकदा पूर्ववङ्गेषु कस्यचिदाढ्यस्य गृहे श्राद्धसभायां तत्रभवता महामहोपाध्यायेन श्रीमता दुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थेन साकं संलापप्रसङ्गतस्तस्यैव भवानीपुरस्थितस्य भवनस्य सविधे गोष्पतिकाव्यतीर्थस्य भवनमिति ज्ञात्वा मया विगते १३२२ वङ्गाब्दे कलिकातां गतेन दृष्टः स कायस्थकुलतिलको गोष्पतिः पृष्टश्च बहुषु विषयेषु।

कस्यचिदपरिचितस्य नामश्रवणादनन्तरं तद्विषयिणी या जायते बुद्धिः सा नैव स्मृतिर्नाप्यनुमितिरपि तु सा रूपहीना भाषामयी

कल्पना। मम सा कल्पनासुन्दरी कलिकातावासिनमपि विलासितया विहीनं, धनिनमपि निर्धनवदवस्थितं विद्वांसमपि गर्वरहितमभूषण-मपि सरलताभूषणमण्डितं पण्डितन्तं निरीक्ष्य नितरां विमनायमानेव ह्रियमाणेव जाता, पुष्कलं प्रमोदमप्याप्ता।

संस्कृतसाहित्यपरिषदा सह तस्य सम्बन्धो विदितचर एवासी-न्मम। प्रसङ्गतः स तस्याः परिषदो विवरणमुद्घाटयन् तां प्रति महतीं प्रीतिं प्रकटितवान्। परीक्षादर्पणस्य हि पुस्तकस्य पुन-र्वर्द्धितकलेवरं नवीनसंस्करणं प्रयोजनमिति मया विज्ञापितावसरः स सत्वरमेव तद् विधास्यतीति साग्रहं मतमदर्शयत्। न ज्ञायते तावत्, तत् पुस्तकमधुना यन्त्रस्थं नवेति।

कायस्थपत्रिका सुपरिचालिताऽपि कथमधुना प्रचाररहितेति जिज्ञासितेन तेन सनिर्वेदमुच्यते स्म कार्थ्य-कारणपरम्परया सा बहु-जन-नन्दिताऽपि पत्रिका विरतप्रकाशा। कायस्थानां क्षत्रियत्व-प्रतिपादनानन्तरोपवीतग्रहणविधौ नासीत्तस्य सम्मतिः श्रद्धा च। ईश-प्रसादात्तस्य पवित्र आत्मा नित्यानन्दमयं धाम गतश्चिराय प्रमोद-माप्नुयादिति नः प्रार्थनम्।

स्वर्गतगोष्पतिकाव्यतीर्थस्य देहात्ययात्

शोकोच्छ्वासः

[निबन्धकः—श्रीपुलिनविहारी दाशगुप्तः वि. एल्]

हा तीव्रवार्त्ता हृदयोपहन्त्री
ग्रन्थिच्युता गोष्पति-पुष्प-माला।
शुष्का विशीर्णा नियति-प्रभावात्
कृतान्तचौरेण विमर्दिता च॥ १

क्वासौ गतो हन्त सुधीर्गरीयान्
विहाय सर्व्वात्म-जनादि-वर्गान् ।
शोकाब्धौ बन्धुगणान् निमज्ज्य
सोऽन्तर्हितो मर्त्य-भुवश्च तूर्णम् ॥ २

आसीद्भवान् बुद्धिमताम्प्रवीणः
विद्वद्वरेण्यः सुगुणैकसद्म ।
शान्तः सुशीलो मृदुमिष्टभाषी
ज्ञानैक-सम्पद् यशसां सुधाम ॥ ३

या देवभाषा जगतीह पूज्या
सा तेऽभवत् प्राणसमा सदैव ।
तद्वृद्धिकामः कृतवान् प्रचेष्टाम्
नानाविधैनैव सुकल्पनेन ॥ ४

गीर्व्वाणवाणीमधिगन्तुकामा-
श्छात्रा यशस्ते सततं स्तुवन्ति ।
त्वत्ग्रन्थ-पाठान्नितरां प्रहृष्टा
धन्यीकृतान् स्वान् गणयन्ति सर्व्वे ॥ ५

या देववाणी परिषत्कृतिस्ते
सा मुग्धभावा तव विप्रयोगात् ।
त्वत्सङ्ग-शून्याः परिषत्सदस्याः
श्रिया विहीना मलिनीभवन्ति ॥ ६

साहित्यसंसत् ! तव भागधेयम्
धिक् ते गुणालिं बहुसुप्रथाञ्च ।
जातासि यस्माद् हृतमुख्यरत्ना
शोच्या दशा ते करुणां वृणोति ॥ ७

बन्धुप्रेम्णा पशुपतिसुहृत् तद्वियोगासहिष्णुः
क्षिप्रं यातो मिलितुमधुना तेन सार्द्धं द्युलोकम् ।
त्यक्त्वा तापत्रितयजड़ितं मर्त्यलोकं सुकीर्त्तिः
शश्वच्छान्तिं व्रजतु नियतं नित्यधामाधितिष्ठन् ॥ ८

परिषद्दुर्द्दिनम्

[निबन्धकः—श्रीइन्दीवरकृष्णविद्याभूषणः]

सत्यं खलु संस्कृतसाहित्यपरिषदोऽद्य दुर्दिनमुपस्थितम्, यत् परिषदेकतरसम्पादकोऽसामान्यप्रतिभोद्भासितो दयादाक्षिण्यादिगुणाधारः पशुपतिनाथशास्त्रिमहाशयः सहसा कालकवले विलीनोऽभवत् । तदीयाकृतिसौन्दर्य्यं सस्मितवदनं सुमिष्टवागमृतञ्च स्मृत्वा के न मज्जन्ति दुःखमहोदधौ नियतम् ? तत्परलोकप्रयाणानन्तरमेव परिषदन्यतरसम्पादकः संस्कृतसाहित्यशास्त्रपारदृश्वा काव्यतीर्थोपाधिको गोष्पतिरायचतुर्धुरीणोऽपि हा ! कालकवले विलीनवान् । उक्तमहोदयस्य सदसि वाक्पटुता सदाचारपरायणता नाटकाभिनयकुशलता च प्रकाममासीत्, स्निग्धधिषणो वाग्मितापराजितप्रतिपक्षव्रातोऽसावुत्पथगामिनः शास्त्रविगर्हिताचारग्रहणदृढ़ोद्यमान् मानवान् सत्पथमानिनाय बुद्धिचातुर्य्येण । बहुलशास्त्रीययुक्तितर्कोपन्यासेन क्षत्रियत्वनिरसनपूर्वकं कायस्थजातेर्म्मौलिकत्वञ्च प्रदर्शयामास । वङ्गदेशीया वाराणसीस्थिताश्च प्रख्यातनामानः सुधियोऽस्य मतसमर्थनपरा बभूवुः । अशेषग्रन्थगवेषणाजन्यपाण्डित्यमसाधारणबुद्धिमत्ता च तत्प्रकाशितकायस्थजातितत्त्वे विराजतेऽभीक्ष्णम् । अस्य प्रत्युत्पन्नमतिता, सदसि निर्भीकवाग्मिता, साहित्यानुरागिता, धर्म्मनिष्ठता चाद्यापि देदीप्यते सर्वेषां मानसपटे । अहो !

संस्कृतसाहित्यपरिषदोऽतीव दुर्भाग्यं यदीदृशः सर्वगुणोपेत उद्दामोद्यमवज्रहृदयः सम्पादकसुधाकरः सपदि सर्वानन्धतमसे निपात्य हा ! अस्तमितोऽभवत् । कायस्थकुलसम्भूतोऽपि स धर्म्ममर्य्यादां शास्त्रगौरवञ्च प्राणव्ययेनापि रक्षितुं यत्नशीलो बभूव । तद्वियोगेन वयमिदं मन्महे साम्प्रतम्—

"यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥"
वाग्मितादिप्रभावेण यो जिगाय दरच्युतः ।
धर्म्मविद्वेषिणो लोकान् धर्म्मप्राणो हि सन्ततम् ॥
कायस्थकुलपाथोधिसम्भूतेन्दुर्निमीलयन् ।
सुधीहृत्कुमुदानि द्राक् क्वगतो हा ! स गोष्पतिः ॥

शोकोच्छ्वासः

[निबन्धकः—विद्याभास्करः श्रीहरिदत्तशास्त्री व्याकरणतीर्थः]

काले पशुपतिनाथे पशुसङ्घे नाथतां याते ।
कालो विरहविनोदं कथमेषा **दुर्गया** कर्त्री ॥ १
न मया निजनेत्रपात्रतां गमितं ते लपनं शशिप्रभम् ।
गुणगौरवमीदृगङ्गतं त्वरितो यातवति त्वयि श्रुतम् ॥ २
यदि मे परिषत्प्रकाशका ध्रुतदेहे त्वयि तद्वदन्ति चेत् ।
न कथं जन एष दर्शनान्निजनेत्रे सफले व्यधास्यत ॥ ३
तव शोकविभावसुर्ज्वलन् हृदि यावन्न शमं समञ्चति ।
बत **गोष्पतिरप्यसौ** त्वया निजसभ्राड् कृत आः कठोरता ॥४
मृदुशीलमुपश्रुतं जनैः कथमेतद्विपरीततां गतम् ।
जनतासुकृतक्षयोऽथवा विधिकालावपि नः पराङ्मुखः ॥५

अधुना कलहायमानयोर्मम नेत्रश्रवसोर्ऋते त्वया ।
वद कः कलहं शमं नयेदभियोगे तव प्राड्विवाकता ॥ ६
अधुना नयनाम्बुभिर्वयं निवपामो भवते जलाञ्जलिम् ।
शिरसा विनतेन चासकृत्प्रणिपत्येश्वरमेतदर्थ्यते ॥ ७
भगवन् ! सुरगोरियं त्वया भृशदीना दयया निभाल्यताम् ।
परिषत् परिरक्ष्यतामियं लभतान्तावपि चोत्तमां गतिम् ॥ ८

परेतस्मृतिः

[निबन्धकः—श्रीयोगेन्द्रमोहनविद्यारत्नः]

नितरां वरीवृत्यतेतमामपरिवर्त्तनीयरीतिर्नियतिरिवातिकठोरा जीवानां नित्यकृत्येषु नियतमप्रतिभटमात्मानं प्रकटयन्ती साटोपं महाजनाचारपरम्परामङ्गीकृत्य प्रवर्त्तमानैः पुण्यकर्म्मभिरनास्वादिताकालिक-स्वजनविरहजदुःखलेशैरपरिचिताधिव्याधिविक्रमैः क्रमशः समुन्नतिसोपानमारोहद्भिर्विधिशासनैरिव सम्भृतात्म भरधिगताभिलषितानुरूप- पुत्रकलत्रादिभिर्भगवदनुग्रहगृहीतसमग्रवस्तुनिवहैः प्राप्तं प्राप्तव्यं दृष्टं द्रष्टव्यं श्रुतं श्रोतव्यमास्वादितमास्वादितव्यञ्चेत्यादिक्रमेणात्मानं कृतार्थम्मन्यमानैः, दानेन करस्य, तीर्थपर्य्यटनेन चरणस्य, सत्यप्रियभाषणेन रसनायाः, भगवद्विभूतिसन्दर्शनेन नयनस्य, तस्य माहात्म्यकीर्त्तनश्रवणेन च श्रवणस्य, वेदाद्यखिलशास्त्रपाठेन मनसः, संयमाचरणेन चात्मनः कृतार्थतामवितथामविसंवादितामाकलयद्भिः कैश्चन जनगणैः सन्ततं संस्तूयमाना ; दुरदृष्टदुर्विलसितेन च इतो विपरीतभावनिवहेन निरन्तरं पीड्यमानैश्च कैश्चिदस्माद्दृशैरसकृद्विगीयमाना, अन्यैश्च कैश्चिन्नास्तिकवर्य्यैरैहिकमात्रमर्थं केवलमङ्गीकुर्व्वानैरनङ्गीक्रियमाणा परिवर्त्तनप्रवणायामस्यां धरायां चिराय । विलसनेन

च यस्याः धरणिः कुत्रचित् हसति सौभाग्यवती रमणीव, कुत्रचित् क्रन्दति पुत्रशोकातुरा जननीव, कुत्रचित् विराजते शस्यश्यामला प्रगाढ़तारुण्या श्यामेव ।

अयि मनःकल्पितवनितेदर्शनपथमतीत्य वर्त्तमाने ! वारवनितेव अर्थमात्रपरोच्छिते ! नियते ! कृतं यत्ते मनसि स्थितम् ! अपरमपि यदि किञ्चिदवशिष्यते ते कृत्यवस्तुषु ईदृक्, क्रियतामवाधमविचारितम् । वयमत्र तत्रभवत्या ईदृगसकृदाचरणेन कुलिशकठोरमानसाः प्रमाणिताः प्राणैरनुत्सृष्टाः । एकमात्रपुत्राया मातुरङ्कात् प्राणाधिकं पुत्रं, स्तन्यमात्रशरणस्य सद्यःप्रसूतापत्यस्य निपीयमानस्तनीं जननीं, पतिकण्ठलग्नां बालामवलां विहाय तत् पतिञ्च शमनालयं प्रेरयन्ती न मनागपि खिद्यसे न वा लज्जसे । ईदृश्येव ते निर्दया शाश्वती स्थितिः सततं परिदृश्यमाना जनानवधानपरान् विदधानापि तैरधिक्षिप्यतेऽनारतं निर्दयम् । सदृशमेवैतत्ते कालाकालपात्रापात्रविवेकमूढ़ायाः । अथवा अलं दुर्विनीतां दुरधिगम्यां भवतीमधिक्षिप्य ।

येषामकालमहाप्रयाणमस्मानीदृशं पर्य्याकुलीकुर्व्वाणं प्रतिपदमेव समन्तादपरिपूरणीयामभावपरम्परामनतिक्रमणीयां प्रतिवोधयच्चिराय संस्कृतसाहित्यपरिषत्-संक्रान्तं तथा शिक्षाविभागविषयकञ्च यत्किञ्चित् कार्य्यमन्तरा स्मर्य्यमाणमस्माकं मर्म्मसु कीलायतेतमाम्, अन्वर्थाभिधेयानामशेषसाधारणोन्नतिकृत्यसम्पृक्तात्मनां महात्मनां कार्य्यसंसाधनपटुताचमत्कृतजनगणानां स्वधर्म्मैकनिष्ठानां विद्वद्वर्य्याणां परमार्थपरताप्रवणानां तथा सत्यप्रियभाषिणां तेषाममरत्वमधिगतानां गोष्पतिकाव्यतीर्थमहोदयानामयमकालसमाधिर्न केवलं संस्कृतसाहित्यपरिषदः न वा तदीय-विनयार्ज्जवादिगुणपारदृश्वानामस्माकम् अपि तु संस्कृतभाषारसिकैरध्युषितानामार्य्यभावमङ्गीकृत्य स्वगौरवं प्रकाशयतां सर्व्वेषामेव प्रदेशानामनपनेयो

विपत्पातः शोकस्थानञ्चेति यथार्थमेव विस्तरेणानुभूतमस्माभिः। प्राच्यप्रतीच्याशेषशास्त्रानुशीलननिर्म्मलमतीनामेतेषां सर्व्वतोमुखी सर्व्वजनातिशायिनी च प्रतिभा प्रतिभाति प्रतिकृत्येष्वेव स्वकीयेष्वारब्धेषु समन्तात् सुधीवर्य्यैः परिज्ञायमाना। सर्व्वजनविदितां तामधिकृत्य न तावद् वक्तव्यमस्ति मे। मया तु केवलं तेषां प्राच्यभावयथार्थसौन्दर्य्यावर्ज्जितचित्तानामापातरम्यप्रतीच्यभावकवलितेऽस्मिन् संसारे अस्मदाचारविरोधिनीं तां तामवस्थां निराकृत्य सकलमङ्गलालयं प्राच्यभावं शास्त्रसम्मतिमङ्गीकृत्य विविधोपायेन संरचितुं प्राणानपि पणीकृत्य कीदृक् सुमहान् प्रयत्न आसीत् तद्दिङ्मात्रमुदाह्रियते।

सुविदितं नामैतत् तत्रभवतां सर्व्वेषामेव सुधीसमाजानामन्येषाञ्च जनगणानां यत्, विश्वविश्रुतेन कलिकाताविश्वविद्यालयेन परिचालितेषु विद्यालयनिवहेषु अवश्यपाठ्यत्वेनादितो निर्व्वाचिता संस्कृतभाषा; यस्यां हि भाषायामुपनिबद्धान्यस्माकं निखिलधर्म्मकृत्यानि, येषाञ्च गौरवेण भारतवर्षमिदं सर्व्वानेव देशानुपर्य्युपरि देदीप्यतेतमां, तानि ज्योतिषदर्शनायुर्व्वेदपुराणेतिहासकाव्यनाटकादीनि च यया भाषया ग्रथितानि सा माधुर्य्यमयी देवभाषा अस्माकमद्वितीयगौरवभूमिरद्य दुर्भाग्यतोऽस्माकं विश्वविद्यालयाधीश्वरवर्य्याणां व्यवस्थादोषेण स्वेच्छापाठ्यत्वदशामधिगता प्रायेण प्रत्यादिश्यमाना विमृष्यकारिणामैहिकमात्रार्थान्वेषिविद्वेषिणामार्य्यभावायत्तचित्तानां निरतिशयं दुःखमुत्पादयन्ती धिग्धिग्विलापपराणां, कलिकालमाहात्म्यं कीर्त्तयतीति श्रुत्वैव तां सकलमङ्गलालयभूतामवश्यपाठ्यत्वेन संरचितुमिमे महात्मानो गोष्पतिकाव्यतीर्थाः कीदृग्यत्नपरायणा आसन् तन्मया तैः सह तत्कार्य्येष्वेव प्रतिनियतं प्रवर्त्तमानेन बहुधा प्रत्यक्षीकृतम्। यथा ते संस्कृतसाहित्यपरिषत्संस्थापनातः तदुन्नतये स्वकं स्वास्थ्यमप्यविगणय्य यतितवन्तः तथा अस्या अपि कालमाहात्म्यवशेन प्रत्यादिश्यमानायाः भाषायाः संरक्षणविधौ बद्धपरिकराः अस्याः कृते कृतश्रमाः

अथैं समयं किमधिकं परिशेषे नूनमकाले स्वदेहमपि व्ययितवन्तः।

जातीयधर्म्मसंरक्षणाय बद्धपरिकराणां तेषामेवोद्योगिनां काव्यतीर्थमहोदयानामुद्योगेनास्यां कलिकातामहानगर्य्याम् अविवेचकतावशीभूत विश्वविद्यालयानुष्ठितकार्य्यस्य प्रतिवादसभा आदौ १३३३ वङ्गाब्दीयचैत्रमासे संस्कृतसाहित्यपरिषद्भवने सञ्जाता। तत्र च सम्मिलिता बहवः प्रतिनिधयो महामहोपाध्यायाः भूस्वामिनो धनिनः केवलपाश्चात्त्यशिक्षिताः प्राच्यपाश्चात्त्यशिक्षिताः अन्ये च बहवो विश्वविद्यालयप्रस्तावस्य सुमहान्तं प्रतिवादं कुर्व्वाणा, नवनीतवर्ज्जितं तक्रमिव दुरायति परिवर्त्तनमिदं सर्व्वानेव जनगणान् प्रतिबोधितवन्तः। अनेनैकेनैवाधिवेशनेन संवादपत्रनिवहेषु प्रकाशमुपनीतेन प्रतिदेशमस्य तुमुलमान्दोलनमभवत्! मन्ये मर्त्यलोके एतत्कृते या या चेष्टा विधेया आसीत् तां तां सर्व्वां विधाय दुष्टकौरवव्यर्थीकृतकीर्त्तिः पार्थ इवाविचारशतैरुपद्रुतो भारतकीर्त्तिविनाशार्त्तो देवभाषासंरक्षणाय पक्षपातविरूपाक्षं देवदेवं विरूपाक्षमेव शरणमाश्रितवन्तः। अहो! विजयतेतमां दुरदृष्टमस्माकम्।

गोष्पतेरिष्टलाभः

[निबन्धकः—"धनदासः"]

पशुपतिशास्त्रिणमन्वसरत्तत्रभवान् गोष्पतिकाव्यतीर्थः। न जाने कस्तावदेतावप्यनुसरेदितः परं पारिषदानाम्। तच्च च एतदेवाश्वासस्थानं प्राश्नानिकानां यद् येषामभावः क्षतिविशेषमुपजनयति, त एवादौ संसरन्तीति लोकप्रवाद इति। परिषदः कार्य्यनिर्व्वाहकसमितौ तथाविधः कश्चिदिदानीमस्ति नवा यस्याभावः क्षतिविशेष-

मेवमेव जनयेद् यथानयोर्गोष्पतिपशुपत्योरभावोऽजनयदिति। यमा-श्रिताः पारिषदाः सुदुष्पूरमपीमं पशुपतिप्रयाणशोकमन्वसहन्त, प्रस्थितः सोऽपि। स्मरामि हन्त तान् दिवसान् येष्वत्रभवता गोष्पतिकाव्य-तीर्थेनावष्टब्धा संस्कृतसाहित्यपरिषत्, मेरुणा धरणीव निष्कम्पा प्रावर्त्तत। परःसहस्रतामुपाश्रितानां तद्गुणानां किमिवालोचनमस्मा-दृशेनाल्पदृशा कर्त्तुं शक्यते। तथाप्युच्छ्वसिता गोष्पतिप्रीतिश्चपलयति प्रबलतमा विद्वन्मात्रसाध्येऽस्मिन् कर्म्मण्यज्ञतममप्यस्मादृशम्। प्राचीन-प्रसिद्धभूस्वामिवंशावतंसोऽयं कायस्थसमाजानामादर्श एवासीदित्यत्र नास्ति नास्तिकानामपि प्रस्तावो विमत्यवसरस्य। एतेषां जनोन्माद-करी वाग्मिता, तिग्मता च तेजोविशेषस्य, प्रणयिता च परार्त्तिप्रहाण-विधौ न केषामप्यसाम्मुख्यमच्चितारकाणामादधतीति। नाटकाद्यभि-नयकलासूपदेशपाटवमत्यद्भुतमिव प्रत्यक्षीकृतमस्माभिस्तत्र तत्रावसरे। स्वयन्तु शैलूषतावसरे रसविशेषं मूर्त्तिमन्तमिव साक्षादुद्भावयन्नभाव-नीयां निपुणतामाविरकरोत्। भक्तिरसाश्रिते अभिनये उच्चारणस्य गद्गदता कण्ठस्वरस्यार्द्रता नयनयोः स्तिमितता उपास्यं प्रत्येकाग्रत्वं चेत्येतानि न वास्तवादोषदपि हीयमानान्यस्माभिरुपलक्षितानि। नहि साधनविहीनानामेवं भावोद्गमः समासहस्रेणापि प्रभवेदितिसुव्यक्तं वक्तु-मर्हामः। तत्रापि नैकभवीयेनैतद्भवीयेन वा साधनेन प्रचुरोत्कर्षं गतेनापि नेदं सम्भाव्यते सम्भावितेतराणाम्। अयमेको भक्तिरसः समस्यते भवतां पुरतः परतो वीरादिरसानां दृष्टान्ततया नैपुण्यग्रहणाय। दृश्यते खलु प्रायशो बहुवत्सराणामनालोचनेन वा जन्मगतेन केनचिदचिन्तनीय-प्रभावेण कारणेन वा, बहुकालोचिताङ्गलभाषोच्चारणजातजड़िम्ना वा ब्राह्मणेतराणां वर्णसमवायानां न सम्यक् परिस्फुरति भारती दैवीनाम-धेया मुखविवरेभ्यः। गोष्पतिकाव्यतीर्थानान्तु वाणी एवमनर्गलोच्चा-रिता जड़िमशून्या स्पष्टप्रतिभासा चासीद् यथा दूरमास्तां तावत् साधारणब्राह्मणानां कथा, अनेकेषां ब्राह्मणपण्डितकुलोत्पन्नानां

स्वयञ्च पण्डितवर्य्याणामपि सुखतस्तथोच्चारणपद्धतिरद्धा नैवास्माभि-
रितः पूर्वमुपलब्धा। आचारनिष्ठया वेशभूषादिसंसाधनेन प्रविशुद्धवचन-
विन्यासनैपुण्येन च तस्य द्विजत्वमनेकेषामेवापरिचितानामासीत् भ्रम-
सम्पत्तौ प्रतिपत्तिमदित्यत्र प्रायो बहवः प्रमाणपदमध्यासते। किं बहुना
मुहुरेवास्य शूद्रत्वमुद्रिच्यमानमपि मानसे अलसमन्थरमभवत् परि-
चितानामपि तदमलशुद्धभावादिसंदर्शनेन। वस्तुत एव तत्राथयज्ञोपवीतं
द्विजत्वमग्रमेवास्माभिरभिलक्ष्यते। न जानीमः कीदृशेनाशुभकर्म्म-
विपाकेनासदृशमपि द्विजेतरत्वमितेषां जन्मना समजनीति।
कालप्रभावादनेक एवेदानीं विशुद्धब्राह्मणकुलोत्पन्ना अपि, स्वयं
पण्डितम्मन्या अपि, जनसमाजे च तथात्वेनात्मानं प्रतिपादयन्तो-
ऽपि प्रातर्म्मध्याह्नसन्ध्ययोः सम्मानातिरेकमेकतः संरचन्त इव,
द्वितीयतश्च प्रातस्तथाविधभोज्यादिपदार्थानामनुपस्थित्या कथमपि
ते सन्ध्ये समुपासीना अपि सायं सन्ध्यामन्धकारकारित्वेनैव
रोषात्तथा नाद्रियन्ते। ततस्तत्र काले अपालयन्तोऽपि तां यथेच्छ-
मिच्छन्ति पानादिकं निषिद्धमपि यथार्हं प्राप्तमिति। किन्तु सन्तत-
मन्तिकमुपगता अप्यनुसन्धानपरायणया दृशा चिरं विचिन्वन्तोऽप्येव-
मशास्त्रजुष्टमनिष्टानुबन्धिव्यवहारप्रबन्धमद्यत्वेऽपि न वयमाविष्कर्त्तु-
मशक्नुमेति। किं बहुना ताम्बूलमप्यकृतसायंसन्ध्योपासनेनानेनासौ-
स्वाङ्गीकृतमित्यप्यसकृदीक्षणपदमुपगतमस्माकम्। न केवलमेक एवाय-
मेतद्वंशे स्वाचारनिष्ठो ज्येष्ठाग्रजाश्चाप्यस्य तथैवाचारपरायणाः पर-
वर्त्तिनोऽपि पुत्रपौत्रादीन् स्वानुष्ठानपूते पथि प्रथितानकार्षुः। ईश्वर-
निष्ठा च प्रतिष्ठितपदा सदैवात्र मित्रतामुपगच्छन्ती स्वच्छन्दमभि-
वर्द्धते, सिद्धाधिकारा चैनं परिवर्ज्य नार्थ्यान्तरमपि प्रतिपत्तुमिच्छति।
अनयैवेश्वरनिष्ठया कवचरूपया सन्दंशितोऽयमंशतोऽपि न प्राकृत-
जनेभ्यो विभेति, न वा केषामपि साहायकमात्मप्रतिष्ठायै बहुमतमुदै-
क्षत। उदारता च परोत्कर्षवती सहर्षमत्रैव वासमुपकल्प्य स्वल्पमपि

वियोगदुःखं नान्वभवत्। एवं प्रतिदिनमुपचीयमानमानातिरेका साकारेतैनं सेवमाना प्रथिमानमुपगतवतीति। एवमासीत्तस्य सूक्ष्मदर्शिता धर्माधर्मादिविनिर्णयविधौ, यया सूक्ष्मदर्शितयायं कस्यचिदपि प्रतिष्ठानस्यार्थं ग्रहीतुं नैच्छद्, ब्राह्मणदत्तधनादेरपि तत्रागमसम्भवाद् ब्रह्मस्वमपि स्वीकृतं भवेदिति। एतदर्थञ्च स स्वव्ययेनैव सुदूरभवानीपुरस्थानात् कलकत्ताख्य-संस्कृतसाहित्यपरिषदि प्रतिदिनं समागच्छन्नपि न तत्सदसः किञ्चिदप्यङ्गीकृतवानित्यस्माकमपरोक्षं वस्तु। किं बहुना गभीररजन्यां निरुद्धप्रचारेषु स्वल्पव्ययसापेक्ष-यानवाहनादिषु प्रभूतव्ययसाध्यमश्वप्रवाह्ययानं यन्त्रयाणं (मोटर) वा स्वव्ययेनैवाङ्गीकृत्य यातायातमकरोत्।

अच्छिन्नधारस्तेषां भ्रातृस्नेहः प्राणिमात्राणामप्यान्तरतत्त्वान्युपस्नेहयति, अज्ञातस्नेहक्रमलवानां कठोरहृदयानामपि चेतसि वैतसीं वृत्तिं समुपजनयति, संसारसन्न्यासोन्मुखस्रोतसामपि मूर्ध्नः पुनः संसारभोगायोपनमयति। नायं कालो रामायणस्य महाभारतस्य वा, नामशेषतां गतेषु रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ननामधेयेषु, ग्रन्थमात्रग्रथितेषु च युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवप्रभृतीनामभिधानेषु न तावद् भूपतिगोष्पतौ समतिक्रम्यातिरम्यं भ्रातृस्नेहप्रस्रवणमद्रिप्रायवृत्तीनामप्यन्त्यानां हृदयदरीषु दरीदृश्यते विश्वप्रपञ्चे। इह हि ज्येष्ठाः कनिष्ठानिष्टसिद्धेरन्तरायानन्तरयन्ति संसारप्रदेशादनादेशकरान्। कनिष्ठा अपि ज्येष्ठैरुपग्राहितग्राहवृत्तयो वृद्धैः पित्रादिभिर्वारं वारं निरुद्धक्रोधावेगा अपि स्वापत्येन चेतसा स्वैराचारपारावारपारीणतां परीप्सितुमिव द्वैधमनधीयाना इवोल्लङ्घयन्ति उन्मार्गमार्गणप्रतिबन्धकं भ्रातुर्निर्देशमशीतिपरस्यापि। मसृणकाञ्चनसञ्चयघटितेष्वाधुनिकप्राणिमात्रमानसेषु नोपन्यस्यते पदं भ्रातृस्नेहेन, न वा मानवतया। अनुपजातपक्षाः पक्षिणः स्वात्मकुलायेषूड्डयनक्रियामिव प्रचेष्टन्ते बाल्यकाल एव कलयितुं स्वाधीनतामिदानीन्तनाः परिजनेभ्यः। तत्र चाय-

मास्थित-वानप्रस्थवया अपि गोष्पतिर्दिवस्पतिसामीप्यलाभात् पूर्व्वमप्यर्व्वाचीनतामात्मनो जानन्निव ज्येष्ठादियतीमपि स्वाधीनतां नाधीतवान्। आस्तामसंस्तुतानामतिगहनानामहिक्रूरविषयाणां कथा, प्रतिनियतमुपस्थितेष्वपि विषयेषु भ्रातुरनुमतिमन्तरेणास्य प्रवृत्तिर्नोपलब्धा कदाप्यकदापिभिरपि।

न केवलं भ्रातृस्नेहः, परं स्त्रीपुत्रादिस्नेहस्य तथाविध एवासौ तत्रभवतः। पाठका मा तावत् स्मितं भवतामोष्ठपुटं चोटयतु, अवधत्त क्षणमप्यस्मद्वचसि। जाने मेघडम्बरमिव शम्बरमपयास्यत्यचिरादम्बरतलादिह स्मितं भवदाननेभ्यः। संसारिणः सर्व्व एव स्त्रीष्वपत्येषु च स्निह्यन्ति प्रकामं, तेषामुदरपूरणार्थमङ्गाच्छादननिर्व्वाहार्थञ्चातितरां यतन्ते, स्वसुखवीतस्पृहाः स्पृहयन्ति प्राणैः पणैरमीषामीषदपि प्रमादाय। एतेषु केचन प्रादुष्कुर्व्वन्तः स्नेहभरं वचनपरम्परया, कार्य्यतः किमपि नानुतिष्ठन्ति। कथञ्चित् किञ्चिदनुतिष्ठन्तो वा शिष्टसमाजे पल्लवयन्तो व्यथयन्ति कुटुम्बानामन्तराणि। केचन चान्तः स्निह्यन्तोऽपि नैस्पृह्यनाटितकेन बहिरप्रकटयन्तः कर्म्मणा स्नेहभरं विवृण्वते। तत्रोभाववेयत्तामनधिगम्य साम्यवैषम्ययोर्मात्रामपस्मरन्तौ स्नेहप्रवाहपतितौ रोगाद्यभिभवेऽपि भाविनमनर्थभावमविगणयन्तौ मनः-कान्तं द्रव्यसन्तानं सन्ततिभ्योऽभ्यवहारायोपहृत्य शात्रवतामवगाहेते। यत्र स्नेहोपद्रुतानां कृते कृतात्मभिरभिक्रमनाशपरिजिहीर्षया सहर्षमघोष्यत—जननी नौषधं धाययेदिति। परमेतद्विलक्षणलक्षणो गोष्पतिः स्नेहास्पदमपि प्राणप्रियमपि स्वपुत्रादिकं कदापि स्नेहमात्रामतिक्रम्य नोपालालयद्, येनोल्लिखितशात्रवता प्रभाववतो तत्रभवन्तं प्रभावयितुं समर्था स्यात्। नायं परिजनानां रोगाद्याक्रमदशायां दशधारेणाप्यश्रुप्रवाहेण प्रमोहमुपगतः परिणामविरसामुपादशयदविमृश्यकारितयोपनिबध्यमानां मानसप्रीतिम्। तत्र तत्रावसरे चास्य प्रकृत्यैवोपनीयमाना सर्व्वकालसाधा-

५

रणव्यवहारविलक्षणा कठोरता विदिततत्त्वानामपि प्राभवद् भयहेतुरिति किं वक्तव्यमज्ञाततच्चरितानामकस्माद् भयमुपजनयिष्यतीति।

वस्तुतः कस्मिंश्चिद् यथार्थमानवपदवाच्ये प्राणिनि स्नेहो वा दया वा दाक्षिण्यं वा प्राज्ञता वेति ये ये गुणा आवश्यकत्वेन स्थातुमिष्यन्ते, ते सर्व्वे एवात्र भवति प्राचुर्य्येणावर्त्तन्त।

पाठकाः खोदरपूरणैयग्रेरणायथापनोयमानाः समयाः सफलीकृताः कथञ्चिदद्य प्रविशुद्धभावानां महतां चरितालोचनेन। भाषावैदुष्यच्छलेनापाटवमात्मनश्चिरंश्चिकोर्षुणा नूनं तत्रभवन्तः समुद्वेज्यन्ते नाम। साम्प्रतमुपरतानां तत्रभवतां जन्मस्थानादिविषयिणी काचन प्रवृत्तिरुद्घाट्योपस्थाप्यते भवतां पुरतः।

एकोनाशीत्यधिकद्वादशशततमे वङ्गाब्दे (१२७९ साल) अब्दभारप्रपूरितेऽन्तरीक्षे दुर्णिरीक्ष्यतामुपगच्छतोश्चन्द्रसूर्य्ययोर्नभोमासे खुलनाजिलान्तर्गत-टाकीश्रीपुरग्रामे प्रसिद्धप्राचीनान्वयायि रायचतुर्धुरीणस्य तस्यासीमच्चेमधाम्नः समुत्पत्तिरभूत्। यदन्ववायजाः कायजाः प्रजानामार्त्तिहरणेन, जलाशयारामप्रतिष्ठाद्यनुष्ठानेन जलावतारदेवायतनप्रणयनव्यापारेण च प्रकृतिष्वच्छन्दं राजत्वं भजमानाः प्रभूतां कीर्त्तिमुपार्जयन्तश्चिरस्वर्गिणोऽपि प्राणिनामाननचरा जीवन्त इव प्रविभाव्यन्ते। सुप्राचीनकालादेवोपचितैतेषामतिमानुषी संस्कृतप्रीतिः प्रतिष्ठामत्रभवतोर्गीष्पतिभूपत्योरधिष्ठानेन गतेति प्रत्ययोऽस्मद्विधानाम्।

महनीयकीर्त्तयश्चैषां पितामहसहोदया दयादाक्षिण्यादीनामक्षीणचेतामुपगताः स्वाग्रामिकेष्वस्यदयेष्वात्मानं व्यापारयन्तोऽपि धर्म्मेतरकर्म्मानुष्ठानव्यासक्ताः कालीघट्टीयगङ्गायां जलावतारमेकमारचयन्। एवमतिप्रौढ़ेन प्रतिनियतधर्म्माद्यनुष्ठानेन निष्ठामधार्म्मिकानपि धर्म्मकृत्येषु प्रापयन्तः सार्थकमेवाग्रहन् तारकाभिधानम्।

तातपादाश्चैतेषां भुवनमोहनरायचतुर्धुरीणा वाणीदेव्याः सेवकत्व-

मैकनैष्ठेऽनास्थाय वङ्गरूपया तया व्यवहाराजीवत्वं, संस्कृतरूपया च रूपान्तरितया "छन्दःकुसुम" "पाण्डवचरित" इत्येतद्ग्रन्थद्वयीं निरपादयन्। व्यावहारिकदशापरिपाकेणायं विचारकपदमप्युपाददानो निपुणतामत्रापि प्रचुरतरामेवोपादर्शयत्। अज्ञातशीलशिक्षकहस्तगता शिशुशिक्षा चरित्रक्षोभं कञ्चिदनाकाङ्क्षमुपजनयेदित्यतः पुत्रयोर्भूपतिगोष्पत्योः शिक्षाभारं जनकः स्वयमेवाग्रहीत्, शिक्षकनैपुण्यमधिगतस्तातः पुत्रं गोष्पतिं प्रतिदिनमेकं संस्कृतश्लोकमायत्तीकारयामास, एवञ्चाल्प एव वयसि स्थितो गोष्पतिरनेकान् संस्कृतश्लोकान् कण्ठस्थीकृतवान्। पितुः प्राथमिकीं शिक्षां प्रयत्नातिशयेनैवाभ्यस्य प्रशस्तिं विद्वदग्रेसराणामुपगतः पाठसमाप्त्यर्थं गोष्पतिश्चतुष्पाठीः काश्चिदुपसङ्गम्य सम्यगधीतकाव्यशास्त्रः प्रास्तावीत् काव्योपाधिपरीक्षाम्। तामुत्तीर्णः सविशेषयोग्यतया, भाग्यपुरुषकारयोरैकाश्रय इव श्रमविशेषोपार्जितं तृतीयं स्थानं समधिकृत्य प्रीणयन् गुणग्राहिणो बान्धवान्, सन्धुक्षितमकार्षीदीर्ष्यादहनं सहाध्यायिनां गहनप्रायायां चित्तभूमौ। संस्कृतशिक्षामत्रैव प्रविहाय गोष्पतिकाव्यतीर्थः कालोपयोगिनीति मत्वा आङ्गलभाषामप्यधिकर्त्तुं कृतप्रयत्नः समभवत्। तत्राप्याङ्गलविद्यालयमननुरुध्य प्राज्ञप्रतिभोन्मेषवशीकृतहृदयः स्वयमेव तामधिगत्य प्रतीच्यसमाजेष्वपि प्रचारमप्रतिहतमकार्षीत्। कर्म्मजीवनप्रारम्भे च तथाविधेषु केषुचित् कर्म्मस्वयं प्रावर्त्तत प्रवाहवाहितरूपेण, येन बाल्य एवास्य कीर्त्तिर्वङ्गविषयमाप्लाव्य भारतस्यान्यत्रापि प्रासरत्। तदयं व्यापारः—अपधर्म्मिभिः शासकरूपेणात्रोपस्थाय प्राप्ताधिकारैः सर्व्वेष्वपि व्यापारेषु क्रमेण प्रहितबाहुभिर्देशवासिनोऽस्वतन्त्रतामुपगमिताः क्षुद्रेष्वपि परमुखापेक्षितया क्लेशमत्यर्थमुपगतवन्तः। ततश्च केचन प्रतिभाप्रावीण्येन दैन्यमिदं विद्रावयितुं कृतप्रयत्नाः "न वयं देशजातवस्तु प्रविहाय किञ्चिदपि ग्रहीष्यामः" इति प्रतिजज्ञिरे। अन्येऽपि यथानेन वर्त्मना

प्रचलितुं कृतसाहसा भवेयुस्तदर्थञ्च प्रभूतसभादिकमनुष्ठायान्दोलनं किञ्चिदभूतपूर्व्वमारचयामासुः। यस्य "स्वदेशि-आन्दोलन"मिति संज्ञा तत एव समुत्पत्येदानीमपि प्रणयादुदाक्रियमाणा विदेशिनोऽधुनाप्यनिशं भीषयति। तत्रैव स्वदेशियुगे तस्मिन्नेवान्दोलने अग्रणीरूपेणायं गोष्पतिकाव्यतीर्थः स्वार्थमविगणय्य केवलदेशसेवामुपलक्ष्य क्षपयामासात्मनोऽमूल्यं समयं जीवनञ्च। एतदर्थञ्च "हाओड़ाहितैषी"ति नामकं सन्देशपत्रं स्वसम्पादकतया प्राचालयत्। तद्द्वारेण च वैदेशिकशासकानां नीतिहीनता अविमृश्यकारिता शासितानामुन्नतिप्रतिबन्धृतेत्यादीनि प्रतिपाद्य प्रतिपाद्य प्रायशराजद्रोहापवादो राजपुरुषैरर्थेन दण्डितोऽभूत्। वयःपरिणामे पुनः "कायस्थजातितत्त्व"मिति नामकं कायस्थानामुत्पत्तिप्रवृत्त्यादिविषयकं किञ्चित् पुस्तकं विरचयितुमारब्धवान्, सांसारिककर्मबाहुल्येन च प्रारब्धमपि तत्कार्य्यमितः पूर्व्वं निःशेषीकर्त्तुं नालमभवत्। परं दैहिकासुस्थतया संसारविरक्तः काशीप्रवासमङ्गीकृत्यापि प्रत्यावृत्य केनचित्कारणव्यपदेशेन, तदेवासम्पूर्णं प्रारब्धं कर्म्म प्रणेतुं कृताध्यवसायः कायपातान्तमचेष्टत। प्रतिकूलदैवप्रतिबन्धकतया चासमाप्तकृत्य एव परलोकं प्रस्थितवान्।

एतेषां गोष्पतिकाव्यतीर्थानां सोदरसंख्याप्रतिपत्तिस्तावन्निपुणकवीनामितस्तातपादानामुपादीयमानादनुष्टुवर्द्धादुन्नीयमाना वाचकानां चमत्कारातिशयप्रतानाय प्रतन्यते, यथा —

"कन्ये मदालसासन्ध्ये पुत्रौ भूपतिगोष्पती" इति।

इदानीमत्रभवतो विधवा भार्य्या, तिस्रः कन्याः पञ्च पुत्राश्च वर्त्तन्ते। सहोदरश्चास्य ज्यायान् ज्यावियोगदूनो धनुःखण्ड इवाकाण्डे संघटितेनानेनात्याहितेन स्रस्ताङ्गसन्धिरन्धीभूत इव प्रवहता शोकाश्रुप्रवाहेण प्राणमात्रशेषः कथञ्चिद् ध्रियते। शैशवात् प्रभृत्येव प्रवृद्धप्रेमप्रसरः किञ्चिद् ज्यायानपि वयसा सहाध्ययनं सहावस्थानं सह पानाशनं कुर्व्वाणः

प्राणप्रियसोदरस्त्यनायं कथमिव क्लेशान् नानुभवतीति चिन्तनीयं सुधीसमाजैः। परमार्थतो विचार्यमाणे च स्वत एवैतद् वचनमस्माकं मानसमान्दोलयन्निर्यात्योष्ठपुटयोर्यत् न मृतस्तत्रभवान् गोष्पतिः श्मशानवह्निना दग्धः, परं भ्रातृवियोगदूनो भूपतिर्जीवन्मृतो गोष्पति-शोकाग्निना दग्धश्चेति। किंवा तेभ्यो ज्ञानवयोवृद्धेभ्यः शोकापनोदक-मुपदेशं भूपतिकाव्यतीर्थेभ्यो वयमुपपादयितुं शक्नुमः, परं तेषां नैसर्गिकी धैर्यसम्पत्, परमकारुणिकेन तत्रभवता भगवता सदय-मावर्जिता शान्तिधारा च तानस्मिन् दुर्दिने सम्भावयिष्यत इति प्रार्थ्यते केवलम्। अस्माकमपि प्रत्यग्रमुपजायमाने दुःसहशोकज्ज्वलन-प्रज्ज्वलिते हृदये तत्कारुणाधारैव शरणमिति प्रविद्य प्रेतस्यापि कृते तस्मै भगवते शान्तिधारां धारयामहे। अतीतसंख्याकाश्चैषामुन्नता गुणप्रचयाश्चयनायोग्यतामुपगच्छन्तीति क्षमाप्य क्षमावतस्तदुद्धरण-न्यूनतां, कानिचित् पद्यान्यवद्यान्यपि तद्गुणपावकेन पुनीमहे।—

अयि गोष्पतिकल्प ! गोष्पते सचिवस्त्वं त्रिदिवे दिवस्पतेः।
वत मानवभाग्ययोगतः क्षितिमाप्तः क्रियते दिनाय किम् ?
ऋषिणा नु निसर्गकोपिना त्वयि शापः समसाधि सावधिः।
अवधेरवसानतः पुनर्द्युनिवासं परवानिवाविशः॥
भवतादथवा यथा तथा व्यसृजस्त्वं स्वजनानिति स्फुटम्।
तव तादृशकोमलं मनः कथमेवं कठिनं व्यजायत॥
तव साधुचरित्रमाधुरी धुरि धीरैः क्रियते न कैरहो।
अभिनेयपदेषु दक्षता न विवादास्पदतामुपास्पृशत्॥
धरणीं परिवर्ज्य धीरणं निजपुण्यार्जितमाश्रितेन ते।
नयनाम्बु चिराय सम्भृतं कृपणानामनुकम्प्रतामिदम्॥

———

शोकपत्रम्

सर्व्वेऽपि गुरुकुलीया ब्रह्मचारिणोऽध्यापकाश्चाकाण्डे समुपनते-नाशनिपातसमेनामुना समाचारेण (गोष्पतिपरलोकगमनरूपेण) दुःखिताः समवेदनां प्रकटयन्ति ।

मन्त्री—विद्याविनोदिनी परिषत्, गुरुकुल
रायकोट, लुधियाना ।

शोकसभा

१३३४-वङ्गाब्दीय-सौरचैत्रस्य चतुर्व्विंशदिवसे भृगुवासरे सायं सार्द्धषष्ठघटिकायां संस्कृतसाहित्यपरिषद्भवने तदीयैकतरसम्पादकानां पण्डितगोष्पतिकाव्यतीर्थचतुर्धुरीणमहोदयानां महाप्रयाणे शोकप्रकाशार्थं काचित् सभा समनुष्ठिता जाता । तत्र महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-दुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थमहोदयानां प्रस्तावेन, संस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षाणां डाः श्रीयुक्तादित्यनाथमुखोपाध्यायानां समर्थनेन, वङ्गविषयोच्चधर्म्माधिकारविचारपतयो राय-श्रीयुक्त-द्वारकानाथचक्रवर्त्तिवाहादुरमहोदयाः सभापतिपदमलमकार्षुः । तत्रोपस्थिताः विशिष्ट-सभ्याः,—म. म. श्रीयुक्त-भागवतकुमारशास्त्री, म. म. श्रीयुक्ताशुतोषशास्त्री, पण्डित-श्रीयुक्त-प्रियनाथविद्याभूषण एम्. ए, श्रीयुक्त-कृष्णचन्द्रस्मृतितीर्थः, श्रीयुक्त-माधवदाससांख्यतीर्थः एम्. ए, श्रीयुक्त-अक्षयकुमारशास्त्री च । आदौ श्रीमद्भिः परिषत्पक्षीयैर्भुवनमोहन-सांख्यतीर्थैः 'व्यथितविलाप'नामकं पद्यं स्वयं विरचय्य वाचितम् । सभापतेरनुमतिक्रमेण सम्पादकैरभरेश्वरठाकुरवेदान्तशास्त्रिभिः शोक-प्रकाशात्मकः प्रस्तावः समुपस्थापितः, समर्थितो गृहीतश्च सभ्यवृन्दैः ।

सभापतिभिः क्षुद्रेण वचसा मृतमहात्मनो जीवनविषयिणी आलोचना कृता ।

महामहोपाध्यायैः श्रीयुक्त-भागवतकुमारशास्त्रिभिरुक्तं यत्—तत्र-भवान् गोष्पतिकाव्यतीर्थो देशानुरागमत्यर्थमुपेत्य विविचितवान् यत् स्व धर्मश्चेदक्षुण्णो नावतिष्ठेत नूनं देशोन्नतिरपि दूरपराहता भवेत्, तदर्थञ्च संस्कृतसाहित्यपथेनायं पुरः प्रासरदिति। श्रीमद्भिरक्षयकुमारशास्त्रिभिः कथितं—गोष्पतिकाव्यतीर्थस्य तातपादानामतीव पाण्डित्यमासीत्, तद्रचितं संस्कृतच्छन्दसा वङ्गभाषामय-पद्यमस्माभिरवलोकितम् । तदन्ववाये गोष्पतिसदृशानां पण्डितानामुत्पत्तिरिव स्वाभाविकी । सत्यामेव धर्म्मरक्षायां जातिः सुरक्षिता भवेदिति कृतसिद्धान्तेन तत्र-भवता संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिष्ठापितेति। म. म. श्रीयुक्ताशु-तोषशास्त्रिभिः कथितं—तत्रभवतो नाट्याभिनयकुशलता वचसा प्रकाशयितुं न शक्यते। तेषामभिनयदर्शनावसरे दर्शकानामेवमेव मानसमुत्पद्यते, यद्वयं नाटकीययुगमवगाहमाना वर्त्तामहे इति। कलकत्ता-संस्कृतमहाविद्यालयसदस्यरूपेण वर्त्तमानास्ते यादृक् गुरुतरं कर्म्मानुष्ठितवन्तः तदितरेषु तथाविधं कर्म्माशक्यसाधनमिति नाधिकं वचः। तेषां संस्कृतभाषायामभिज्ञानं कथङ्कारमासीदित्यत्र तत्-सभाकार्य्यविवरणमेव प्रकृष्टं निदर्शनम्। धर्म्मविश्वासश्च तत्र-भवतामस्मानतिमात्रमस्मोहयदिति। श्रीयुक्तप्रियनाथविद्याभूषण-एम्‌ए महोदयेन समुल्लिखितं—अहमेकेन प्रियबान्धवेन वियुक्तोऽस्मीति। एवमेवान्येऽपि वाग्मिनः स्वं स्वं सामर्थ्यमनतिक्रम्य गोष्पतिविषयिणीं वाचो रचनामुपपाद्य प्रोद्योतयामासुर्म्मानसं दुःखसंक्षोभम्। प्रायेण रजन्या नवमघटिकायां म. म. श्रीयुक्ताशुतोषशास्त्रिभिर्धन्यमुक्ताः सभापतयः सभाभङ्गमुद्घोषयामासुरिति ।

शोकसभा

[काशीस्थ-भारतीसमितिच्छात्रपरिषदः]

विगते सौरचैत्रस्यैकोनत्रिंशद्दिवसे सायं सम्प्रवादनावसरे, भारतीसमिति-भवने, भारतीसंस्कृतपाठशालाया अन्यतमप्रतिष्ठापकस्य दक्षिणोदारप्रकृते-र्वाग्मिप्रवरस्य कायस्थकुलगौरवरवेर्गोष्पतिरायचतुर्धुरीणकाव्यतीर्थमहोदयस्या-कस्मिकमहाप्रस्थाने शोकप्रकाशार्थं भारतीसमितिच्छात्रपरिषदः समवर्त्तत कश्चन विशेषाधिवेशः। तत्र भारतीसंस्कृतपाठशालाध्यक्षाः पण्डित-श्रीयुक्त-श्यामाकान्ततर्कपञ्चाननमहोदयाः शारीरास्वास्थ्यतायामपि प्रियसुहृदो गोष्पतेः प्रेमगौरवात् कृपया साभापत्यं स्वीचक्रुः तत्र सरलोदारस्वभावस्य गोष्पते-र्गुणपरवशाः प्रेमाकृष्टाश्च प्रायः सर्व एवात्रत्याः संस्कृतच्छात्राः समुपस्थिता आसन्, अन्ये च सामाजिकाः।

प्रथमं सभापतेराज्ञया श्रीसतीन्द्रचन्द्रठाकुरव्याकरणतीर्थेन गोष्पतेः, प्रसङ्गतस्तत्पितुर्भ्रातुश्चगुणगण मुररीकृत्य वाचितो "गोष्पतेस्तत्त्वलाभ" इति संस्कृतभाषामयो निबन्धः "गोष्पतिविंशति"रिति च श्लोकनिवहः। विद्या-र्थिनश्चानेके वङ्गभाषामयनिबन्धपाठैः शोकोद्दीपकव्याख्यानैश्च सभामिमां शोकाप्लाविताम्त्रिवाकुर्वन्।

ततश्च गोष्पतिस्मृतिरक्षार्थमुपस्थापिते तावत् प्रस्तावे, श्रीनरेन्द्रकुमारकाव्य-तीर्थेन, "शोके क्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते" प्रियाविेदितं दुःखं सह्य-वेदनं भवतीति चोक्त्वा शोकसभायाः प्रयोजनीयतामावेद्य, अन्ततः सहेतुक-मेतत् प्रकटितं यत् "प्रेयांसः! गोष्पतिस्मृतिश्चेदभिमता भवतां तर्हि संस्कृत-साहित्यपरिषदः भारतीसमितेश्च समुन्नत्यै सर्वथा भवद्भिर्यतितव्यम्, एवञ्च नाम परिषद्गतप्राणस्य, समितिश्लाघ्या नियतसमुन्नतिलालसस्य महानुभावस्यास्य युष्मदुचितं स्मृतिरक्षणं स्यात्, वस्तुतो यावद् स्वदेशसेवा, यावत् साहित्यचर्चा, यावच्च संस्कृतनाट्यकलानुशीलनं तावत् गोष्पतिस्मृतिरव्याहता एवेति"। ततः सभापतिमहोदयानामस्वास्थ्यतया कथमपि सम्भाषणानन्तरं सभाभङ्गो जातः। इति।

कविराजः—श्रीविश्वेश्वरप्रसादशास्त्री

छात्रपरिषत्-सम्पादकः भारतीसमितिः काशी।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८५० शकीये आषाढ़े ११श-वर्षस्य ३य-संख्या

आश्रमे

[लेखकः—श्रीकृष्णप्रसन्नतर्कवागीशः]

रम्या भूधरभूः प्रशान्तसलिला सिन्धुर्नगादुन्नता
मन्दो गन्धवहः सतां हृदयहृत् कालोऽपि पुष्पाकरः ।
आशाः कान्तिभृतः प्रसूनवसनाः पूर्णेन्दुफुल्लं नभः
पूर्णानन्दमयी तनोति वसुधा शान्तिं सतीं सन्ततम् ॥ १ ॥

पत्राणि स्खलितानि पादपतले सम्भावयन्त्यासनं
कूजत्-कोकिलकाकली रचयति प्रेम्णा नृणां स्वागतम् ।
चञ्चद्भूधर-निम्नगा चरणयोः पाद्यं विधत्ते मुहुः
पुष्पाणि प्रणयाद् वहन्ति मधुरां प्राज्यां सपर्य्यामिह ॥ २ ॥

मुग्धास्ते मृगशावका नरदृशां तोषं दृशा तन्वते
प्रेमाम्भोधिरसाप्लवं जनमतो वाचा दधत्यञ्जसा ।
क्लान्तिं नोऽन्तरतो नयन्ति विलयं जिह्वा-कर-स्पर्शनात्
चित्तं पुत्र-सुहृत्-कलत्र-चरितं वन्यो बिभर्त्ति प्रियम् ॥ ३ ॥

शार्दूलाः सुहृदो विहाय सहजं हिंस्रत्वमत्राश्रमे
शास्त्रार्थं नु बुभुत्सवः प्रतिदिनं भ्राम्यन्ति नः पार्श्वतः ।

तीक्ष्णत्वं भजते क्षणं न नयनं तेषान्तु पथ्याशिनां
भीतिर्नो ह्यणुशोऽपि मानसपटे सञ्जायते शश्वतः ॥ ४ ॥
क्ष्वेड़ं तद्वरजङ्गदृढं धृतिभृतो भूभृत्सु काकोदरा
दृश्यन्ते शतशोऽद्य जङ्गमतया ते पेलवा रज्जवः ।
शान्ताः कान्तिभृता दृशा सुमनसां मोदं क्षणात्तन्वते
वैचित्र्यं तदकृत्रिमं कृतिमतां चेतः समाकर्षति ॥ ५ ॥
क्रोष्टारः खलु वञ्चनां विजहतो विद्यार्थिनां सोदराः
श्रोमात्मेति निरन्तरं रसमयं गायन्ति शुद्धान्तराः ।
भावेन द्रवयन्त्यहो श्रुतवतां यच्छ्रोत्रचित्ते सतां
नूनं तद्गृहमेधिमानसतटेऽनिर्वर्ण्यमुल्लासते ॥ ६ ॥
कान्तास्तत्र पतत्त्रिणः प्रतिदिशं सङ्कूजनैर्मञ्जुलैः
श्रौतं मन्त्रचयं प्रशान्तमनसो व्यञ्जन्ति पूतात्मनाम् ।
बालानां मधुरस्वरैरुदलसद्गीतिश्च सायं प्रगे
साम्नो मङ्गलबोधिनी विदधती धातुर्मनोमोहनम् ॥ ७ ॥
तोयं पर्ब्बतनिर्झरादुपगतं पीतं पिपासोः क्षणा-
द्दुर्द्धर्षामपि तां तृषां शमयति प्रायेव मन्दाकिनी ।
मन्दारैरपि बन्दितं मृगमदोद्गन्धि प्रसूनं त्विह
घ्राणे नेत्रयुगं मनोऽप्यपयतामामोदयत् तत्क्षणात् ॥ ८ ॥
मण्डूका अपि ड्ण्ड्भैः सममितोऽचण्डं प्लवन्ते सदा
मण्डल्या परितो मुदं विदधतो दीव्यन्ति फुल्लात्मना ।
नूनं कुण्डलिनो गिरौ निपतिता दण्डायमाना रुतैः
प्रीतिं श्रोतुरजीजनन्ननुपलं कृत्स्नं विचित्रं परम् ॥ ९ ॥
विद्या साधनया समं निवसतः सम्पावयत्याश्रमे
नो क्लिश्यन्ति जनाः प्रफुल्लमनसो दैन्यानलोत्तापतः ।
सर्वे संयतचेतसः सुकृतिनां स्वान्तं निबध्नन्त्यहो-
बाला वा तरुणास्तथैव जरठा निष्ठोल्लसत्कर्म्मभिः ॥१०॥

नार्य्योऽस्मिन्नपि पूतसंस्कृतगिरा कैशोरमात्राश्रिता
भाषन्ते मिथ इत्थमुन्नतिपदं संलेभिरे शिक्षया।
यद्वैयासिक-कापिलाक्षचरणाद्याख्यानि शास्त्राणि नो-
ऽतुल्यान्येव ततोऽगमन् पठनतस्तीर्थत्वमर्हानुगम् ॥ ११ ॥
काश्चिद्ध्याननिमीलिताक्षियुगलास्तत्त्वप्रसक्तान्तरा
निश्चेतुं न नरैर्मृताः पुनरिमाः शक्याः किमालेखिताः।
उन्नच्छन्त्य इमास्तु यामयुगले पूर्णे समाधौ स्वतः
शास्त्रार्थादि-गवेषणापरवशाः कालं नयन्ति क्षयम् ॥ १२ ॥
मध्याह्नेऽपि च सन्ध्ययोरनुदिनं सामादि-सङ्कीर्त्तने-
र्नतत्फुल्लं मुखरं तदाश्रमपदं मोदं विधत्ते नृणाम्।
आतिथ्यं फलपुष्पमूलसलिलैरद्यापि सम्पूर्य्यते
प्राप्तानां कृपया नवाश्रमपदं तद्वासिभिः साग्रहम् ॥ १३ ॥
पूर्णानन्दरसास्पदं पदमिदं नैवापदां कर्हिचित्
दुःखं नाशभयात्तिरोदधदहो तत्त्वप्रबोधाश्रमे।
शान्तिर्म्मूर्त्तिमतीव भाति नितरामक्ष्णोस्तु मोक्षार्थिना-
माचारेण विधौतपादकमला मातेव रम्याश्रमे ॥ १४ ॥
पूर्णानन्दप्रतिष्ठितं गिरिभुवि प्राप्तप्रकर्षं शुभम्
धर्म्मेणैव जगत्पुरं विजयते निःश्रेयसेनाश्रमम्।
पत्न्यो भर्त्तृभिरन्विता अपि परं प्रेम्णा प्रियं संयमम्,
प्राणेनापि वहन्ति याः परिजहुस्तं यौनयोगं चिरात् ॥१५॥

समालोचनम्

[निबन्धकः—श्रीचण्डीचरणतर्कतीर्थः]

श्रीब्रह्माध्वसम्प्रदायाचार्य्येत्यादि-विविधविरुदावली-विराजमान-मानोन्नतैर्निखिलदर्शननदीष्णैर्गोस्वामि-दामोदरलालमहोदयैः परिष्कृत्य संशोधितायामच्युतग्रन्थमालायाः प्रथमपुष्पभूतायां श्रीभगवन्नाम-कौमुद्यां प्रारम्भे तृतीयपृष्ठ एव मङ्गलश्लोकव्याख्यानप्रसङ्गे "हरेर्नामेति मूलस्थ-हरिशब्देन सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वाधारः परमात्मा, यो वेदान्तिभिर्मायोपहितं चैतन्यमित्यभिधीयते। षष्ठ्या च सम्बन्धवाचिन्या वाचकत्वं, ततश्च विश्ववषट्कारादिशब्दानां सहस्रनामस्तोत्रान्तर्गतानामपि न बहिः पापक्षयार्थं प्रयोगस्तेषां परमेश्वरवाचकत्वाभावात्। नाप्यात्मादिशब्दानां जीवेश्वरसाधारणानां, वस्त्वादिशब्दवत्" इति टीकाकृता व्याख्यानं प्रदर्शितम्।

अत्र 'अत्रेदं विवेचनीयमित्यारभ्य इत्यन्यदेतत्' इत्यन्तेन टिप्पणीकृद्भिर्गोस्वामिमहोदयैष्टीकाकृत्प्रदर्शितं व्याख्यानं खण्डितं, तदेवाद्य किञ्चित्परामृश्यते। तत्र टिप्पणीकारैर्हि प्रथमं टीकाकृता सहस्रनामस्तवघटकनाम्नां भगवद्वाचकत्वं यदुक्तं तन्न प्रामाणिकमिति प्रतिज्ञाय—'तथा हि तेषां नाम्नां भगवद्विषयकबोधजनकत्वाभावे वैयर्थ्यमेवे'ति दूषणं प्रतिपादितम्।

अत्र वयं पृच्छामः सहस्रनामस्तवघटकनाम्नां भगवद्वाचकत्वं टीकाकृदुक्तं पक्षीकृत्य प्रामाणिकत्वाभावः खलु साध्यते, तत्र प्रथमं कस्मादिति हेतुजिज्ञासैव समुदेति, तन्निवर्त्तकं हेतुवाक्यमेव प्रथमं प्रयोक्तव्यं, तदप्रयुज्य किमप्युक्तं चेत् कथमिदं प्राप्तकालं सङ्गतमिति सुधिय एव विचारयन्तु। किञ्च स्तवघटकनाम्नां या खलु भगवद्वाचकता टीकाकृतोक्ता, सा न प्रामाणिकी इति प्रतिज्ञाय अनन्तरं

तेषां भगवद्वाचकत्व इति खल्वनूद्य दूषणं प्रदर्शनीयं, तथाऽप्रदर्श्य तेषां नाम्नां भगवद्विषयकबोधजनकत्वाभाव इत्यनुवादस्य कथं समुन्मेष इत्यपि विचार्य्यताम्। न खलु वाचकत्वानभ्युपगमे बोधकत्वमपि नाभ्युपगम्यत इति टीकाकृतोक्तं, न वाऽवाचकत्वमबोधकत्वं चैकमिति केनापि प्रामाणिकेन विदुषा कदाप्यङ्गीकृतम्। अन्यद्धि वाचकत्वमन्यच्च बोधकत्वं, यतोऽवाचकस्यापि बोधकत्वं बोधकस्याप्यवाचकत्वं भवितुमर्हति, यथा गङ्गादिपदस्य प्रवाहादिवाचकस्य तीराद्यवाचकत्वेऽपि लक्षणया तीरादिबोधकत्वं ; तद्वदेव स्तवघटकनाम्नां भगवद्वाचकत्वेऽपि बोधकत्वं लक्षणादिना स्यादिति बोधकत्वाभावे इति परानभ्युपगतमनूद्य तदुपरि वैयर्थ्यदोषोद्भावनं दर्शनपरमाचार्य्यस्य युक्तं नवेति पाठका एवात्र साक्षिणः। किञ्च भगवद्विषयकबोधजनकत्वाभावे वैयर्थ्यमपि कथमापादयितुं शक्यम्, न हि भगवद्विषयकबोधजनकत्वाभावो वैयर्थ्येन व्याप्तो येनात्र तत् प्रसञ्जयितुं शक्यम्, घटादौ व्यभिचारात्। न च वाच्यं, वाक्यत्वे सतीति हेतुविशेषणान्नैष दोष इति ; तथा सति भगवद्गुणप्रख्यापकानां सर्वेषामेव प्रबन्धानां वैयर्थ्यं प्रसज्येत, न चैतदिष्टम्। किञ्च स्तवघटकनाम्नां भगवदबोधकत्वस्वीकारेऽपि कथं वैयर्थ्यमुच्चारणद्वाराऽदृष्टजनकत्वेन तद्द्वारा पापक्षय-पुण्यप्रचयादिरूप फलजनकत्वस्य वर्त्तमानत्वात्तस्माद्यत्किञ्चिदेतत्।

यच्चानन्तरं 'बोधकत्वे चाऽर्थबोधौपयिकः सम्बन्धः शब्देष्वावश्यकः, स चाभिधा लक्षणा वा ? आद्या चेद्वाचकत्वं दुर्निवारमेव, द्वितीया चेत् कथमादिमां विनाऽन्यस्या अवसरः। शक्यसम्बन्धो हि लक्षणा शक्त्यभावे कथमिव लक्षणाया उन्मेषो वाचकत्वाभावे च कुतस्त्या शक्तिरिति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु' इत्यन्तष्टिप्पणीभागः, सोऽप्ययुक्तः। टीकाकृता स्पष्टमवाचकत्वस्यैव कथितत्वेन टिप्पणीकारैस्तदनुवादेन स्वयमभ्युपगततया च स चाभिधा लक्षणा वेति विकल्पकरणस्यासम्भवात्। आद्या चेद्वाचकत्वं दुर्निवारमेवेति प्रसञ्जनं चायुक्तमनुक्तोपालम्भनत्वात्।

यच्च 'लक्षणा चेत् कथं शक्तिं विना लक्षणाया अवसरः शक्यसम्बन्धो हि लक्षणे'त्यादि कथनं तदपि तुच्छम्। किं यस्य शब्दस्य यत्र लक्षणा भवति तत्र तस्य शक्तिरवश्यमभ्युपेया भवति। तथा सति गङ्गापदस्य तीरलक्षकस्य तीरे शक्त्यभ्युपगमप्रसङ्गः, न चैतद् गोस्वामिमहोदयमन्तरा केनापि स्वीकृतम्। तथा च स्तवघटकनाम्नां भगवद्वाचकानामर्थान्तरेषु शक्तानामपि लक्षणया भगवद्बोधकत्वे का नामानुपपत्तिः समुद्भाविता विविधदर्शनाचार्य्येणेति न वयं विद्मः। 'वाचकत्वाभावे च कुतस्त्या शक्तिरिति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु' इत्यस्याः पङ्क्तेरपि समीचीनमर्थं न वयमवबोद्धुं प्रभवामः। यतो वाचकत्वं हि शक्तिरेव, न त्वर्थान्तरं, तथा च शक्यभावे कुतः शक्तिरित्यापादनार्थः पर्य्यवस्यति, स च कथं सङ्गच्छेत आपाद्यापादकयोर्भेदाभावात्!

यदपि 'सहस्रनामस्तोत्रान्तर्गतानां नाम्नां न बहिः पापक्षयार्थं प्रयोग' इति टीकाकृदुक्तमनूद्य तदपि निर्मूलं स्तोत्राद् बहिस्तेषां पापानाशकत्वं किं कस्यापि प्रतिबन्धकस्य सद्भावादुत भगवदनुपस्थापकत्वं, नाद्यः तस्य दुर्वचत्वात्, नान्त्यः तथात्वे सुकृतोत्पादकत्वमपि तेषां दुरुपपादमेवञ्च 'प्रमाणं प्राणनिलयः' इत्यादितः प्रमाणशब्दस्य भगवदुपस्थापकत्वेन मङ्गलार्थकतेत्यादिरूपा अभियुक्तोक्तयो विरुध्येरन् स्वस्य च न्यायप्रकाशटीकाभट्टालङ्कारे आनन्दो नन्दनो नन्द इति सहस्रनामघटकनाम्नो भगवत्परत्वेन व्याख्यानमयुक्तं स्यात्' इति दूषणमुक्तं तदपि न विचाररमणीयम्। तथाहि इदं पुण्यसाधनं पापक्षयसाधनं वेत्यत्र न शास्त्रादृतेऽन्यत् किमपि प्रमाणं, धर्माधर्मयोः केवलं शास्त्रैकगम्यत्वस्य मीमांसकैर्महत्याऽऽरभट्या प्रसाधनात्। एवञ्च सहस्रनामस्तवघटकनाम्नां पापक्षयसाधनत्वमपि शास्त्रैकसमधिगम्यं न तल्लौकिकैः प्रमाणैरधिगन्तुं शक्यमित्येव वक्तव्यम्। तथा च विष्णुसहस्रनामस्तोत्रस्य पापक्षयसाधनत्वं विधिबोधितमिति स्तोत्रघटकत्वेन सर्वेषां नाम्नां प्रत्येकं पापक्षयसाधनत्वेऽपि यस्य पुंसः शक्तिज्ञानं लक्षणा-

ज्ञानं च नास्ति तस्य स्वार्थस्मृतिद्वारा पापक्षयादिसाधनत्वाभावेऽपि केवलमुच्चारणद्वारैव पापक्षयसाधनत्वमिति वक्तव्यं, तच्च शास्त्रप्रामाण्यात् स्तोत्रघटकतयैव भवितुमर्हति। बहिः स्तोत्राद् बहिस्तेषामुच्चारणं पापक्षयसाधनमित्यत्र शास्त्रप्रमाणाभावात् कथं पापक्षयोद्देशेन तेषां प्रयोगः शास्त्रीयः स्यात्। यद्यपि हरिस्मृतिः सर्वविपद्विमोचनमित्यादि शास्त्रप्रामाण्यादविश्वादिशब्दैर्जायमानाया विष्णुस्मृतेरनुभूतेर्वा पापनाशकत्वाङ्गीकारे न किमपि बाधकं तथापि तेषामुच्चारणं तथाविधपापक्षयसाधनमित्यत्र शास्त्रप्रमाणाभावात् पापक्षयसाधनत्वं बहिःप्रयोगस्य नास्तीति टीकाकृदाशयः, अतस्तथाविधशास्त्रप्रमाणासद्भाव एव तेषां बहिःपापनाशकत्वे प्रतिबन्धक इति दुर्वचत्वादित्यनेन तत्खण्डनं न युक्तमिति मन्यामहे। यच्च बहिस्तेषां भगवदनुपस्थापकत्वादेव पापानाशकत्वे सुकृतोत्पादकत्वमपि न स्यादित्यादि। तदपि न समञ्जसम्। स्तोत्राद् बहिस्तेषां पापक्षयार्थं प्रयोगस्यैव भगवदुपस्थापकत्वस्य टीकाकृताऽखण्डनात् वाचकत्वस्यैव तेन निरासात्, अतो भगवदुपस्थापकत्वाभावमात्रेण पापानाशकत्वकथनपरविकल्पकरणस्यासङ्गतत्वात्। यच्चोच्यते तथात्वे सुकृतोत्पादकत्वमपि न स्यादित्यादि, तदतिमन्दम्। पूर्वोक्तशास्त्रानुसारेण भगवदवाचकैरपि लाक्षणिकविश्वादिशब्दैर्जायमानाया भगवत्स्मृतेरनुभूतेर्वा सुकृतोत्पादकत्वे बाधकाभावादेवच्च श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यादीनामभियुक्तानां 'प्रमाणं प्राणनिलय' इत्यादि भगवद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रघटकप्रमाणशब्दस्य स्तोत्राद् बहिरुच्चारणमात्रस्य पापक्षयसाधनत्वस्य सुकृतोत्पादकत्वस्य वाऽभावेऽपि लक्षणादिना तस्माज्जातस्य स्मरणस्यानुभवस्य वा तत्त्वान्मङ्गलार्थकतेत्याद्युक्तयो न विरुद्ध्यन्ते, न वा न्यायप्रकाशटीकाभट्टालङ्कारे आनन्दो नन्दनो नन्द इति सहस्रनामघटकानन्दनाम्नो भगवत्परत्वेन स्वकृतव्याख्यानमपि विरुध्यते इति कृतबुद्धय एव विदाङ्कुर्वन्तु।

यदपि एतेनानुपदमेवात्मादिशब्दानां भगवदवाचकत्वोक्तिरपोदमीयाऽनुपादेयैव, आत्मशब्दस्य जीवेश्वरसाधारणस्य चेतनत्वं चैतन्यत्वं वा वाच्यतावच्छेदकं नेश्वरत्वमित्यन्यदेतत् इत्यादिनाऽऽत्मादिशब्दानां टीकाकृदुक्तभगवदवाचकत्वस्य खण्डनं, तदपि सर्वथाऽव्युत्पत्तिद्योतकमिति मन्यामहे, यतः स्वयमेवात्मशब्दस्य जीवेश्वरसाधारणस्य चेतनत्वं वाच्यतावच्छेदकं नेश्वरत्वमिति स्वोक्ततत्वेनेश्वरत्वावच्छिन्नावाचकत्वस्य प्राप्त्या तदवाचकत्वखण्डनं कथं न पूर्वापरपराहतमिति सुधिय एव विदाङ्कुर्वन्तु। यथा प्रमेयपदजन्यबोधविषयताया घटादौ विद्यमानत्वेऽपि न प्रमेयपदवाच्यत्वं घटादेः घटत्वादेः प्रमेयपदशक्यतानवच्छेदकत्वात्, अपि तु घटादिपदवाच्यत्वमेव। यथा वा वस्त्वादिशब्दवाच्यत्वं वस्तुत्वावच्छिन्नस्यैव न तु घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य तद्वदेवेश्वरादिशब्दानामेवेश्वरत्वाद्यवच्छिन्नवाचकत्वं न त्वात्मादिशब्दानां तेषामात्मत्वावच्छिन्नवाचकत्वस्यैव दार्शनिकैरङ्गीकारात्, इति दर्शनपरमाचार्यस्य गोस्वामिमहोदयस्य खण्डनशैलीं न सम्यग्ज्ञातुं प्रभवाम इत्यत्र कृपया तैः स्वाभिप्रायः प्रकटीक्रियतामिति सम्प्रार्थ्य विरम्यते।

मगधेश्वरीपूजनम्।*

[निबन्धकः—श्रीवेणुधरतर्कतीर्थः।]

अस्माकं देशे (चट्टग्रामविभागे) मगधेश्वरीनाम्न्याः कस्याश्चित् प्रत्यक्षदेवतायाः पूजा बहुकालावधि प्रचलिताऽस्ति। एतत्पूजेतिवृत्तमतीव रहस्यमयं प्रचलितपूजापद्धतितो विपरीतं चिन्तनीयञ्च विदुषामिति वैदेशिकानां विज्ञापनाय प्रस्तूयतेऽस्माभिः। नूनमेवैतदधिगम्य भगवद्गतचित्ता विबुधा "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" इति गीतावाक्यं सार्थकं मंस्यन्ते।

---

* परिषदो मासिकाधिवेशने पठितोऽयं निबन्धः।

मगधेश्वरीति दक्षिणाकालिकाया एव नाम, ध्यानं मूलमन्त्रश्च तस्या एव। यस्मिंयं देवता प्रसन्ना भवति चेत्, तदा गृध्ररूपमाश्रित्य पूजास्थानमागत्य पूजोपकरणं बलिञ्च स्वयं गृह्णातीति विस्मयस्थान-मेतत्। न चास्याः पूजा कामपि प्रतिमामपेक्षते, किन्तु मृद्घट एव सम्पद्यते।

अस्याः पूजायां नियतः कोऽपि कालो नास्ति! यदा कश्चिज्जनो महत्यां विपदि पतितो भवति, तदा स स्वयं तस्य हितकामी अन्यो वात्मीयो मनसा सङ्कल्पयति,—यद्यस्या विपद उद्धारो लभ्यते, तदा मगधेश्वर्य्याः सेवा प्रदायिष्यत इति। यदीष्टसिद्धिर्भवेत्, तदा अचिरे-णैव सेवा प्रदीयते; असिद्धे च दुर्दैववशान्मनोरथे नानुष्ठीयते किमपि। न च निष्कामेण कदाचिदनुष्ठीयते अस्याः पूजनमिति देवतान्तर-पूजातो विशेषः। यथाहि वृक्षमूलादौ दक्षिणाकालिकायाः पूजा दिवैव सम्पाद्यते, तथैवास्याः पूजाऽपि दिवा पूर्व्वाह्णे आरभ्यते, न कदाचिदपि रात्रौ।

अन्यासां देवतानां पूजा गृहे प्राङ्गणे वा भवति, अस्याः पूजा तु ग्रामाद्वहिः यत्र वर्षासु जलं नाक्रामति तथाविधायां चिरकल्पिताया-मुन्नतभूमौ विधीयते। स्थानमेतत् देशीयभाषया "सेवाखला" इत्यभिधीयते। अस्मिन्नेव चिरकल्पितस्थाने ग्रामवासिनां सर्व्वेषा-मेव यथावश्यकं पूजानुष्ठीयते। कुत्रापि ग्रामे एवम्बिधमेकाधिकं पूजास्थानं न दृश्यते। सर्व्वेषु ग्रामेषु ईदृशं पूजास्थानं नास्ति। तत्र ग्रामवासिनः नैकटिकेषु ग्रामेषु स्वेषां पूजां ददति। अभिलष्यते चेत् तदा पूजास्थानविरहितेऽपि ग्रामे पूजकेन नवीनपूजास्थानं शक्यकल्पनं भवेत्। अनयैव च विधया पूजायाः क्रमशो बहु-प्रसारोऽपि जातः। स्थानस्यास्य पवित्रतारक्षणाय ग्रामवासिनो यथा-शक्ति यतन्ते, श्मशानादिवत् तमिस्रायां निशि विभ्यति चास्मात्। किं बहुना, आर्य्यधर्म्मद्विषो विधर्म्माणोऽपि एतत्पूजास्थानंससम्भ्रमं बहुमन्यन्त इति।

पूजकनिर्णयेऽपि अस्यां पूजायां देवतान्तरपूजातो विशेषो विद्यते। प्रतिग्राममेकः पूजको निर्द्दिष्टोऽस्ति, स एव सर्व्वेषां यजमानानां पूजां साधयति, नत्वन्यः कोऽपि। ततश्च कदा तस्यावसरो भवितेति ज्ञातवृत्तैरेव शनिवारे कुजवारे वा पूजा यजमानैराकल्प्यते। अथ यदि कुत्रचित् ग्रामे नवीनं पूजास्थानं ग्रामीणैः प्रतिष्ठाप्यते, तदा सर्व्वसम्मत्या नवीनः पूजकोऽप्येको जात्या ब्राह्मणः कल्प्यते। अत्रेदमपि वक्तव्यं यत्, यथा महातीर्थे जातिविचारो नास्ति, तथाऽत्रापि सर्व्वेषामेव हिन्दुजातीयानां याजनं स एव ब्राह्मणः करोति। किन्तु ब्राह्मणादय उत्कृष्टवर्णा यजमानाः स्वेषां पूजोपकरणादिकमन्त्यजस्पर्शदोषात् सर्व्वथा संरक्षन्ति।

अत्र पूजायां बलिदानमेव मुख्यम्। तदर्थमकृतप्रसवा अगृहीतगर्भा च सर्वकृष्णा छागी एका संग्राह्या। अन्यानि च सामान्यपूजोपकरण-द्रव्याणि गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-तिल-तुलसी-दूर्व्वा-हरीतकी-सिततण्डुल-कदली-शर्करा-रक्तवसन-स्फटिक-तैल-मधु-घृत-सिन्दूरादीनि वीर-क्रयक्रियया हट्टादानेतव्यानि। तत्र पूजादिवसे प्रातः एतानि द्रव्याणि वंशरचितनूतनपात्रे 'चुवड़ी' इत्याख्ये कृत्वा पूजास्थानमानीय नैवेद्यादिकं सज्जीक्रियते। पूजकेन च कृतस्नानेन शुद्धासने समुपविश्य घटं संस्थाप्य नामगोत्रोच्चारणपुरःसरमभिलपता यथाविधि पूजा समाप्यते। ततो बलिदानव्यापारः। तत्र च न यूपाद्यपेक्षा। किन्तु यवना यथा पशोर्गलदेशार्द्धमात्रं छिन्दन्ति तथैवात्र द्वौ पुरुषौ छागीं शून्ये धृत्वा तीक्ष्णधारकर्त्तरिकया गलार्द्धं छित्त्वा नवमृत्पात्रे रुधिरं गृह्णीतः; उन्मोच्य च चर्म्म पूर्वकथिते वंशनिर्म्मितनवपात्रे मांसं स्थापयतः। अथ पूजकः मुहुर्मुहुस्तारस्वरेण शङ्खं धमति, स्त्रियश्च हुलुध्वनिं कुर्वन्ति। जनाश्च शकुनीनामागमनेप्सवः सोत्कण्ठं गगनतलं दरीदृश्यन्ते।

अथ यदि यजमानस्य अदृष्टं सुप्रसन्नं भवेत्, तदा द्वित्रदण्डाभ्यन्तर

एव एकैकशः परःशताः शकुनय आगत्य जनेभ्योऽविभ्यतः अहमहमिकया रुधिरं मांसं तण्डुलकदल्यादिसाधितं नैवेद्यं घटस्थितजलादिकञ्च सर्व्वमेव भक्ष्यपेयमुपभुज्य तस्य कृतकृत्यतां जनयन्ति। तदा तत्रत्यानां जनानामपूर्व्व आनन्दोदयो जायते। केचित् "आगच्छत मातरः! प्रसीदत" इत्यभिदधतः शकुनीनालिङ्गन्ति, केचिद्रुधिरपात्रं हस्ते कृत्वा तान् पाययन्ति, केचिच्च सिन्दूररागमालिम्पन्ति तेषां कण्ठे। एके प्रणमन्ति भक्त्या, केचन तैश्चामर्द्दभुक्तं कदल्यादिफलं प्रसादं गृह्णन्ति। इत्थं सर्व्वं भक्ष्यं निःशेषं कृत्वा शकुनयः कामं प्रतिष्ठन्ते, दक्षिणाच्छिद्रावधारणान्ते जनाश्च सर्वे सानन्दचेतसः स्वगृहं प्रत्यावर्त्तन्ते।

यदि तु यजमानस्य मन्दभाग्यं वर्त्तते तदा क्रमेण दिनमणौ अस्तगमनोन्मुखेऽपि तस्यामनावृतभूमौ प्रबलातपतापेन क्लिश्यमानानामपि जनानां नोपयन्ति शकुनयः। कदाचिदुपसर्पन्तोऽपि वा गगनतलादवतीर्य्य पूजास्थानं निकषा वृक्षशाखादिषूपविश्य भूमौ वा निपत्य सर्व्वमेतत् पश्यन्ति, उपेक्षन्ते च। तदा हतभाग्येनामुना यजमानेन पुनर्दिवसान्तरे पूजा तथैव प्रदेया भवेत्।

श्रुतं मया कस्यचिद् वर्षिष्ठस्य विश्वासभाजनस्य मुखात्, यदेकदा एवं शकुनीनागच्छतोऽपि पूजामगृह्णतो दृष्ट्वा "भयादेते नोपसर्पन्ति, अतोऽस्माभिरितो दूरं गन्तव्य"मिति केनचित् पाश्चात्यशिक्षामात्रेण यजमानगृह्येणाभाषि, अन्वष्ठायि च सर्व्वैस्तथैव; किन्तु तथापि देवता न दयाञ्चक्रे, एकोऽपि शकुनिर्नोपजिगमिषाञ्चकार, क्रमेण सर्व्व एव प्रतस्थिरे चेति। किमन्यद्वक्तव्यं, देवतायामप्रसन्नायां व्यर्थमनोरथेन यजमानेन स्वगृहं प्रत्यावृत्तेन पूजास्थाने परित्यक्तं द्रव्यजातं रात्रावपि शृगालादय आमिषलोलुपा जन्तवो नाश्नन्ति, अतः प्रातः सर्व्वमेवाविकृतं यथास्थानं दृश्यत इति प्रत्यक्षदर्शिभिरनेकैः प्रोच्यते।

यद्येवं यजमानस्य दौर्भाग्यवशात् पूजा विफला जायते, तदा प्रायेण तस्यां रजन्यां सात्त्विकप्रकृतिकेन पूजकेन भक्तेन यजमानेन वा स्वप्ने प्रत्यक्षीक्रियते तद्वैगुण्यं, येन देवतायाः प्रसादो नोपाजनीति। अस्माकमात्मीयेन केनचित् पूजकेनैकदा एवं स्वप्ने दृष्टं यत् देवता स्वयमागत्य सरोषं ब्रवीति—"अरे अहं छागीमांसं भक्षयामीति किममेध्यं केशदुष्टमपि नैवेद्यं मे प्रदीयत" इति। स च प्रातः प्रबुद्धः सन् तेन यजमानेन सह पूजास्थानं गत्वा शृगालादिभिरनुपहृते तस्मिन्नैवेद्ये सत्यमेव केशसम्पर्कं दृष्ट्वा भयस्य विस्मयस्य च परां काष्ठां गतो भूयो भूयो देवतायाः प्रसादमभ्यर्थ्य दिवसान्तरे पूर्व्ववत् पूजां प्रददौ। देवता च तदा कृपावती बभूव। एवमत्याश्चर्य्या बह्वः स्वप्नवार्त्ताः सन्ति। बाहुल्यभिया तासामुपन्यासाद्विरमामः।

पूजेयं पूर्वं पार्वत्यचट्टग्रामप्रदेशे पार्वत्यजातिविशेषेषु प्रचलितासीत्, ततश्चास्माकं देशे क्रमेणागता। तस्मिन् देशे इतोऽप्यधिकं विस्मयप्रदं पूजान्तरमस्तीति जनमुखाच्छ्रूयते। तत्र वंशविटपे एवमेव बलिदानादिव्यापारगर्भा पूजाऽनुष्ठीयते, देवतायां प्रसन्नायां मन्त्रबलेनाकृष्टो वंशः क्रमशोऽवनतो भूतललग्नाग्रः सन् पूजां गृह्णाति। नात्र किमपि अविश्वासकारणम्। तथा च विगते मासि मया कार्य्यविशेषव्यपदेशेन कलिकातायां गत्वा एकत्र चलच्चित्रे (वायस्कोप) शङ्कराचार्य्याख्यस्य नाटकस्याभिनयो दृष्टः। तत्र च शङ्कराचार्य्यो वेदान्तशास्त्रीयविचारार्थं तत्प्रतिद्वन्द्विनो विद्वद्वरस्य मण्डनमिश्रस्य पुरीं प्रविविक्षुर्दौवारिकैर्व्याहतगतिः सन् उपायान्तरमलभमानो यावद् दुर्म्मनायते स्म, तावत् कमपि जटया तापसं मन्त्रबलेन वृक्षशीर्षमाकृष्य तस्मात् पत्राणि छिन्दन्तं दृष्ट्वा तस्मात् पुरुषात् प्रणत्या प्रसादितात् सप्रयोगमाकर्षणमन्त्रं जग्राह, ततश्च प्राचीराभ्यन्तरस्थितं गुवाकवृक्षमेकमाकृष्य तच्छिरः समारुह्य सुखेन पुरीं प्रविवेशेति चलच्चित्रे स्फुटं प्रदर्शितम्। मया तदानीमेव मनसा

विचारितं यत् अहो ! तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः स आकर्षणप्रयोगः कालवशादस्माकं देशाद् विलुप्तिं गत इति। एतद् विहगाकर्षणं, पार्वत्यानामिदं वृक्षाकर्षणञ्च तन्त्रशास्त्रीयविलुप्ताकर्षणविद्यायाः सात्त्विकमद्यापि प्रयच्छतः। पाश्चात्यजड़विज्ञानेन नूनमत्र मूकेन भवितव्यमिति ध्येयं सुधीभिः *।

हरिश्चन्द्रकथा

(पूर्वतोऽनुवृत्ता)

[निबन्धकः—श्रीकालीपदकाव्यतीर्थसूत्रविशारदः]

अत्र अनधिकृतोऽपि कश्चिद् महाभारतीये महाप्रास्थानिकपर्व्वणि स्वर्गमारोढ़मनसां द्रौपद्यादीनां हिमालयशृङ्गे पतनप्रसङ्गो मनस्या-पतति। तेषामेकैकशः पतनानन्तरं भीमेन पृष्टो धर्म्मराजो युधिष्ठिरो द्रौपद्या धनञ्जये पक्षपातित्वम्, सहदेवस्य पाण्डित्याभिमानित्वं, नकुलस्य सौन्दर्य्यगर्व्वित्वम्, अर्जुनस्य कथितैकाहनिष्पाद्यनिखिलशत्रु-क्षयकरणासमर्थत्वं सर्वधनुर्ग्राहावमन्तृत्वञ्च, भीमस्य अतिभोक्तृत्वं बल-गर्वित्वञ्च पतनकारणानीत्युक्तवान्। तथा स्वर्गारोहणपर्व्वणि तान्येव पापानि तेषां नरकप्रापकाणि इति ज्ञायते। तत्रेदं विचार्य्यं,—यदेवं-विधैः स्वल्पैरपि पापकर्म्मभिश्चेत् पाण्डवानां, तथा अतुलदानविभव-स्यापि योद्धवरस्यापि कर्णस्य, अमितशौर्य्यस्यापि समराङ्गणमृतस्यापि अभिमन्योश्च नरकभोगः स्यात्, तर्हि वरुणावमन्तुर्दानविकत्थनशीलस्य हरिश्चन्द्रस्य नरकभोगः श्वपाकताप्राप्तिर्वा न एकान्तमन्याय्यम्। अथवा विचित्रो हि जीवानां कर्म्मविपाको, यः खलु पातञ्जले व्यास-

---

* एतत्प्रबन्धसमालोचनावसरे श्रीमद्भिस्ताराचरणायुर्वेदशास्त्रिदर्शनतीर्थैः कथितं यत् नाम्ना 'मगधेश्वरी'ति नाम्नी प्रत्युत 'मग्देश्वरी'ति, देवतेयमनार्य्याणामिति च। सं·सा-प सः

देवैर्भाष्ये प्रपञ्चेन समालोचितः। अत्र मार्कण्डेयपुराणे श्मशाने सुप्तस्य हरिश्चन्द्रस्य प्रेतलोकक्लेशसमुदयोपभोगः, भविष्यत्पुत्रशोकस्य च यमेन ज्ञापितत्वं जीवतोऽपि नृपस्य नरकभोगस्यैव तुल्यत्वं यातीति मन्यते। तथा च श्वपाकदासतारूप-नरकभोगात् परतः प्रकृतिजनैः सार्द्धमेव तस्य स्वर्गारोहणं महाभारते युधिष्ठिरं प्रति धर्म्मोक्तिं स्मारयति। यथा—

अवश्यं नरकास्तात द्रष्टव्याः सर्वराजभिः।
अतस्त्वया प्राप्तमिदं मुहूर्त्तं दुःखमुत्तमम्॥
न सव्यसाची भीमो वा यमौ वा पुरुषर्षभौ।
कर्णो वा सत्यवाक् शूरो नरकार्हाश्चिरं नृप॥ इति

तथा च तत्रैव तत्प्रति वासवोक्तिरपि इममर्थं प्रकटयति। यथा—

अवश्यं नरकास्तात द्रष्टव्यं सर्वराजभिः।
शुभानामशुभानाञ्च द्वौ राशी पुरुषर्षभ॥
यत् पूर्वं सुकृतं भुङ्क्ते पश्चान्निरयमेव सः।
पूर्वं नरकभाग् यस्तु पश्चात् स्वर्गमुपैति सः॥
भूयिष्ठं पापकर्म्मा यः स पूर्वं स्वर्गमश्नुते॥ इति

अत्र हरिश्चन्द्रेण स्वल्पपातकतया प्रथमं नरकदर्शनं स्वल्पश्वपाकदासत्वादिक्लेशपरम्परा, भूयिष्ठ-पुण्यतया च परतश्चिरस्वर्गवाससुखमनुभूतमिति शास्त्रविधेरपि सफलता। तत्रैव वासवोक्तौ

उपर्य्युपरि राज्ञां हि तव लोका युधिष्ठिर।
हरिश्चन्द्रसमाः पार्थ येषु त्वं विहरिष्यसि॥ इति

युधिष्ठिरस्य हरिश्चन्द्रसलोकताप्राप्तिरपि तमेवार्थमनुकूलयतीति अलं प्रपञ्चेन। एवं हरिश्चन्द्रस्य कथाद्वयमाख्याय भवतां समीपे इदमपि किञ्चित् समुपन्यस्यते। बहुषु पुराणेषु हरिश्चन्द्रशुनःशेपयोरुपाख्यानं दृश्यते। देवीभागवतमार्कण्डेयपुराणे विहाय पुराणान्तरेषु हरिश्चन्द्रविश्वामित्रयोः कलहमाश्रित्य विचित्रमिदमाख्यानं न क्वापि लभ्यते। तत्र देवीभागवते तु हरिश्चन्द्रस्य कथाद्वयमेव प्राप्यते,

परं मार्कण्डेये अन्तिमैव कथा प्रसक्ता। अतो देवीभागवतादेव किञ्चिदालोचनं प्रवर्त्तयितुमुत्सहे। तत्र कथाद्वय एव विश्वामित्रो हरिश्चन्द्रमयाचत। विश्वामित्रस्य महर्षेः शुनःशेपप्रार्थना तु तेन नापूरि, परं सर्वस्वदानप्रार्थितेन तेन अविलम्बमेव सर्वं दत्तम्। अपरञ्च बलिमङ्गीकृत्य हरिश्चन्द्रः प्रथमायां वरुणं भूयो भूयः प्रतारयामास, परं द्वितीयायां स एव प्रतिग्रहव्याजेन द्विजभर्त्स्नलितः। उभयत्रैव दानविलम्बजनितः शापो हरिश्चन्द्रस्य आवभौ, एकत्र जलोदरप्राप्तिः, अन्यत्र तु श्वपाकदासता, एवं दिशा कथाद्वयस्य भूय ऐक्यं सन्दृश्यते। परमत्र महती विरोधिनी गतिरियं यत् रोहितस्य समावर्त्तनमन्यूनं चतुर्विंशे वर्षे सम्भवेत्। ततो वर्षसप्तकं तस्यारण्ये भ्रमणम्। ततोऽपि कियत्कालानन्तरं हरिश्चन्द्रस्य दारपुत्त्रविक्रयः। तत्रापि बालको रोहितो मातुरञ्चलं गृहीत्वा रुदन् धावतीति। समर्थे यूनि अधिंत्रिंशवर्षीये पुत्त्रे वर्त्तमाने पितुरेवंविधा क्लेशपरम्परा चेति अति विचित्रं मन्यते। न चात्र कल्पान्तरभेदप्रसङ्गोऽपि सम्भवति, एकत्रैव समावेशात्।

पुराणान्तरेषु अनुपलब्धत्वात् मन्यते एतदपि सम्भवेत् हरिश्चन्द्रद्वयस्यैव उपाख्यानद्वयमेव उपाख्यानांशे भूयः साहश्यदर्शनात् एकत्वमापाद्य इह पुराणे विन्यस्तम्! अन्यथा वरुणं भृशं प्रतारयतो हरिश्चन्द्रस्य वाङ्मात्रेणैव विश्वामित्राय सर्वस्वदानं पुत्त्रदारविक्रयश्च कियत् सम्भवेदिति विचार्य्यम्। अथवा प्रथमं प्रतारणाशीलस्यापि तस्य परतो धर्म्मातिशयानुशीलनात् निर्मलीभूतबुद्धेस्तादृशी सत्यपरता जातेति नैव विचित्रम्। अपरञ्च ऐतरेयादौ हरिश्चन्द्रे शासति दुर्भिक्षपीड़ितस्य पितुरशनायापरीतस्य पुत्त्रविक्रयेऽपि मतिर्दृश्यते, परं मार्कण्डेयपुराणोक्तम्

न दुर्भिक्षं न च व्याधिर्नाकालमरणं नृणाम्।
नाधर्म्मरुचयः पौरास्तस्मिन् शासति पार्थिवे॥

इति श्रुतिविरुद्धं भवति। तस्माद्धरिश्चन्द्रद्वयसम्भावना एव बलवतीति मन्यते। भागवतेऽपि वंशकीर्त्तनप्रसङ्गे सूर्य्यवंशे हरिश्चन्द्रनामानौ द्वाविव भूपती बभूवतुरिति दृश्यते।

अपरं यदि हरिश्चन्द्रद्वयस्य सम्भवः स्यात्, तर्हि कथाद्वयस्यापि साधु उपपत्तिः सम्भवेत्। हरिश्चन्द्रद्वैतविधौ देवीभागवतीयमुपाख्यान-मसङ्गतं वा प्रक्षिप्ततया वा विकृततया वा तत्रोपन्यस्तमित्येवं भवितु-मर्हति।

यथा तथा वा भवत्वस्य निश्चयः, पुण्यानां कथानां प्रसङ्गात् पुण्य-मेव सम्भवेदिति अवान्तरकथयालम्।

इह क्षुद्रे लेखे सनातनधर्म्मैकशरणानामस्माद्दशां यत् वेदेतिहास-पुराणानामालोचनं, न तत् कथमपि प्रतिकूलतया किन्तु सिद्धान्त-निर्द्धारणार्थं सर्वथा धर्मानुकूलतयैव इति सप्रश्रयं विद्वत्सु निवेद्यते। तत्रापि खलु महाराजस्य हरिश्चन्द्रस्य गुणकथासु दुर्जनैनेव ये नाम दोषा आलोचिताः, तेषां कृते च ये नाम दोषाः सम्भवेयुरस्मिन् मन्द-बुद्धौ, तेषां निराकरणाय मन्यते तन्नामस्मरणमेवालं भविष्यतीति शम्।

चर्मगोलक-क्रीड़ा *

[निबन्धकः—श्रीपुलिनविहारी दासगुप्तः वि एल्.]

क्रीड़ा या बालरम्या कमकुसुमनिभैर्लीलया च्छात्रमुख्यैः
सौत्सुक्यैः क्रीड़नज्ञैर्विकसितमतिभिः सर्वविद्यालयानाम्।
लभ्येत ख्यातिमार्गः जगति सुविमलः सैन्यसङ्घैर्यया च
सान्तेवासि प्रियत्वाज्जयतु सुविदिता "फुट्बला"ख्यात्र लोके ॥१

* 'पादगोलकक्रीड़े'ति 'फुट्बल्खेला' इत्यस्य समीचीनं नाम स्यात्। सं-सा-प-सः

नेता चेत् शुद्धशीलो विविधकुशलभाक् क्रीड़नन्नप्रवीणो
मानं सम्यग् लभन्ते कुशलपटलिनस्छात्रसङ्घात्तदास्याम्।
यत्रामोदप्रलुब्धा निखिलनरसुताः फुल्लचित्ता रमन्ते
सान्तेवासि-प्रियत्वाज्जयतु सुविदिता "फुट्बला"ख्यात्र लोके ॥२
या क्रीड़ा सत्त्वचिह्नं युवजनतनुषु प्राणदा मानदा च
यत्रोल्लासं प्रलभ्य प्रकटितपुलका दर्शका वीतधैर्य्याः।
चर्म्मच्छादावतंसो वियति भुवि सदा गोलकस्ताड्यमानः
सान्तेवासिप्रियत्वाज्जयतु सुविदिता "फुट्बला"ख्यात्र लोके ॥३
यस्याः ख्यातिर्विशिष्टा कुसुमसुरभिवद् वाति नित्यं समन्ताद्
आनीता या युरोपात् सुभगविधिवशाद्भारते लब्धकीर्त्तिः।
वातेनाध्मातदेहा नरपदमथितां पिण्डमूर्त्तिं विधत्ते
सान्तेवासिप्रियत्वाज्जयतु सुविदिता "फुट्बला"ख्यात्र लोके ॥४
एकादशानां नरसन्ततीनां क्रीड़ाविदां मेलनकेलिसद्भिः।
एकैकपक्षे सुखदा प्रिया या संरभ्यते सा रमतां चिराय ॥ ५
केदारमध्ये परिमाणयुक्ते सीमानिबद्धे समभूमिभागे।
समन्तमेषा बहुदर्शकानां क्रीड़ा हरेत् सर्व्वमनांसि नित्यम् ॥६
वर्षातिरेकादपि या विरामं नायाति सम्यक् समुपागतश्रीः।
क्रीड़ज्जनानां परिवर्द्धय तेजस्विचत्तप्रसादं तनुते प्रभूतम् ॥७
प्राच्यप्रतीच्यौ मिलितौ यतोऽस्यां
स्पर्द्धातिवीर्य्यव्यतिहारकार्य्ये।
तस्मादसौ सज्जनशंसनीया
क्रीड़ा धरण्यां लभतां प्रसिद्धिम् ॥८
व्यायामपुष्टास्थिवितानदेहाः क्षिप्राभिरामाग्रगतिप्रयुक्ताः।
पादाभिघातोन्नतगोलकेन क्रीड़न्ति सर्वे मनसां सुखाय ॥९
प्रतीच्यशिक्षानुगता भजन्ति यामेव नित्यं प्रणिधानवन्तः।
सा राजतां मङ्गलमादधाना स्वान्ते प्रजानां जगतीह लीला ॥१०

आर्य्यनारी

[निबन्धिका—श्रीमती प्रतिभा भारती]

अशेषशान्तिसन्तानधर्म्ममोक्षप्रवर्त्तिनीम् ।
त्यागमात्रैकशरणामार्य्यसीमन्तिनीं नुमः ॥

पुण्यश्लोकानामार्य्याणां चरितावली समुल्लासयति अशेषप्रकर्षं भारतवर्षमद्यापि। तत्र हि प्राचीने युगे आर्य्यमहत्त्वसंश्रयभूतानाम् आर्य्यधर्म्मैकाश्रयतामधिगतवतीनां वासनाविसर्जनतः परोपकार-साधनाय बद्धपरिकराणां ज्योतिष्मतीनां मूर्त्त्या पवित्रतमानाम् आर्य्य-नारीणां चरितावलीमालोचयितुं समुल्लसन्ति नो मनांसि। परन्तु कलुषकालिमविवर्जिते कुन्दसुन्दररुचौ सुगृहीतनामधेये तादृशे तादृशे युगे अगण्यपुण्यपरिणामतो लब्धभास्वरतेजसां सत्त्वविकाशेन स्वच्छ-स्फटिकायमानमानसानां स्पृहणीयचरितानां तादृशीनां धरातलं पावयन्तीनां रमणीनां तत्त्वानुशीलने अदृष्टतादृशभावानाम् अबोधोप-हतमतीनां शास्त्रेषु अकृतश्रमाणाम् अदृष्टसमाजव्यवहाराणाम् अस्मद्विधानां बालिकाजनानां प्रवृत्तिः खलु सुधाकरकलनाय कर-युगलं प्रसारयतो वामनस्येव निष्फलतामुपेष्यतीति सुनिश्चितमेव।

श्रूयते खलु पूर्वतने युगे "श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत" इति कठोप-निषदुद्घोषितप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणधर्मैकशरणा आर्य्यनारीपरम्परा पूत-यशःसुधाधारया धरातलमलङ्कृतवती। तत्र हि सीता-सावित्री-गान्धारी-पाञ्चाली-प्रभृतयो मातरः प्रवृत्तिधर्म्मादनपेते वर्त्मनि दत्तपदावलम्बा अपि अशेषक्लेशनिदानीभूतां वासनामपहाय, भर्त्तॄणां सन्तोषसाधनायैव महान्तं त्यागमुररीकृतवत्यः। गार्गी-मैत्रेयी-प्रभृतयो निःश्रेयसे सोपाने निहितचरणा अशेषज्ञानप्रभालोकै-नोद्भासितात्मानः परिहृतसंसारसम्बन्धा ब्रह्मवादिन्यः समभवन्।

तदेतत् प्राचीनयुगालङ्कारभूतार्य्यललनानां प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गमाश्रयन्तीनां युगपत् आलोचनाया असम्भवतया क्रमशः पर्य्यालोचयितुं समीहते क्षुद्रमतिः प्रबन्धकृत् ।

सीता विदेहाधिपतेर्जनकस्य कर्षणोद्गतमपत्यम् । वीर्य्यशुल्कतया दाशरथिना रामचन्द्रेण हरधनुर्भङ्गतः परिणीता । ततश्च पितृसत्यपालनाय वनं गच्छता रामेण स्वकीयवृत्तान्तं समावेदयता वार्य्यमाणापि वनगमनतः सोत्सुकताकम् अनुगमनं प्रार्थयमाना प्राह—

"भर्त्तुर्भाग्यन्तु नार्य्येका प्राप्नोति पुरुषर्षभ !
अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥"

"प्रासादाग्रे विमानैर्वा वैहायसगतेन वा ।
सर्व्वावस्थागता भर्त्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥"

"सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः ।
अचिन्तयन्ती त्रीन् लोकान् चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥"

"स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव ।
त्वया विना नरव्याघ्र न मे तदपि रोचते ॥"

"यदि मां दुःखितामेव वने नेतुं न चेच्छसि ।
विषमग्निं जलं वाहमास्थास्ये मृत्युकारणात् ॥"

बहुकृत्वो भर्त्रा निषिध्यमानापि पत्युस्तत्र तत्र क्लेशापनोदनेच्छया अनन्तयन्त्रणासन्त्रस्तं कण्टकादिसमाकीर्णं बन्धुरतया सर्व्वाङ्गपरिक्लेशदमपि कान्तारमार्गमगणयन्ती एव तथा तथा वाक्यप्रतिवाक्यतः शामदानादिभेदेन भर्त्तुरभिमतमुत्पादयन्ती आशैशवात् पितुः स्नेहसुधाधारासम्पृक्तावयवा अशेषदासदासीपरिसेविता राजलक्ष्मीरिव अननुभूतक्लेशबिन्दुरपि अनन्तदुःखयन्त्रणाकरं पार्व्वत्यमध्वानमवलम्बमाना वनमगच्छत्—

"यद्यप्येष भवेद्भर्त्ता अनार्य्योऽवृत्तिवर्जितः ।
अद्वैधमत्र कर्त्तव्यं तथाप्येष मया भवेत् ॥"

इति अनसूयासंवादे विदेहनन्दिन्याः क्षुद्रमपि वचनं पातिव्रत्यस्य मूर्त्तिमतीमाकृतिमुद्भावयति। यथा वा पञ्चवटीवने सन्यासच्छद्मना लङ्काधिपतिना क्रियमाणा बहुशोऽनुनयेन स्वकीयप्रभाववीर्य्यैश्वर्य्य-समाख्यानेन च प्रलोभ्यमानापि तृणमिव गणयन्ती लङ्केश्वरं सगर्व-माह—

यदन्तरं सिंहशृगालयोर्वने यदन्तरं स्यन्दनिकासमुद्रयोः।
सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदन्तरं तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च॥"
तस्मिन् सहस्राक्षसमप्रभावे रामे स्थिते कार्मुकबाणपाणौ।
हृतापि तेऽहं न जरां गमिष्ये आज्यं यथा मक्षिकयावकीर्णम्॥

यदा पुनरशोककानने प्रलोभनवचनशतेन लङ्काधिपतिना बहुशोऽनु-नीयमानाऽपि अशेषक्लेशनिपीड़िताऽपि राक्षसीसहस्रकरकवलिताऽपि सर्वदाकुलहृदयापि, स्त्रैणैवालोकसामान्येन प्रेम्णा एकस्मिन्नेव पत्यौ दत्तमतिर्भर्त्सयन्ती—

"तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता।
अकार्य्यं न मया कार्य्यमेकपत्न्या विगर्हितम्॥"
"कुलं सम्प्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया।
क्षिप्रं तव सनाथो मे रामः सौमित्रिणा सह॥
तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः॥"

"गिरिं कुवेरस्य गतोऽथवालयं सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः।
असंशयं दाशरथेर्विमोक्ष्यसे महाद्रुमः कालहतोऽशनेरिव॥"

तत्र तत्र निशाचरीणां निरन्तरं लोभपरवशया वाचां परम्परया पातिव्रत्यं कदापि न व्यजहात्।

रावणाङ्कपरिक्लिष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा।
कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन् महत्॥"

इत्यादि बहुविधवागशनिभिन्नमर्म्मापि विदेहनन्दिनी निशाचर-मन्दिरवासतः कठोरनिशाचरीकुलयन्त्रणाविध्वस्तगात्रापि त्याग-

मेकमीक्षमाणा स्वकीये सुखदुःखे रत्नाकरान्तस्तले विसृज्य पत्युरेव प्रीतिमुत्पादयितुकामावोचत्—

"किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् ।
रूक्षं श्रावयसे वीर ! प्राकृतः प्राकृतामिव ॥
अपदेशो मे जनकात् नोत्पत्तिर्वसुधातलात् ।
मम वृत्तञ्च वृत्तज्ञ ! बहु तेन पुरस्कृतम् ॥
न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये मम निपीड़ितः
मम भक्तिश्च शीलञ्च सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् ॥
चितां मे कुरु सौमित्रे ! व्यसनस्यास्य भेषजम् ।
मिथ्यापवादोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥
अप्रीतेन गुणैर्भर्त्रा त्यक्ताया जनसंसदि ।
सा क्षमा मे गतिर्गन्तुं प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥
यथा मां शुद्धचरितां दुष्टां जानाति राघवः ।
तथा सर्वस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥"

तथाभूताया अनन्यसुलभपूतचरित्रायाः सीतायाः तादृशीं दशामुपगताया अपि तादृशचित्तविक्षेपवाक्यबाणसंवेधेनापि अविकृतचेतसः स्वाभाविकी धीरता अविचलितं सौजन्यं लोकातिशायिनी निःस्पृहता चारित्र्यस्वच्छतायां ललितमधुरा ओजस्विता च क्षितितले अदृष्टपूर्वा त्यागस्य मूर्त्तिरिव समभवत् । एवं सीताचरितं सुधाधवलान्मन्दाकिनीजीवनादपि अमन्दानन्दसन्दोहिनीं ज्योत्स्नामिव मूर्त्तिमतीं प्रीतिपरम्परामुदलासयत् ।

तथा त्रिलोकलोकलोचनलोभनीयचरितायाः सावित्र्याः पवित्रचरित्रावलीमालोचयतां नवीना काचन चमत्कारिता चित्तचैत्रे सर्वलोकातिगां काञ्चन द्रवतामुद्भावयति । तथाहि शिशोरपि तस्याः अरण्यानीमुपगतायाः सत्यवतः सन्दर्शनमात्रेणैव सम्यगर्पितभावायाः देवर्षित्रिकालविद्नारदवचनतः समवधारितसत्यवदल्पजीवितेन जन-

कादिना गुरुजनेन शतकृत्वो वारिताया अपि सङ्कल्पापरित्यागः त्यक्तवासनाया अभिनवरमणीयं किमपि वस्तु चकासयति नो मानस-क्षेत्रे, इति तु अवनतशिरसां सर्वेषामेव अविसंवादि हृदयम्। यदा वा त्र्यहमुपोषिताया अपि दारुसमाहरणाय महावनमधिगच्छतः सत्य-वतः शान्तिसन्तानसञ्चारणाय अविचलितमानसा दासीकृतसाध्वसा सहर्षं लब्धसत्त्वप्रकर्षा इव गणिशजननी अनुगमनमकरोत्। यथा वा तत्र विसदृशमूर्त्तेर्मृत्योः साक्षात् प्रत्यक्षीकरणेनापि अनधिगतप्रभावा ब्रह्मविद् इव एकतत्त्वानुध्यानपरवशा स्वसाहसं भक्तिरसैकप्रवणं वचनजातमवोचत्, तत्रैव वाक्यामृतसेचनतो लब्धपरमानन्दात् रवि-नन्दनात् वराधिगमेऽपि प्रथमतः श्वशुरस्य राज्यनयनलाभस्य पितुश्च पुत्रशतलाभस्य कृते कृता तया काचन मूर्त्तिमती पवित्रतेव मतिः। ततश्च अशेषकौशलविलसितेन वचसा सन्तानप्रार्थना तथा कृता, यथा प्राप्तपरिभवेण शमनेनापि सत्यवतः पुनरुज्जीवनं समपादि। एतावत्या घटनापरम्परया घटितानि वस्तूनि भारतवर्षप्रकर्षमुद्घोषयन्ति, समु-ज्ज्वलस्वर्णाक्षरेण आर्य्येतिहासं तथा अलमकुर्वन् यथा मानवजातीनां इतिहासपटेषु तस्यैव परममुत्कर्षमयं स्थानमिति। कौरवकुलराज-लक्ष्मीस्वरूपाया गान्धार्य्याः पातिव्रत्यं, विगतनयनरत्नस्य धृतराष्ट्रस्य सारूप्यमुपपादयितुकामाया निविड़वसनसंवृतनेत्राया आमरणमेक-तानता एकपातिव्रत्यं च जगति निष्प्रतियोगिकरमणीयतामावि-ष्करोति।

दृश्यते तु यत्र विदेहहोमानलसमुद्भवे ज्वलदनलसंक्रान्ततेजसि द्रौपदीचरिते अभिनवकोमलरमणीजनानुशीलितं नैतिकं धर्म्ममयञ्च सत्त्वजातं रजःकुसुममाल्यविलसितरागकम्। पाञ्चाली किल पञ्चजन-सेवातत्परापि, समेनैव भावेन पतीनामनुगामिनी सन्तोषसाधनतत्परा च। तस्यास्तु क्रूरकौरवकुलनायकदुर्य्योधनस्य आदेशवशेन नरा-धमदुःशासनेन बलात् केशाकर्षणतः संसदमुपनीताया अपि क्रिय-

माणवसनाया अपि पतीनां पुरतः स्थिताया अपि, तादृशं न्यक्कारं लभमानाया अपि मानसे पतिषु वैरूप्यं क्रोधो वा नोपगतः। परन्तु परमात्मनि नारायणे भक्तिसिन्धुरमलसलिलेन धरातलं प्लावयन्ती प्रावर्त्तत।

यदा किल धृतराष्ट्रो वरद्वयदानानन्तरं पुनर्वरग्रहणाय द्रौपदीमनुरुरुधे स्म तदा धर्म्मतत्त्वमनुशीलयन्ती द्रौपदी प्राह—

"लोभो धर्म्मस्य नाशाय भगवन्नाहमुत्सहे।
अनर्हा वरमाधातु' तृतीयं राजसत्तम॥
एकमाहुर्वैश्यवरं द्वौ तु क्षत्रस्त्रियो वरम्।
त्रयन्तु राज्ञो राजेन्द्र! ब्राह्मणस्य शतं वरः।
पापीयांस इमे भूत्वा संतीर्णाः पतयो मम॥"

लभ्यमानप्रभूतसाम्राज्यतया अपि धर्म्ममेकं शरणं मन्यमाना तृतीयं वरं नाकामयत। यदा वा नारायणप्रमुखयादवकुलसङ्कुलिते धृष्टद्युम्नादिपञ्चालकेशरिसमाक्रान्ते पाण्डवगणनिवासभूषिते कान्तारे सन्तप्तचित्ता पाञ्चालनन्दिनी यदुकुलशेखरं वासुदेवमुपसृत्य—

"गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान् महाबलान्।
यत् क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्म्मपत्नीं यशस्विनीम्॥"
धीबलं भीमसेनस्य——इत्यादि
"शाश्वतोऽयं धर्म्मपथः सद्भिराचरितः सदा।
यद्भार्य्यां परिरक्षन्ति भर्त्तारोऽल्पबला अपि॥" इत्यादि
ते मां शरणमापन्नामित्यादि च प्राह

एतानि ईदृशान्येव बहून्यपि वचांसि द्रौपद्याः समुपलभ्यन्ते। तानि तु क्षत्रियाणां तादृशतेजःसंजननद्वारेण पापानां समाजशरीरं भिन्दतां कौरवादिकुलकलङ्कानां क्षत्रियापसदानां विनाशनाय एव। तेन च धर्म्मः संरक्षितो भवति। भवति च पतीनामपि यशःकेतनं भारतगगने सर्वथैव उड्डीनम्।

द्रौपद्याः पतीनामनुगमनेन प्रशान्तभावेन वनावस्थितिः पापीयसो जयद्रथस्य हरणेऽपि तस्य चित्तवृत्तेः संशोधनाय उपदेशावली पाण्डवानुरक्तिश्च, विराटनिवासे दुर्मतेः सूतनन्दनस्य कीचकस्य सम्यक् निवासवशगताया अपि चारित्ररक्षणं धर्म्ममयता च, भारतेतिहासस्य परमोज्ज्वलतामाविरकरोत्।

सुकन्याया अशेषसौन्दर्य्यमण्डितावयवाया एकेन तानेन वृद्धस्य भर्त्तुर्भार्गवस्य प्रीतिसाधनम् आर्य्यनारीणां परमां महीयसीं कल्याणमयीं मनोवृत्तिं प्रत्यपीपदत्।

अहल्यायाश्चरितेषु सामाजिका दोषमुद्भावयन्ति, तत्रापि भर्त्तृरूपधारिणि शतक्रतौ भर्त्तृत्वं निश्चिन्वत्या भर्त्तृप्रीतिसाधनमेवानन्यसाधारणं कारणं तर्कयामः।

यत् पुनराधुनिकाः कवयो वाल्मीकिभवभूतिप्रभृतीनां महाकवीनां "अयि! ऊर्म्मिलां पृच्छत्यार्य्या" इति वचनमात्रेणैव ऊर्म्मिलाप्रच्छादनात् उपेक्षितेति नवीनं वस्तु आरोप्यमानत्वेन दर्शयन्ति, तत् खलु तेषामकृतगवेषणानां धियः प्रमादः, कुतः—अयुतवर्षमितायुषां चतुर्दशवर्षमात्रमधिकृत्य भर्त्तृविरहः स्मरणीय एवेति चिन्तयितुम् घातिकृच्छ्रतया जड़धियामस्माकं मानसं नाग्रेसरति। इदानीं युगेऽपि द्वित्रवर्षविरहविधुरा अनल्परमण्यो वर्त्तन्ते, याः खलु समाजगणनायां कठिनोपातविषयतामेव नाधिगच्छन्ति। तदिदं प्रवृत्तिधर्म्ममाश्रयन्तीनां धर्म्ममयं चरितजातं विविक्तमनसा यथायथं समनुशील्य अन्तरान्तरा अंशांशतः स्व-स्व-स्वार्थकल्मषलेशसम्पृक्ततया सर्वथा ताः स्मरणीया इति ब्रह्मवादिन्यः परिहृतसंसृतिसम्बन्धाः, सरसिजदलविलसितसलिलायमानाः स्वच्छचरितसुधाकरकरामृतविकिरणेन भारतेतिहासम् अमरतामुपानयन् इति ताः पर्य्यालोच्यन्ते।

पुरा किल विदेहाधिपतेः राजर्षेर्जनकस्य वदनकमलतो विगलितात्मज्ञानामृतपालनतो लब्धबोधस्य ऋषेर्याज्ञवल्क्यस्य मैत्रेयी-कात्या-

यनीनामधेयं दारद्वयमासीत्। तत्र कात्यायनी स्त्रीजनोचितसमाचारा गार्हस्थ्यमात्रशरणा पतिव्रता रमणी आसीत्। मैत्रेयी तु अशेष-जन्मान्तरसञ्चित-निष्कामकर्म्मपरम्परया समधिगतानन्तश्रेयोभावा संसारधर्म्मतो निवृत्तचित्तवृत्तिरिव अशेष-ब्रह्मवेदितारं भर्त्तारं तार-माकारयामास!—

"यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् स्यां न्वहं तेनामृताहो; नेति होवाच याज्ञवल्क्यः, यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं तथैव ते जीवितं स्यात्; अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति।"

"येनाहं नामृता स्यां तेनाहं किं कुर्य्यां, सदेव भगवन्नेदं तदेव मे ब्रूहीति।"

एतत्प्रश्नोत्तरे व्यपेतसंसारकलङ्को याज्ञवल्क्यः स्नेहनिःस्यन्दिन्या गिरा पत्नीमुद्दीपयन् साग्रहं प्राह,—त्वं खलु अस्माकं प्रीतिः सञ्जननी सती प्रियमिवावोचधः, अतस्तत् क्रमशः सर्वमेव विवृखतो मम समा-हितेन हृदयेन निदिध्यास। येषा संसारयात्रा पति-जाया-पुत्र-वित्त-पशुप्रभृतीनधिकृत्य व्यवहारपारम्पर्य्येण चलति, तत्र हि संसारिणां स्वार्थत्यागेन न किमपि वस्तु चकास्ति आनन्दसन्दोहतया, तथाहि स्वस्यैव कामाय पतिः, जाया, पुत्रः, वित्तं, पशव इति सर्वाणि वस्तूनि प्रियाणि भवन्ति। न खल्वन्यस्य कृते किमपि। यो वा वर्णा-श्रमधर्म्मपादपः स्त्रीजातीनां ब्रह्मचर्य्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-सन्न्यास लक्षण-काण्डादिभेदेन बहुधा गीयमानपरममहनीयमूलो विशालो मधुरश्च उपलभ्यते, स खलु तत्तद्वर्णानां स्वस्वपुरुषार्थसार्थसमर्थनद्वारेण जागतिकं वस्तुजातम् उपकरणीकृत्य कृतिमतामेव प्रीतिपरम्परामुद्भा-सयति। तथाहि—

"न वारे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति आत्मनस्तु कामायैव लोकाः प्रिया भवन्ति।"

एवं वेदादयोऽपि। यदिदं जगति हिरण्यगर्भत आरभ्य लक्ष-प्रभावं वस्तुजातं समवलोक्यते, सर्वमेवैतत् ब्रह्मणो विवर्त्तमयं ; तदेकमेव वस्तु सर्वेषां सृष्टिस्थितिप्रलयकारणम्। तद् ब्रह्मैव सृष्टेदं सत्त्वरजस्तमोगुणमयं ब्रह्माण्डं प्रविश्य तत्सारूप्यमधिगतम्। तेन हि ब्रह्माण्डमयं तत् समभवत्। एतदेवाह—"तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, प्रविश्य च सच्च त्यच्चाभवत्"। एतदर्थमेव प्राचीनानामाभाणकं, सर्वं ब्रह्ममयं जगत्" इति, यत्र जीवस्तत्र शिव इति च। अज्ञानव्यष्टि-भूतानि जगन्ति, अज्ञानव्यष्टीनामिव प्राणिनाम् अविद्याविलसित-तया सुखदुःखमोहाद्यात्मिका व्यवहारपरम्परा। अज्ञानसमष्टिरेव माया। "एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय" इतिलक्षण-सिसृक्षाक्षण एव मायोपहितः सन् जगदिदं निर्म्मिमीते। तेन च ब्रह्मलक्षणकारण-विलक्षणत्वेऽपि कार्य्यस्य जगतो विवर्त्तसम्बन्धात्तस्य कारणधर्म्माक्रान्त कार्य्यत्वरूपः परिणामवादोऽपि मायोपाधिद्वारेण न नोपपद्यते। माया खलु अज्ञानानां समष्टिः। तदुपहितपरमेश्वर एव सर्वेश्वरत्वमधि-गच्छति। तत्र हि एषा वाचां योजना "यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनं, सर्वेषां सङ्कल्पानां मन एकायनं, सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् एवं सर्वेषां सृष्टानामीश्वर एकायनम्"। "यथा सौम्य, एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं" तथैव एकमात्मतत्त्वं तद्वस्तु सच्छब्दप्रतिपाद्यम्, अन्यत् सर्वं मायिकत्वात् निरायतिकम्। तत्र हि साधकस्य कस्यचिद् भगवत्स्तोत्रे समुपलभ्यते—

"रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव।"

अवाङ्मनसगोचर-सच्चिदानन्दसन्दोहसन्दीपित-स्वान्त आचार्य्यः शङ्करोऽपि परमानन्दतरङ्गभङ्गुरां भक्तिमन्दाकिनीमुदलासयत्,—

"गिरामाहुर्देवीं द्रुहिणगृहिणीमागमविदो
हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम् ।
तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा
महामाये ! विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषी" ॥

अज्ञानलक्षण्यात्मक-मायायाः प्रपञ्चस्य संसारस्य समुच्छेदे आत्मज्ञानमेवैकम् प्रभवति। तत् खलु वस्तु श्रवण-मनन-निदिध्यासनत एव विसृष्टवासनानां प्रतिभाति।

"न विद्यया न प्रजया धनेन
त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः।"

इत्यादिभिरशेष-ज्ञानामृतवर्षिणीभिर्वाग्भिः व्यपनीतस्वान्तध्वान्तसन्ताना मैत्रेयी लब्धात्मबोधा भारतस्येतिहासं रमणीचरित्रप्रकर्षं, भगवतो ललनाकुलसङ्कलनसाफल्यं तथा तथा प्रत्यपीपदत् यथा "न स पुनरावर्त्तते न स पुनरावर्त्तते" इत्यादि-श्रौतवचननिचितकैवल्यस्यैव तस्या यशःसुधाकरस्य अविसंवादिनी परमानन्दमयी मूर्त्तिः जन्मिनां मनांसि आप्रलयं तोषयिष्यति।

अथाहितपाणिका विदुषी गार्गी वचक्नतोर्दुहिता शैशवात् प्रभृति परिहृतविषयसम्बन्धा अवाङ्मनसवस्तुतत्त्वानुसन्धित्सया सम्बाधितेन्द्रियवृत्तिरिव ब्रह्मवादिनामृषीणामन्तेवासिनी ब्रह्मवित्त्वमधिगतवती। उपलभ्यते तु बृहदारण्यके याज्ञवल्क्यसंवादे "यदिदं सर्वमप्स्वोतं प्रोतं च कस्मिन् खलु आप ओतश्च प्रोतश्च" इति इत्यादिक्रमेण पृच्छ्यमानेष्वनन्तविषयेषु ब्रह्मज्ञानविधूतमानसकल्मषो याज्ञवल्क्यः सस्नेहमाह स्म मत्तुं चेन्नेच्छसीत्यादिक्रमेण, अथोपलब्धिनिदानीभूताम् उपनिषन्मात्रप्रमाणीकृतां वेदान्तविद्यापरम्परामुपादिशच्च। वस्तुतो रत्नाकरमेखलाया भारतभूमेरेतदेव विशेषप्रकर्षाकर्षणं सहर्षमाकलयितुमर्हामः, यत् बाह्यसौन्दर्य्यचमत्कारितासंहृतचेतसां धरातलमण्डनानां प्रचण्डप्रभावखण्डीकृतसर्वशक्तीनामपि अलौकिके पार-

माथिके वस्तुनि साम्प्रतमपि नेत्राणि तथा तथा न विलसन्ति, यथा सभ्यताया उत्पत्तेः पूर्वत एव प्रसूनपर्णफलमयारण्यान्यध्युषितस्यास्य स्वल्पायतनस्य परिमितजनतासङ्कीर्णस्य भारतवर्षस्य विगतबला अबला अपि विलापसम्भारं दूरतो विसृज्य, रिपुकुलधन्वनां कृतान्तमन्दिरे विन्यस्य, मोहमहान्धतमसं सांसारिकभावम् अवाङ्मनसगोचरतत्त्व-तरङ्गमालया विचूर्ण्य, अनिर्वचनीयदीप्तिसुरसरिदमलजलेन धरातलं विधय, कुन्देन्दुविशदां कीर्त्तिपताकामुद्भासयन्निति।

पवित्रकीर्त्तेरत्रेर्महर्षेः पत्नी अनसूया नाम काचन ब्रह्मवादिन्यासीत्, यस्याः खलु अलोकसामान्यपुण्यपरिणामभूतां शक्तिपरम्परां विलोकयतां देवानामपि नन्दनरञ्जनमन्दारमकरन्दभरिता मौलयः अवनतास्तदीयचरणसरोजं किञ्जल्करागेणारञ्जयन्। या खलु कस्यचित् कर्म्मणः कृते दशरात्रं यावत् एकां रात्रिं प्रावर्त्तयत्। त्रिलोकलोकानां प्रभाकरकरजालानवलोकनतो भीतिपरम्परया विनाशोन्मुखानां परित्राणाय दत्तचित्ता नाकनायका अपि दिवसान्तरसमागमाय तदीयकारुण्यरत्नाकरसलिललवमर्थयामासुः। तत्र हि एषा वाचो योजना—

"देवकार्य्यनिमित्तञ्च तया सत्वरमानय।
दशरात्रं कृता रात्रिः सेऽयं मातेव तेऽनघे॥"

या च रागद्वेषहिंसाक्रोधविसर्जनतः शमगुणस्य मूर्त्तिरिव पवित्रचारित्रेण धरातलं चालयन्तीव तपःप्रभावेण तपश्चरतां नयन्तीव सितेन धवलयन्तीव कीर्त्त्या उद्भासयन्तीव सर्वभूतप्रीतिपरम्परया स्निग्धं जनयन्तीव समवर्त्तत। यत्र खलु आर्यजनस्य सुरासुरवन्दितचरणारविन्दस्यात्रेरपि वदनकमलत एषा वागुदचरत्—

"तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्य्यां तपस्विनीम्।
अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा॥"

विवेकालोकप्रक्षालितमनः-सन्तमसो रामोऽपि साग्रहमवादीत्—

"अनसूयेति या लोके कर्म्मभिः ख्यातिमागता।
तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम्॥"

श्रीकण्ठपदलाञ्छनस्य कवेर्भवभूतेः अनिन्दनीयपदकदम्बसन्दीपिते सुन्दरकौशल्यानन्दनचरिते उत्तरखण्डात्मके वनाधिदेवताया वासन्त्या अन्तिकतो ब्रह्मवादिन्या आत्रेय्या अगस्त्याश्रमवर्त्तसंवेदनावसरे—

अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे
भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति।
तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां
वाल्मीकिपार्श्वादिह पर्य्यटामि॥

इति वचनपर्य्यालोचनफुल्लमानसानां मनीषिणां मानसे निरवशेष-विशीर्णदोषा सन्न्यासिनी काचित् मूर्त्तिमती पवित्रतेव शारदसुधा-करकरजालेनेव पूततमज्योतिर्म्मयभावेन परमानन्दसन्दोहनतया समुदेति। तत्र च परमात्मतत्त्वविमर्षावसितमानसाया अपि तस्या विदेहनन्दिनीविसदृशदशावातसङ्कलनतस्तादृशजलधरजालप्रवृष्टवारि-धारेव वाष्पासारपरम्परा वनदेवताया अपि अमानुषं मानसं द्रवीचकार। ततश्च रमणीजनसहजस्नेहपरम्परापि दाक्षिण्यमन्दा-किनीसहोदरा एव लब्धप्रकर्षं भारतवर्षं सहर्षमावेदयति।

एतस्मिन्नन्तरे जयन्ती-लीलावती-खनापरनामक-प्रतिभा प्रभृतयः अपि ससम्भ्रमं कीर्त्तनीयाः। यासां सुनिपुणशास्त्रगवेषणा अलोक-सामान्यं महिमानं साम्प्रतमपि भारततलालङ्कारभूतपण्डितमण्डली-मनोमन्दिरे प्रतिष्ठापयति। जयन्ती देवी तु श्रेष्ठपण्डितवंशसम्भूता शैशवतो लब्धशास्त्रप्रवेशा स्वभावकवित्वसमुज्ज्वलप्रतिभा न्यायशास्त्र-मधीयानस्य प्रोषितस्य भर्त्तुः समीपे पत्रिकाव्याजेन स्वकीयं दैन्यम् अनुप्रासकूटघटितश्लोकात्मकं वचनमिदं प्रेरितवती—

रात्रौ जानू दिवा भानुः कृशानुः सन्ध्ययोर्द्वयोः।
एभिर्नीतं मया शीतं जानुभानुकृशानुभिः॥ इति

श्रूयते च लोकपरम्परया अधीतन्यायशास्त्रस्य गृहमागत्य छात्रानध्यापयतो भर्त्तुः ग्रन्थासङ्गमनतो व्याकुलमनस्त्वमाकलय्य सा ग्रन्थस्य तथा व्याख्यां व्यधात् यथा अनुपपत्तिलेशसम्पर्कोऽपि नावाभासत।

लीलावती तु कठोरे अङ्कशास्त्रे कृतश्रमा ज्योतिषशास्त्रे तथा प्रावीण्यमनन्यसाधारणमलभत, यथा तत्प्रणीते लीलावतीग्रन्थे धीमतामपि बुद्धिः सूक्ष्माङ्कसमनुशीलनतः प्रतिहतप्रभेव।

प्रतिभा तु सिंहलदेशजाता काचन राजकन्या, सा तु दैवविड़म्बनया ज्योतिषसिद्धान्तप्रणेतुर्वराहस्य भ्रान्तिविशेषबाधितबुद्धितया ताम्रपात्रे सम्पुटितमतलरत्नाकरसलिले विसृज्यमानं मिहिराभिधानं पुत्रं भर्त्तृत्वेन वृतवती। सापि च अशेषशेमुषीविलासतो ज्योतिषशास्त्रगवेषणया अनन्तज्योतिषपारावारपारीणं श्वशुरं वराहमपि अनुपदमेव अभिभवमुपनीतवती। तत्र च तस्या बङ्गभाषामयी ज्योतिषिकी गाथा अद्यापि ज्योतिर्विदाम् अनिर्वचनीयं साहाय्यकमादधाति। सापि भर्त्तुः सन्तोषसम्पादनाय स्वकीयां रचनां स्वेनैव हस्तेन उत्कृत्य दत्तवती। इदानीमपि युगे लक्ष्मीबाई, पद्मिनी, ताराबाई इत्येतत्प्रभृतयो रमण्यः शौर्य्यमर्य्यादासाम्राज्यपरिरक्षणाय स्वकीयं जीवनमपि तृणमिव अनायासेन तत्यजुः।

एतावतीनाम् आर्य्यनारीचरितावलीनां सम्यगनुशीलनं सुधाकरकरविगलितचन्द्रकान्तमणिरिव द्रवयति हृदयम्। जनयति च भक्तिचन्दनसौरभामोदितभावप्रसूनजातम्।

आर्य्यरमणीनां चरितावली खलु लब्धमूर्त्तिरपि मूर्त्तिमती जननीव दुष्कृतिशतयन्त्रणानिपीड़नतो मानवमानसं वारयति। विचित्रचरित्रा भूतधात्रीव सनातनधर्म्मशरणां समाजस्थितिं धारयति। गृहीतविग्रहधृतिपरम्परेव कठोराचारवल्लरीमुल्लासयति। शिशिरशीतलापि कर्त्तव्यपरायणता दुर्वृत्तजनस्वान्तं सन्तापयति। लेलिहानानलज्वालेव धर्म्माचरणपराङ्मुखान् भस्मीकरोति। गङ्गा-

यमुनासम्मेलनलसितं प्रयागक्षेत्रमिव प्रवृत्तिनिवृत्त्युभयवाहिनीम् अखिलकल्मषविलयकारिणीं पुण्यसिन्धुमुद्भावयति। यत्र हि अवाङ्मनसगोचरं 'तत्त्वमसि' महावाक्यैकलक्ष्यं सच्चिदानन्दस्वरूपम् एकमेव वस्तु कर्म्मज्ञानसोपानद्वयेन गमनीयम्। त्याग एक एव मार्गप्रदर्शकः, वासनाविसर्जनमेव पदचालनम्। निष्कामकर्म्माण्येव मनोवृत्तयः, श्रवणमनननिदिध्यासनादय एव प्रवृत्तिपरम्परा। अवाङ्मनसगोचरपरमानन्दसमधिगमनेनैव पूर्णताप्राप्तिरुद्देश्यीभूतमद्वितीयं फलम्। एतदर्थमेव आर्य्यवंशधराणामद्यापि शौर्य्यवीर्य्यगाम्भीर्य्यप्राचुर्य्यप्रमुखा प्राज्यगुणावली कारुण्यसौजन्यवदान्यताप्रभृतिविरोधिभावजातेन समलङ्कृता एकक्षणावच्छेदेनैव एकस्मिन्नहनि मिथो मैत्रीमुपगता दिवाकरनिशाकरसंहतिरिव परमां प्रीतिमुत्पादयति। दृश्यते तु इदानीमपि युगे आर्य्यवंशधराः श्रेष्ठकुलालङ्कारभूतां स्वधर्म्मचरणहेतुतया ब्राह्मादिना धर्म्येण विवाहेन ललनामधिगच्छन्ति। पूजयन्ति च आप्राणपातं सर्वैरेव भावेन। यत्र हि मनोरेषा वाचो योजना—

"स्त्रियो यत्रैव पूज्यन्ते रमन्ते तत्र सम्पदः।"

मातृवैशिष्ट्यादेव सुतानां वैशिष्ट्यं स्पष्टतः समुपलभ्यते। यत्र हि बृहदारण्यके "आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रः"। "गौतमीपुत्रात् गौतमीपुत्रः" इत्यादि वाक्यजातं, तज्जननीसम्भवतया एव तेषाम् उत्कर्षमुद्घोषयति तारस्वरेण। यत् पुनर्जाबालस्य सत्यकामस्य अनिश्चितपितृकस्य मातुरसामान्यगुणभूयिष्ठत्वादेव ब्रह्मवित्त्वम् अशेषतपःप्रभावलब्धा सुधाधवला कीर्त्तिमाला अद्यापि भारतगगनतलमुल्लासयति।

अकृतशास्त्रप्रवेशतया अनधिगतदुरुहरशास्त्रसिद्धान्ततया परीक्षाप्रदित्सासंबाधितकालप्रसरतया परमानन्दमयगुरुदेवपदमात्रसञ्चालिततया अल्पधिया बालिकाजनेन वागधिपस्यापि वक्तुमशक्यं समुल्लासितभारततलं निरवशेषप्रोत्सारितसमाजकल्मषं समर्पितावाङ्मनस-

गोचरपरमानन्दपदपङ्कजमकरन्दविन्दुकं पूततममार्य्यनारीचरितजातं समनुशीलितं पूर्णतां पूर्णशरणं सामाजिकवर्गमुपनयतु, तथाहि—

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

गोष्पतिस्मृतिः

[निबन्धकः—स्मृतिभूषणोपाधिक—श्रीकमलाप्रसाददेवशर्म्मा]

स विगतो जगतो वत गोष्पतिर्विपतिरद्य न जीवति भारती ।
परिलसत्परिषद् विकसद्यशा अहह सा सहसाप्यतिमूकति ॥१
गुणिगणाग्रजनाग्रणिता गुणाः समुदितास्तव तापकरा हि नः ।
यदि न ते खलु ते वत गोष्पते त्वयि गते भविता नु तया व्यथा ॥२
न भविता न बभूव भवेन्न वा किमु भवानिव भावभरो भुवि ।
तमनु कोऽपि कदापि विश्वन्नपि स्मरति जल्पति सम्प्रति रौति वा ॥३
तव कृते सुकृते कृतिनः सदा किमु रुदन्ति परं त्यजतोऽपि नः ।
अनुमितं तदिदं जगतो हितं किमपि वस्तु भवानिति नोऽति शुक् ॥४
शशधरं परिगृह्य गतोऽसि यत् पशुपते कलयापि स भूषणम् ।
नयविमण्डितपण्डितभूषणं कथय किं हृतवानसि गोष्पतिम् ॥५
ननु भवान् दयितापगमव्यथां न तु न वेत्ति जनेषु ददाति ताम् ।
वत भवान् भवतोह भवान्तको न विवदामि यथेच्छसि सञ्चर ॥६
त्वमपि किं सुमते वत गोष्पते पशुपतिं हि परेतपतिं गतम् ।
अनुसृतोऽसि विसृज्य दयालयं नयसुनायकभूपतिमग्रिमम् ॥७
परिषदं परिहृत्य यथेष्टगं यदि गतोऽस्तु शिवं तमनुव्रज ।
स्मृतिपथादगतञ्च सुभाषितुं वयमथेह भवन्तमनीश्वराः ॥८

निजविचित्रचरित्रगुणैर्भवानिह सुचिरत्र पवित्रसुमित्रताम् ।
परमसुत कथं चिर-यात्रया वद सपत्नयसि त्वममित्रताम् ॥९
ननु परः परमेत्य समन्नतां सृजति दुःखमहो क्षणदुःसहम् ।
अपि परोच्चगतस्त्वमनुक्षणं क्षिपसि नोऽक्षयदुःखमहार्णवे ॥१०॥
त्वमसि नः परतोऽपि परः परस्तदितरो यदि वाऽसि कथं हि नः ।
वितनुषेऽनुदिनं तनुतां तनोरहह किं नु कृतं न कृतं नु किम् ॥११॥
परपदार्थितयोच्चलिते त्वयि प्रतिपदं प्रपतत्यमरेश्वरे ।
विधिमुखा विबुधा विहताधयो विपदमाकलयन्ति पदे पदे ॥१२॥
परिगतो यदितोऽसि विहाय नो ह्यविकलं फलमाप्नुहि केवलम् ।
विविधतापद-तावक-दर्शनं भुवि भवेन्न तु येन कदापि नः ॥१३॥
परिषदो यददः पदमाहितं समुचितं विहितं विबुधेषु यत् ।
न हि वदेम वयं बहु यद्यपि स्मरतु तद्भगवान् भवतोऽचिरात् ॥१४॥
परिजना न रुदन्तु यतो मृतो दयितसुत्नकफास्रवशः पिवेत् ।
रचयताद्य कृतीरिति गोष्पतिस्मृतिरिति स्मृतिभूषणसम्भृतिः ॥१५॥

कायस्थसंयमपरः कायस्थकुलगौरवः ।
कायस्थोन्नतिकामोऽद्य कायस्थे लयमेतु सः ॥१६॥

हिन्दुज्योतिषशास्त्रम्

[निबन्धकः—श्रीदिगिन्द्रनाथव्याकरणतीर्थः]

सुप्राचीनकालत ऋग् यजुः सामाथर्वेति वेदचतुष्टयानाम् आलोचनेनार्यजातेः ज्ञानविज्ञानचर्चायाः निदर्शनं सूच्यते । वेदचतुष्टयस्य शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षड़ङ्गानि । तथा च—

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः ।
ज्योतिषां निचयश्चेति वेदाङ्गानि वदन्ति षट् ॥

५

"दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत, वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीन् आदधीत" इत्यादि वेदवाक्येषु सत्स्वपि दर्शपौर्णमासादिज्ञानं विना यज्ञो न प्रवर्त्तेत इत्यङ्गानां मध्ये ज्योतिषशास्त्रस्य मुख्यत्वम्। उक्तञ्च वेदाङ्गज्योतिषे—

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः
कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं
यो ज्योतिषं वेत्ति स वेद यज्ञान्॥

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।
तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्द्धनि स्थितम्॥

यथा वेदो हि नित्यस्तथा वेदाङ्गतया ज्योतिषशास्त्रमपि नित्यम्। ऋग्वेदादौ बहुत्र गणितस्य ग्रहनक्षत्रादेश्च उल्लेखो दृश्यते।

अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जातास्तन्वस्परि।
देवा उपपैत् सप्तभिः परामार्त्तण्डमास्यत्॥ ८॥
सप्तभिः पुत्रैरदितिरुपप्रैत् पूर्वम् युगम्।
प्रजायै मृत्यवे त्वत् पुनमार्त्तण्डमाभरत्॥ ९॥

ऋग्वेदः १०।७२

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नाभ्यानि क उतच्चिकेत।
तस्मिन्त् शाकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः।

ऋक् १।१६म सूक्तम्।

चतुर्भिः शाकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीँरवीविपत्।
बृहच्छरो रीविमिमान ऋक्कभिर्युवा कुमारः प्रत्येताहवम्॥

ऋक् १।११५ सूक्तम्।

छान्दोग्योपनिषदादौ राशिविद्यानक्षत्रविद्यादीनां पठनपाठनयो व्यवहृतिरवगम्यते। उक्तञ्च छान्दोग्योपनिषदि—

ऋग्वेदं भगवोँऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहास पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदपित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाको वाक्यमेकायनं

देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां चत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजन-विद्यामेतद् भगवोँऽध्येमि।

ऋग्वेदे ग्रहगणगणनाया अपि व्यवहारो ज्ञायते। तथा च—

यं वै सूर्य्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः।

अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्यन्ये अशक्नुवन्॥ ९॥

ऋग्वेदे तुरीययन्त्रेण अत्रिवंशोद्भवमुनीनां ग्रहवेधे निपुणतापि सूच्यते। तथाहि—

स्वर्भानोरधयदिन्द्रमाया अवोदिवो वर्त्तमाना अवाहन्।

गूढ़ं सूर्य्यं तमसापव्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणा विन्ददत्रिः॥

ऋक् ५।४०।६

भास्कराचार्य्येणापि तूर्य्ययन्त्रेण ग्रहवेधप्रकारः सिद्धान्तशिरोमणौ प्रदर्शितः। वैदिकशुल्वसूत्रादिप्रसिद्धबहुविधकुण्डनिर्म्माणकौशलात् कृष्णयजुःसंहितायां प्रथमप्रपाठके "यो वै दशयज्ञायुधानी"ति वाक्य-निचयात् तथा कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यादिप्रसिद्धनानाविधयज्ञीय पात्राणां निर्म्माणपर्य्यालोचनादपि वैदिकयुगे वृत्त त्रिभुज-चतुर्भुजादि-क्षेत्राणां परिमाणक्षेत्रफलादिनिरूपकरेखागणितविद्याया अपि प्रचार उपलभ्यते।

एताः (कृत्तिकाः) वै प्राच्यै दिशो न च्यवन्ते। सर्वाणि वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्च्यवन्ते इत्यादिना शतपथब्राह्मणस्य वचनेन, तथा "कृत्तिकासु अग्निमादधीत मुखं वा एतन्नक्षत्राणां यत् कृत्तिका" इति तैत्तिरीयब्राह्मणस्थवचनेन च वैदिकयुगेऽपि ऋषीणां गोलज्ञानमुपलभ्यते, तद्गणितशास्त्रविद्यां विना न सम्भवतीति।

वेदो हि सर्वेषां वीजम्। यथा स्वल्पावयववीजाद् बहुशाखा-प्रशाखायुतोऽत्युच्चविशालकायो वृक्ष उत्पद्यते, तथा वेदशास्त्रनिहित-ज्योतिःशास्त्रान्तर्गतगणितगोल-क्षेत्रविद्यादिविषयकस्वल्पमात्रज्ञाना-

दपि वर्त्तमानगणितमहीरुहः समुत्पन्नः। तस्य बह्वयः शाखाः प्रशाखाश्च उत्पन्नाः।

वेदाश्रितं ज्योतिषज्ञानमवलम्ब्य महर्षिणा लगधेन वेदाङ्ग-ज्योतिषनामको ज्योतिषग्रन्थो निरमायि, तत्र ज्योतिषशास्त्रस्य स्कन्ध-त्रयमुल्लिखितं तथाच वेदाङ्गज्योतिषे—

सिद्धान्त-संहिता-होरा-रूपस्कन्धत्रयात्मकम्।
वेदस्य निर्म्मलं चक्षुः ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम्॥

गणितविभागस्तु सिद्धान्तनामकस्कन्धान्तर्गतः तथाहि भास्करा-चार्य्यः—

त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदः क्रमात्
चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः।
भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते
सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः॥

अधुना भास्कराचार्य्यप्रणीतं लीलावतीनामकं व्यक्तगणितं वीजगणित-नामधेयमव्यक्तगणितं यत् पठ्यते, तदपि भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणि-नामकसिद्धान्तग्रन्थस्यान्तर्गतमेव। तथा वैदिकयुगेऽपि ज्योतिष-शास्त्रान्तर्गत एव गणितविभाग आसीत्। अतएव वैदिकगणित-शास्त्रस्य पृथक् सत्ता नोपलभ्यते। अथवा आसीदपि, यथा वृक्षस्य नीरसपुरातनपत्राणां पतनम्, नयनानन्ददायकश्यामलनवपत्राणा-मुद्भवो भवेत्, तथैव सूक्ष्मतर-नवनवनियमोद्भासितनवनवगणित-ग्रन्थस्याभावेन स्थूलनियमोपेत पुरातनगणितग्रन्थस्य ज्ञानिकृतामना-दरात् क्रमशो लोप एव संघटते। भास्कराचार्य्येणापि ब्रह्मगुप्त-श्रीधराचार्य्य-पद्मनाभानां सुविस्तृतवीजगणितेभ्यः सारं संगृह्य क्षुल्ल-तरवीजगणितग्रन्थो निरमायि; उक्तञ्च तेन ग्रन्थकारेण—

ब्रह्माह्वय-श्रीधर-पद्मनाभ-वीजानि यस्मादतिविस्तृतानि।
आदाय तत्सारमकारि नूनं सद्युक्तियुक्तं लघु शिष्यतुष्ट्यै॥

भास्कराचार्य्यप्रणीतवीजगणितस्यैव भारतवर्षेऽधुना सर्व्वत्र पठन-पाठनव्यवहारः परिदृश्यते। श्रीधरादीनां वीजगणितमिदानीं सुदुर्लभमेव। तथैव वैदिकगणितग्रन्थोपि न प्राप्यते। ललधनामकेन ऋषिणा संगृहीतो वेदाङ्गज्योतिषनामको ज्योतिषग्रन्थः सिद्धान्तग्रन्था-पेक्षयापि प्राचीनतम इदानीं प्राप्यते। तत्र किल

प्रपद्ये तु श्रविष्ठादौ सूर्य्याचन्द्रमसावुदक्।
सार्पार्द्धे दक्षिणार्कस्तु माघश्रावणयोः सदा॥

इति वचनेन (पूर्व्वायणांशा २३°।२०') भरणीनक्षत्रे विषुवत् क्रान्तिमण्डलयोः सम्पात आसीदिति ज्ञायते। तत्कालस्तु $\frac{४६°।२'}{५०.२४}$ त्रिसहस्राधिकवर्षतोऽर्व्वाक्। एताः (कृत्तिकाः) वै प्राच्यैदिशो न च्यवन्ते। सर्व्वाणि वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्च्यवन्ते" इत्यादि शतपथब्राह्मणस्यवचने तथा "कृत्तिकासु अग्निमादधीत मुखं वा एतन्नक्षत्राणां यत् कृत्तिका" इति तैत्तिरीयब्राह्मणस्य-वचनेन च कृत्तिकासु सम्पातोऽवगम्यते। सार्द्धत्रिसहस्राधिकवर्षेभ्यः प्रागेव कृत्तिकासु विषुवपात आसीत्। ततोऽर्व्वाक् मृगशिरसि सम्पातोऽपि अनुमीयते। तथाच—

यदुदं चो वृषाकपे गृहमिन्द्रा जगं तन।
कस्य पुलवघो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः॥

ऋक् १०।८६ सूक्तम्।

पञ्चसहस्राधिकवर्षतः प्राक् मृगशिरसि सम्पातः संघटितः। एवं पुनर्व्वस्वोरपि सम्पातोऽवगम्यते। अतो बहुसहस्रवर्षतो भारतवर्षे हि गणितविद्यायाश्चर्चा ज्ञायते। ऋग्वेदीयचरणव्यूहपरिशिष्टे शौनकेनोक्तम्—

लक्षन्तु चतुरो वेदा लक्षमेकन्तु भारतम्।
लक्षं व्याकरणं प्रोक्तं चतुर्लक्षन्तु ज्योतिषम्॥

अष्टादश महर्षयः सिद्धान्तज्योतिषशास्त्रस्य प्रवर्त्तकाः। तेषां नामानि कश्यपादिभिरभिहितानि। यथाह कश्यपः—

सूर्य्यः पितामहो व्यासो वशिष्ठोऽत्रिः पराशरः।
कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिराः॥
लोमशः पौलिशश्चैव च्यवनो यवनो भृगुः।
शौनकोऽष्टादश चैते ज्योतिःशास्त्रप्रवर्त्तकाः॥

एतेषां केवलसिद्धान्तग्रन्थाः इदानीमपि प्राप्यन्ते। भास्कराचार्य्यादीनां सिद्धान्तग्रन्थे यथा व्यक्ताव्यक्तभेदेन द्विविधगणितमुक्तम्, न तथा कुत्रापि आर्षसिद्धान्तग्रन्थे। तेषु केवलं ग्रहसाधनार्थमेवाङ्कव्यवहारो दृश्यते।

ब्रह्म सूर्य्य-वशिष्ठादयः आर्षसिद्धान्तकाराः ऋषयस्तथार्य्यभटादयो मनुष्यसिद्धान्तकाराश्च सर्वे एव दृक्तुल्यग्रहसाधनार्थं यतमाना आसन्। यदा यदा ग्रहगणनायां दृक्तुल्यताया वैलक्षण्यं दृष्टं, तदा तदा नलिकादियन्त्रेभ्यो भेदं भेदकारणञ्च ज्ञात्वा तत्कालवर्त्तमानाभिर्युक्तिभिः नूतनग्रन्था निर्म्मिताः। एवं महामतिभिः धृतमिदं ज्योतिःशास्त्रं खिलत्वं न याति। उक्तञ्च तेन—

ब्रह्मोक्तं ग्रहगणितं महता कालेन यत् खिलीभूतम्।
अभिधीयते स्फुटं तत् जिष्णुसुत-ब्रह्मगुप्तेन॥

ब्रह्मोक्ते ग्रहगणिते दृक्तुल्यताया हानिं दृष्ट्वा ब्रह्मगुप्तेन ब्रह्मसिद्धान्तनामको नूतनः सिद्धान्तग्रन्थो निर्म्मितः। तथा पराशरग्रन्थे अन्तरं दृष्ट्वा आर्य्यभटेन आर्य्यभटसिद्धान्तो निरमायि। वशिष्ठसिद्धान्ते चान्तरं दृष्ट्वा विष्णुचन्द्रोऽपि स्वानुभवानुरूपं नूतनग्रन्थं रचितवान्। वराहमिहिरेण सूर्य्यसिद्धान्तस्य संस्कारः कृतः। तेन पञ्चसिद्धान्तिकानामकग्रन्थे उक्तं—

पौलिशतिथिः स्फुटोऽसौ तस्यासन्नस्तु रोमकः प्रोक्तः।
स्पष्टतरः सावित्र-परिशेषो दूरविभ्रष्टौ॥

अत्र भारतगौरवेण महामतिना गुणैकपक्षपातिना वराहमिहिरेण यावनिकयोः पौलिशरोमकसिद्धान्तयोः स्फुटत्वं तथा ऋषिप्रणीतयोरपि पितामहसिद्धान्तवशिष्ठसिद्धान्तयोः अस्फुटत्वात् अव्यवहार्य्यत्वञ्च स्पष्टमेव निगदितम्। धर्म्मशास्त्रकारैः ऋषिभिरपि येन ग्रन्थेन ग्रहाः दृक्तुल्या दृश्यन्ते तेनैव ग्रन्थेन ग्रहसाधनं तिथ्यादिसाधनञ्चादिष्टम्।

क्रमशः

विलापः

[निबन्धकः—श्रीताराचरणभट्टाचार्य्यः]

पशुपतिं हरतापि च गोष्पतिं परिषदं विधवामिव तन्वता।
किमु न वङ्गधराङ्गसमुज्ज्वलन्मणिवरौ मुषितावपि मृत्युना॥
अयि विधे चरितं तव चाद्भुतं बहुदृशां मनसाप्यविचिन्तितम्।
प्रहरतः कुलिशं सुषमानिधौ न सुमनोद्वितये वत ते त्रपा ?
पशुपतेर्विरहान्ननु गोष्पते त्वमपि तं चलितोऽसि निरीक्षितुम्।
समुचितेष्टभुवं प्रतिपद्य भोः स्मरसि किं न मनागपि नो दशाम्॥
बुध-समाजनिषेवणतोऽपि किं प्रिय सखे रुचिरोद्य सुरालयः ?
तव मतिर्न कदापि वतेदृशी कथमहो भवसीह विरागभाक् ?
नयनयोः सरणिं परिहृत्य नः प्रतिगतस्त्वमसीति तव स्मयः ?
ननु वृथा श्रम एष कदापि नो हृदयतोऽप्यपयातुमथार्हसि॥

सन्देशाः

आन्ध्र-गीर्व्वाणसाहित्यपरिषत्

सम्भावितगीर्व्वाणवाणीसमादरातिरेकाभावे प्रोज्जीवद्भाषाविशेषालोचनबहुले व्यावहारिकशास्त्रानुशीलनभूयिष्ठेऽप्यस्मिन् कलिकाले परमिदं सौभाग्यनिदानं संस्कृतसाहित्यरसिकानां यत्, संस्कृतसाहित्यसमालोचनप्रयोजनाः प्राचीनसंस्कृतपुस्तकप्रकटनोद्देश्याः परःशताः प्रतिष्ठां नीताः समितयो भारतस्य विभिन्नेषु प्रदेशेषु। पाश्चात्यरीति-

मनुसरन्त्यः केषां केषामपि प्राचीनानाम् अनुरागमनावहन्त्योऽप्येतासु कतिचन यत् देववाणीप्रोज्जीवनविधौ परमोपयोगिताम् भजन्ति इति सर्वं एव स्वीकुर्व्वन्ति अपक्षपातदोषदुष्टाः सुधियः।

ततश्च वयं दाक्षिणात्यस्थ-भिजियानगरे अचिरप्रतिष्ठिताम् 'आन्ध्र-गीर्व्वाणसाहित्यपरिषदं' साग्रहं सप्रमोदं सशुभेच्छम् अभ्यर्थयामः सुतराम्। परिषदेषा तैलेगुभाषायां संस्कृतसाहित्यविषयकनिबन्धानाम् प्रकटनेन अनुवादेन च तैलेगुसाहित्योन्नतिं कामयमाना तैलेगुसाहित्य-संस्कृतशब्दादिप्रवेशमसहमानानां न समर्थयते कृत्यजातम्। आशास्महे वयं, यदेषा परिषत् वीरराघवाचार्य्यमहोदयाध्यक्षाधीना स्वेष्टकृत्यं साकल्येन संसाधयन्ती दीर्घमायुर्भजताम्, साफल्यञ्च गमयताम् आत्मीयां मूलवाचम् ' विद्या सत्येन (धर्म्मेण) शोभते' इति।

शोकसन्देशः

दुःखेनेदं वयं विज्ञापयामो यत् सुप्रसिद्धव्यवहाराजीवानां (व्यारिष्टार) विद्वत्प्रवराणां पुण्यैकव्रतानां श्रीयुक्त-कालीप्रसादखैतान्-एम् ए वि एल् महाभागानां सुयोग्या पत्नी सुतरामकाले शिशुसन्तान-सन्तानं, देवभूतं स्वामिनं, बान्धवानन्यांश्च शोकसागरे निक्षिप्य देव-सदनं प्रति प्रस्थितेति।

सा किल महाभागा सुविदुषी धर्म्मैकव्रता सकलसद्गुणाना-माश्रयः संसारस्यादर्शभूता गृहिणी चासीत्, तस्या वियोगेन सुयोग्य-स्वजनविरहदूना न केवलं तदीया बान्धवाः, परं वयमपि सुदुर्लभगुणा-यास्तादृश्या महीयस्या अभावेन भारतवर्षप्रकर्षक्षतिमनुभवन्तो विषीदामः।

तदत्र कया भाषया तदीयं पतिं सान्त्वयामः,—ते विद्वांसः सुस्थिरमानसा विश्वविद्यालयस्य प्रकृष्टं रत्नं व्यवहाराजीविष्वादर्श-भूतास्तथा सनातनधर्म्मशास्त्रेषु परमश्रद्धासम्पन्नाः, तत् स्वयमेव स्वीयं सान्त्वनमसौ सम्पादयन्तु। वयं वृत्तेनानेन शोकसन्तप्ताः परमेश-समीपे तदीयविसात्वकसन्ततीनां शोकदूनानां तद्बान्धवानाञ्च स्थैर्य्यं क्षेमञ्च सर्व्वात्मना कामयामहे।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८५० शकीये श्रावणे ११श-वर्षस्य ४र्थ-संख्या

वर्षाविवरणम्

[निबन्धकः—श्रीपुलिनविहारी दाशगुप्तः वि एल्]

क्षीणां श्रान्तकलेवरां निशिदिवा सन्तप्यमानां मही
हित्वा प्राप्तविराम-सङ्गतिसुखो ग्रीष्मः सुदूरं गतः ।
तत्स्थानं परिलक्ष्य शून्यवसति प्रावृट् प्रलुब्धा स्वयम्
आगत्यात्र वसुन्धरा-सुनिलये तूर्णञ्च सन्तिष्ठते ॥ १

या नित्यं कृषिकृत्-प्रिया मरुभुवि क्ष्माशक्तिसंवर्द्धिनी
संप्रेक्ष्य स्फुरदभ्रलीनचपलां यां सर्वथा क्षेत्रिणः ।
हर्षोच्छ्वासविलासफुल्लमनसो भू कर्षणानन्दिताः
यं मत्तदिगङ्गनापरिवृता प्रावृड् भवत्यागता ॥ २

यां संलभ्य कृषीवलस्त्ववहितो भू-सेवने तत्परो
नानाशाभिरभिप्लुतः पुलकितोऽहर्रात्रिन्दिवं कर्म्मभाक् ।
क्षेत्रे नूनमसाध्यसाधनविधौ सङ्कल्पबद्धः सदा
मग्नस्तीव्रपरिश्रमे न विरतौ वाञ्छापि सञ्जायते ॥ ३

तृष्णाक्षामकृशाङ्गचातकगणाः शान्तिं लभन्तेऽधुना
भेकाः प्राप्य परां मुदं प्रतिदिनं कुर्वन्ति नादं मुहुः ।
वृद्धिं यान्ति जलाशये जलचरा मत्स्यादयः साम्प्रतं
नाना व्याल-सरीसृपाश्च बहुलाः पानीयजा जन्तवः ॥ ४

पर्जन्याः शतशोऽधुना विगलिता दिङ्मण्डलावर्त्तिनः
सान्ध्याकाश-विघोर कृष्णकपिशा नीलाद्रिवद्भीषणाः ।
भूपृष्ठं बहुवर्षणादविरतं संप्लावयन्तस्त्वमी
तन्वन्ति स्थलवर्त्तिनां तनुभृतां क्लेशान् सदा वर्त्मनि ॥ ५

घोरारावपरा विमन्द्ररसिता विद्युल्लतारञ्जिता
जीमूताः सुरवर्त्मलम्बनरता वज्राग्निनिस्यन्दिनः ।
ऊर्वीदेहनिषेककर्म्मपटवो राजन्ति धारान्विताः
पङ्काच्छादितविग्रहा वसुमती नीराम्बरा शोभते ॥ ६

सूर्य्याचन्द्रमसोर्न कोऽपि नितरां प्रेक्षास्पदं जायते
तस्मादेकतरो बलाहकहृतो दृष्टिच्युतः प्रायशः ।
तेनैष प्रतिहीनभातिदिवसे रात्रिभ्रमः सम्भवेद्
नेत्राभ्यां विकलस्य वासरविभा यादृग् भवेच्चेतसि ॥ ७

शोषं यान्ति सरोवरा ह्रदनदा ग्रीष्मे च वापी सरित्
वर्षासु प्रतिपन्नपूर्ववपुषो नीराशयास्ते पुनः ।
पानीयैः परिपूरिता युवजनैस्तुल्या वयश्चञ्चलाः
श्रीभाजस्तटिनीगणा रसयुताः सौभाग्यवन्तोऽधुना ॥ ८

वीचिक्षेपरता प्रफुल्लतटिनी क्षिप्रं तटप्लाविनी
वारीशाभिमुखं प्रधावनपरा कामं नरीनृत्यते ।
प्राप्तश्रीर्युवतीव सा हतभया नामं भजेन्नित्यशः
कान्तस्य प्रणयोन्मुखी रसवती प्रायो भवेद् वीतभीः ॥ ९

धारास्नातकदम्बपुष्पतरवश्चान्ये द्रुमाः शोभना
राजन्ते विविधा लताः कुसुमितास्तन्वोष्टकान्तिश्रिताः ।

गुल्मादिक्षितिसम्भवास्तृणकुशाः शाकाश्च पर्णान्विता
ओषध्यः फलपुष्पपत्रबहुला भूकण्ठसंलुण्ठिताः ॥ १०
चैत्रे श्यामनवीनशस्यनिचयाश्चित्तप्रसाद-प्रदाः
पुष्पैर्विद्रुमराग-रञ्जित-तनुः कश्चिद् द्रुमो राजते ।
कश्चित् पल्लवपत्रभूषितरुचिः कश्चित् फलैः शोभते
जायन्ते प्रकृतिश्रियः सुमधुरा वर्षासु चित्तप्रियाः ॥ ११
शष्पाणि प्रचुराणि गोष्ठमभितो जातानि वर्षागमे
गो-मेषादि-गृहस्थजन्तुनिचयो दृष्ट्वा भयं सन्त्यजन् ।
शष्पाण्यत्ति निमीलिताक्षियुगलो मोदं परं संश्रितो
वृष्टिभ्यः परिरक्षति स्वमनिशं गोष्ठे शयित्वालसः ॥ १२
पल्लीस्वास्थ्यं बहु कलुषितं दुष्टवाष्पप्रसङ्गात्
रोगादीनां प्रभवति सदा प्राणघाती प्रकोपः ।
कोष्ठाग्निर्यात्यकुशलधृतिं मानवानां शरीरे
वर्षासु स्यान्नरकुलमनो व्याधिचिन्ताप्रपन्नम् ॥ १३
दृष्ट्वा लोकः प्रकृतिसुषमां याति हर्षं प्रभूतं
वाप्यां फुल्लं कुमुदपटलं चारुकान्तिं विधत्ते ।
धीरा रम्या कमलकलिका शीर्षमुत्तोल्य नीराद्
वीच्यादित्यं हसति मधुरं सुत्रपा कामिनीव ॥ १४
वर्षानीरे चलति मलिने पल्वलानां जलौका
व्याली क्रूरा ग्रसति सततं दर्दुरान् क्षुत्प्रशान्त्यै ।
कीटाश्चान्ये बहुसलिलजाः शुक्ति-शम्बूक-शङ्खा
नक्रग्राहाः कमठनिचयाः कर्कटाद्या भ्रमन्ति ॥ १५
पुष्पोद्याने विविधकुसुमं यूथिका जातयश्च
नीरे भास्वद्विकच-नलिनी कैरवं पुण्डरीकम् ।
वर्षारम्भे कलकलरवा दीर्घिका हंसरम्या
चित्तानन्दं समभितनुते वायुभिश्चञ्चलापि ॥ १६

रचयति ऋतुवर्य्यां तादृशीं यो जनेशो
दिन-कर-कर-वृद्धिर्यत्र सम्पद्यते च।
निखिल-भुवन-नाथो भौम-सम्पद्विधात्रीं
जयति समुपकुर्वन् प्रावृषं स प्रकामम् ॥ १७

हिन्दुज्योतिषशास्त्रम्

[निबन्धकः—श्रीदिगिन्द्रनाथव्याकरणतीर्थः]

(पूर्व्वतोऽनुवृत्तम्)

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते—

संसाध्य स्पष्टतरं वीजं नलिकादियन्त्रेभ्यः।
तत् संस्कृतग्रहेभ्यः कर्त्तव्यौ निर्णयादेशौ ॥

तथा च वशिष्ठः—

यस्मिन् पक्षे यत्र काले येन दृग्गणितैक्यकम्।
दृश्यते तेन पक्षेण कुर्य्यात् तिथ्यादिनिर्णयम् ॥

येन ग्रन्थेन साधिता ग्रहा दृक्तुल्या भवन्ति, तद्ग्रन्थानुसारेणैव पूजाव्रतादीनां कालनिर्णयः कार्य्यः, अन्यथा अकाले करणजन्यं तत्तत्पूजाव्रतादीनां निष्फलत्वं, यथाकालमकरणजन्यः प्रत्यवायश्च जायते। तथाच—

अकाले चेत् कृतं कर्म्म काले तस्य पुनः क्रिया।
कालातीतञ्च यत् कुर्य्यादकृतं तद् विनिर्द्दिशेत्।
वरमेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः ॥

इदानीं इंलण्डदेशादागतस्य नाविकपञ्चाङ्गस्य दृक्तुल्यसाधितान् ग्रहान् आश्रित्य केचन सूर्य्यग्रहणादिकां दृश्यगणनां कुर्वन्ति, तिथि-नक्षत्रादिगणनान्तु अदृक्तुल्यमेव पञ्चाङ्गे निवेशयन्ति। केचन

भाविकपञ्चाङ्गसाहाय्येन ग्रहणतिथिनक्षत्रादिकं सर्वमेव दृक्तुल्यं कुर्वन्ति ।

प्रत्नतत्त्वविद्भिरवगम्यते, यत् खलु आर्य्यऋषय एव साभिजिताष्टाविंशतिनक्षत्राणां द्वादशराशीनाञ्च प्रथममवगन्तारः । तैत्तिरीयसंहिताथर्व्वसंहितादिषु एषां नामानि दृश्यन्ते । आर्य्यऋषीणां सकाशादेव चीनदेशीया वाविलिनदेशीया आरवदेशीयाश्च ज्योतिर्विद्यां प्राप्तवन्तः । गणितशास्त्रमपि आर्य्यऋषिभ्य एव तद्देशीयैः प्रथममवगतम् । आरवदेशादेव यूरोपदेशवासिभिस्तत्तत्देशेषु भारतीयगणितविद्या गृहीता च । इदानीं तद्देशीयैः गणितशास्त्रस्य सिद्धान्तशास्त्रस्य च बहुलोन्नतिः सम्पादिता ।

अहो सत्स्वपि कश्यपवशिष्ठगर्गादीनां वंशधरेषु ब्राह्मणेषु, सत्स्वपि सूर्य्यचन्द्राग्निवंशधरेषु क्षत्रियेषु भारतीयराजसु, विदेशीयानां श्वेताङ्गानामनुग्रहं विना आर्य्यवंशसमुद्भवाः सनातनधर्म्मावलम्बिनो धर्म्मरक्षायामसमर्था इति जानतामपि ज्योतिषशास्त्रस्य संस्कारार्थं विदुषां सम्यग् यत्नो नानुभूयते ।

ऋग्वेदादौ ग्रहवेधस्याभासो ज्ञायते, वायुपुराणादावपि ग्रहवेधस्योल्लेखो दृश्यते । सूर्य्यसिद्धान्तादिष्वार्षग्रन्थेषु, भास्करादीनां सिद्धान्तग्रन्थेषु च बहुविधयन्त्राणां निर्म्माणकौशलं ग्रहादिवेधप्रकारः कालावगतिप्रकारश्च वर्णितानि । काशीजयपुरादि-कतिपयस्थानेषु वेधशाला वर्त्तन्ते, किन्तु तत्र तत्रोत्कृष्टयन्त्रादिकमधुना नास्ति । इदानीं वेधशालानिर्म्माणे भारतीयानां राज्ञामपि आग्रहो न दृश्यते ।

वेदाङ्गज्योतिषे सिद्धान्त-संहिता-होरानामक-स्कन्धत्रयमुल्लिखितम् । यत्र स्कन्धे ग्रहतिथिनक्षत्रादिसाधनोपायो वर्त्तते, स सिद्धान्तस्कन्धः । येन स्कन्धेन तत्तत्कालिकग्रहसञ्चारादिना प्राकृतिकघटनाभिः प्राणिनां स्वरादिभिः हस्तपदादीनां चिह्नैः पल्लीपतनादिना च शुभाशुभफलं, यात्राविवाहादीनां शुभाशुभमुहूर्त्तश्च निरूप्येते स संहिता-

शब्देन व्यपदिश्यते। येन च जन्मकालीनग्रहसंस्थानादिना मानवानां वर्त्तमानातीतभाविफलानि निर्णीयन्ते सा होरेति निगद्यते। पल्लीपतनादिना, काकादीनां स्वरेण, प्रासादादिषु गृध्रपतनादिना च फलनिर्द्देशकं शकुनशास्त्रं केरलशास्त्रञ्च पृथक् स्कन्धद्वयं परिकल्प्य केनचित् ज्योतिषशास्त्रस्य स्कन्धपञ्चकमिति भणितं—

पञ्चस्कन्धमिदं शास्त्रं होरा-गणित-संहिताः।
केरलिः शकुनं चेति ज्योतिःशास्त्रमुदीरितम्॥

किन्तु शकुनशास्त्रं केरलशास्त्रञ्च संहितास्कन्धान्तर्गतं स्वीकृत्य त्रिस्कन्धज्योतिषमिति सर्वत्र प्रसिद्धम्। यवनेभ्यः परिगृहीतं वर्षफल-निर्द्देशकं ताजकशास्त्रमपि होरास्कन्धान्तर्गतमेव। सिद्धान्तस्कन्धोऽपि सिद्धान्त-तन्त्र-करणभेदेन त्रिधा। यत्र सृष्टेरादित इष्टदिवसं यावत् कल्पगतदिनगणेन ग्रहो गण्यते गणनोपपत्तिश्च वर्त्तते स सिद्धान्तः। यत्र युगादितः तत् तन्त्रम्। यत्र सिद्धान्तग्रन्थनिर्द्दिष्टशकवर्षादिष्टदिनं यावत् दिननिचयैर्ग्रहतिथ्यादिकं गण्यते तत् करणं नाम।

सिद्धान्तोदीरितो ह्यर्थो निजयुक्त्यैव बध्यते।
निखिलो यत्र तत् तन्त्रं निजोपकरणाश्रितम्॥
सिद्धान्तोक्तैकदेशास्तु केचिद् यत्र निरूपिताः।
तदुक्तं करणं नाम लघूपायविनिर्म्मितम्॥

साधारण्येन सिद्धान्तस्कन्धो गणितज्योतिषपदेन, संहिता-होरा-स्कन्धौ च फलितज्योतिषपदेन व्यपदिश्यन्ते। इदानीं भारतीय-ज्योतिर्विदस्तु उदरान्नसंग्रहार्थं प्रायशः फलवेदिन एव भवन्ति। सिद्धान्त-संहिता-होरानामकस्कन्धत्रयान्तर्गतं संहिता-होरानामक-स्कन्धद्वयं किञ्चिदधीत्य ते फलवक्तारो भवन्ति, सिद्धान्तस्कन्धे तेषा-माग्रहो नास्ति। केचन करणग्रन्थमाश्रित्य ग्रहस्फुटीकरणं पञ्चाङ्ग-निर्म्माणमेव जानन्ति। सिद्धान्तग्रन्थस्य धनोपार्ज्जने अनावश्यकत्व-मेव मन्यन्ते।

युरोपनामकदेशे 'ग्यालिलिउ' नामक-महोदयेन पृथिव्या भ्रमणं प्रचारितम्, किन्तु भारतगौरवेणार्य्यभट्टेन बहुशतवर्षात् प्रागेव स्वग्रन्थे पृथिव्या भ्रमणं वर्णितं, उक्तञ्च तेन—

अनुलोम-गतिर्नौस्थः पश्यत्यचलं विलोमगं यद्वत् ।
अचलानि भानि तद्वत् समपश्चिमगानि लङ्कायाम् ॥

पृथिव्या आकर्षणमपि भास्कराचार्य्येण भणितं किन्तु आकर्षण-परिमाणं न तेन निरूपितम् । 'निउटन' नामक-महोदयेन आकर्षण-परिमाणं निर्णीम् । युरोपदेशवासिभिः आकर्षण-गणित-साहाय्येन, ग्रहवेधोपयोगिनाम् उत्कृष्टतरयन्त्राणां साहाय्येन च नेप्चुन-हर्शेल-नामकं ग्रहद्वयं निरूपितं, तयोः शुभाशुभफलमपि तद्देशीयफल-वादिभिः ज्योतिर्विद्भिः स्थिरीकृतं च । ज्योतिर्गणितनामकग्रन्थे नेप्चुन-नामकग्रहं वरुणपदेन हर्शेल-नामकग्रहं इन्द्रपदेन निर्दिश्य तयोर्गणनोपायः प्रदर्शितः । इदानीं गुणग्राहिभिः सत्यपक्षपातिभिः भारतीयनवीनज्योतिर्विद्भिरपि इन्द्रवरुणाभ्यां फलं वर्ण्यते ।

पुरा किल भारतीयज्योतिर्विदो गुणैकपक्षपातिन आसन् । यवनैरपि आविष्कृतं सत्यं तैः साग्रहं स्वस्वग्रन्थे निबद्धं, तत् सर्वत्र परिगृहीतञ्च । ताजकशास्त्रं यवनादेव गृहीतम् । पौलिशसिद्धान्त-रोमकसिद्धान्तनामकग्रन्थद्वयमपि यवनानां मतमवलम्ब्य रचितम् । धर्म्मशास्त्रेऽपि "अष्टौ च गर्गो यवनो दशाह" "न दोषमेवं यवना वदन्ति" "उत्तरवर्त्मनि सवितरि चूड़ाकरणं जगुः शुभं यवनाः" इत्यादि-यवन-मतं गृहीतम् ।

ज्यामितिशास्त्रसंग्रहकारिणा जगन्नाथपण्डितेन आरवभाषया लिखितं मेगास्थिनामकं ग्रन्थमवलम्ब्य "सम्राट्सिद्धान्त" नामक-ग्रन्थो रचितः । उक्तञ्च तेन—

आरवीभाषया ग्रन्थो मेगास्थिनामकः स्थितः ।
गणकानां प्रबोधाय गीर्वाण्या प्रकटीकृतः ॥

ज्यामितिशास्त्रं हि ब्रह्मणा आविष्कृतं ततः आर्य्यऋषिभिः पारम्पर्य्यवशात् भारते प्रचारिम् ।

शिष्टशास्त्रमिदं प्रोक्तं ब्रह्मणा विश्वकर्म्मणे ।
पारम्पर्य्यवशादेतदागतं धरणीतले ॥
तदुत्सन्नं महाराज-जयसिंहाज्ञया पुनः ।
प्रकाशितं मया सम्यग्गणकानन्दहेतवे ॥

जगन्नाथपण्डितसंगृहीते ज्यामितिशास्त्रे पञ्चदशाध्याया वर्त्तन्ते। एतेन ज्यामितेः सप्तमादयो दशमान्ताश्चतुरध्याया मिसरदेशान्तर्गत-सेकन्दरीयनगरे दग्धा इति यावनिकानां प्रवादः सत्यापलाप इति सूच्यते। वस्तुतस्तु पठनपाठनाभावाद् यथा अस्मद्देशे ज्यामिति-शास्त्रस्य विरलप्रचार आसीत् तथा तद्देशेऽपि पठनपाठनाभावादेव अध्यायचतुष्टयं दुष्प्रापमभूत्। इदानीं पठनपाठनातिशययोगेन तस्यातितरामौन्नत्यं जातम् ।

त्रिकोणमिति-गणितशास्त्रस्य चापीयगणितशास्त्रस्य च (Plane Trigonometry and Spherical Trigonometry) ज्ञानं भार-तीयसिद्धान्तकाराणां प्रतीयते। सूर्य्यसिद्धान्त-सिद्धान्तशिरोमणि प्रभृतिसिद्धान्तग्रन्थेषु राश्युदयकालसाधने, चरकालसाधनादिषु च त्रिकोणगणितस्य परिचयो ज्ञायते। तात्कालिकगतिसाधने तु भास्करस्य चलगणित (Differential Calculus) ज्ञानस्यापि आभासो ज्ञायते। युरोपीयैस्तु पठनपाठनात् राजसाहाय्येन च एतेषां बहुलोन्नतिः साधिता। इदानीं भारतीयसिद्धान्तगणित-शास्त्रादीनां युरोपीयसिद्धान्तगणितशास्त्रादीनां सहयोगेन यदि भारतीयसिद्धान्तग्रन्थानां संस्कारो नूतनसिद्धान्तग्रन्थाश्च प्रणीयन्ते, तदा भारतीयज्योतिषशास्त्रस्योन्नतिः सुतरां भवितुमर्हति ।

अधुना देशेऽस्मिन् ज्योतिषशास्त्रैकदेशदर्शिनां सत्यपि प्रचार-प्राचुर्य्ये तेन परमार्थतः स्वार्थसिद्धिर्नैव सम्पद्यते, तत्त्वार्थबुभुक्षाच्छिम-

चेतसां सचेतसामित्यस्माकं धारणा। कथमिति चेत् तत्रैवं ब्रूमः। अधुना ज्योतिर्विदो यात्रादि-दिन-निर्णयादिना जन्मपत्रिकानिर्म्माणेन तथैवंप्रकारेणैव कर्मान्तरेण कृतार्थानात्मनो मन्यमानाः परितोषमुपयान्ति, परन्तु ज्योतिषशास्त्रस्य येषु येषु अंशेषु महद्दैशस्य समुपस्थितं तेषां तेषामंशानां संस्कारे लेशतोऽपि न प्रवर्त्तन्ते। ग्रहाणां संस्थानानुसारेण गत्यनुसारेण च फलगणना सर्ववादिसम्मता। तद् ज्योतिर्विद्भिः प्रथमतो ग्रहाणामवस्थितिं गतिञ्च परिज्ञाय परतो गणनायां प्रवर्त्तितव्यं, तथा प्रवर्त्तने च साफल्यं सर्वथा सम्भवति। परन्तु अधुना ग्रहसंस्थानमिव पूर्ववन्नास्ति, गतिशीलानां पदार्थानां बहुकालं व्याप्य एकरूपावस्थितेरयौक्तिकत्वात् युरोपवासिभिर्यन्त्रादिसाहाय्येन ग्रहान् प्रत्यक्षीकुर्वद्भिरेकरूपानवस्थितेः प्रमाणितत्वाच्च। न च यन्त्रादिना ग्रहावस्थितिर्न निर्णेतुं शक्यत इति वाच्यं, सिद्धान्तशिरोमणिप्रभृतिषु प्रसिद्धग्रन्थेषु यन्त्रादिना ग्रहसंस्थाननिर्णयस्य समुपदिष्टत्वात्, काशीजयपुरादिस्थानेषु ग्रहवेधनिदर्शिकानां वेधशालानामवस्थितत्वात्, ऋग्वेदादौ पुराणादौ च तथैव प्रमाणितत्वाच्च। तदेवमुपदिष्टेऽपि ग्रहसंस्थाननिर्णये तमननुरुन्धाना अस्मद्देशीया हतभाग्या वराकाः चन्द्रसूर्य्यग्रहणादि-कालनिर्णये परमुखापेक्षिणो न लज्जन्ते, अथ च "सफलं ज्योतिषं शास्त्रं चन्द्राकौं यस्य साक्षिणौ" इत्यादिना दम्भमपरिमेयं प्रकाशयन्ति इत्यहो किमितश्चित्रम्। तत्राप्यतिचित्रमेतत् यदसद्भूतां स्फुटचन्द्रिकामाकाशकुसुमकलिकामिव प्रमाणीकर्त्तुकामाः साधारणान् प्रतारयन्ति, परितापयन्ति च हृदयं तद्रहस्यविदाम्। तद् यावद्भारतीयज्योतिषशास्त्रानुसारेण यन्त्रादिव्यवहारतो यथायथं ग्रहसंस्थानादिकं न निर्णीयेत, तावद् धर्म्मकर्म्मणां लोपप्रसङ्गः, "विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चन"मिति न्यायानुसारेण विदेशीयेभ्यस्तद्ग्रहणप्रवृत्तौ परमुखापेक्षित्वं दोषः, उभयानङ्गीकारे च ज्योतिषशास्त्रस्य सर्वथा वैफल्यं तेन च धर्म्मकर्म्मणां पूजादीनां पितृ-

पिण्डादीनाञ्च वैफल्यं केन प्रतिरुध्यताम्। तत् श्रेयोऽर्थिनां सनातन-धर्म्मावलम्बिनां संस्कारशैलीसमनुशीलनमन्तरेण नास्त्येव शरणमन्यत्।

कारुणिकाः शिष्टाः ! इत्थं बहुधा विहितेऽपि चोत्कारसहस्रे केऽपि कर्णपातं न कुर्वन्ति, तदद्यास्मिन् भारतीयमहासम्मेलने प्रायः सर्वदेशीयपण्डितप्रकाण्डा एवात्र समुपस्थिता भवन्तो भारतस्य भारतीयसनातनधर्म्मस्य च किमपि भावि कल्याणं सूचयन्त आसते, तद् यथा ज्योतिषशास्त्रस्य समुपनता दुर्दशेयं विदूरीभवेत् तन्निपुणं परामृश्य निर्णीयतामित्यभ्यर्थयामहे।

पश्चिमभारते राजकीय-(गवर्णमेण्ट) संस्कृतपाठशालायां, भूम्य-धिकारिणां (जमिदारप्रभृतीनां) संस्कृतपाठशालायामपि सिद्धान्त-ज्योतिषशास्त्रस्य पठनपाठने विद्येते। अत्र वङ्गदेशे भूम्यधिकारिणां संस्कृतपाठशालायां न कुत्रापि सिद्धान्तग्रन्थस्य पठनपाठने स्तः। कलि-काताराजकीयसंस्कृतपाठशालायां पूर्वं ज्योतिषशास्त्राध्यापनं व्यव-स्थापितमासीदिति सर्व एव जानन्ति। अस्माकं प्रतिकूलदैवविड़-म्बनया तदधुना तिरोहितमिति तिमिरावृत इव विद्यालयोऽसौ दुःखाकरोति नश्चेतः। अधुना तु तेजःप्रसरसमुद्भासितभूमण्डलस्य शुभोऽयमादित्यस्योदयो मन्ये तत्तिमिरमचिरमेव दूरीकरिष्यतीत्यल-मतिशयावेशेन।

श्रीकृष्णचरितम्

[निबन्धकः—परिषदन्तेवासी श्रीहरेन्द्रकुमारगङ्गोपाध्यायः]

इह खलु कलेः प्रारम्भे वर्णाश्रमधर्मरतानां द्विजानामतिशय-विषयभोगनिरततया शिथिलधर्म्मणां त्रिविक्रविज्ञाने सङ्कुचिते, मानव-धर्म्मस्य अशेषग्लानिम्, अधर्म्मस्याभ्युत्थानञ्च सम्पश्यन्; तथा त्यक्ता

धर्मणां तामसशक्त्या स्वधर्मावलम्बिनां निजधर्मनाशं शङ्कमानो ; युधिष्ठिरप्रभृतीनां स्वयं धर्मतुल्यपूतचरितानां परित्राणाय ; च्युतधर्माधर्ममहीरुहस्वरूपकंसादिदुष्कृतां बधाय ; धर्मसंस्थापनाय चाखिलजगद्धाता ससीमबुद्ध्या परिमेयप्रभावोऽशेषरहस्यविज्ञोऽचिन्त्यवैभवो निखिलव्यापी मनुष्यचक्षुरन्तरालस्थितः सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुर्दिगन्तरालप्रसारिकीर्त्तिरानन्दमूर्त्तिर्विष्णुः आचारनयधर्मयुक्तयोर्मथुरास्थ-यदुवंशे देवकीवसुदेवयोः पुत्ररूपेणांशेनावातरद् भूतले।

अभूच्च तस्य जन्म कृष्णाष्टमीतिथियुक्तायां सूचीभेद्यघनतिमिरावगुण्ठितायां रजन्यामाकाशवाणीभयभीत-मूर्त्तिमदधर्मस्य मथुराधिपस्य कंसस्य कारागारस्थितयोः प्राग्जातषट्पुत्रमृत्युविदीर्णहृदययो राजभयादस्थिरचित्तयोर्देवकीवसुदेवयोः स्नेहच्युतभुजच्छाये। भगवत्यागत उत्साहदृढ़हृदय उद्भावितपुत्रनिरुपद्रवरक्षणकौशलः पुत्रेण सह स वसुदेवः प्रहरिभिरलक्ष्यमाणः केनाप्युपायेन तस्यामेव तमसा सह क्रीड़न्त्यामष्टमीतिथिलालितायां विभावर्य्यामाकाशीप्रसारितमथुरानगरीशिरःशोभां जलनिधिपतिसमागमोत्सुकां कोकिलकूजनकेकाध्वनिशब्दित कुञ्जवनभूषितवेलां केकानुकारिकलनादिनीं पुण्यप्रवाहिणीं कालिन्दीमुत्तीर्य्य गोपाध्युषितस्य गोपानां वेणुवादनशब्दितगोपसुन्दरीमञ्जीरमधुररवसुखरितस्य गोकुलस्याधिपतेर्यशोदावल्लभस्य नन्दराजस्य गृहे राजपत्न्याः सूतिकागारमवाप्य यशोदापार्श्वे स्वपुत्रं श्रीकृष्णं संस्थाप्य च, तस्याः सद्योजातपुत्र्या सह स्वस्थानं प्राप। सा च यशोदासन्ततिर्वसुदेवस्य प्राग्जातपुत्राणां दशामेव प्राप्तवती ; कृष्णस्तु गोकुले हरिदश्वदीधितिरनुप्रवेशाद् बालचन्द्रमा इव वृद्धिं पुपोष। गोकुले वसुदेवस्यान्यतमा पत्नी स्वपुत्रबलरामेण सह प्रतिवसति स्म। तत्र स कृष्णो भ्रात्रा सह गोपानां सहचारितां प्राप्य यमुनाकलनिनादध्वनितकूले बर्हिणां केकाध्वनिभिस्तथा कोकिलवधूनामाम्रकषायकण्ठनिःसृतमधुरस्वरलहरीभिरुपकूजितायां ताम-

रसशोभि-वापीशोभितायां पुष्पस्तवकाभिनम्रैर्वतिनैषत्सञ्चालितैर्लता-दिभिरलङ्कृतायां वनानुकारिस्थल्यां तैर्गोपादिभिः सह नानाविधक्रीड़ा-रसं भुञ्जानः शैशवकालं सुखेनानयत् ।

अथ कृष्णस्य शैशवकालेऽतीते, ते नन्दादिगोपा वृकभयेन व्याकुलं गोकुलं त्यक्त्वा हरित्पुष्पशोभितपुलिनशालि-कलनादि-कालिन्दीकूले कोकिलकुलकूजितकुञ्जवनपरिपूर्णां, गोपकुलवेणुवादनशब्दितां, नाना-कुसुमभूषणसज्जितविशालचारुनयन-व्रजसुन्दरीगणसमलङ्कृतां वृन्दा-वनस्थलीमाप्ताः । तत्र गुणज्ञः स कृष्णोऽशेषगोपानां भिन्न-वृत्तीन्यपि मानसानि निजगुणबाहुल्येन सममेवाध्यवात्सीत् । स क्रमेण तेषां नितान्तप्रेमास्पदं सञ्जातः । अत्र यावत् स कृष्णो भ्रात्रा बलरामेण तथा तत्रस्थैर्गोपादिभिः सह आयौवनाद्विमलक्रीड़ारसं भुञ्जान आसीत्तावत्तेन कृष्णेनावगतकृष्णसंवादकुटिलकुशाग्रबुद्धेः कंसस्य सर्वे स्ववधोपाया निजबुद्धिकौशलेन विफलीकृताः ।

अथ स निजावतारस्यार्थे समस्तगोपसखित्वमुपेक्षमाण इव वृन्दा-वनतो बहिर्जगाम । अनन्तरं प्रजोत्पीड़क-मथुराधिपतेः कंसस्य वधाय तत्रस्थैरुत्पीड़ितैर्यादववंशीयप्रकृतिभिः प्रचोदितः सन् तदानीं मथुरावास्तव्यः सभ्रातृकः स श्रीकृष्णस्तेषां यदुवंशीयानामिवार्थे दुराचारं कंसं निपात्य तद्बन्धनान्निजपितरौ मोचयित्वा भक्ति-पुष्पाञ्जलिना तयोश्चरणकमलान्यपूजयत् । ततो निजार्थे मथुरा-राज्याधिकारे विरुद्धशक्तिराहित्ये सति, तस्य च सामर्थ्ये विद्यमानेऽपि न्यायप्रयुक्तः स कृष्णो न्यायशीलमुग्रसेनमेव मथुराराज्येऽभिषिक्तवान् । ततश्च तौ रामकृष्णौ शरच्चन्द्रकिरणप्रवाहकल्प-गङ्गाजलप्रक्षालित-चरणकमलायां स्वर्णध्वजाञ्चलभूषित-मन्दिरभुजान्तरालायां मदन-रिपुत्रिशूलधृतायां वाराणस्यां सान्दिपनिमुनेराश्रममध्ययनार्थ-मगच्छताम् ।

ततोऽध्ययनसमापनान्तरं स्वगृहमागतस्य प्रभूतबलसंयुक्त-

मगधाधिराज-कंसजामातृक-जरासन्धभीतिसङ्कुचितायां मथुरानगर्य्या रक्षणार्थं नियुक्तस्य श्रीकृष्णस्य विपुलबुद्धिसाहाय्येन क्षुद्रैरपि यदुसैन्यैः मगधराजस्य बृहती सेना दूरीकृता ; किन्तु तत्कृतेन पुनः पुनराक्रमणेनात्यन्तस्वजनक्षयहेतोर्व्याकुलहृदयः स कृष्णो मथुरानगरीं त्यक्त्वा, शैलसिन्धुसुरक्षिते जरासन्धसैन्यैर्दुर्गमे प्रदेशे द्वारकापुरीं निर्माय तत्र समस्तयदुकुलसहितैर्नूतनजनपदं रचयामास। तत्रोग्रसेने साधारणजनपालके सत्यपि कृष्णो हि तेषां प्रधान एवासीत्।

ततः पाञ्चालीस्वयंवरसभायामुपस्थितसमस्तराजवृन्देषु आत्मीयनिग्रहाद्देशाद्देशान्तरमटत्सु ब्राह्मणवेषधारिषु पाण्डवेषु कृष्णां प्राप्तवत्सु ततोवासूयाप्रयुक्तास्तत्रागता बहुनृपा अर्जुनादिभिः सह तुमुलं संग्राममारेभिरे ; किन्तु न्यायशीलोऽधर्माचारमसहमानः स कृष्णस्तान् सर्वान् धर्मार्थान् बोधयित्वा युद्धान्निवार्य्य च समस्तक्षत्रियकुलेषु प्रज्वलितयुद्धाग्निं निजबुद्धिप्रभावेण निर्वापितवान् ; युधिष्ठिरादींश्च वसनभूषणशयनद्रव्यादिना संवर्द्धय द्वारकानगरीं प्राप्तः। यावत्ते पाण्डवाः सहायसम्पत्तियुक्ता आसन्, तावत् स कृष्णः पितृस्वसुः पुत्रानपि तान् पाण्डवान् प्रति न किञ्चिदपि साहाय्यं दत्तवान् ; सहायविभववियुक्तानेव तान् कथमपि अनुसन्धाय तेषां तदानीमभावपूर्त्तिं चकार।

अथैकदा कस्मादपि कारणात् परिव्राजकरूपेण देशाद्देशान्तरं पर्य्यटन्नर्ज्जुनो द्वारकां प्राप्य परिव्राजकव्रते समाप्ते तत्र श्रीकृष्णोपदेशेन राक्षसविधिना तस्यैवानुजां सुभद्रामुपयेमे। कृष्णस्य एतत्कार्य्यं बहुभिः निन्दितम् ; किन्तु नैतन्निन्दनीयं कर्म्म, यतः पुरा क्षत्रियेषु राक्षसविवाहो वैधः प्रशस्तः प्रचलितश्चासीत्।

ततः सुभद्रातनयाभिमन्योरुत्तरया सह विवाहकाले विराटनगरे स कृष्णः पाण्डवैः सह पुनर्मिलितोऽभूत्। तत्र दुन्दुभिनिनादैः ;

पुष्पावलीगुम्फितैर्लताप्रवालभूषितैः पुरतोरणैः ; निवेदितयादवसमागमैः पुरस्त्रीणामाचारलाजवर्षिभिः विवाहकर्मानुरूपविविधमाङ्गल्यध्वनिभिः ; दानग्रहणभोजनानुरूपनृत्यगीतशास्त्रालापप्रभृति-नानाविधनिर्मलसुखदायकैर्मल्लयुद्धहयचालनाप्रभृतिभिर्दृश्यैः ;—एवंविधनानाह्लादजनकोत्सवैरभ्यर्थितास्ते सकल-नरपाला निरतिशयं सुखमापुः। विवाहोत्सवे सम्पन्ने तत्र समागता राजमण्डली नष्टराष्ट्रान् पाण्डवान् पुनः स्वराज्ये प्रतिष्ठापयितुममन्त्रयत् ; तेषां मध्ये सव एव पाण्डवसाहायकं कर्त्तुं धार्त्तराष्ट्रैः सह युद्धाय तान् पाण्डवान् नोदयामासुः ; किन्तु केवलः कृष्ण एव तान् सर्वान् येन उपायेन कुरुपाण्डवानां मध्ये सामदानाभ्यां सन्धिः स्थापितो भवेत्, स उपाय एवावलम्बनीय इति पुनः पुनरुपदिश्य स्वयमेव पाण्डवानां दूतरूपेण दुर्य्योधनसमीपमुपगम्य दुर्य्योधनादीन् सन्धिसूत्रं बोधयामास ; परमेष दुर्वृत्तो युद्धं विना न किमपि श्रेयस्करमिति मत्वा सन्धिसूत्रमस्वीकृत्य च तं कृष्णमपि उपेक्षितवान्। दुर्य्योधनाल्लब्धदुर्व्यवहारेण तेन कृष्णेन सबलेनापि तं दुर्य्योधनं प्रति किमपि न विरुद्धमाचरितम्।

ततः कुरुक्षेत्रयुद्धारम्भे श्रीकृष्णचरित्रस्य पूर्णविकाशः। तत्र स कृष्णः केवलनिजबुद्धिबलेनैव भीष्मप्रमुखात्मीयादीनां, द्रोणप्रमुखाचार्य्याणाञ्च बधे कर्त्तव्ये पराङ्मुखमर्जुनं स्वयं भविष्यद्दर्शितया सकलभविष्यद्वार्त्ताम् ज्ञापयन्नेतद्युद्धकार्य्यं तस्य कर्त्तव्यमेव, अन्यथा पापभागित्वमिति बोधयन् तं क्षात्रकर्मणि नियुक्तवान्। यावद्युद्धं विना कार्य्यसिद्धेरुपाय आसीत्तावत् स कृष्णस्तमेवावालम्बत। परं यदा स युद्धं भवितव्यमित्यमन्यत, तदा युद्धं यथाचिरेण समाप्तिमियात्तथा स आचरितवान्। युद्धे च समाप्ते तान् पाण्डवानात्मीयमृत्युशोकान्निवार्य्य शान्तेर्निरुपद्रवविमलभुजच्छाये युधिष्ठिरस्याभिषेकादीन् समाप्य तं स्वराज्ये प्रतिष्ठाप्य च निजालयं जगाम।

सामान्यमानवमात्रस्यापि चरित्रस्य गूढत्वं नितान्तं दुर्णिरूपम्। किं पुनः पुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्य षडैश्वर्य्यमहनीयचरित्रस्य ? अतीव सङ्कीर्णबुद्ध्यादिगुणाः साधारणा मानवाः कथं तल्लोकोत्तरस्य गूढचरित्रमवगम्यते ? तत्तु सम्यगवगन्तुमशक्यमेव ; परमंशेन साधारणमानवसाध्यातीतमपि तदसीमगुणराशिगूढचरित्रमवगम्यते। "कृष्णस्तु भगवान् स्वय"मिति एतद्देशवास्तव्यानां विश्वासः। कृष्णः स्वयं भगवानासीद्वा नेति नास्माकमालोच्यविषयः। कृष्णो मानवरूपेण इहागतः अत एव स मानव एवासीदिति-बुद्ध्या लोकोत्तरचरित्रस्य तस्य चरित्रालोचनं कर्त्तव्यम् ; यतस्तदसीमगुणयुक्तचरित्रस्य ससीमबुद्ध्यालोचनमन्धस्य नष्टदृष्ट्या ग्रन्थाध्ययनमिव भवितव्यम्। तथापि अत्रैतत् स्मर्त्तव्यं यद् ये ये एतद्देशवासिनो मानवा धर्म्मप्रचारका लोकोपकारिणः पुरुषोत्तमाः सञ्जातास्ते सर्वे एव भगवदंशसम्भूता अवतारा एव लोकैर्गण्यन्ते।

कृष्णचरित्रं तु द्विभागेन विभक्तव्यम्—लीलाविभागस्तस्य शैशवकालीयजीवनवृत्तान्तस्तथा कर्मविभागस्तस्य शैशवान्तकालीयजीवनेतिहासः। श्रीकृष्णचरितस्य लीलाविभागा बहुभिर्बहुविधा वर्णिताः ; केचित् श्रीकृष्णचरित्रस्य सम्यगालोचनं विनैव कविवर्णितान्यालङ्कारिकवचनानि तथा प्रक्षिप्तविषयांश्चावगम्य कृष्णचरित्रं दूषयन्ति ; केचित्तु ग्रन्थसम्मता यावन्तो विषयाः सत्या इति विश्वसन्ति ; अपरे च कृष्णस्य वृन्दावनप्रवासं मिथ्यैव मन्यन्ते ; अन्ये च तस्य ऐतिहासिकसत्यताविषये सन्दिग्धा वर्त्तन्ते—एवंविधा अनेकरुचयो मानवा बहुविधं सिद्धान्तं विरचयन्ति।

अस्मिन् जगति मानवा बहुविधाः सन्ति। कतिपयमात्सर्य्यपरायणव्यक्तयः स्वदोषबाहुल्यान्निजप्रकृतिः सर्वत्रैव वर्त्तमानेति मन्यमानाश्चन्द्रमसि कलङ्कमेव ; सूर्य्यस्य केवलं प्रखरोत्तापमेव ; जलस्य प्लावनशक्तिमेव ; निर्म्मलपुष्पलतादीनां कण्टकित्वमेव हि दोषं

पश्यन्ति। उलूका यथालोकस्योपकारकत्वं नावगच्छन्ति, लोकोत्तर-चरिता ईदृशानां मानवानां तथा प्रतिभान्ति। अत एव तेषां युक्तिर्न परिगणनीया। कृष्णस्य चरित्रमतीव दूषितचरित्रमिति यत्ते वदन्ति, तदप्राप्तयौवनकृष्णस्य विषये कथं प्रयोक्तव्यम् ? यदि कोऽपि अतीव स्वभावसुन्दरो बालः साधारणमानवानां विशेषतः पुत्रवत्सलानां नारीणां तथा सवयसामपि नितान्तप्रेमास्पदं सञ्जायते ; तदा किं स नितान्तदूषणीयचरित्र इति सिद्धान्तः कर्त्तव्यः ?

ये तु कृष्णचरितविषयकसकललेखमालैव सत्येति मन्यन्ते तान् प्रत्येतदेव वक्तव्यं, कृष्णचरित्रवर्णिग्रन्थेभ्यः प्रक्षिप्तभागं वर्जयित्वा आलङ्कारिकभागस्य सारार्थग्रहणेनैव कृष्णचरित्रं सङ्कलयितव्यमिति।

कृष्णस्य वृन्दावनप्रवासो मिथ्येति ये वदन्ति ते यदि पूर्वोक्तरीत्या सारसङ्कलनेन कृष्णचरितं पठेयुः, तदा वृन्दावनप्रवासोक्तिभिः कृष्णस्य परवर्त्तिजीवनैतिहासिकघटनावली न विरुध्यत इति स्पष्टं हि तैर्द्रष्टव्यम्। अत एव कृष्णस्य वृन्दावनप्रवासः समीचीन एव।

ये तु कृष्णस्य ऐतिहासिकसत्यताविषये जातसन्देहास्तेषां मते श्रीकृष्णचरितं कविकपोलकल्पितमेव। पुरावृत्तमवलम्ब्यैव पुराणानि विरचितानि। कृष्णचरित्रन्तु पुराणान्तर्गतं पुरावृत्तमेव। किन्तु यद्यपि आदिमपुराणग्रन्थलेखकानां परवर्त्तिलेखकैः स्वलिखितग्रन्थाः क्वचित् पठिता भविष्यन्तीति शङ्कमानैर्निजनामप्रकाशे आकाङ्क्षा-शून्यैर्वा आदिमपुराणग्रन्थेषु स्वकपोलकल्पिता बहुनूतनविषयाः सन्निवेशिताः, तथापि पुराणग्रन्थेषु सत्यता नास्तीति वक्तुं कथं पार्य्यते ? यस्य चरितवर्णनं विना पुराणस्य पुराणत्वं हि न विद्यते, तस्यानैतिहासिकत्वं कथं प्रमाण्यते ? पुनश्च कल्पनाकूर्च्चिकया काव्यपटे मानवचरितचित्ररञ्जनकौशलाः काव्यजगति वाचालाः कवयोऽपि ऐतिहासिकवार्त्तां विना अवाचाटा मूका एव प्रतीयन्ते। एषां काव्यग्रन्थेष्वपि वर्णितचरित्रो जन ऐतिहासिको भवति।

यदि पाणिन्यादीनामैतिहासिकसत्यताविषये केषामपि सन्देहो न वर्त्तते, तदा कृष्णस्य ऐतिहासिकसत्यताविषये सन्देहस्य कारणं नास्त्येव। पाणिनिव्याकरणसूत्रेण पुरा वासुदेव इति कोऽपि जन आसीदिति प्रमीयते, ततश्च कृष्ण इति कोऽपि जनः पुरा आसीदिति चावगम्यते। अत एव श्रीकृष्णोऽनैतिहासिको जन इति नास्माकं समीचीनं प्रतिभाति। स कृष्ण ऐतिहासिक इति निश्चयः। स तु सार्द्धद्विसहस्रवत्सरात् पूर्वं अजायत इति पण्डितवराणां मतम्। गुणज्ञः स कृष्णः कृष्णोऽपि कामाधिकसुन्दरो मुक्ताधिकनिर्मलः पुष्पाधिक-सकललोकप्रार्थनीयश्चासीत्, अत एव नारीजनसुलभ-पुत्रवात्सल्य-युक्ता वृन्दावनस्थाः सकलगोपसुन्दर्य्योऽपि तमतीव आद्रियन्ते स्मेति न विचित्रम्; पुनरीदृशगुणज्ञस्य धर्म्मार्थे सकलशक्तिनियोजनं मह-नीयचरित्रस्य लक्षणमेव। अधुना पुरा वा लोकोत्तरचरितानां चरित्रा-लोचनेन एतत् हि परिस्फुटं भवति, यत् स कृष्णो लोकोत्तराग्रगण्यः तेषां मध्ये तस्य सूच्चस्थानं वर्त्तते। गभीरतरालोचनेन तस्य जीवन-चरितस्य चिरनूतनगुणविकाशेन तस्य चरित्रम् उज्ज्वलात् उज्ज्वलतरं विकाशं गच्छति। एवंविधैः मानवैः न केवलं तात्कालिकमानवानां, परं तत्परवर्त्तिनामपि, महानुपकारः साधितः। यथा एतादृश-मानवानां पदानुसरणेन किञ्चिदपि महत्त्वं लभ्येत, तथा सर्वैरेव कर्त्तव्यम्। मानवहृदयसरसि प्रीतिपूर्ण-श्रीकृष्णस्मृतिसितपङ्कजानि यादृशानि जायन्ते, अनुगृहीतानामपि मानससरसि शतवर्षमध्ये भवानामपि बहुगुणज्ञानमहिमप्रभावशालिनां नराणां स्मृतिश्वेत-पद्मानि न तादृशानि जायन्ते। मानससरसोऽमलसलिले विकाशित-प्रफुल्लायत-चारुचक्षुःकाल्यकुड्मलानामेषां श्रीकृष्णस्मृतिपुण्डरीकाणां विमलसौरभेण सर्वेषां हृदयानि येनोपायेन मधुररसाप्लुतानि भवेयुः स उपाय एवावलम्बनीय इति।

शिवाजिचरितम्

(पूर्व्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—श्रीकालिदासविद्याविनोदः]

अथ राजसभां समेत्य स प्रथमो लोकहितैषिणां गुरुः।
उपपत्तिमदायतिस्थिरं नृपमूचे वचनं हितं शुभम्॥
स्वसुखं यदि भूप काम्यते तव राजत्वमिदं विड़म्बनम्।
अथ चेज्जगतः सुखैषणा सुरराज्यादिदमेव ते गुरु॥
जनसेवक एव भूपतिः पतिनाम्ना ननु दासतोऽधमः।
अपि दासजनो निजं प्रभुं भजते भूपतिरत्यसंख्यकान्॥
लभते न कदापि विश्रमं सुरमुख्यो ग्रहराज एव यः।
इति बोधयते स भूपतिं न च विश्रामसुखं तवास्ति भोः।
भविता सुतविप्रयोजनं यदि पित्रोरथ जीवतोः क्वचित्।
नृपमेव तदापराधयेत् स्मर रामायणरामशासनम्॥
ननु भारतवासि-सज्जनो नृपतिं देववदेव मन्यते।
अत एव नृपस्य न श्रमो निखिलं स प्रसहेत सर्वथा॥
नृपतिर्यदि धर्म्महानिकृद् अथवा भोग-विलास-तत्परः।
प्रकृतेर्विपदोऽप्युपेक्षते स नृपो राक्षस एव मन्यते॥
जगदीश्वरता निरूपिता ननु दिल्लीश्वर आकवराभिधे।
समदर्शितया प्रजाजने स महागौरवमेतदाप्तवान्॥
धनजीवनरक्षणेऽपि यो भजते बाहुबलं न कुत्रचित्।
निज-जीवनतोऽधिकां प्रियां हरतो दूरमुपैति भीतिमान्॥
हत-भारतवर्षजं विना नहि दृष्टः पुरुषस्त्वयीदृशः।
हृतदारधनस्य दस्युभो रुदितं यस्य बलं हि केवलम्॥

मरणं नियतं स्थितं नृणां समरे वाप्यथ रोगतोऽपि वा ।
समरे विजयोऽथवा मृतिरुभयं स्वर्गसुखाय कल्पते ॥
स्मर रोगमृतौ स्वयातनाः शतशस्ता नरकप्रदायिकाः ।
सहजा सुखकामना नृणामपि सा दुःखनिवृत्तिपूर्विका ॥
मरणं वद कीदृशं शुभं मनुजानां पुरुषार्थसिद्धये ।
स्वत एव भवेत् प्ररोचना तव सैन्यान्यपि शाधि सर्वदा ॥
तव भौतिकदेह एष यः स चिरं कालमहो न तिष्ठति ।
तव कीर्त्तिमयी तनुः शुभा न युगान्तेऽपि विलेष्यते क्वचित् ॥
कति भूपतयोऽत्र भारते निजदेहव्ययतोऽर्जितां यशः ।
तनुमेत्य वसन्ति सन्ततम् अपि प्रातः स्मरणीयतां गताः ॥
मधुसूदन-कृष्ण-वादिनो हर-बम्-बम्-शिववादिनोऽपरे ।
सकला युधि दुर्जया दृढ़ाः सविशेषं मवलागणा इमे ॥
नृपते कृतवेदिनां वरा हरिसैन्याः शिवसैनिका यथा ।
कमलासहिता च कालिका शिवशक्तिः सकला त्वयि स्थिता ॥
निजभोगसुखेन मोहिता जननी-जन्मभुवावुपेक्ष्य ये ।
परपादमुपासते भिया पशवस्ते नरदेहधारिणः ॥
स्व-सनातनधर्मशासनान्नृप रक्ष्यास्तव सप्त म[illegible]
जननी धरणी च गौरिमाः सविशेषं [illegible]तरः ।
तव पूर्वज-राजपुत्रकाः सु[illegible] वसुभिस्तथासुभिः ॥
चिरकीर्त्तिशरीरम[illegible]शोरा अपि वादलादयः ।
ननु भार[illegible]परे युधि हुत्वा क्षणभङ्गुरं वपुः ॥
[illegible]वर्षवासिनो नियतं भोगविहीनमानसाः ।
[illegible]वरकीर्त्तिशरीरधारिणो दिवि दृष्टा अमराः सुखोषिताः ॥
अथ भारतवर्षरक्षणे विधिना प्रेरित एव यत्नवान् ।
स्वयमेव विधास्यते शुभं मम वाक्यं ननु पिष्टपेषणम् ॥
इत-भारतधर्मविप्लवं सुरगोविप्रवधैककारणम् ।
यवने रमणीगणाक्रमं स्वयमुन्मादयति पश्यतां मनः ॥

पुनरुक्ततया न दुष्यति प्रथितोऽस्मत्तवचो हि कुत्रचित् ।
तदियं भवति प्ररोचना ज्वलदग्नाविव वायु-बृंहणम् ॥
हृदि सत्त्वगुणाश्रये तव यदि वैराग्यमुदेति वा सदा ।
विकलो न भवेः कदाचन स्मर रामं प्रति तद् गुरोर्वचः ॥
निज-भोगार्थक-कर्म दुःखदं परमान्त्ये यदि तत् सुखावहम् ।
जगदीश्वर एव सर्वदा हृदयस्थः सकलान्नियोजयेत् ॥
मनुजः खलु पापभाग् भवेत् अहमेतान् स्वयमेव हन्मि चेत् ।
मनुते परमेश्वरेऽर्पयन् नहि पापी भविता शुभाशुभम् ॥
न च शत्रुवधो मया कृतो न च राज्यं न च सर्वसम्पदः ।
त्वमिहेश्वर ! यं निमित्तकं मनुते राज्यमथास्य सम्पदः ॥
इति सत्यमिव धारयन् मनसा योद्धमनाः सदा भव ।
अपि साधय साधयेप्सितं सकलान् नाशय धर्मविप्लवान् ॥
परधर्मविनाशतत्परा यवनाः सर्वश एव शत्रवः ।
न विजापुरभूप एकतो न हि दिल्लीश्वर एककोऽपि ते ॥
उभयं युगपत् समाकुलं यदि चाक्रामति भूरिसैन्यभाक् ।
तदिहैकतरेण सावधिं कुरु सन्धिं जहि तेन चापरम् ॥
प्रथमोदयभाजि भास्करे शशिरेखा दिवि दृश्यते यथा ।
अपरस्त्वयि वर्त्ततां तथा परतः सर्वजयी भविष्यसि ॥
भजते मृदुतां क्वचिन्नृपः समये तीव्रतमो भवत्यसौ ।
निजतेजसि गाढमुद्यते परतेजः सहते न नीतिमान् ॥
धर्मयुद्धमथवा प्रवञ्चनं पात्रभेदकविधिद्वयं पृथक् ।
आर्यशास्त्रमधिकृत्य वर्त्तते पादमर्पय न शास्त्रतो बहिः ॥
धर्मयुद्धमशठे विधीयते वञ्चनञ्च शठ वैरिणि स्मृतम् ।
प्रायशो नहि भवेत् शठेतरा म्लेच्छजातिरवधीयतां सदा ॥
लोहवर्म परिधेहि सर्वदा चारचक्षुरपि सन् स्वचक्षुषा ।
पश्य सर्वविषयं विशेषतो विश्वसिह्यथ निजं न चात्मजम् ॥

देहभोगपरिलुब्धमानसो मानुषो यदि भवेत् प्रलोभितः ।
किं न कर्त्तुमथ शक्नुयात्तदाऽरङ्गजेव इव तातपीड़नम् ॥
राज्यरत्नरमणीरथादिकासक्तिहीनमथ मानसं कुरु ।
ईश्वरार्पणधिया न कर्मणा बध्यसे न युधि पापभागसि ॥
एवमेवमुपदिश्यमालया गीतया भगवता यथार्ज्जुनः ।
बोधितो विजयभागभूद् भुवस्त्वं तथैव विजयी भविष्यसि ॥
त्वत्कृते कृतमिदं शुभास्पदं शास्त्रसम्मतमधर्मनाशनम् ।
दासबोधमधिगत्य चेतसा सर्वकर्म कुरु शान्तिमाप्स्यसि ॥
दीव्यन्तो दिवि ये च कर्मफलदाः स्वर्देवराजादयो
भूदेवा भुवि ये चरन्ति नियतं धर्मं शुभैः कर्मभिः ।
गावो भूचरखेचरा ऋषिगणा यज्ञव्रताचारिणः
सर्वे त्वां शिवभूपते विजयतामित्याशिषा युञ्जते ॥

योगरहस्यम्

[निबन्धकः—साधनसमरप्रणेता]

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्राः ।

अथेति मङ्गलार्थकमव्ययम् । प्रत्यूहप्रतिरोधाय शास्त्रादौ तत्-प्रयोक्तव्यम् । यथोचिताश्रमधर्मानुष्ठाने तत्परस्य पुरुषार्थं सिसाधयिषोः श्रद्धावत एव योगे प्रवेशाधिकारः सिद्धः । योगरहस्यमतिगहनमनधिकारिपतितमरण्यरोदनमिवानर्थक्यमापद्येत । योगो मिलनं स च वक्ष्यमाणद्रष्टृदृश्ययोरेकत्वरूपः । ननु प्रकाशतमसोरिव विरुद्धस्वभावयोर्द्रष्टृदृश्ययोश्चिज्जड़योरेकत्वं कल्पशतेनापि न सम्भाव्यत

इति ; नैवमेतयोः विरुद्धतापाततः प्रतीयमानापि न पारमार्थिकी। तथाहि तमो न प्रकाशविरोधि यत्किञ्चित् किन्तु प्रकाशाल्पत्वमेव, एवं जड़त्वेन प्रतीयमाना चिदेव जड़ाख्यामाप्नोतीत्यनयोर्मिलनं सिन्धु-विन्द्वोरिव सुकरं स्वाभाविकञ्चेति। अत एव न योगाङ्गेषु परिपठितः समाधिर्योग इति। योगस्यानुशासनं योगानुशासनं शेषे षष्ठी। पुरुषार्थसाधनं योगस्तथा तदङ्गानि योगजिज्ञासूनामवश्यज्ञातव्या-न्यन्यानि चात्रानुशिष्यन्त इति प्रतिजानीते।

योगश्चित्तवृत्ति-निरोधः ॥२॥

प्रतिज्ञातमादौ ताटस्थ्येनावतारयति योग इति। यतश्चित्तस्य वृत्तीनां निरोधः स योग इत्यर्थः। वृत्तिनिरोधस्य चित्तपरिणाम-रूपत्वाच्च योगत्वम्। तत्र तु योगशब्दप्रयोगो मन्त्रयोगादिवदौप-चारिकः। युज्यत एकत्वमापद्यत इति योगो नित्यसिद्ध एकात्म-प्रत्ययरूपः। स चाविद्याजन्यद्रष्टृदृश्यादिरूपभेदप्रत्ययावसानकरः, अद्वयबोधानन्दस्वरूप इति परत्र विशद्यते। ततश्च योगोदयेऽ-विद्याया निवृत्तौ तत्कार्य्याणां चित्तवृत्तीनां सुतरां निरोधः। बाधितानुवृत्तिदर्शनाज्जीवन्मुक्तस्य नैकान्ततः, कैवल्यं गतस्य तु पुनरुत्थानासम्भवादैकान्तेनैव निरोधः।

न च विनापि योगमेकात्मप्रत्ययरूपः प्रत्याहारादिप्रक्रियाविशेषे-णापि वृत्तिनिरोधः सम्भवतीति वाच्यं, तत्राभावप्रत्ययालम्बनाऽज्ञान-प्रत्ययालम्बना वा वृत्तिर्वर्त्तत एवेत्यन्वयव्यतिरेकतोऽस्य तटस्थता सिद्धा।

———

गुरुशिष्यसंवादः

· (पूर्वतोऽनुवृत्तः)

[निबन्धकः—श्रीशरत्कमलन्यायस्मृतितीर्थः]

गर्भाधानसंस्कारतत्त्वम्

प्रथमशिष्यः । गर्भाधानसंस्कारस्य लक्षणमुपयोगित्वं तत्र च विहि
वारतिथिनक्षत्रलग्नादीन्यवगतानि सर्वाणि ; षोड़
ऋतुयोगादि-कालनिरूपणम् शात्रय ऋतुस्तादृशसमय एव गर्भग्रहणयोग्य इ
प्यवगतम् । सम्प्रति कियति वयसि नारी
तादृशस्य ऋतोः प्रवृत्तिनिवृत्तिश्च स्यातामित्यवगन्तुमिच्छाम

गुरुः । श्रीमतां जिज्ञासितव्यो विषयो व्याख्यात आयुर्वेदशास्त्रे
यथा—

"द्वादशाद् वत्सराटूर्द्धमापञ्चाशत् समाः स्त्रियः ।
मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं स्रवेत् ॥"

"द्वादशा"दिति ऋतोः प्रवृत्तिसमयः, "आपञ्चाश"दिति नि
समयः कथितः । एतत्तु प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं तादृशसम
पूर्वपरकालयोरपि तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात् । अत एव

"दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्द्धं रजस्वला ।"

इत्यादि स्मृतिरुपपद्यते । "प्रकृत्यैव" इत्यनेन भगवदिच्छ
स्त्रीणां तादृशसमये रजोयोगवियोगौ स्वाभाविकावित्यव
व्यम् ; नहि स्वभावः केनाऽपि पर्य्यनुयोक्तुं शक्यः । तदेतत्
वर्णितं कविना—

"उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानी"ति
ततश्च यौवनोपचयाऽपचयकालनियमेन रजःप्रवृत्तिनि

कालोऽवगन्तव्य इति फलितम् ; स एव कालः प्रायिकाभिप्रायेण पूर्वोक्तवचनेन प्रकाशित इति बोध्यम् ।

द्वितीय-शिष्यः । शुक्रशोणितसंयोगादावर्त्तते गर्भ इति व्युत्पादितं गुरुपादेन । स गर्भो यत्र शेते वर्द्धते च प्रसङ्गतस्तस्य गर्भाशयस्य स्वरूपमवगन्तुमिच्छामः ।

गुरुः । श्रूयताम्—गर्भाशयस्य स्वरूपमेतद् व्युत्पादितमायुर्वेदशास्त्रेण, यथा—

गर्भाशयस्वरूपकथनम् ।

"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥
यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः ।
तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥"

अयमर्थः—शङ्खनाभिवत् स्त्रीयोनेरप्यावर्त्तत्रयं वर्त्तते, तत्र तृतीये खलु आवर्त्ते प्रतिष्ठिता गर्भशय्या "यत्र गर्भः शेते"—इति व्युत्पत्त्या तत्स्थानस्य "गर्भाशयः" (१) "गर्भशय्या" (२) इति वा नाम प्रसिद्धम् । तस्या गर्भशय्यामुखं रोहितमत्स्यस्येव भवति । तथाहि यथा रोहितमत्स्यस्य स्थितिर्जले भवति, तथा पित्ताशयपक्वाशयमध्ये गर्भशय्यायाः स्थितिर्भवति ; रूपमपि तस्यैव भवति—यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं स्वल्पमाशयस्तु महान् तद्वदित्यर्थः ॥

तृतीयशिष्यः । गर्भाशयस्वरूपमवगतम् । सम्प्रति गर्भावतरणप्रकारः श्रोतव्यः ।

गुरुः । श्रीमतां श्रवणीयो विषयो व्याख्यात आयुर्वेदेन, यथा—

गर्भावतरणप्रकारकथनम् ।

"कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते ॥
ऋतौ स्त्रीपुंसयोर्योगे मकरध्वजवेगतः ।
मेढ्रयोन्यभिसङ्घर्षाच्छरीरोष्माऽनिलाऽऽहतः ॥

पुंसः सर्वशरीरस्थं रेतो द्रावयतेऽथ तत् ।
वायुर्मेहनमार्गेण पातयत्यङ्गना-भगे ॥
तत् संस्रुत्य व्यात्तमुखं याति गर्भाशयं प्रति ।
तत्र शुक्रवदायातेनार्त्तवेन युतं भवेत् ॥"

अयमर्थः—कामवशात् दम्पत्योः सति सम्प्रयोगे नार्य्याः शुद्धशोणित-शुक्रजो गर्भो जायते, यथाकाले जातः स "बाल"—इत्युच्यते । अत्र मिथुनसंयोग इति दृष्टकारणमुक्तम् । सत्यपि मिथुन-संयोगे गर्भानुत्पत्तिदर्शनात् दम्पत्योः सन्तानोत्पत्त्यनुकूल-मदृष्टमीश्वरेच्छादिकारणमप्यदृष्टमवगन्तव्यम् ।

शुक्रशोणितयोः शुद्धत्वविशेषणेन शुक्रशोणिताभ्यामशुद्धाभ्यां गर्भानुत्पत्तिर्बोध्या, तयोश्च शुद्धाशुद्धत्वे नियमाऽनियमाभ्या-माहारविहारयोः प्रत्यक्षत एवोपलभ्येते । अपि च दुष्टरोगादि-नापि भवति शुक्रशोणितयोरशुद्धिः, तादृशरोगः खलु यथेच्छा-चरणात् प्रायशः परिलक्ष्यते । ततश्च शुभसन्ततिकामिना सर्वमेतद् विमृषता गर्भाधानं कर्त्तव्यमिति मन्तव्यम् ।

"ऋतौ"—इत्यनेन अनृतौ गर्भानुत्पत्तिरिति तादृशसमये गर्भाधानं निषिद्धम्, ततश्चैतत् स्मृतम्—"पर्ववर्जमृतौ व्रजेत्" ।

सम्प्रयोगेन मिलितशुक्रशोणिताभ्यां गर्भोत्पत्तिप्रकारं वर्ण-यति—"मेढ्रे"ति तथा च—दम्पत्योस्तादृशसम्प्रयोगक्रियया पुंसः शारीरोऽग्निरनिलेन शारीरेणाहतः सन् सर्वशरीरस्थं निसर्गकठिनमस्तृतधातुं घृतमिव लौकिकाग्निर्द्रवरूपतामापा-दयति, ततो द्रवरूपतामापन्नः स धातुस्तादृशेन वायुना चालितः स्त्री-योनौ निपतन् वायुनैव विवृतमुखं गर्भाशयं नीत-स्तत्वेन स्त्रिय आर्त्तवेन (रजोरक्तेन) मिलितो गर्भोत्पत्ति-मारभत इत्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षं क्षीरस्थं नवनीतं यथा मन्थन-दण्डेनाहतं तरलाकारमापन्नमुद्धृतं परिलक्ष्यते, तथा दम्पत्योः

सम्प्रयोगक्रिययाऽप्रत्यक्षः सर्वशरीरस्थः स्वभावकठिनः पुंसोऽमृत-धातुस्तादृशजाताग्निभ्यामुत्थाप्यमानस्तरलतामापन्नः परिदृश्यत इति शारीरतत्त्वविदां सिद्धान्तो वेदितव्यः।

प्रथमशिष्यः। यदुक्तं गुरुपादेन सर्वमेव विदितं तत्। पूर्वोक्तदिशा गर्भाशयगत आर्त्तवमिलितोऽमृतधातुः प्रथमादिमासभेदेन यथा शिरःपाण्यादिमज्जीवरूपतामाप्नोति साम्प्रतं तथा व्याख्यायताम्।

गुरुः। व्याख्यात एव श्रीमतां जिज्ञास्यो विषयः श्रुत्या, यथा—"ऋतुकाले सम्प्रयोगादेकरात्रोषितं कललं भवति। सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं भवति। अर्द्धमासाभ्यन्तरेण पिण्डो भवति। मासाभ्यन्तरेण कठिनो भवति। मासद्वयेन शिरः सम्पद्यते। मासत्रयेण पादप्रदेशो भवति। अथ चतुर्थे मासि गुल्फजठरकटिप्रदेशा भवन्ति। पञ्चमे मासि पृष्ठवंशो भवति। षष्ठे मासि मुखनासिकाऽक्षि-श्रोत्राणि भवन्ति। सप्तमे मासि जीवेन संयुक्तो भवति। अष्टमे मासि सर्वलक्षणसम्पूर्णो भवति"—इत्यादि। (कृष्णयजुर्वेदीयगर्भोपनिषदश्चतुर्थमन्त्रस्य प्रथमभागः) मिलित-शुक्रशोणितस्य जरायुयन्त्रस्य अवस्थाविशेष एव कलल इति नाम्ना व्यपदिश्यते; तथाचाऽमरः—"गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्वञ्च कललोऽस्त्रियाम्" इति श्रुतिनिगदव्याख्यातमन्यत्। नवमो मासो दशमश्च प्रसवकालो व्याख्यातो महर्षियाज्ञवल्क्येन, तथाचोक्तं तेन—

गर्भस्य शरीरिरूपतावर्णनम्।

गर्भप्रसवकालवर्णनम्।

"नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः।
निःसार्य्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः॥"

नवमदशममासौ प्रायिकाभिप्रायेणोक्ताविव्यवधातव्यं, तत्पूर्वपरकालेऽपि प्रसवदर्शनात्। लोकप्रसव-रीतिमनुसृत्यैतदुक्तमिति बोध्यम्, अत एव व्यासशुकादीनामलौकिकानां पुराण

शास्त्रवर्णितस्तादृशः प्रसवोऽलौकिक उपपद्यते। एतत् सुव्यक्त-माह आयुर्वेदः ; यथा—

"नवमे दशमे मासि नारी बालं प्रसूयते।
एकादशे द्वादशे वा, ततोऽन्यत्र विकारतः॥"

अत्रेदमवधातव्यम्—गर्भस्य शरीरि-रूपताप्राप्तौ पूर्वोक्तगर्भोपनिषत्कथितप्रकाराद्दृश्यते किञ्चित् पार्थक्यमायुर्वेदे। तथा-चाह आयुर्वेदो, यथा—

गर्भस्य शरीरिरूपता-प्राप्तौ आयुर्वेदमतम्।

गर्भाशये निपतितं यादृक् शुक्रं तथार्त्तवम्।
तादृगेव द्रवीभूतं प्रथमे मासि तिष्ठति॥ १
मरुत्पित्तकफैस्तत्स्थैः पच्यमानो द्वितीयके।
कललस्थमहाभूत-समुदायो घनो भवेत्॥ २
तृतीये मासि शिरसो हस्तयोः पादयोस्तथा।
पिण्डिकाः पञ्च सिध्यन्ति सूक्ष्माङ्गावयवास्तनोः॥ ३
सर्वाण्यङ्गान्युपाङ्गानि चतुर्थे स्युः स्फुटानि हि।
हृदयव्यक्तभावेन व्यज्यते चेतनापि च॥ ४
…　　…　　…　　…
तस्माच्चतुर्थे गर्भस्तु नानावस्तूनि वाञ्छति।
ततो द्विहृदया यत् स्यान्नारी दौहृदिनी मता॥ ५
…　　…　　…　　…
पञ्चमे मानसं षष्ठे बुद्धिश्चाति प्रबुध्यते।
सर्वाण्यङ्गान्युपाङ्गानि भृशं व्यक्तानि सप्तमे॥
ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात्।
तेन तौ म्लानमुदितौ स्यातां, जातो न जीवति॥
न जीवत्यष्टमे जातस्तत्रौजो न स्थिरं यतः॥
नवमे दशमे मासि नारी बालं प्रसूयते।
एकादशे द्वादशे वा, ततोऽन्यत्र विकारतः॥"

प्रथमशिष्यः । उक्तेनायुर्वेदशास्त्रेण गर्भोपनिषच्छास्त्रस्य यत् पार्थक्यं, तत्रभवता तद् व्याख्यातव्यमिदानीमस्माभिः श्रोतव्यम् ।

गुरुः । सुष्ठूक्तम् । व्याख्यायते श्रूयताम् । गर्भोपनिषदि—"मासाभ्यन्तरेण कठिनो भवति"—इत्युक्तम्, अत्र तु—"तादृगेव द्रवीभूतं प्रथमे मासि तिष्ठति"—इति कथितम् । गर्भोपनिषन्मते "मासद्वयेन शिरः सम्पद्यते", आयुर्वेदमते द्वितीयमासि—"कललस्थमहाभूत-समुदायो घनो भवे"दिति भेदः । तृतीय-चतुर्थमासयोः गर्भावस्था ग्रन्थद्वयेन प्राय एकविधैव वर्णिता । आयुर्वेदमते चतुर्थे मासि गर्भस्य चैतन्यमभिव्यज्यते, गर्भोपनिषन्मते तु—"सप्तमे मासि जीवेन संयुक्तो भवती"ति भेदः । पञ्चमे पृष्ठवंशः, षष्ठे मुखनासिकाऽक्षिश्रोत्राणीत्युपनिषन्मतं, आयुर्वेदमते तु पञ्चमे मनः, षष्ठे बुद्धिप्रबोध इति पार्थक्यम् । सप्तमे मासि गर्भस्य चैतन्यसञ्चार इत्युपनिषन्मतम्, आयुर्वेदमतन्तु "तत्र सर्वेषामङ्गानाञ्च भृशं व्यक्तते"ति भेदः । सर्वमन्यदेकरूपमिति विचार्य्य बुध्यताम् ।

आयुर्वेदोपनिषद्वर्णनयोः पार्थक्यविक्तिः ।

द्वितीयशिष्यः । स्यादेतत् । गर्भस्य पुंस्त्रीनपुंसकरूपताप्राप्तौ कारणमिदानीं श्रोतव्यम् ।

गुरुः । श्रूयताम् । तथाचात्र गर्भोपनिषन्मन्त्रः—

"पितू रेतोऽतिरेकात् पुरुषो मातू रेतोऽतिरेकात् स्त्री, उभयोर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसको भवति ।"

गर्भस्य पुंरूपादिप्राप्तौ कारणकथनम् ।

एतदेव सुस्पष्टं व्याख्यातमायुर्वेदेन यथा—

"आधिक्ये रेतसः पुत्रः कन्या स्यादार्त्तवेऽधिके ।
नपुंसकस्तयोः साम्ये यथेच्छा पारमेश्वरी ॥"

"यथेच्छा पारमेश्वरी"—इत्यनेन गर्भस्य तत्तद्रूपादिप्राप्तौ परमेश्वरेच्छैव बलवत्कारणं बोध्यम् । ततश्च रेतश्

आधिक्येऽपि कन्या, आर्त्तवस्य आधिक्येऽपि पुत्रस्तथा उभयोर्वीजतुल्यत्वेऽपि पुत्रो वा कन्या वा भवितुमर्हति, यदि स्यादीश्वरेच्छा तदनुकूलेति फलितमवगन्तव्यम्। एवञ्च रेतआदीनामाधिक्यादिवशाद् गर्भस्य पुंस्त्रीनपुंसकरूपताप्राप्तिरिति दृष्टं कारणं बोध्यम्। बलवददृष्टं कारणन्तु तत्र परमेश्वरेच्छा दम्पत्योस्तथा गर्भस्थजीवस्य तथाभूतमदृष्टमिति ध्येयम्। ततश्चाऽत्र पित्रादिनाऽदृष्टं यथा तदनुकूलं स्यात् तथा प्रवर्त्तितव्यम्। अत एव गर्भाधानसंस्कारस्याऽङ्गत्वेन वृद्धिश्राद्धहोमादीनां कीर्त्तनं शास्त्रकृद्भिः सुष्ठूपपद्यते।

वकदूतम्

[निबन्धकः— महामहोपाध्यायः ৺अजितनाथन्यायरत्नः]

संख्यातीतैर्जलचरगणैः सेविते पुण्यशालि-
ग्रामोपान्ते क्वचन सरसि द्रौपदीव द्वितीया।
प्रायः पत्युश्चिरविरहतो दुःखिनी क्षीणकान्ति-
रास्ते साध्वी किल रसमयी पद्मिनी नाम काचित्॥

शीते चास्तं गतवति नभोमण्डले निर्मलेऽस्मिन्
मन्दं मन्दं वहति कुसुमामोदयुग्-गन्धवाहे।
चिन्तामग्ना सुरभिसमये सैकदा क्रौञ्चमेकं
दृष्ट्वा हृष्टा मधुरवचनैः स्वागतं व्याजहार॥

त्वं जानीहि प्रियमधुकरी जीवनं मे द्वितीयं
मद्दौर्भाग्यात् चिरपरिचितं देशमेतं जहौ सः।
सम्प्रत्यास्ते कलसज-मुनेः कुत्रचिद् दिग्विभागे
एतच्चित्रं दश दिश इमास्तन्मयं लोकयामि॥

वक्रः पन्था द्रुतजिगमिषोर्यद्यपि स्यात् तथापि
गन्तव्यं ते द्विजवर ! पथा धर्मदाया नगर्य्याः ।
चित्रं चित्रं कति कति नवं वस्तुजातं विलोक्य
साफल्यं ते कुरु खगपते ! नेत्रयोर्जन्मनश्च ॥

क्रमशः ।

संस्कृतपत्रिकेतिहासः

बहूनि नाम व्यतीतानि हायनानि गीर्वाणगिरा सामयिकपत्र-प्रचारस्यादिमप्रयत्नात् । न चाद्यपर्य्यन्तं भारतभूखण्डस्य तेषु तेषु प्रदेशेषु प्रकाशं नीतानां संस्कृतसामयिकपत्राणाम् अल्पीयसी संख्या। पत्रप्रचारकाणां सौभाग्यविशेषस्याक्षीणतया तेषु पत्रेषु कानिचनाद्य-त्वेऽपि प्रचरन्त्येवोपलभ्यन्ते । परं भूयांस्येव कालमाहात्म्याद् वा साधारणानामनुरागशैथिल्याद् वा बह्वोः कालाद् विलोपमुपगतानि केवलं प्राचीनैः कैश्चिद् नामतः स्मर्य्यमाणानि स्वीयं कादाचित्-कास्तित्वं प्रमापयन्ति । अचिरेणैव च कालेन तानि नाममात्रशेषता-मप्यनधिगच्छन्ति विस्मृतिपथमेवालङ्करिष्यन्तीत्यत्र न संशयो लेशतो-ऽपि वरीवर्त्ति । पाण्डित्यभूयिष्ठानि वा साधारणदुर्बोधानि वा भवन्तु नामैतानि पत्राणि संस्कृतप्रोज्जीवनकृतमानसानां मनीषि-महत्तमानाम् अनल्पप्रयत्नपरम्पराया निदर्शनभूतानीमानि नूनमेव भारतेतिहासालोचननिपुणानां परमप्रेमनिदानानि भवेयुः । भारतीय-सामयिकपत्रेतिवृत्ते च साधारणासुबोधानामपि संस्कृतपत्राणा-मस्त्येवोपयोगः सुमहान् । आङ्गलराज्याधिकारकाले च भारतेषु संस्कृतालोचनप्रसङ्गे नवीनोऽयं संस्कृतपत्रप्रचारप्रयत्नो विशेषेण समु-देति सुधियां मानसपटेषु ।

परं नितरामत्र दुःखाकरमेतदेव नो यत् आस्तां नामेतःपर्य्यन्तं प्रकाशं गमितानां भूयसां पत्राणां सम्यग् विवरणम् संस्कृतपत्रस्यादिमप्रचारकालो वा प्राचीनतमसंस्कृतपत्राभिधानं वा न ज्ञायते प्रायेण सर्वैः। न च सम्भाव्यते एतादृशं ज्ञानमृते संस्कृतपत्रेतिहासस्य कस्यचित् प्रकाशनात्।

एवञ्च भूयांसमेवाभिलक्ष्योपयोगं प्रस्तूयते संस्कृतपत्रेतिहासः कश्चित्। न चास्य सम्यक् सम्पादनम् एकेन सुकरं सम्भविता। नैकः सर्वमर्हति ज्ञातुम्। बहूनामुपलब्धे साहायके ईदृशेतिहासप्रणयनं सम्यक् भ्रमपरिशून्यञ्चार्हति भवितुम्। एतदर्थञ्च वयं सर्वानेव संस्कृतसाहित्यपरिषत्सदस्यानेतत्पत्रिकावाचकान् परिषदनुग्राहकांश्च साञ्जलिबन्धमभ्यर्थयामो यथा, ते यथावसरं सत्वरमेव स्वविदितसंस्कृतपत्राणां विवरणानि सानुकम्पं प्रेषयन्तु परिषत्कार्य्यालये ; येन सर्वाणि तानि विवरणान्येकीकृत्य परमोपयोगि संस्कृतपत्रेतिहासनिर्म्माणं सम्भाव्यते। आशास्महे नात्र वयं हताशा भवेम। अधोनिर्दिष्टेषु विषयेषु विशेषविवरणमपेक्ष्यतेऽस्माभिः।

१। प्राचीनतमसंस्कृतपत्रिका नाम—सम्पादक-नाम—प्रकाशस्थान—प्रकाशकालादिकम्।

२। अन्येषां पत्रिकाविशेषाणां विशेषतोऽप्रचरद्रूपाणां नाम—प्रकाशस्थान—प्रकाशकाल—स्थितिकालादिकम्।

न चैतद् वक्तव्यमुक्तमप्रासङ्गिकं भवेद् यत् प्रस्तुते इतिहासे सहायकानां सर्वेषामेव नाम सन्निवेशितं स्यादिति।

विनीतनिवेदकः

श्रीचिन्ताहरणकाव्यतीर्थः एम्-ए

सहसम्पादकः—संस्कृतसाहित्यपरिषदः।

भक्तोच्छ्वासः

[निबन्धकः—श्रीपञ्चाननतर्कवागीशः]

सृक्कासारपतत्प्रतप्तरुधिरैर्धारास्रसंपातितैः
कीर्त्ति-श्रीयुत-देवरोधि-बलवद्-देवारिमुण्डावलेः ।
युद्धव्यापृतदुर्मुखी रणमुखे रक्ताचिखेलन्मुखी
सा श्यामा परमा भवार्त्तिशमना पायात् सदापायतः ॥

दंष्ट्रा-भीषणलोचनत्रयवता दण्डं जटां बिभ्रता
खट्टाङ्गं शशिनः कलाञ्च शिशुना कालेन धूम्रेण च ।
वक्षोत्च्छिन्नसुदृश्यजानुतनुना कान्तेन शान्तेन च
प्रेताकारहरोपरिस्थितवता रक्ताचि-वासोभृता ॥

सानन्दं विपरीतरीतिरतिका हन्तीव विश्वं खनै-
र्विद्याद्या बहुभिर्हिताथिमनुजैर्जप्त्वा मनुं पूजिता ।
कान्तारे वरमन्दिरे सुतिमिरे घोरे श्मशाने वने
सा श्यामा परमा भवार्त्तिशमना पायात् सदापायतः ॥

विध्वस्तासुरराजि-राजित-शिरःश्रेणीकबन्धैर्वृते
रक्तौघे द्रुतसन्तरद्रुतपिवत्क्रोष्टुस्वनान् भीषणान् ।
श्रुत्वा हास्यपरायणा त्रिनयना रक्ताच्च-रक्तानना
सा श्यामा परमा भवार्त्तिशमना पायात् सदापायतः ॥

यज्ज्ञानं स्मृतिरूपतामपि गतं गेहे वने निर्ज्जने
प्रेताङ्गज्वलितेन्धनैः परिगते घोरे श्मशाने निशि ।
चित्तं भीतियुतं करोति सततं प्रेतैर्वृता तादृशैः
सा श्यामा परमा भवार्त्तिशमना पायात् सदापायतः ॥

यद्भूषा भयदा शरीरनिचयः कोशोच्चयो भीषणो
यत्पूजा विहिता प्रचण्डरजनी चाण्डालदेहे सता ।
दोषैर्दूषितकाल आत्मनिधने घोरासने साध्यते
सा श्यामा परमा भवार्त्तिशमना पायात् सदापायतः ॥

संस्कृतसाहित्यपरिषत्कृत्यविवरणम् *

(१९१६ खृष्टीयाब्दतः—१९२७ खृष्टाब्दं यावत्)

[अनुवादकः—श्रीविष्णुपदभट्टाचार्य्यः वि-ए]

प्रायेण सभ्यानां द्विशतीं समादाय षोड़शाधिकोनविंश-खृष्टाब्दे प्रतिष्ठितेयमासीत् संस्कृतसाहित्यपरिषत्। प्रथमे वर्षे द्वात्रिंशदधिक-द्विशतमुद्रारूपस्तावदायः परिषदि जात इति तदीयप्रथमहायनीय-कार्य्यविवरणपत्रतोऽवगम्यते। अनाड़म्बरोपक्रमां सकललोकहित-साधिनीं शनैः शनैः सुतरामुन्नतिमधिगच्छन्तीमिमाम् अधुना भार-तीयाः वैदेशिकाश्च सममेव समादर-सरसेन चेतसा मुग्धदृशः पश्यन्ति। परिषत्कार्य्यप्रीतैर्माननीयैर्वङ्गशासकैः (Bengal Government) अभ्युदयार्थमस्याः आब्दिकवृत्तिव्यवस्था कृता। कलिकातानागरिक-सभया (Calcutta Corporation) चतुष्पाठीपरिचालन-पुस्तक-संग्रहप्रभृत्यर्थं सांवत्सरिकवृत्तिर्दीयते। विभिन्नप्रादेशिकशासकाधीन-शिक्षाविभागाः (Education departments of different Provincial Governments) मान्यार्हा देशीयभूपतयश्च (Native Princes) परिषदं दानादिभिः प्रतिदिनं परिवर्द्धयन्ति। सार्द्धैकसहस्र-संख्यकसभ्यशोभितेयमिदानीं संस्कृतसाहित्यपरिषत्, पञ्चशताधिक-द्वादशसहस्रमुद्रास्तास्याः साम्प्रतिको वार्षिक आयः। सन्ति परिषत्-कार्य्याणां विभिन्नविभागाः, ते यथा :—

१। पुस्तकालय-विभागः तत्र—(क) मुद्रितपुस्तकानि ; (ख) हस्त-लिखितपुस्तकानि च।

* परिषदोऽन्यतमेन सहसम्पादकेन श्रीमता चिन्ताहरणचक्रवर्त्तिना एम्-ए महोदयेन लिखितादाङ्गलभाषानिवद्धविवरणादिदमनूदितमेतत्।

२। पुस्तकप्रकाशनविभागः।

३। मासिकपत्रिकाविभागः।

४। चतुष्पाठीविभागः।

५। संस्कृतरूपकाभिनयविभागः।

पुस्तकालयः

(क) मुद्रितपुस्तकानि—संस्कृतमूलग्रन्थबहुलत्रिसहस्र-संख्यकपुस्तकैः समलङ्कृतोऽयं परिषत्पुस्तकालयः। वर्त्तन्ते चास्मिन् भारतीयविभिन्नप्रादेशिकभाषाविरचितपुस्तकानि। मन्ये नास्ति वङ्गेष्वीदृक् संस्कृतपुस्तकभूयिष्ठः पुस्तकालय इति कृत्वा विद्वज्जनैरय-मभिनन्द्यते। देशीय-विदेशीयपुस्तकक्रयणेन वर्षे वर्षे विवर्द्धतेऽस्य शरीरम्। कलिकातानागरिकसभया (Calcutta Corporation) पुस्तकक्रयणार्थमाब्दिकसाहाय्यं प्रदीयते।

(ख) हस्तलिखितपुस्तकानि—परिषत्पुस्तकालये संस्कृत-भाषामयाणां वङ्गभाषात्मकानाञ्च हस्तलिखितपुस्तकानां प्रकृष्ट-संग्रहो विद्यते। तेषां ग्रन्थानां केचित् न केवलं दुर्लभाः परं त्वन्यत्रा-विज्ञाताश्च। परिषदः अन्यतमसहसम्पादकैः एम्-ए, काव्यतीर्थोपाधिकैः श्रीमच्चिन्ताहरणचक्रवर्त्तिमहोदयैः षड्विंशाधिकोनविंशखृष्टाब्दं यावत् संगृहीतानां हस्तलिखितपुस्तकानां विबुधोचितसंक्षिप्तपरि-चयो भारतीयैतिहासिक-त्रैमासिकपत्रे (द्वितीयसंख्यायाम्) (Indian Historical Quarterly Vol. II pp. 866—9.) प्रकाशितः। तेनैव च वङ्गीयसाहित्यपरिषत्पत्रिकायां (३४श खण्डे) संस्कृत-साहित्यपरिषत्पुस्तकालयस्थितानां हस्तलिखितवङ्गभाषाविरचित-पुस्तकानामपि संक्षिप्तपरिचयो दत्तः। प्रयत्नस्तेषां प्रकटयति परिषदः

संग्रहगौरवम्। हस्तलिखितपुस्तकानां सुविस्तृतविवरणम् अचिरेण प्रकाशयिष्यते।

कयैः सहृदयकृतोपहारैश्च हस्तलिखितपुस्तकानामागमो जातः। अधो महात्मनाम् अमीषां हस्तलिखितपुस्तकदातॄणां नामानि संकीर्त्यन्ते।

१। शोभावाजारवास्तव्यपरलोकगत-महाराज-कमलकृष्णदेव-वाहादुरसंगृहीतहस्तलिखितग्रन्थाः कुमार-श्रीप्रफुल्लकुमारदेववाहादुरमहोदयैः सदयमुपहृताः

२। स्वर्गतभूकैलासनिवासि-महाराज-जयनारायणघोषाल-संगृहीत-हस्तलिखितपुस्तकानि श्रीमद्भिः सत्यधेनुघोषाल वार एट्-ल महोदयैरुपहृतानि।

३। वङ्गवैष्णवग्रन्थबहुलाः स्ववंशज-संगृहीतहस्तलिखितग्रन्थाः श्रीमद्भिः कृष्णचन्द्रवसु-महोदयैः समुपहृताः।

४। परलोकगतैः पण्डितप्रकाण्डैः सतीशचन्द्रसिद्धान्तभूषण-पादैः स्वसंगृहीतहस्तलिखितग्रन्थाः प्रदत्ताः।

५। श्रीमद्रामपदचट्टोपाध्याय एम्-ए, महोदय-प्रदत्तेषु पुस्तकेषु कानिचिदद्याप्यविज्ञातानि वङ्गहस्तलिखितपुस्तकानि विद्यन्ते।*

शास्त्रसम्मतविद्यार्ज्जनविश्रुतविविधस्थानेभ्यो हस्तलिखितपुस्तकसंग्रहो जातः। स्थाननामानि यथा :—वांशवेरिया, इलसावा च—हुगलीजिलायाम्। मेमारि—वर्द्धमानजिलायाम्। ब्राह्मणगञ्ज—यशोहरजिलायाम्। सातक्षीरा—खुलनाजिलायाम्। धानुका, कोटालिपाड़श्च—फरिदपुरजिलायाम्।

पुस्तकप्रकाशनम्

सत्यपि विरलाप्रकाशितपुस्तकप्रकाशनोद्देश्येऽर्थाभावादेकविंशत्यधिकोनविंशखृष्टाब्दं यावत् प्रकाशनकार्य्यं किमपि न जातम्।

* इदानीमेव रङ्गपुराख्यस्थानादासादितानि कानिचनामूल्यानि हस्तलिखितपुस्तकानि।

द्वाविंशत्यधिकोनविंशखृष्टाब्दे परिषत्पुस्तकावल्याः प्रथमसंख्या प्रकाशिता, ततः प्रभृति सुचारुरूपेण प्रकाशनकार्य्यं प्रचलति। अद्य यावदष्टादशसंख्यकानि पुस्तकानि प्रकाशितानि। एम्-ए, काव्यतीर्थोपाधिकैः श्रीमद्भिश्चिन्ताहरणचक्रवर्त्तिभिः परिषत्प्रकाशितपुस्तकानां संक्षिप्तपरिचयो भारतीयैतिहासिकत्रैमासिकपत्रे (प्रथमसंख्यायाम्) (Indian Historical Quarterly Vol. I P. 781—3.) प्रकाशितः। परिषत्प्रकाशितपुस्तकानि बहुमन्यन्ते भारतीया इउरोपीयाश्च पण्डिताः। भूयसी प्रशंसा च कृता परिषद्ग्रन्थावलीनां विभिन्नासु पत्रिकासु।

वङ्गशासक-(Bengal Government) दत्तवृत्तिद्वारेण साधारणदानेन च प्रकाशनव्ययनिर्व्वाहो भवति। प्रकाशनमनुकूलयितुं यैर्यैश्च महात्मभिरर्थदानादिकं कृतम्, अधस्तात् तेषां नामान्युल्लिख्यन्ते।

१। श्रीयुक्त-श्यामसुन्दरघोषः।
२। श्रीयुक्त-ज्योतिर्म्मयसेनः।
३। माननीय-प्राड्विवाकः श्रीमन्मथनाथमुखोपाध्यायः एम्-ए, विएल।
४। श्रीयुक्त शरदिन्दुविश्वासः वि-ए।
५। डाक्तार-श्रीविमलाचरणलाहा एम्-ए, वि-एल्, पि-एइच्-डि।
६। श्रीयुक्त यतीन्द्रनाथवसुः एम्-ए, वि-एल्।

मासिकपत्रिका

सप्तदशाधिकोनविंशखृष्टाब्दं यावत् संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिका यथाक्रमं प्रचलति। केवलमियमेव सर्वजनप्रिया संस्कृतपत्रिका नियतक्रमेण प्रकाशिता भवति, प्रसारोऽप्यस्या विद्यते निखिल-

भारते। संस्कृतभाषया आर्य्याणां प्रयोजनान्तरं तिष्ठतु वा नवा, धर्म्मकार्य्यार्थं तु तेषां संस्कृतज्ञानम् अवश्यप्रयोजनीयमिति कृत्वा संस्कृतभाषाप्रचारकासियं परिषत्पत्रिका। बहुमन्यते चेयं पत्रिका विद्वद्भिः, ग्राहकाश्चास्याः पत्रिकाया भारतस्य विभिन्नप्रदेशीयाश्छात्राः विद्वांसश्चापरे च। कोचिन-महीशूरशासकाभ्यां (Cochin and Mysore Governments) तथाच मध्यप्रदेशस्य शिक्षाविभागाध्यक्षैः (The Director of Public Instruction, Central Province) उच्चविद्यालयानां संस्कृतपुस्तकालयानाञ्च व्यवहारार्थम् इयं पत्रिकानुमोदिता। केचन स्थानीयशासकाः (Local Governments) आसाम-संस्कृतसम्मेलनञ्च (Assam Sanskrit Association) विद्यालयादिषु वितरणार्थं ग्राहकपदमध्यासतेऽस्याः पत्रिकायाः।

चतुष्पाठी

छात्राणां संस्कृताध्ययनायास्त्यवैतनिकी चतुष्पाठी। अस्य आचार्य्यपदं माननीयैः पण्डितप्रवरैः श्रीयुक्तकालीपदतर्काचार्य्यैरलङ्क्रियते आर्दितः प्रभृति। प्रायेण द्विशतसंख्यकाश्छात्राः कलिकातापण्डितसभायां ढाका-सारस्वतसमाजानुमोदितेषु च विविधसंस्कृतपरीक्षासु सफलकामा जाताः। तेषु केचन केचन गुणानुसारेण पुरस्कृताश्च। नन्विदमेव शोच्यं यदर्थाभावादद्यापि प्राचीनरीत्या विद्यार्थिभवनादिकम् अस्माभिः प्रतिष्ठापयितुं न शक्यते। भारतीयपुरातनशास्त्रालोचनादीनां संरक्षणं यद्यस्माकमिष्टं तर्हि प्राचीननियमेन विद्यार्थिभवनादिकम् अस्माभिरवश्यं प्रतिष्ठापयितव्यम्।

संस्कृतरूपकाभिनयः

संस्कृतरूपकाभिनयप्रचेष्टेयमस्याः परिषदः केवलम् आर्य्यगौरववाहिन्याः संस्कृतभाषायाः प्रचाराय, भारतीयपुरातननाट्यकलानु-

शीलनोज्जीवनार्थञ्च। स्वप्रचेष्टायां सफलकामेयं परिषदित्यत्र नास्ति संशयावकाशः। विविधसंस्कृतरूपकाभिनयेन रङ्गप्रेक्षका अविदितसंस्कृताः संस्कृतशास्त्र वाण्यामस्यां सुराणां बद्धानुरागा जाताः। भास-शूद्रक-कालिदासप्रभृतीनां कविकुलकिरीटभूतानां प्रख्यातानि पञ्चदश-रूपकाणि, आधुनिककवीन् प्रोत्साहयितुं तेषामपि कानिचित् नाटकानि परिषत्सदस्यैर्विभिन्नेषु साधारणरङ्गेषु परिषदो रङ्गे चाद्य यावत् प्रयुक्तानीति शम्।

समालोचनम्

गीताय मुक्तिवाद

श्रीअमरीकान्तकाव्यतीर्थेन प्रणीतमिदं पुस्तकं १४७।ए संख्यक आहिरीटोलाष्ट्रीट् इत्याख्यस्थाने प्राप्तव्यम्। मूल्यं रूप्यकमात्रम्।

समालोच्यमानमिदं पुस्तकं सर्वशास्त्रसारभूताया भूरिप्रचारायाः श्रीमद्भगवद्गीताया आध्यात्मिकव्याख्यारूपमिति सर्वथाभिनन्दनीयमिति नास्ति संशयलेशोऽपि। ग्रन्थकारेण च श्रमविशेषमङ्गीकृतमस्य प्रणयनविधावालक्षयामः। प्रभिन्नप्रस्थानानां दर्शनादिशास्त्राणामङ्गीकृतेषु विषयेषु वाह्यालोकेन विभिन्नवत् प्रतीयमानेष्वपि वस्तुतो विभिन्नायनता नास्तीति लौकिकदिशा प्रतिपादयितुमत्यरिच्यत प्रचेष्टा तत्रभवतां ग्रन्थकाराणाम्। प्रशंसनीयसमुद्यमस्तत्रभवान् ग्रन्थकारः सानन्दमस्माभिरभिनन्द्यते, प्रार्थ्यते च इतः परमपि तत्रभवता एवंविधान्येव पुस्तकानि मुद्रणशुद्धिविधाववहितेन प्रकाशयितव्यानीति।

नैघण्टुकधनञ्जयसमयः

[समालोचकः—श्रीचिन्ताहरणकाव्यतीर्थः एम्-ए]

आन्ध्रगीर्वाणपरिषत्सभापतिना श्रीमता वीरराघवाचार्य्यमहोदयेन विरचितस्य आन्ध्रेतिहासानुसन्धानपत्रिकायां प्रकाशं गतस्य* चास्य निबन्धस्य प्रतिलिपिः समधिगतास्माभिः। निबन्धनिर्मात्रा चात्र नाममालेत्यपराभिधानस्य धनञ्जयनिघण्टोस्तथा राघवपाण्डवीयापरसंज्ञस्य 'द्विसन्धान' काव्यस्य रचयितुर्धनञ्जयस्य राजशेखरकवेः प्राक्तनत्वं राघवपाण्डवीयाख्यप्रसिद्धग्रन्थकर्त्तुः कविराजस्य दण्डिनश्चार्वाक्तनत्वं प्रकटय्य ७५० खृष्टीयाब्दपरवर्त्तित्वं ८०० खृष्टीयाब्दपूर्ववर्त्तित्वं चास्य निरणायि प्रमाणपरम्पराविन्यासपुरःसरम्। 'काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति' कारात् वामनादपि कविराजस्य यत् प्राचीनत्वं सूचितं निबन्धकेन तत् प्रमाणान्तराणि सुतरामपेक्षते। आशास्महे प्रतिश्रुते कविराजसमयनिरूपके निबन्धे तानि साकल्येनोपस्थाप्येरन्। 'कवेर्धनञ्जयस्येदं सत्कवीनां शिरोमणेः। प्रमाणं नाममालेति श्लोकानां च शतद्वयम्' इति कुत्रत्योऽयं श्लोक इति जिज्ञासवो वयं निबन्धकान्तिके।

---

* *The Date of Nighantuka Dhananjaya* by S. E. V. Vira Raghavachariar in Journal of the Andhra Historical Research Society Vol. II.

परिषत्सन्देश:

पुस्तकप्राप्ति:—अमन्दमानन्दकारणमद्य पारिषदानां समुपनतं यत्—महामतीनां वर्त्तमानसम्पादकानां यत्नातिशयेन रङ्गपुरवास्तव्यै: पण्डितवर्य्यै:-श्रीयुक्त-कालीचरणभट्टाचार्य्यमहोदयै-रुपहृतानि कानिचन प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकानि, परिषदो हस्तलिखितपुस्तकालयं गुणगौरवेण संख्यागौरवेण च समेधयन्ति। तानि चातीवोपयोगीनि वेदान्तस्मृतिकाव्यव्याकरणभूयिष्ठानीति सप्रमोदमावेद्यते।

भ्रमसमार्ज्जनम्

विगत १८५० शकाब्दीय-वैशाखात् प्रभृति अस्यां पत्रिकायाम् आङ्गलमासनिर्द्धारणविधौ कश्चिद् भ्रमो मुद्राकरप्रमादात् संशोधकैश्च संस्कृताभिज्ञैरेकदेशदर्शितया समुपेक्षणादद्य यावत् प्रचरतीति सत्रपमत्रभवद्भ्यो निवेदयाम:। स च वैशाखमासीयपत्रिकायां "मे (May)" इति भवितव्ये "अप्रेल" (April) इति भूतमिति; तदाद्येवाषाढं यावत् स भ्रम आसीदनुस्यूत:, पुनरद्य श्रावणात् प्रभृति संशोध्यते; तेन च "जुलाइ" (July) इति नामाक्षराङ्किता पत्रिका ग्राहकैरापातदृष्ट्या अनुपलभ्यमानेव प्रतीयमानापि परमार्थत: पुनरधिगतपूर्व्वेवेति निपुणदृशा समुन्नेयम्।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रविः ।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

October, 1928.	१८५० शकीये आश्विने ११श-वर्षस्य ६ष्ठ-संख्या	Vol. XI. No, 6.

प्रार्थनावेदनम्

[निबन्धकः—श्रीयोगेन्द्रनाथ-साङ्ख्य-स्मृतितीर्थः]

देवि ! त्वमेव निजभूतिविकाशहेतो-
र्लीलाच्छलेन जगदात्मकता-ग्रहाय ।
गृह्णासि वीक्षणपरा भव-नामरूपे
कुम्भादिभाण्डमयतां खलु मृत्तिकेव ॥ १ ॥

मायाप्रपञ्चभवरङ्गनिकेतनेऽस्मिन्
माता पिता प्रणयिनी सहजस्तनूजः ।
शत्रुः सखाथ गुरुरिष्टकृते स्वनाट्यं
त्वन्माययाभिनयति स्वयमेव वा त्वम् ॥ २ ॥

इत्थं स्वरूपकलनादिह विश्वमूर्त्ते !
निर्णीयसे कथमहो त्वमनन्तरूपे ! ।
स्त्रीपुंसरूपभजनादपि केन नाम्ना
त्वामाह्वयामि वद मां मिथुनस्वभावे ! ॥ ३ ॥

नानाश्रुतिस्मृति-पुराण-सुदर्शनेभ्यो
भिन्नेऽध्वनि प्रचरिते परमेतदेवम् ।
भेदाद् रुचेर्बहुपथं जुषतां जनानां
गम्या त्वमेव जलधिः पयसामिवासि ॥ ४ ॥

दुर्गे ! समुद्धरसि संसृतितः सपुण्यं
स्वात् पुण्यतस्तरति स क्व नु ते महत्त्वम् ।
यद्यप्यमुं तरसि तारिणि ! पापिनं मां
तत्त्वन्महत्त्वमपि तु प्रकृतं महत्त्वम् ॥ ५ ॥

ध्यानाय कल्पिततनुस्त्वमयेऽमयासि
स्तोत्रेण निर्वचनता न्ववमानिता ते ।
दूरीकृता च विभुता बहुतीर्थयानै-
र्दोषत्रयं कृतमिदं जननि क्षमस्व ! ॥ ६ ॥

ध्यानावरुद्धमनसा मनसाऽप्यचिन्त्यं
ज्योतिः परञ्च मुनयो ह्यवलोकयन्ति ।
पश्यन्तु किन्तु सुतनुः प्रतिभातु सा न-
श्चेतश्चमत्कृतिकृते वितनोतु शक्तिम् ॥ ७ ॥

मूको भवेद् वचनभाग् नयनैर्युतोऽन्धः
खञ्जो जनो द्रुतगतिर्बधिरः सुकर्णः ।
मूर्खः सुधीरिह शिवे ! करुणाकणैस्ते
पुत्रा वयं तव कथं करुणाविहीनाः ॥ ८ ॥

कर्म्मेन्द्रियैर्मम सदा चरणादिभिर्यं
ज्ञानेन्द्रियैश्च नयनादिभिरेभिरन्यम् ।
कायेन कर्म्मभिरथो मनसा कृतं यं
सर्व्वं क्षमस्व तमिमञ्च ममापराधम् ॥ ८ ॥

पुण्यं ह्यनुष्ठितमथो चरितञ्च पापं
नास्मिन् विधानमविधानमवैमि तत्त्वम् ।

ज्ञातन्तु यन्त्रमिव तेऽखिलविश्वयन्त्रि !
त्वं यत्तु कारयसि मां क्रियते मया तत् ॥ १० ॥

जल्पामि यत्तु नियतं यति कल्पयामो-
त्युत्थाय यान्ति विलयं स्वमनोरथा मे ।
वैधव्यदग्धमनसां कुलबालिकानां
वक्षोभुवाविव निरर्थकभूनिपातौ ॥ ११ ॥

दारिद्र्यवारिधिसमुत्तरणप्रवृत्तो
मायानिधानतनयादिभृतौ प्रसक्तः ।
अर्थाशयाऽत्र परितः समटन् प्रलुब्धो
वाहीव पीड़िततनुः श्रममेव भुञ्जे ॥ १२ ॥

यत्किञ्चिदर्ज्जितमहो महता श्रमेण
वर्षातपौ तनुतपौ शिरसा विषह्य ।
षट्शत्रवस्तदखिलं विलयं नयन्ति
हा हा ! हतोऽस्मि भवपत्नि ! वृथा प्रसक्त्या ॥ १३ ॥

पूजा हि ते विषयभोगविधिर्ममायं
निद्रा समाधिरचना स्तुतयो गिरश्च ।
यानं प्रदक्षिणविधिः प्रणतिर्निपातो
यद्यत् करोमि वरदे ! तव पूजनं तत् ॥ १४ ॥

उद्बोध-भारतमिदं तमसाऽप्रकाशं
दुःखाकरव्यसनपीड़नलुप्तवीर्य्यम् ।
पाश्चात्त्यभावितविलासितचित्तवृत्ति
भ्रष्टार्य्यगौरवपथं कुपथाश्रितं सत् ॥ १५ ॥

किं याच्यतेऽपरमशेषविशेषशक्ते !
मातस्तवैव तनया अपि शक्तिहीनाः ।
शक्तिञ्च रक्तिमथ भक्तिमकामजन्यां
स्वार्थं परार्थमनिशं वितर प्रजासु ॥ १६ ॥

दुःखं त्रितापजनु मानसतामसं नो
भद्रे ! निरस्य जनयस्व मतिं स्वधर्म्मे ।
बुद्धिं हिते जननि ! कर्म्मणि चित्तशुद्धिं
प्रज्ञां शुभां तव पदे हि निवेदनं मे ॥ १७ ॥

श्रीकृष्णचैतन्य-चरितम् ।

[निबन्धक :—भक्तिसागरः श्रीकालीहरदासवसुविद्याविनोदः]

श्रीनवद्वीप-लीला

प्रथमः परिच्छेदः

श्रीहट्टप्रदेशे ढाकादक्षिण इति ग्रामोऽस्ति । तत्र उपेन्द्रमिश्रो नामकः ब्राह्मण आसीत् । तस्य सप्त पुत्रा अभवन् । तेषां तृतीयो जगन्नाथमिश्रो विद्याशिक्षार्थं पित्रा प्रेरितो नवद्वीपेऽवसत् । तस्मिन् प्रदेशे जयपुर इति अपरो ग्रामोऽस्ति । तन्निवासी नीलाम्बरचक्रवर्त्ती नाम अपरो ब्राह्मणः स्वनिवासभूमिं परित्यज्य नवद्वीपे वासमकरोत् । जगन्नाथः कतिभिर्व्वर्षैः परमपण्डितः सन् पुरन्दर इति उपाधिं लेभे । नीलाम्बरचक्रवर्त्तिनो गुणवतीं ज्येष्ठां कन्यां श्रीशचीमुपयेमे च । श्रीशच्यास्तस्या नवमगर्भे विश्वरूप इति जगन्नाथस्य प्रथमः पुत्रोऽजायत । अतः परं उपदशेषु वर्षेषु गतेषु सप्ताधिकचतुर्द्दशशततमे फाल्गुनपूर्णिमायाश्चन्द्रग्रहणपुण्यायां सन्ध्यायां सिंहलग्ने सिंहराशौ तस्याः जगन्नाथपत्न्याः शचीदेव्या गर्भक्षीरोदसिन्धोर्नवपूर्णेन्दुः श्रीचैतन्यदेवो गगनेन्दुं मलिनीकृत्येव समजनि ।

प्रत्यक्षेणावलोकितस्य तस्य शिशोः पीयूषकोमलाङ्गे एकदा

लावण्य-तरङ्गाः क्रीड़न्ति, सुवर्णप्रभा मधुरं हसति, नेत्रानन्दि मधु क्षरति, आनन्दामृतं प्लवते च। यस्तं सकृत् पश्यति, स एव दर्शनमात्रं तस्योज्ज्वलकान्तिसुधया मुह्यति। निम्बवृक्षतले प्रसूत इति माता शिशोः "निमाइ" इति नाम कृतम्। अस्य वर्णस्य काञ्चनसदृशतया नागरिकाः सर्व्वे तं 'श्रीगौराङ्ग'भिधानमकुर्व्वन्।

तस्यालौकिकशिशोर्मधु-लसन्मूर्त्तिसन्दर्शनेन निजनेत्रयुगलं निवेदयितुकामः प्रतिवेशिनीगणः सततमागच्छंस्तं संवेष्टयति। स शशिसुषमः शिशुर्भङ्ग्या अजस्रं रोदिति। क्रन्दन्तं तं सान्त्वयितुं प्रतिवेशिन्यस्ता भृशं चेष्टन्ते। तथापि स शिशू रोदनान्न विरमति। अवशेषे ता रमण्यः हरेर्नाम कामं प्रकामञ्च गायन्ति। तथाकृतं हरेरमृतमधुरं परं नाम श्रुत्वा शिशुर्गौरचन्द्रो हृष्यन् शान्तः प्रफुल्लश्च भवतीति प्रायेण हि दृष्ट्वा—तस्य स्वरे मधुरतां रोदने चापूर्व्वतामनुभूय—सर्व्वास्तास्तत्सम्बर्द्धनपराः गौरहरिरित्यभिधां सहर्षं ददति स्म।

नखचन्द्रशोभितस्य शिशोर्वदनं मधुरं हास्यं मधुरम् अस्फुटवचनं मधुरं, पल्लवयुक्तस्य करयुगलस्य सञ्चालनमप्यति प्रीतिप्रदम्।—

मधुरं मधुरं वपुरस्य विभो-
मधुरं मधुरं वदनं मधुरम्।
मधुगन्धि मधुस्मितमेतदहो
मधुरं मधुरं मधुरं मधुरम्॥ (कर्णामृते)

पित्रा श्रीजगन्नाथेन प्रदत्तं नाम "विश्वम्भरः" इति। विश्वम्भरस्य अङ्गप्रभया स्मितज्योत्स्नया च जगन्नाथगृहं सततमालोकितम्। एवं लसन्तम् ऊषसि वसन्तमिव तनयं क्रोड़े धृत्वा माता परमपुलकेन आप्लुता सततं परमां निर्वृतिमाप्नोति।

एकदा माता श्रीविश्वम्भरं तल्पे शाययित्वा गृहकर्म्मान्तरे व्यापृताभूत्। क्षणान्तरे सहसा पुत्रं विनिद्रम् एकेन सर्पेण सह क्रीड़न्त-

श्चापश्यत्। तद्दर्शनाद् भीता माता उच्चं शब्दं चकार। तं श्रुत्वा स सर्पो बालकस्य किञ्चिदपि अनिष्टमकृत्वा शचीगृहं त्यक्त्वा दूरमगमत्।

अलङ्कारैर्भूषितः श्रीविश्वम्भर इदानीं पङ्गाम् इतस्ततश्चलति। एकश्चौरस्तदवस्थं तं प्राप्य भूषणलोभात्तं स्कन्धे कृत्वा प्रतस्थे। कयाचिन्मायया भ्रान्तः स तस्कर इतस्ततो भ्रमित्वा पुनर्जगन्नाथभवनस्य अन्तिके आगतः। बालकं विश्वम्भरं स्कन्धादवतार्य्य भूमौ निधाय भीतः स यथायथं पलायाञ्चक्रे। भूषणैस्तनयं हसन्तं दृष्ट्वा पितरौ पुनर्देहे प्राणान् प्रापतुः। मेघमाली नाम एष चौर उत्तरकाले श्रीगौरस्य परमस्पर्शफलस्वरूपं वैराग्यम् अवाप्य महासाधुर्बभूव। अवितथफलो हि तस्य स्पर्शः।

शचीजगन्नाथयोर्भाग्यं केनापि न वर्णयितुं शक्यम्। ब्रह्माण्डे आश्चर्य्याणि यानि यानि सन्ति तानि सर्व्वाणि शचीगृहे एकीभूतानि बभूवुः। विश्वम्भरस्य चन्द्रमुखोद्गीर्णात् "मा" इत्यक्षरात् स्वतः सुधा स्यन्दते। तच्छ्रवणात् मातुश्चित्तम् अमृतायते शीतलीभवति च। वयसा बालकः अतिचाञ्चल्यं लेभे। चाञ्चल्येन सदा प्रतिवेशिनां गृहेभ्यो दधि घृतमन्नञ्च चोरयित्वा सोऽश्नाति।

विश्वम्भरस्य पादयोर्नूपुरौ न स्तस्तथापि एकदा पितरौ "रुणुरुणु" श्रुतिमधुरं नूपुरशिञ्जितं गृहमध्ये श्रुत्वा विस्मितौ। एतद्विस्मयावहं न किम्? एष पुत्रः देव उत मानव इति तयोर्मनसि वितर्कोऽजायत। जगन्नाथो गृहदेवता जागरितेति विभाव्य पुलकाप्लुतो वैशिष्टेन शालग्राममपूजयत् हरिगुणांश्चाकीर्त्तयत्।

एवम् अतिक्रामति काले कदाचिदेकस्तैर्थिको ब्राह्मणः शचीगृहे आतिथ्यमगृह्णात्। मिश्रः सपत्नीकः पाद्येन अर्घ्येण च सम्पूज्य पाकस्य उपकरणादिकमानिनाय। स्वादु अन्नादिकं यत्नेन पक्त्वा स भक्तिमान् ब्राह्मणस्तत् सर्व्वं स्थाल्यां सज्जीकृत्य ध्यानमन्त्रेण भगवन्तमाहूय भोगं तस्मै न्यवेदयत्। तत्क्षणमेव धूलिधूसरिताङ्गो दिगम्बरो

विश्वम्भरः तत्र गत्वा सहास्यं निवेदितद्रव्यं प्रकामं भुङ्क्ते स्म। तन्निरीक्ष्य ब्राह्मण उत्कण्ठितोऽभूत्। पिता क्रुद्धः सहसा तं प्रहर्त्तु-मुद्यतः अतिथिना सनिर्बन्धं निवर्त्तितः। ब्राह्मणः सोऽनुरुद्धः पुनरन्नं पचति स्म अभीष्टदेवतायै निवेदितवांश्च। स च कुमारः सुगुप्त-मागत्य पुनस्तद्भक्षितवान्। रुष्टो जगन्नाथः पुत्रं निर्ज्जनगृहे बन्दी-कृत्यारक्षत्। धीरधीः स ब्राह्मणो विरक्तो भूत्वा पुनरपि अन्नव्यञ्जनादिकं पक्का भगवति न्यवेदयत्। सपदि बन्धनमुन्मोच्य विश्वम्भरः रक्षतः पितु-स्तृतीयवारं नैवेद्यं बुभुजे। पश्यतो ब्राह्मणस्य विस्मयं दूरीकुर्व्वता विश्वम्भरेण इत्थमभ्यधायि, भो ब्राह्मण,भवान् मन्त्रं जप्त्वा मामाह्वयतो-ऽहं भक्तप्रदत्तमन्नं गृह्णामि गिरामि च। एवमभिधाय विश्वम्भरो निजैश्वर्य्यं प्रकटयन् ब्राह्मणं कृतकृत्यमकरोत्। तदा ब्राह्मणस्याङ्गं सात्त्विकतरङ्गाप्लुतं चित्तं परामृतपूर्णं नेत्रयुगलञ्च प्रेमाश्रुसिक्तं बभूवुः।

शुभवासरे प्रशस्तलग्ने विश्वम्भरस्य विद्यारम्भः कृतः। त्रिभि-र्द्दिवसैः स अक्षराणि निर्म्मातुं वाक्यानि लिखितुं सलीलं पठितुञ्चा-शिक्षत। तस्य स्वभावचाञ्चल्यम् औद्धत्यञ्च वयसा ववृधे। सतीर्थै-र्गङ्गायां स्नातुं प्रत्यहं स गच्छति, वयस्यैर्जलकेलिं करोति च। तदा अवतरणिकायां स्नानार्थमाकण्ठमग्नं कमपि पदे धृत्वा गभीरसलिलं प्रसह्य नयति, कस्यापि नेत्रयोर्जलं निक्षिपति। कस्यापि सन्ध्यावन्दना-दिकञ्च तेन उल्लङ्घ्यते। अधिकन्तु स बहून् स्नातुकामान् पीड़यति, कस्यापि ध्यानभङ्गं करोति, कस्यापि पुष्पाणि हरति, कस्यापि वसनं धृत्वा कर्षति।

नवमवर्षस्य माघे मासि शुभलग्ने विश्वम्भरो ब्रह्मचर्य्यमवलम्ब्य यथाशास्त्रं यज्ञसूत्रं दधार। जगन्नाथपुरन्दरः पश्चिमे वयसि ज्येष्ठ-तनयं विश्वरूपं बहुविद्यागुणवन्तं सुशीलञ्च पश्यन् सुखितस्तस्य परिणयं यदा प्रास्तौत्, तदा तज्ज्ञात्वा विश्वरूपः कथमपि सुनिभृतं गृहान्निष्क्रम्य उदासीनो बभूव। विदूयमानः पिता जगन्नाथः शुचः

कारणं स्मारं स्मारमचिरेणैव विश्वम्भरस्य उपनयनं समाप्य उपरराम। पितरि लोकान्तरिते मात्रानुज्ञातो विश्वम्भरः विद्यापीठं गत्वा शास्त्राणि अध्येतुमारेभे। विश्वम्भरो गङ्गादाससमीपे साहित्यं व्याकरणञ्च, विष्णुमिश्रसमीपे स्मृतिं ज्योतिषञ्च, सुदर्शनपण्डितसमीपे दर्शनं, सार्व्वभौमभट्टाचार्य्यसमीपे न्यायमधीत्य परमपाण्डित्यं लेभे। अनन्तरं शान्तिपुरं गत्वा श्रीमदद्वैताचार्य्यात् वेदं भागवतञ्च सम्यगधिगम्य विद्यासागर इति उपाधिभूषणेन भूषितोऽभूत्। सप्तदशवर्षीयो बालको वङ्गदेशे ख्यातनामा प्रधानपण्डितो दिग्विजयिजयी बभूव।

एकदा केशवकाश्मीरो भारतवर्षस्य सर्व्वान् पण्डितान् विजित्य-यावत् नवद्वीपम् आगतः तावत् तत्रत्या अपरे पण्डिता भीताः पलायिताश्च। केवलं "निमाइ" पण्डितो निर्भीकस्तिष्ठति स्म। नानादिग्देशागतैर्बहुभिश्छात्रैः परिवेष्टितो विश्वम्भर एकदा सायं चन्द्रालोकस्नाते सुरधुनीतीरे उपविश्य निजच्छात्रैः सानन्दं शास्त्रालापं करोति स्म। तदा काश्मीरो तत्र समागतः।

केशवो विश्वम्भरस्यालोकसामान्येन रूपमाधुर्य्येण सविशेषं मुग्धोऽवोचत्—"त्वं "निमाइ—पण्डित" इत्यहं मन्ये। व्याकरणं बालशास्त्रतत्त्वम् अध्यापयसीति च सोपहासं स गिरमुदीरयति स्म। तदाकर्ण्य विश्वम्भरः स्वभावगाम्भीर्य्येण सुबहुविनयेन च पण्डितश्रेष्ठं तं तस्योत्साहभङ्गमकृत्वा सबहुमानं तस्य चरणौ प्रणम्य प्रतिवचनमेवं प्रतिपेदे, 'भो अहं बालकः शास्त्रसमुद्रस्य शीकरलवमात्रं मयाधिगतम्। भवतो मुखाद् गङ्गास्तोत्रं श्रोतुमिच्छामि। अपनयतु नः कुतूहल'मिति। पृष्ट एवं स दिग्विजयिपण्डित आनन्दोत्फुल्लः शतश्लोकीयं मनोज्ञं स्तोत्रं मनसा विरचय्य श्रावयामास। तस्य कण्ठात् नदीप्रवाहवत् कान्तपदाः श्लोका अनर्गलं निर्गच्छन्तीति दृष्ट्वा विश्वम्भरो विस्मयाविष्टः श्लोकानां दोषादिकं श्रोतुमैच्छत्। अतः परं दिग्विजयिनानुरुद्धो बालको विश्वम्भरोऽलङ्कारदोषान् बहूनदर्शयत्। बालकस्यास्य

अलङ्कारशास्त्रेऽपि अद्भुतपाण्डित्यं दृष्ट्वा तस्य देवभावञ्चानुभूय गुण-मुग्धो भक्त्या विश्वम्भरस्य पुरतः अवनतः प्रणतश्चाभवत् ।

(क्रमशः)

भाषारत्नम् *

[निबन्धकः—श्री ... ...]

सन्ति किल लब्धप्रचाराणि भारते वर्षे दर्शनान्यसंख्येयानि, तेष्वपि सुप्रसिद्धानि संक्षेपतः षडेव आस्तिकदर्शनानि न्यायवैशेषिकसांख्यपातञ्जलमीमांसावेदान्तदर्शनाभिधानि । तेषामेकैकं दर्शनमुपादाय शिष्यप्रतिपिपादयिषया वा स्वीय-दार्शनिकतत्त्वानुसन्धित्साकौतूहलनिविवर्त्तयिषया वा दार्शनिककीर्त्तिवितितांसया वा अन्यथा वा कति नाम ग्रन्थकृतो दर्शनसूत्रग्रन्थान् दर्शनप्रकरणग्रन्थान् मूलव्याख्यानानि च समपादयन्निति नैव संख्यानेन शक्यनिर्णयं भवति । तेषु य एव ग्रन्थाः प्राप्तप्रचाराः शिष्यादिपरम्परया, त एवालोच्यमानाः सम्प्रति प्रतिपादयन्ति प्रतिपाद्येषु विषयेषु परां प्रतिष्ठाममीषाम् ।

तत्रैव किञ्चिदिदं वस्तु भाषारत्नं नाम श्रीकणादेन वैशेषिकव्याजमनुगृह्णतां नव्य-नैयायिकानां मतमभितः प्रचारयितुं प्रणीतमिति समुपलभ्यते । यद्धि संस्कृतसाहित्यपरिषदादेशेन यथामति समालोच्य मया साम्प्रतं सम्पाद्यमानमास्ते । अस्ति किल कणादो नाम मुनिः सूत्रकारो वैशेषिकदर्शनस्येति सुविदितमेव सुधियाम्, अयन्तु कणादः संज्ञामात्रेण कणादोऽपि तस्माद् भिन्नः अभिनवकणादसंज्ञया प्रख्यायते । दृश्यते बहुष्वेव हस्तलिखितभाषारत्नग्रन्थेषु तस्य ग्रन्थकृतोऽभिनव-

---

* संस्कृतसाहित्यपरिषदो मासिकाधिवेशने वाचितम् ।

२

कणाद इति संज्ञासमुल्लेखः। अस्यैव प्रकरणस्य प्रतिज्ञाश्लोके श्रीकणादे-नेत्यत्र श्रीशब्दप्रयोगोऽपि तदेवाकूतं सूचयतीव। नहि मुनीनां कणादानां प्रणामाद्यवसरे प्रशस्तपादेनापि 'मुनिं कणादमन्वत' इत्यादौ श्रीशब्दसमुल्लेखेन वैशेषिकसूत्रकारा विशेषिताः, अत एव तत आत्मनो विशेषप्रतिपत्तये स्वनामनिर्द्देशप्रस्तावे श्रीशब्दः समुल्लिखितो दृश्यते प्रकृतग्रन्थकर्त्ता। अपिच अस्ति किल भाषारत्ने दीधिति-कृतां नामतः समुल्लेखेन मतविचारः प्रक्रान्तः, यदुक्तं—'दीधितिकृन्मते तु परमात्मनो नव गुणाः, तेन तस्य नित्यसुखस्वीकारात्' इति। अस्ति च 'विशिष्टाभावस्य अतिरिक्ततावादि-मणिकृन्मते तु तादृशविशिष्टाभावो-ऽञ्जनसंयोगसत्त्वे आलोकसंयोगस्य चासत्त्वे, आलोकसंयोगस्य सत्त्वे अञ्जनसंयोगस्य चासत्त्वे तिष्ठति' इत्यनेन सन्दर्भेण तत्त्वचिन्तामणिकार-गङ्गेशोपाध्यायपादानामपि नामतः समुल्लेखः, तत् ततः सुतराम-र्वाचीनतामेव भाषारत्ननिर्म्मातुः कणादस्य वयं प्रत्येतुं पारयामः। 'प्रभाकरास्तु नातिरिक्ताभावं स्वीकुर्व्वन्ति, वदन्ति च अधिकरण-स्वरूप'मित्यनेन प्रभाकरसम्प्रदायप्रवृत्तेरपि सिद्धमर्व्वाक्तनत्वमस्य।

किञ्च भाषारत्नस्य मङ्गलाचरणश्लोके ग्रन्थकर्त्रा 'चूड़ामणिपदा-म्भोज-भ्रमरीभूतमौलिना' इत्यनेन सन्दर्भेण चूड़ामणिर्नाम कश्चन नम-स्कृतो दृश्यते, स चास्य गुरुर्व्वा पिता वा जनान्तरं वेति परतो विचारयिष्यते, परं कणादस्य महर्षेः प्रणत्या विषयीकर्त्तव्यस्तथा कश्चन चूड़ामणिर्नाम देवादिरन्यत्र नोपलभ्यते, यन्नमस्कारेण आत्मग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिं कामयमानः खल्वेष तं नमस्कुर्य्यात्। अस्ति खलु सूत्रकाराणामेष नियमो यदेते प्रायेण अथ-शब्दादिभिरेव ग्रन्थारम्भमङ्गलमुपपादयन्तीति,—यथा नाम वैशेषिकसूत्रारम्भे 'अथातो धर्म्मं व्याख्यास्यामः' इति, मीमांसासूत्रारम्भे 'अथातो धर्म्मजिज्ञासे'ति, ब्रह्मसूत्रारम्भे च 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति, न्यायसूत्रारम्भे अथशब्दा-भावेऽपि 'प्रमाणं प्राणनिलय' इति प्रमाणेन प्रमाणशब्दस्य

ईश्वरप्रतिपादकस्य उपादानेन सिद्धं मङ्गलाचरणमिति दृष्टम्। अपरञ्च कणादेन महर्षिणा वैशेषिकसूत्रे पदार्थसमुद्देशप्रकरणे अभावज्ञानस्य भावज्ञानपरतन्त्रतया षडेव भावपदार्थाः द्रव्यगुणकर्म्म-सामान्यविशेषसमवायरूपाः 'धर्म्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्म्मसामान्य-विशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निः-श्रेयसम्' इति सूत्रेण समुद्दिष्टा लक्ष्यन्ते, अत्र च प्रारम्भ एव ग्रन्थ-कारेण 'पदार्थो द्विविधः भावोऽभावश्च' इत्यादिना पदार्थसप्तकस्यैव समुद्देशः कृतः, नहि युज्यते एकमेव मतवादं प्रचारयतो भिन्नस्थले भिन्नरूप-पदार्थसमुद्देश इति जानीमः। लेखशैली चास्य सुतरामाधु-निकीव प्रतीयमाना विलक्षणलेखशैलीमनुसृतः सूत्रकृतः कणादमहर्षेरस्य भाषारत्ननिर्म्मातुर्विशेषं गमयति। तदयमभि-नवकणादः सुतरां महर्षेः कणादाद् भिन्न एवेति वस्तुस्थितिः।

अथ कोऽयं चूड़ामणिर्नाम यस्य पदाम्भोजे भ्रमरीकृत्य मौलीमेष ग्रन्थारम्भे प्रणतिमुदपादयद् इति किञ्चिदिव विचार्य्यते।—

केचिद् वदन्ति चूड़ामणिरिति ग्रन्थकृतः पितुर्गुरोर्वा नाम, आदौ गद्यभागेन सर्व्वाभ्यर्हितस्य भगवतः प्रणामं विधाय गुरोः पितुर्व्वा प्रणामस्यैव परिप्राप्तत्वात्।

'अन्ये तु चूड़ामणिरिति न गुरोः पितुर्व्वा मुख्यं नाम, परं विद्यादिकृतमुपनामैव। उपनाम्ना तन्निर्द्देशश्च नमस्कार्य्यस्य तत्र गौरवातिशयमेव द्योतयति; न च उपनाम्ना जननिर्द्देशो नान्यत्र दृष्टचर इति वाच्यम् साम्प्रतिकेष्वपि तर्करत्न-तर्कवागीश-न्यायाचार्य्य-सार्व्वभौमादौ तथा निर्द्देशस्य दृश्यमानत्वात्।

अपरे पुनरेवं वदन्ति यथा—चूड़ामणिरिति कोटालिपाड़ापत्तनीयः काश्यपः पौरन्दरिः श्रीनाथचूड़ामणिरेव, यस्य किल पण्डितधुरीणस्य सरस्वत्युपनामा गीतारहस्याद्वैतसिद्धि-प्रस्थानभेदादिप्रचुरदार्शनिक-ग्रन्थनिर्म्माता मधुसूदनः भ्राता पितृव्यो वा, तदीय एवायं शिष्य इति।

अद्यापि शोनाथचूड़ामणिवंशीयानां 'चूड़ामणिसन्तति'रिति प्रसिद्धेरुपलभ्यमानत्वात्। तदिदं मतं कथञ्चिदुपपादयितुं शक्यमिव प्रतिभाति।

अथेदं भाषारत्नं न्यायदर्शनप्रकरणं वैशेषिकदर्शनप्रकरणं वेति विचार्य्यते।—

आदौ तावत् कणादेति ग्रन्थकर्त्तुः स्वनाम्नः समुपलम्भादेव वैशेषिकदर्शनप्रकरणमिदमिति बुद्धिमारोहति। ये यत्सम्प्रदायमनुवर्त्तन्ते तेषां तत्सम्प्रदायसिद्धनाम्नो बहुत्रैव सन्दर्शनात्। अत एव बृहदारण्यकश्रुतौ 'गौपवनात् गौपवनः पौतिमाष्यात् पौतिमाष्य' इत्येवं गुरुनाम्ना शिष्यनामनिर्द्देशः समुपलभ्यते। तद्वदस्यापि कणादमहर्षिनामग्रहणात् कणादमतानुवर्त्तनस्य सिद्धतया इदं प्रकरणं कणादप्रणीतवैषिकदर्शनमनुवर्त्तत इति स्थितम्। यच्च ग्रन्थारम्भे पदार्थसमुद्देशप्रकरणे 'पदार्थो द्विविधः भावोऽभावश्चे'ति वैशेषिकमताद् वहिरभावपदार्थसमुद्देशनं तदपि वैशेषिकसूत्रभाष्यवृत्तिटीकादिसमालोचनेन न वैशेषिकमताद् विशेषं प्रतिपादयति। तत्र तत्र केवलमभावस्य भावज्ञानपरतन्त्रज्ञानकतया एव नाभावसमुल्लेखः न तु तुच्छतया इत्यादि-भावप्रकटनेन अभावस्यापि तन्मते सुतरामभ्युपगमस्य प्रतिपादितत्वात्। अपिच ग्रन्थारम्भे तत्रैव पदार्थसमुद्देशप्रकरणे 'तत्र भावपदार्थो वैशेषिकमते षड्विधः द्रव्य-गुण-कर्म्म-सामान्य-विशेष-समवायभेदात्' इति वैशेषिकमतसिद्धपदार्थस्य समुद्देशोऽपि प्रकृतग्रन्थस्य वैशेषिकप्रकरणत्वमभिव्यनक्ति। नहि न्यायप्रकरणग्रन्थं प्रक्रम्य वैशेषिकपदार्थसमुद्देशः कथमपि सामञ्जस्यं लभते। न च मतान्तरप्रदर्शनमात्राभिप्रायेण तदिति शक्यं वक्तुं, तथा सति तस्य निरासेन स्वमतसिद्धपदार्थसमुद्देशस्यापि परतः कर्त्तव्यत्वात् तस्य तस्य च प्रकृते अनुपलम्भात्।

किञ्च अर्थाभिधेयत्वं द्रव्यादीनां त्रयाणां साधर्म्यं वदताचिरन्तनेन ग्रन्थकारेण 'अर्थाभिधेयत्वम् अर्थपदबोध्यत्वेन वैशेषिकपरिभाषाविषयत्वं तदर्थः' इति प्रतिपादनादपि प्रकृतग्रन्थस्य वैशेषिकप्रकरणत्वमधिगन्तुं शक्यते। नहि सम्भवति न्यायप्रकरणे साधर्म्यव्याख्यानप्रसङ्गे वैशेषिकपरिभाषामुपादाय साधर्म्यनिरुक्तिः। दर्शनान्तरपरिभाषाविषयत्वमादाय साधर्म्यान्तरसहस्राणामपरेषामपि तथैव वक्तव्यतापातात्। तदिदं वैशेषिकदर्शनप्रकरणमित्येव सिद्धम् भवति। नन्वेवं "तच्च प्रमाणं चतुर्विधं, प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात्; तथाच न्यायसूत्रं 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' इति" ग्रन्थोऽयं कथं सङ्गच्छताम्। वैशेषिकमते हि प्रत्यक्षम् अनुमानञ्चेति प्रमाणद्वयमेवाङ्गीक्रियते,—तदुक्तं वरदराजेन तार्किकरक्षायां,—'प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः। अनुमानञ्च तच्चाथ सांख्याः शब्दञ्च ते अपि॥ न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानञ्च केचन। अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्य्याहुः प्रभाकराः॥ अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा। सम्भवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः॥" इति। समवायोऽपि वैशेषिकमते न प्रत्यक्षः तस्य च प्रकृते ग्रन्थे 'विशेषणतासन्निकर्षेण अभावसमवाययोः प्रत्यक्षं जन्यते' इति सन्दर्भेण प्रत्यक्षत्वं वदता स्वयमेव स्वप्रकरणस्य निरस्तं वैशेषिकप्रकरणत्वमिति प्रतिपद्यते, तदत्र कः समाधिरिति चेत्, सत्यं न्यायमतमभ्युपगम्यैव तत्र तत्र तन्मतस्य परिग्रहणात्। नह्यभ्युपगमवादः शास्त्रकृतामलोक इति मतान्तरमभ्युपगत्य तथानिरुक्तावपि न स्वग्रन्थस्य स्वरूपहानिरिति वदामः।

वस्तुतस्तु नेदं वैशेषिकदर्शनप्रकरणं नापि प्राचीनन्यायदर्शनप्रकरणं परं तृतीयप्रकारं नव्यन्यायदर्शनप्रकरणमेव, येन वैशेषिकमतसिद्धपदार्थानां बाहुल्येन उपग्रहेऽपि तदनङ्गीकृतप्रमाणचातुर्व्विध्य-समवायप्रत्यक्षत्वादयो निरुक्ताः पदार्था नैव विरुध्येरन्। प्रमाणचातुर्व्विध्यादौ न्याय-

सूत्रसमुल्लेखादिकमपि तन्मतप्रमाणस्य प्रदर्शनीयत्वेन न समञ्जसं भवति।

अत एव हि 'वैशेषिकस्तु शब्दो न प्रमाणान्तरम्' इत्यारभ्य 'उक्त-प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावलक्षणस्यैव बाधकत्वात्' इत्यन्तग्रन्थेन शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वकल्पे दोषं पूर्व्वपक्षीकृत्य 'अत्र नव्यनैयायिकाः,—वैशेषिकमते बहुशो गौरव'मित्यादि ग्रन्थेन नव्यनैयायिकमतसिद्धं सिद्धान्तमुपकल्प्य प्रकृतप्रकरणस्य नव्यनैयायिकप्रकरत्वमेव ग्रन्थकृता सुसम्पादितमुपलभ्यते। तदिदं नव्यनैयायिकमतप्रदर्शकप्रकरणमित्येव निरपवादं वचनमाभाति।

अस्य ग्रन्थकृतः 'तर्कवादार्थमञ्जरी"-नाम ग्रन्थान्तरमस्त्येव लेखा-दुपलभ्यते। तदुक्तं स्वयमत्रैव भाषारत्ने,—'अतिविस्तरस्तु अस्माकं तर्कवादार्थमञ्जर्य्यामनुसन्धेय' इति। एतत्सम्बन्धी विशेषस्तु समये-ऽस्माभिः प्रतिपादयिष्यते।

लङ्काद्वीपे संस्कृतभाषासाहित्यम्

[निबन्धकः —भिक्षुः इन्द्रसरः]

अतिपुरातनकालतः प्रभृति सिंहलद्वीपे संस्कृतभाषा प्रचलिता बभूव। न जानीमो वयं तत्कालप्रमाणं प्रवक्तुम्। तथापि पालि-भाषाख्यतया शुद्धमागधभाषया लिखितस्य महावंशाख्यग्रंथस्येति-हासानुसारेण सिंहलीयानां प्रारम्भोऽतः चतुःशताधिकानां द्विसहस्र-वर्षाणां पूर्व्वं इत्यस्माकं स्वीकृतिः।

सिंहलद्वीपे पांडुवासुदेवनाम्नि द्वितीये राज्ञि राज्यमनुशासति वेदवेदान्तपारंगता नानाशास्त्रान्तरप्रवीणमनीषिणो ब्राह्मणा आसन्।

तेनोक्तं महावंशे ;"पस्सित्वा तं वियाकंसु ब्राह्मणा मन्तपारगा"इति तदा सर्वे सिंहलीयाः सब्रह्मभक्तिका आसन्। तस्मात् तस्मिन् काले सिंहल-

द्वीपे संस्कृतभाषा-साहित्यमतिशयेनैव प्रचलितमिति नात्र कोऽपि संशयः। अपि तु त्रिवेदं संस्कृतभाषयैवाश्रितं नान्यभाषयेत्यस्माकं मतिः। कस्मात्? तस्मिन् काले त्रिवेदस्यान्यया भाषयानुक्तत्वात्। ज्योतिःशास्त्र-प्रभृतीनि संस्कृतभाषया रचितान्यनेकशतानि विद्यन्ते, तानि सर्वाणि लंकाद्वीपगैः संस्कृतभाषयैवाधिजगिरे किलेत्यस्मदीयानुमितिः।

अतः प्रभृति मया सिंहलेषु संस्कृतसाहित्यस्य प्रारम्भश्च वृद्धिश्च हानिश्च वृद्धिकाले विरचितकतिपयग्रन्थाश्च प्रदर्श्यन्ते, तच्छ्रोतॄणां भारतीयानां मनस्यमन्दानन्दो जायेत इति मन्येऽहम्।

प्रारम्भः—प्रागुक्तकाल एव। तस्मिन् काले विद्वद्भिर्ब्राह्मणैर्ये ग्रन्था रचितास्ते नष्टप्राया नाधुनास्माकं चक्षुर्विषये वर्तन्ते। ततः कतिपयानां वर्षाणामतिक्रमे चन्द्रगोमी नाम महाविद्वानासीत् किल। तेन चान्द्रव्याकरणाख्यं विशिष्टशब्दशास्त्रं रचितम्। यदुक्तम्;—

> इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
> पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्ट हि शाब्दिकाः॥

इत्यस्मिन् श्लोके "चन्द्र" इति प्रागुक्तो चन्द्रगोमी न वा इत्यस्य निर्णये इतिहासज्ञा एव प्रमाणम्। अहमेतत् सिंहलभाषया लिखितेतिहासानुसारेण कथयामि, न तु मम मतिमात्रेण। चान्द्रव्याकरणमिदानीं भारतवर्षेऽपि विद्यत इति न मया श्रुतपूर्व्वम्। तिष्ठतु तावत् चान्द्र-व्याकरणम्, अन्यानि सप्त व्याकरणान्यपि सर्व्वाणि भारतवर्षेऽधुना न दृश्यन्ते। अपि तु "कथासरित्सागरे" एतदुक्तम्। प्रादुर्भूते पाणिनीय-व्याकरणे चान्द्रादीन्यन्यव्याकरणान्यनभ्यास्यत्वं गतानि। आचार्य्यैः केवलं पाणिनीयमेव पठितं च पाठितं चासीदिति।

पुनरपि, अतोऽष्टशतवर्षेभ्यः पूर्वं सिंहलेषु महास्वामिपदं प्राप्तेन पारोपुग-नाम्ना महापरीक्षितेन स्थविरभिक्षुणा चान्द्रव्याकरणस्य पञ्जिकायाष्टीका कृतेति "दाठावंसाख्ये" पालिग्रन्थे दृश्यते;—तद्यथा

> "यो चन्द्रगोमिरचिते वरसद्दसत्थे।
> तीकं पसत्थमकरी वरपञ्चिकाय"—इति

यथा पाणिनीयप्रवेशाय लघुकौमुदी कृता, तथैव चान्द्रप्रवेशाय तत्समकालीनेन वा काश्यपनाम्ना स्थविरभिक्षुणा "बालावबोधनं" नाम कृतम्। तद्यावदद्यापि सिंहलेषु वर्त्तते। तस्य प्रारम्भश्लोके तृतीय-चतुर्थपादौ कथ्येते मया।

बालावबोधनं विन्दु चान्द्रसिन्धौ करोम्यहम्" अलमतिपल्लवितेन। तस्मात् प्रारभ्य एतत् चरितमिति मम मतिः।

वृद्धिः—यदा चान्द्रव्याकरणं रचितं ततः प्रभृत्येव यावत् विक्रमादित्यशकनृपाब्दाश्चतुर्दशशताब्दाः एतदन्तरे सिंहलेषु संस्कृत-साहित्यमतिप्रचलितम्। विविधैराचार्य्यैर्व्विविधा ग्रन्था रचिताः। तद्यथा, काव्यग्रन्थाः, व्याकरणग्रन्थाः, नीतिग्रन्थाः, सङ्गीतग्रन्थाः, ज्योतिर्ग्रन्था इत्यादयः। तेषु केचित् संस्कृतभाषया रचिताः केचित् सिंहलभाषया। तेष्वपि केषाञ्चित् ग्रन्थानां नाममात्रमेवास्माकं मनः प्रीणयति, न तु ग्रन्थाः।

तस्मात् तेषु ये ग्रन्था अवशिष्टास्तेषां कतिपयानां नामानि मयात्र निरूप्यन्ते। संस्कृतकाव्यग्रन्थाः—लंकाद्वीपमनुशिष्टवता कुमारदास-नाम्ना राज्ञा अतः सहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं रामरावणयोः संग्रामवर्णनात्मकं त्रिंशत्सर्गात्मकं जानकीहरणं नाम महाकाव्यं रचितम्।

स खलु राजा शैशवे जम्बूद्वीपमागत्य वेदवेदान्तादीनि विविध-शास्त्राण्यधीत्य पश्चात् सिंहलान् गत्वा राजा बभूव, स सौगत एव। तथापि स्वभाव एष सिंहलीयानां सौगतानां काव्यरचनायां भारतीय-काव्यरचनावलम्बित्वं तदीयोपमाग्राहित्वञ्च।

तत् काव्यमपि नष्टप्रायमासीत्। तथापि सिंहलभाषया लिखितं पञ्चदशसर्गात्मकं व्याख्यानमवशिष्टम् तस्मिन् श्लोकाः नासन्, केवलं व्याख्यानमेवावशिष्टम् लिपिभ्रमादिदोषदुष्टञ्च। तदप्यतस्त्रिंशद्-वर्षेभ्यः पूर्वं सिंहलीयेन महाविदुषा श्रीधर्मारभाख्येन स्थविरभिक्षुणा व्याख्यानुसारेण पद्यत्वमुपनीतम्। तदपि भारतीयानाममन्दानन्दाय

वर्त्तत इति मन्येऽहम् । अनुरुद्धशतकादीनि बुद्धगुणवर्णनात्मकान्यन्यानि कतिपयकाव्यानि सन्ति, तान्यपि शुद्धसंस्कृतभाषयैव रचितानि । यच्च बौद्धशतकं नाम सिंहलेषु रचितमस्य कर्त्ता गौड़देशीयो ब्राह्मणः ।

सिंहलभाषया सर्वः काव्यादर्शः पद्यत्वमुपनीतः । सः "सियवसल्कर" (स्वभाषालङ्कार) इति नाम्ना प्रसिद्धः । तस्य कर्त्ता "शिलमेघवर्ण" नामा सिंहलराजः । संस्कृतकाव्यरीत्या रचितानि बहूनि सिंहलकाव्यानि, किं तेषां नामप्रदर्शनेन ।

व्याकरणग्रन्थाः—प्रागुक्तचान्द्रव्याकरणम्, शरीपुत्रस्थविरेण कृता पञ्जिकालङ्कारटीका, काश्यपनाम्ना स्थविरेण कृतं चान्द्रव्याकरणस्य प्रवेशोपायो "बालावबोधनम्" श्रीराहुलस्थविरेण कृता तस्य टीका इत्यादयः । सर्व्वं सिंहलव्याकरणं संस्कृतव्याकरणानुयायि भवति । तस्मादेव सिंहलभाषायाः "सिद्धान्तसंग्रहो" नाम व्याकरणमति-संक्षिप्तम् ।

संस्कृतनीतिग्रन्थाः—संस्कृतभाषया रचिता नीतिग्रन्था नष्टप्राया इति चिन्तयामः । प्रत्ययशतकं नामैक एव ग्रन्थो वर्त्तते, तथापि सिंहलभाषया रचिता भारतीयरीत्यनुयायिनो नीतिग्रन्था बहवो वर्त्तन्ते ।

सङ्गीतग्रन्थाः—पुरातनग्रन्था नष्टप्रायाः ।

ज्योतिर्ग्रन्थाः—दैवज्ञकामधेनुनामा ग्रन्थो विद्यते, सः अनवमदर्शि-नाम्ना महास्वामिपदप्राप्तेन स्थविरेण सर्वं ज्योतिःशास्त्रसागरमालोच्य संस्कृतभाषया रचितः । तस्मिन् ज्योतिःशास्त्रं नातिविस्तृतं नातिसंक्षिप्तञ्चास्ति । यथा वराहमिहिरे अथवा बृहज्जातके राहुकेतू न स्तः न तथा एतस्मिन् ग्रन्थे । एतस्मिन् सर्वे नव ग्रहा निर्दिष्टाः, एतदेव ज्योतिःशास्त्रं ज्ञातुमिच्छूनां सिंहलीयानां प्रमाणमिति केचिद् वदन्ति । तथापि सिंहलभाषायां बहवो ज्योतिःशास्त्रप्रकाशकग्रन्था आसन् । तेषु केचिच्छिष्टाः केचिन्नष्टाः अन्येऽपि अमरकोषादि-

कोषग्रन्थाश्च सिंहलभाषया लिखिता व्याकरणोपयुक्ता वर्त्तन्ते, तथैव वैद्यककोषग्रन्था वैद्यशास्त्रोपयोगि-ग्रन्थाश्च ।

पालिभाषया लिखितः "भेसज्ज-मञ्जूसा" नाम ग्रन्थो वर्त्तते । तस्य कर्त्ता बालबोधनकारकस्य समकालीन एव महास्थविरः । तस्मिन्नपि सर्वं वैद्यशास्त्रं नातिसंक्षिप्तं नातिविस्तृतञ्चास्ति । अपि च पालि-भाषायाः व्याकरणानि सर्वाणि संस्कृतानुयायीनि । "काच्चायनं" (कात्यायनं) नाम पालिभाषायाः प्रधानव्याकरणं कातन्त्रम्, अथवा कलापव्याकरणमनुयाति । मोग्गल्लाअणं (मौद्गल्यायनम्) नाम व्याकरणं पाणिनीयानुयायि भवति, तस्य कर्त्ता मोग्गल्यायननामा महास्थविरः, तथापि तस्य कर्त्तृवर्णनाश्लोकं दर्शयितुमिच्छामि ।

या शक्तिः पाणिनौ या च चन्द्रकात्यायनादिषु
सेयं मूर्त्तिमती मन्ये मौद्गल्यायनसर्पिणी ॥

पालिभाषायां "सुबोधालङ्कार" नाम्ना प्रसिद्धोऽलङ्कारग्रन्थो विद्यते संघरक्षितनाम्ना महास्वामिपदप्राप्तेन स्थविरभिक्षुणा रामशर्मादिभि-राचार्य्यैः प्रणीतानलंकारग्रन्थाननुगम्य रचितः । तेषां ग्रन्थानां नामान्यपि इदानीं भारते न श्रूयन्ते, ते काव्यादर्शतोऽपि प्राचीनतमा इत्यस्माकमनुमितिः । उक्तञ्च तत्र ;—

रामसम्माद्यलङ्कारा सन्ति सन्तो पुरातना ।
तथापि तु बालजेन्ति सुद्धभागधिका न ते ॥

छन्दःशास्त्रं—वुत्तोदयनाम्ना प्रसिद्धम्, तत् तेनैव महास्वामिना वृत्तरत्नाकरमनुगम्य प्रणीतम् । एतयोर्द्वयोर्ग्रन्थयोः कश्चिदपि विशेषो नास्ति, विशेषस्तु भाषाविशेष एव ।

तथापि ननु सिंहलच्छन्दःशास्त्रं सर्वं संस्कृतानुयायि, केचित् क्वचिद् विशेषाः सन्ति । तत् "एलुसँदे स‌लकुण" (सिंहलच्छन्दो लक्षणं) इति नाम्ना प्रसिद्धं भद्रनाम्ना स्थविरभिक्षुणा प्रणीतञ्च ।

महावंशः खलु पालिभाषायाः प्रधानं महाकाव्यम् । तत् शत-

सर्गात्मकं भवति, काव्यरसाभिलाषिणां चित्ताह्लादं जनयति च। अपराणि च "समन्तकूटवर्णना" "दंष्ट्रा-वंश"दीनि महाकाव्यानि सन्ति।

अधुना यानि सिंहलभाषया रचितानि पुरातनकाव्यानि विद्यन्ते, तेषु "कव् सिलुमिण" (काव्य-चूड़ामणि:) इति नाम्ना प्रसिद्धं काव्यं प्रधानमेव। ततः सुन्दरतमं गम्भीरतमं वा काव्यं सिंहलभाषायां न दृश्यते, तस्य कथाशरीरं बौद्धजातकग्रन्थेष्वागतं कुसजातकम्। तस्य कर्त्ता अतः सप्तशतवर्षेभ्यः पूर्वं लङ्काद्वीपमनुशिष्टः "कलिकाल-साहित्यसर्व्वज्ञ-पण्डित-पराक्रम-बाहु" नामा राजा बभूव। सति-वेज-पारंगतस्त्रिपिटकधारी च। स एव लङ्काद्वीपे राजमालां काव्य-कुसुमैरलंचकार। तस्मिन् समय एव लङ्काद्वीपे काव्यलता पुष्पिता, विविधाः कवयश्चासन्। एवं यावत् श्रीराहुलस्थविरस्य समयः, तावत् संस्कृतसाहित्यस्य वृद्धिर्बभूव। एतदन्तरे बहुभिः सिंहलीय-कविभिः स्वभाषया नानाग्रन्था रचिताः। तद्यथा, मयूरसन्देशः, हंससन्देशः, कीरसन्देशः, गुत्तिलकाव्यम् इत्यादयः।

श्रीराहुलस्वामिना काव्यशेखरमहाकाव्यं पारावतसन्देशश्च रचिते। तेनैवान्येऽपि बहवो ग्रन्था रचिता विस्तारभिया तान् विस्तारयितुं नाहमिच्छामि।

परिहानिः—अतः प्रभृति लङ्काद्वीपे संस्कृतभाषासाहित्यं परि-हीणत्वं गतम्। पुनरपि पञ्चशत-वर्षाण्यतिक्रम्य इदानीं काचिदुन्नति-र्दृश्यते। अलमतिपल्लवितेन।

एवं सिंहलेषु साहित्यवृद्धिर्भारतवर्षादेवाभवत् नान्यस्मात्। तस्मात् सर्वैरेव सिंहलीयैर्भारतवर्षं पूज्यम्। भारतीयैरपि सिंहलीयेभ्यः पुनरपि साहित्यं दातव्यम्। भारतवर्षं विना लंकाद्वीपसदृशः संस्कृतसाहित्येन भ्राजितो देशो नास्तीति—शम्॥

वकदूतम्

(पूर्व्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धक :—महामहोपाध्याय: अजितनाथन्यायरत्न:]

कच्चित् क्षेमं तव खगपते ! शावका: किं नु सुस्था:
जानीमस्त्वां निखिलपततां माननीयं शरण्यम् ।
तस्मादेकं किमपि खगराट् ! प्रार्थयेऽहं भवन्तं
लोकस्थित्यै किल गुणवतां श्रीमतामिव जन्म ।

तस्माद्दौत्यं कुरु मम सखे ! प्रार्थये साञ्जलि त्वा-
मद्यैवाशु व्रज तु नगरीं कृष्णपूर्व्वामपूर्व्वां ।
रम्या वापी विततपरिखा वेष्टिता सौधराजी
बद्धो कीर्त्तिर्नृपकुलमणि: कृष्णचन्द्रस्य यत्र ॥

आकाशस्थ: प्रथमत इतो दक्षिणस्यां दिशायां
भद्रावासां विपुलनगरीं धर्म्मदां द्रक्ष्यसि त्वम् ।
मध्ये यस्या निखिलवणिजां पण्यशाला विशाला
ग्रामोपान्ते मधुरतटिनी गुड्गुड़ेति प्रसिद्धा ॥

यस्यास्तीरं द्विज ! निजगणैस्त्वत्समाना: समाना:
संसेवन्ते कतिचन वका: सुद्विजा: स्थाणुभाज: ।
यस्यास्तोयं मधुरमधुरं शैत्य-सौगन्ध्यपूर्णं
स्वादं स्वादं नृपतिगुरवो नाद्रियन्ते सुधाञ्च ॥

(क्रमश:)

पादुकातत्त्वम्

[निबन्धक :—कविराज-श्रीवसन्तकुमारराय-विद्यारत्न:]

मणिरत्नमयी कार्य्या हेमरूप्यमयीपि वा ।
चन्दनेनापि कर्त्तव्या पादुका-प्रतिमापि वा ।

श्रीपर्णी श्रीद्रुमा वापि देवदारुमयीपि वा ।
षड़ङ्गुला च सा कार्य्या पादुके पूजयेत् सदा ॥"
(देवीपुराणम्)

अधुना तु कलौ काले पादुका किल अधिकुरुते मानवसभ्यतायाः सर्वोच्चं स्थानम् । को नाम देशः कस्माच्च कालात् पादुकाव्यवहारं कुर्व्वन्नास्ते इति सभ्यतायाः विशिष्टतमः परिचयः एवमुल्लिखितः सन् अस्ति । अतश्चेद्भारतीयप्राचीनशिल्पपरिचयः प्रदीयते तदा पादुका-तत्त्वं नोपेक्षणीयम् । भारतवर्षे कदा पादुकाव्यवहारः प्रचलितोऽभूत् तस्यानुसन्धानोपायो नास्ति । परन्तु तैत्तिरीयसंहितायां "काश्नी उपानहौ उपमुञ्चति" एवमुल्लेखो दृश्यते । इदं हि प्रमाणं प्रकटयति पादुकाव्यवहारे कीदृशी पुरातनप्रथेति ।

भारतवर्षं ग्रीष्मप्रधानो देशः । अत्र सभ्यताविकाशस्य प्रथमोप-क्रमात् पादुकाव्यवहाररीतिः सम्भाव्यत इति मन्यामहे वयम् । स्वयं युधिष्ठिरो भीष्मदेवं पप्रच्छ—

"यदिदं श्राद्धकृत्येषु दीयते भरतर्षभ ।
छत्रं चोपानहौ चैव केनैतत् सम्प्रवर्त्तितम् ॥
(अनुशासनपर्व्व)

प्रतिवचनप्रसङ्गतो भीष्मदेवेन जमदग्निसम्बन्धिनी काचिदाख्यायि का समवतारिता । सा चेत्थम्

एकदा मध्याह्ने जमदग्निः ऊर्द्ध्वं बाणं निक्षिपन्नासीत्, तदा तु तस्य भार्य्या रेणुकादेवी बाणाहरणे व्यवस्थापिता । सूर्य्यतापतप्ता रेणुकादेवी बाणाहरणे असमर्था अभवत् । अतो जमदग्निर्मार्त्तण्ड-देवं प्रति समुचितशास्तिविधानार्थं धनुषि बाणमारोपितवान् । तदा जमदग्नेः शरणागतः सन् सविता तापनिवारकेण छत्रेण चर्म्म-पादुकाभ्याञ्चोपानयनैरनुकूलयति स्म । दानकाले सूर्य्यदेवेनोक्तमिदं—

"महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणम् ।
प्रतिगृह्णस्व पद्भ्याञ्च त्राणार्थं चर्म्मपादुके ॥"

पौराणिकी आख्यायिकेयं कति कालात् भारतवर्षे—प्रतिष्ठामलभत, कियन्ति च वर्षाणि अतीतानि इति न ज्ञायते । अनुसन्धानोपायश्च नास्ति । पादुकाव्यवहारप्रवर्त्तनात् परं भारतवर्षे तु इयं यथायोग्यं मर्य्यादामलभत । नग्नपदेन विचरणं न सुकरमिति समीक्ष्य शास्त्रकाराः पादुकापरिधानं व्यवस्थापयामासुः । विष्णुपुराणे (२ अं २१ अः) एवं पठ्यते—

"वर्षातापादिके च्छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च ।
शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥"

कालक्रमेण पादुकाव्यवहार एतादृशः प्रबलोऽभवत् यत् उपनयनस्यान्ते समावर्त्तनात् च प्राक् पादुकाव्यवहारो भवितुमर्हति नवेति तद्विषये शास्त्रशासनेन प्रयोजनमपेक्ष्यत । गोभिलगृह्यसूत्रे (३ प्रपाः १ म खः २६ सूः) एवं दृश्यते,—"अन्तग्राम उपानह्धारणम्" । अर्थात् ब्रह्मचर्य्यावस्थायां ब्रह्मचारी यस्मित् ग्रामे वसन्नास्ते, केवलं तस्मिन्नेव ग्रामे विचरणसमये पादुकाव्यवहारं न कुर्य्यात् । एतेन गम्यते यत् ब्रह्मचर्य्यावस्थायामपि स्वग्रामादृते अन्यत्र विचरणसमये पादुकाव्यवहारो न निषिद्ध आसीत् ।

अस्पृश्यतया एवंरीतिरासीत् यत् पद्भ्यामृते पादुका न वोढव्या । गोभिलगृह्यसूत्रे (३प्रपाः ५खः २२सू) एवमुल्लेखो वर्त्तते—"नोपानहौ स्वयं हरेत्" । ब्रह्मचर्य्यान्ते समावर्त्तनकाले च उपानहो धारणमन्त्रः अद्यापि सुपरिचितः सन् अस्ति । पारस्करगृह्यसूत्रे विद्यते मन्त्रोऽयं—

"प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातम् ॥"

हलायुधश्चास्य व्याख्याकाले पादुकामाहात्म्यं ब्राह्मणसर्व्वस्वे उद्घाटितवान् । तस्य टीकायां तदीयपाण्डित्यमभ्रान्तं परिस्फुरति । यथा "हे उपानहौ युवां प्रतिष्ठे स्थः ।'

उपक्रान्तगतिक्रियाया अत्यागः प्रतिष्ठा, तन्निमित्तत्वात् युवां प्रतिष्ठे स्थो भवतः। ततो मा मां पातं रक्षतम्। कुतः? विश्वतः सर्व्वस्मात् गतिविरोधिनः कण्टकादेः।" एवम्प्रकारेण पादुका मन्त्र-मध्ये स्थानं लब्ध्वापि सर्व्वत्रावग्राहतगतिः नैव जाता। सर्व्वदा पादुका-परिधानेन विचरणव्यवस्थायां विद्यमानायां सत्यामपि सर्वेषां समीपे सोपानत्कस्य उपस्थितिर्न विधिसम्मता आसीत्। तस्य तु सदाचार-विरोधित्वात् तत्सम्बन्धिशास्त्रशासनं प्रादुरासीत्। अधुनापि पादुकां त्यक्त्वा गुरुभ्यो देवेभ्यश्च प्रणामरीतिर्दृश्यते। वराहपुराणात् ज्ञायते यत् यस्तु सोपानत्को भगवत्समीपे गच्छति स चर्म्मकारस्य गृहे जायते।

"वहन्नुपानहौ पद्भ्यां यस्तु मामुपचक्रमेत्।
चर्म्मकारस्तु जायेत वर्षाणान्तु त्रयोदश॥"

पुनः पादुकाश्रेणीविभागोऽवर्त्तत। सर्व्वासु च श्रेणीषु ईदृशं कठोरशास्त्रशासनं न विहितमासीत्। श्रेणीविशेषभाजं पादुकां वहन्तो लोका आचमनमपि अर्हेयुः। भट्टभाष्यधृतस्मृतिवचने खल्विदं दृश्यते। यथा

"राज्ञां गुरूणां देवानां न दुष्येदन्तिके चरन्।
आजानुपत्रचरणस्तथाचमनकर्म्मणि॥"

प्रयोजनानुसारतो विभिन्नाकृतिमती पादुका यथा साम्प्रतं सभ्य-तायाः परिचयं दत्ते, पुरापि तथा आसीत्। प्रमाणमपि वर्त्तते। विभिन्नासु श्रेणीषु—"आजानुपत्रचरणः" पादुका सर्व्वापेक्षयाधिकतमं सम्मानं लभते। न चेत् स्मृतिवचनमीदृशं प्रचलितुं न शक्यते। कीदृशेषु कार्य्येषु च पादुकाव्यवहारो निषिद्ध आसीत् तत्परिचयो नितराम् ईषदेव। यथा—

"न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्य्यात्" (आपस्तम्बः)

"यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः।

सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्व्वं विद्यात्तदासुरम् ॥ (कूर्म्म)
"उपानद्गूढ़पादो वा यानशय्यागतस्तथा ।
प्रसार्य्य न जपेत् पादावुत्कटासन एव वा ।"
(तन्त्रान्तर)

पुरा अन्येषाम् पादुका आत्मसात् कर्त्तुं कस्यापि प्रलोभो नासीत्। शास्त्रानुशासनमेव तत्प्रति कारणम् । यथा—

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । (मनु ६६)

शिल्पशास्त्रे (विश्वकर्म्मप्रकाशे ४००—४५ सू०) द्वे श्रेणी वर्त्तेते पादुकासु । तन्मध्ये एका पादुका अपरा च उपानत् । यथा ।—

"उपानाहौ प्रकर्त्तव्यौ स्वपादप्रमितौ तथा ।
पादुके च तथा कार्य्ये अन्यथा दुःखशोकदौ ॥"

प्राचीनसाहित्ये पादुकेति—शब्दस्य प्रयोगः स्वल्प एव दृश्यते, परन्तु उत्तरकालीनसाहित्ये "पादुका" "उपानत्" च द्वयोरपि शब्दयोः तुल्यार्थे प्रयुक्ततया अमरसिंहः शब्दद्वयं तदीयकोषे एकस्यैव पर्य्यायस्य अन्तर्गतं कृतवानिति अनुमीयते। सर्व्वासां पादुकानाम् "उपानत्" इति आख्या न प्रदातव्या । एकश्रेणीयपादुका नाम्ना "गुरुपादुका" सा तु न पादुका परं पादुकाप्रतिमामात्रम् । गुरुपादुकानिर्म्माणे रत्नस्वर्णरौप्य-प्रभृतीनि महार्हाणि द्रव्याणि तथा चन्दनदेवदारुप्रभृतिकाष्ठानि व्यवह्रियन्ते । यथा—"मणिरत्नमयी कार्य्या" इत्यादि प्रागुक्तम्। "उपानत्" अपि पादुकावत् श्रेणीद्वयभाक् । "अनुपदीना" "आजानु-पत्रचरण"श्चेति श्रेणीद्वयम् ।

अनुपद-सर्व्वान्ना-यानयं बद्धा-भक्षयति-नेयेषु ।" एतस्मात् पाणिनीय-सूत्रात् अनुपदीनाख्यपादुकायाः परिचयः प्राप्यते । काशिकावृत्तौ तु "अनुरायामे सादृश्ये वा अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत्" इति व्याख्या अस्ति । आजानुपत्रचरणस्तु जानुपर्य्यन्तम् आवृणोति ; अतोऽयं पाश्चात्यदेशीयाजानुप्रच्छन्नकारिणा 'बुटा'ख्यपादुकाविशेषेण तुल्यः ।

"ऋषभोपानहोर्ञ्यः" इति पाणिनिसूत्रस्य व्याख्यायां काशिका-वृत्तौ चर्म्म मुञ्जश्च (तृणविशेषः) इति पादुकोपादानद्वयमुल्लिखितम् अस्ति। एवं सम्भवति यत्, मुञ्जनिर्म्मिता पादुका एकदा "मोजा" इति नाम्ना प्रसिद्धिं गता। "मोजा" तु पाश्चात्यदेशीयानां सौत्रिक-पादावरणेन "ष्टकिं" इत्याख्येन सह साम्यं बिभर्त्ति। उच्चारणगत-सादृश्यं संलक्ष्यते चेत् तदा एवं स्वीकार्य्यं यत् अनुपदीना-प्रभृति-पादुका मुञ्जेन निर्म्मितत्वात् "मोजा" इति नाम अवाप। भरतमल्लि-केन तट्टीकायामेव व्याख्यातम्। "सैव उपानत् पादायता पादायाम-प्रमाणा चेत् अनुपदीना 'मोजा' इति ख्याता स्यात्। गुल्फादि-सहित-मशेषपदम् अनुपदं साकल्ये अव्ययीभावः।

सन्यासिभिर्व्यवहार्य्या पादुका नारिकेलतन्तुना निर्म्मिता भवति स्म। तत्र कादम्बरी-प्रमाणम्। यथा—

"विशाखिकाशिखर-निबद्ध-नारिकेलफलकस्वलमयधौतोपानद्युगो-पेताम्।"

पौराणिकाख्यायिकानुसारतः पादुका सूर्य्यलोकात् मर्त्त्यलोके सम्प्रवर्त्तिता अभवत्। प्राचीनभास्कर्य्येऽपि बहुधा पादुकापरिचयः प्राप्यते। पादुकासंयोगेन देवमूर्त्तेः सुसज्जितकरणप्रथा नितान्त-माधुनिकी इति न मन्यामहे वयम्। तन्त्रसारधृते कस्मिंश्चिद्ध्याने पादुकोल्लेखो दृश्यते। यथा—

"श्यामवर्णां त्रिनयनां द्विभुजां वरपङ्कजे।
दधानां बहुवर्णाभिर्बहुरूपाभिरावृताम्॥
शक्तिभिः स्मेरवदनां स्मेरमौक्तिकभूषणाम्।
रत्नपादुकयोर्न्यस्तपादाम्बुजयुगां स्मरेत्॥"

बहुभिरेवं विश्वस्यते यत् भारतीयाः पाश्चात्यदेशीयान् अनुकुर्व्वन्तः पादुकाव्यवहारम् अजानन्। भ्रान्तोऽयं विश्वासः। अलमतिविस्तरेण। "पादुके पूजयेत् सदा"। इति शम्।

रजनी *

[निबन्धिका—श्रीमती रेणुदेवी]

नहि युष्माकं सुखेन दुःखेन वा मम सुखं दुःखं वा परिमातुं शक्यम्। नहि कश्चिदपि स्वसुखेनान्यस्य सुखं, दुःखेन वा दुःखं परिच्छेत्तुं शक्नोति, विशेषतो येषां प्रकृतिर्भिन्ना। जन्मान्धस्यास्य जनस्य सुखं वा विषयानुभवो वा नान्यसाधारणः। क्षुद्रायाः यूथिकाया गन्धेनाहं सुखमनुभवामि ;. किन्तु नक्षत्रमध्यवर्त्ती शारदः पूर्णचन्द्रोऽपि न मे सुखहेतुः। जन्मान्धोऽयं जनः।

कलिकाता-समीपवर्त्तिनि बालिगञ्जग्रामे कस्यचित् पुष्पोद्यानशालिनः पुष्पविक्रयेणैव जीवनं यापयतः पितुरेकमेवाहमपत्यम्। अथ प्रतिवर्षं नवं नवं कुसुमसमृद्धिभारमुपादाय समुपागते फाल्गुने पिता मे प्रतिदिनं पुष्पाण्याहृत्य ददाति, अहञ्च तैः ग्रथ्नामि विचित्राः स्रजः, विरचयामि उच्चावचान् स्तवकान्, निर्म्मामि च बहूनि भूषणानि। नहि कोऽपि मया रचितविन्यासविशेषं कुसुमचयं निपुणं निरीक्षमाणोऽपि शक्नोति वक्तुं यदेतदन्येन विरचितमिति। अवसरसमये पिता माता च मम साहायकं विधत्तः। अधुनापि मया नाभिहितं यदहं नारी वा पुरुषो वेति ; किन्तु येन नेदानीमपि परिज्ञातं तस्याविदितमेव तिष्ठतु, नाहं कथयिष्यामि।

दुःसाध्यो हि जन्मान्धायाः परिणयः, अत एवाहमद्यापि कुमारी तिष्ठामि। अनेकाभिश्चक्षुष्मतीभिर्मम चिरकौमार्य्यकथामाकर्ण्य समभिहितं, कथमहमपि न नयनविहीनेति। अविवाहितापि नाहं दुःखमनुभूतवती। स्वयंवरा खल्वहम्। एकदा कलिकातावर्णनाप्रसङ्गेन पितुर्मुखात् कस्यचित् स्मृतिस्तम्भस्य, विनापि कस्यापि सहायतां सुप्रतिष्ठितस्य समुन्नतशिरसः पृथिवीपतेरिव महत्तमता-

* वङ्गकवि-वङ्किमचन्द्रचट्टोपाध्याय-रचितस्य 'रजनी' नामधेय-कथा-काव्यस्य अनुरूपानुवादरूपोऽयं निबन्धः।

माकर्ण्य तमेवाहं तदा मनसा वृतवती पतिम् । तदाहं पञ्चदश-वर्षदेशीया ; भूयश्च मे सप्तदशे वर्षे विवाहान्तरमजायत ।

वसूपनामकः कालीचरणाख्यः कश्चित् कायस्थोऽस्माकं गृहसमीपे निवसति । एकदा तस्य चतुर्व्वर्षीयः पुत्रोऽस्माकं गृहे समागतः । पथा महता तूर्य्यध्वनिना विवाहार्थं गच्छन्तं कञ्चित् वरमाकर्ण्य कोऽयं गच्छतीति तेन पृष्टया मया कश्चित् वरो गच्छतीति प्रत्युक्तम् । श्रुत्वैतत् क्रन्दन् स समुवाच "अहं वरो भविष्यामीति । तदाहं तं परिसान्त्वयितुं मोदकं प्रदायाभिहितवती "मा रोदीः त्वं मम वर इति ।" तदा स कृताभ्यवहारः पुनरुवाच "वरस्य किं कर्त्तव्यमिति ।" मन्ये तेनैवमवगतं यद्वरो मोदकमेव भक्षयतीति । वाञ्छितं च तस्य तादृशं कर्त्तव्यपालनम् । अथाहमुक्तवती वरः पुष्पाणि संगृह्य ददातीति । सोऽपि कर्त्तव्यं परिज्ञाय पालयितुमारेभे । मया वरत्वेनाभिधीयते स्म च ।

अथेदानीमहमिदानीन्तनीः जटिलाः कुटिलाश्च सविनयमावेदयामि,—किमहं मां सतीति प्रकटयितुं शक्नोमि ?

मम पिता च प्रतिदिनं विक्रीणाति स्म पुष्पं रसिकेषु पुरुषेषु । माता धनिनां निकेतनानि नयति स्म पुष्पाणि । तेषु च रामसदयमित्रस्यैव गृहं प्रधानभूतम् । तस्य द्वे भार्य्ये ज्येष्ठा भुवनमणिश्चिररुग्ना, सुतरां वृद्धे वयसि तेन भार्य्यान्तरं संगृहीतम् । कनिष्ठा च लवङ्गलता सर्व्वैर्गुणैरुपेता दाने च मुक्तहस्ता, किन्तु मुखरा । सा वृद्धे पत्यौ यादृशमनुरागं बभार, कापि नवीना कमपि नवीनं प्रियं प्रति न तादृशमनुरागं धत्ते । नयनविहीनाहं सुतरां नावलोकितवती लवङ्गलतां, किन्तु श्रुतवती यदलोकसामान्यमस्या रूपम् ।

नवीना सा रामसदयं सुतरां नवीनवेशेन समलङ्करोति स्म । कथं वा तद् भूषणनैपुण्यमहं वर्णयामि ? सा स्वहस्तेन प्रतिदिनं तस्य काशकुसुमशुभ्रान् केशान् भेषजविशेषेण रञ्जयन्ती कालिमानं प्रापया-

मास । यदि लज्जया कदाचिदस्याः प्रणयी वृद्धग्राह्यं वसनं परिदधाति, तदा सा स्वहस्तेन तदपाकृत्य युवजनोचितेन वसनेन वर्द्धयामास तदङ्गशोभाम् । दरिद्रहस्तगतञ्चाभूत्तेन धृतं वसनम् । वृद्धे वयसि रामसदयो नितरां विरागं भेजे विलेपनेषु ; सापि निद्रितस्य तस्य सर्व्वाङ्गेषु विलिलेप विलेपनानि । प्रायशश्च तस्य अपहृतानि बभूवुरुपनेत्राणि, चूर्णितानि च लवङ्गलतया । काञ्चनञ्च तत्र स्थितं प्रदत्तमभूत् कन्याविवाहव्याकुलेभ्यो दरिद्रेभ्यः । दुःखेनातिवाह्यस्तावदस्माकं दिवसो भवेत्, यदि रामसदयस्य भवनादेवं साहाय्यं न लब्धं स्यात् । लवङ्गलता निकृष्टमपि माल्यं बहुना मूल्येनाग्टह्लात्, तिरस्करोति स्म च,—कथं कुत्सितमिदं माल्यम् इह समानीतमिति । मूल्यदानसमये च भ्रमेण ताम्रकमुद्राव्यत्ययेन ददाति स्म राजतमुद्रां, प्रदर्शिते च भ्रमे नेयं ममेति चावदत् । निर्व्वन्धातिशये च कृते प्रहर्त्तुमुद्यताऽभवत् । मम नयनहीनत्वमेवात्र कारणं, यावदस्माभिः ग्रहीतुं युज्यते तदेव ग्राह्यं, सुतरां माता ततोऽधिकं नाग्टह्लात् । दिनातिपात एवास्माकं सुखकारणमजायत ।

लवङ्गलता तु परिक्रीय पुष्पाणि पतिं विभूषयामास, ब्रवीति स्म च,—दृश्यतामयमपरो रतिपतिः । रामसदयोऽपि प्रतिवाक्यं जगाद "न रतिपतिः किन्तु साक्षादञ्जनानन्दन एवेति ।"

अथैकदा असुस्था माता अतोऽहं लवङ्गलतायै पुष्पाणि दातुं गतवती । मां दृष्ट्वैव सा समुवाच, नयनहीने ! किं त्वं मरणाय सम्भृतकुसुमा समागतासि ? अन्धेति सम्भाषणं मम सुमहान् विरागहेतुः । अहमतीव कुत्सितमेकं प्रत्युत्तरं दातुं समुद्यता ; सहसा कस्यापि निशम्य पदशब्दं विरता जातास्मि । सोऽपि पदशब्दस्य कारणं कोऽपि समेत्य लवङ्गलतामुवाच—अम्ब ! केयं ? तदा लवङ्गलता मृदुना स्वरेण समभिहितवती "नयनहीना पुष्पविक्रयकारिणी खल्वियमिति । श्रुतो मया रामसदयस्य ज्येष्ठपुत्रकण्ठध्वनिः ; न

खलु स एतादृशं माधुर्य्यं बिभर्त्ति। मन्ये यदयं तस्य कनिष्ठो भ्राता शचीन्द्रः। स समुवाच, पुष्पविक्रयकारिणी! मया पुनर्ज्ञातं यदियं कापि भद्रकन्यकेति। लवङ्गलता प्रत्युवाच, हन्त! पुष्पविक्रयकारिणी किं भद्रकन्यका न भवति। अप्रतिभः शचीन्द्रः समुवाच "कथं भद्रकन्या न भविष्यति अहमिमां तथैव सम्भावयामि, किन्तु कथमसौ नयनहीना? लवङ्गलतया समभिहितं "इयं जनुषान्धा।" शचीन्द्रस्य विद्यागौरवमासीत्; अन्याभिर्विद्याभिः सह तेन चिकित्साविद्यापि समधीता। एवं जनेषु प्रसिद्धिर्जाता यत्, विनैव वेतनग्रहणं दरिद्राणां चिकित्सैव तस्य लक्ष्यभूता। स तु मामुपेत्य समभाषत "उत्तिष्ठ, अहं तव चक्षुषी परीक्षे।" सङ्कोचेनाहमुत्थिता। सोऽब्रवीत् "अवलोकय माम्।" हन्त! कथमहमवलोकयामि? पुनश्च तेनाभिहितं "प्रत्यावर्त्तय मां प्रति नयने।" अहन्तु काणेन चक्षुषा निक्षिप्तवती शब्दभेदिनं बाणम्। नहि तत्तस्य मनोरथानुरूपं जातं, तेन तु तदा गृहीतचिबुकेन प्रत्यावर्त्तितमात्मनोऽभिमुखं मे मुखम्।

भस्मनि हुतं भवतु चिकित्सितम्। मृतास्मि च तेन स्पर्शेन। हन्त! पुष्पमयोऽयं स्पर्शः। तस्मिन् स्पर्शेऽहं यूथिका-शेफालिका-मालतीप्रभृतीनां सर्व्वासामेव पुष्पजातीनां गन्धमनुभूतवती। मनसि मे प्रतिभातं यत् परितो मां पुष्पाणि विकीर्णानि; शिरसि मे कुसुमसन्ततिः, पदयोर्मे प्रसूनानां राशिः। अहो नु भोः! केन विधात्रा निर्म्मितोऽयं कुसुममयः स्पर्शः?

(क्रमशः)

योगरहस्यम्

(पूर्व्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धक :—साधनसमरप्रणीता]

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

तटस्थमुक्त्वा स्वरूपं निर्द्दिशति तदेति। तदा योगसमकाले, यद्यपि योगो नाम देशकालाद्यतीतस्विन्मात्रप्रत्ययरूपस्तथापि बुभुत्सुप्रतिपत्तये तदेति कालवाचकशब्दप्रयोगः। द्रष्टुर्दृश्यानुभवकर्त्तुरहंप्रत्ययगोचरस्य चिदात्मनः, स्वरूपे स्वकीयं रूपं सत्यज्ञानादिलक्षणं तस्मिन्नवस्थानं स्थितिः पर्व्वतस्तिष्ठतीतिवन्न तु गतिनिवृत्तिरूपमधिकारित्वात्। योगस्वरूपस्य सर्व्वथा वाङ्मनोगम्यत्वेनैवात्र भङ्ग्या स्वरूपनिर्द्देशः। दृश्यानामपगमे द्रष्टृत्वव्यपदेशोऽप्यस्य न सम्भवति।

"यदा सर्व्वमात्मैवाभूत् तदा केन किं पश्येदिति।"

अत्रेदमाकूतं—दृश्यानामिदन्तया प्रतीयमानानां चित्तवृत्तीनामविद्याविलसितत्वादेवानयोर्द्रष्टृदृश्ययोरेकत्वरूपो योगः सम्भवति। अन्यथा भेदस्य पारमार्थिकत्वे वाङ्मात्रेणैव पर्य्यवस्यति योगो मुक्तिर्वा। ततश्च न योगे कारणं वृत्तिनिरोधः। किञ्च योग एव वृत्तिनिरोधे हेतुरविद्यानिवर्हणद्वारेण।

अत्रेयं जिज्ञासा—किमविद्यानिवृत्तितः स्वरूपाभ्युपगम उत स्वरूपाधिगमेऽविद्यानिवृत्तिरिति। यद्यप्यत्र दुर्निरूपणीयः कार्य्यकारणभावो वीजाङ्कुरवत्तथापि "यमेवैष वृणुते तेनैव लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनूं स्वा"मिति श्रुतिः प्रोक्तेनापदेशबलेन द्वितीय एव पक्षः श्रेयान्। यो ह्यात्मानं वृणुते प्रार्थयति वरयति कन्येव वरं, तस्मिन्नेव जने आत्मा स्वां तनूं स्वरूपं वृणुते प्रकाशयति। एवञ्च योगो नाम केवलात्मकृपालभ्यः, कृपायाश्च पूर्व्वरूपं वृणुते-पदबोध्यं प्रार्थनं वरण-

मात्मसमर्पणमिति यावत्। ततश्च यथोक्ताधिकारिणामहङ्कार-निष्कासनपूर्व्वकात्मसमर्पणमेव स्वरूपावस्थानरूपस्य योगस्याविनाभावि पूर्व्वरूपं दृश्यते श्रूयते च। न तु केवलेन वहिः प्रक्रियाविशेषेण वृत्तिनिरोधबलेन कदापि योगसिद्धिरित्येतदीश्वरप्रणिधानाद् वेत्यादिषु स्फुटीभविष्यति।

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

योगे द्रष्टुः स्वरूपस्थितिरुक्तान्यत्र किं स्यादित्याह—वृत्तिसारूप्य-मिति। इतरत्र योगादन्यत्र वृत्तीनां सारूप्यं समानरूपत्वमभिन्नरूपत्वमिव भवतीत्यर्थः। अद्वयाविकारि-चिदेकरस आत्मा "यदा द्वैतमिव भवति तदा इतर इतरं पश्यति।" लीलाकैवल्यतोऽविद्योपाधि-कृतान् वृत्तिस्वरूपान् स्वगतभेदान् स्वयमेव पश्यतीति द्रष्टुरेव दृश्य-रूपता। परमार्थतस्त्वहमिदन्ताभ्यां प्रतीयमानयोर्द्रष्टृदृश्ययोर्नास्ति भेदलेशोऽपि।

इदमत्र ज्ञातव्यं, नह्यशक्तस्य द्रष्टृत्वं वृत्तिसारूप्यं वेति। यो हि नाम द्रष्टा पुरुषः सा चितिशक्तिरेवेत्युपरिष्टाद् वक्ष्यते। अत एव वृत्तिरूपेण तदाविर्भावः, उक्तञ्च या देवी सर्व्वभूतेषु वृत्तिरूपेण संस्थितेति।

साधुचरितम्

[निबन्धक :—श्रीकालीपदसिद्धान्तभट्टाचार्य्यः]

साधुः कश्चित् सरलहृदयो योगमार्गानुगामी
ग्रामप्रान्ते वटतरुतले च्छायया शान्तिरम्ये।

पुष्यत्पुष्पैः कुसुमतरुभिस्तर्पणैरिन्द्रियाणां
ध्यानाविष्टोऽवसदविरतं शोभिते काननान्ते ॥ १ ॥
काचित्तन्वी विमलसलिला वीचिविक्षोभमत्ता
दूरेऽश्रान्तं वहति तटिनी फेनपुञ्जं दधाना ।
तत्र स्नात्वा मनुजनिचयाः कौतुकाच्छिन्नचित्ता-
स्तस्याभ्यासे गमननिरताः सत्कथाकर्णनाय ॥ २ ॥
धाम्ना दीप्तं कलुषरहितं छिन्नसंसारवृत्तं
सम्पश्यन्तो भगवति परं तं समासक्तचित्तम् ।
स्वेच्छानम्राः स्वयमुपगता देवभावप्रपन्नं
सम्पूज्यैनं प्रशममगमन् भक्तिपुष्पोपहारैः ॥ ३ ॥
हित्वा कामान् सह परिजनैर्मोक्षकामी यतात्मा
लेभे जप्तानवरतमसौ देवतापादपद्मम् ।
मोहोन्मेषो नियतकलुषस्तप्यमानस्य साधोः
शान्ते चित्ते प्रहतविभवो न व्यथामातनोति ॥ ४ ॥
कदाचिद् ध्यानेनावहितहृदयः प्रेमविचल-
च्छरीरो गम्भीरो जलधिरिव भीमाकृतिधरः ।
तपस्तेपे तस्मिन् स खलु विनियम्येन्द्रियगणं
सतां लोके वृत्तिर्भवति हृदयस्योन्नततमा ॥ ५ ॥
एवं तस्मिन् विमलगगने मुक्तशङ्का विहङ्गाः
श्रेणीबद्धा मुदितमनस-स्तत्पथे सञ्चरन्ते ।
तेषां कश्चिद् भुवि निपतितः सायकेनैव बिद्धः
कारुण्येनोपहितहृदयस्यान्तिके तस्य साधोः ॥ ६ ॥

मेघावसानसमये समुदीयमानो
भानुर्यथा जगदिदं विमलीकरोति ।
गाढ़ं तमः परिहरन् वनभूमिसक्तं
योगी तथा स नयने सहसोन्मिमील ॥ ७ ॥

उन्मील्य ते च नयने करुणैकसिन्धु-
र्भूमौ पतत्क्षतशरीरविहङ्गराजम् ।
दृष्ट्वातिदुःखितमना गलदश्रुधारः
क्रोड़े निवेश्य शिथिलं तमसौ पुपोष ॥ ८ ॥

आकर्ण्य पक्षिपतनं शवरप्रवीरः
क्षुधातिलम्बितवपुर्धनुरानमय्य ।
गच्छन् गतेन जविना पतगोपकण्ठं
देहीति पक्षिणमसौ भृशमाजगाद ॥ ९ ॥

कारुण्यसम्भृतमनाः स ततो महात्मा
दर्पोद्धतं परुषमस्य वचो निशम्य ।
तं गर्हयन् शवरमाशु विवेकहीनं
वाचोपदेशपरया समुवाच किञ्चित् ॥ १०

जीवान् स्वभावमधुरान् परिहिंसि नित्यं
वृत्तिं जने पशुभिराचरितां विधाय ।
एतादृशानि कलुषाणि गुरूणि कर्त्तुं
किं नो बिभेषि परमेश्वरतो विमूढ़ ॥ ११ ॥

नित्यं स्वकैतवबलेन जनान् विलोभ्य
जीवान् निहत्य नियतं जठरं बिभर्षि ।
सर्व्वज्ञ एव भगवान् परलोकभर्त्ता
शास्तिं विधास्यति नु ते दुरितस्य सम्यक् ॥ १२ ॥

इत्थं वचः समधिगम्य ततो महर्षेः
स्मृत्वाखिलं दुरितमाचरितं चिरेण ।
व्याधोऽनुतप्तहृदयः कलुषस्य शेषं
सञ्चिन्त्य साधुचरणे भृशमालुलोठ ॥ १३ ॥

व्याधं विलोक्य चरणे पतितं मनस्वी
नित्यानुतापपरिशोषितरूक्षदेहम् ।

स्नेहाकुलेन मनसा परिरभ्य गाढ़ं
"चित्तं निवेशय हरे" मुनिरित्यवाच ॥ १४ ॥
शुश्रूषया स परितोषितचित्तवृत्तिः
पत्री ययौ वियति पत्त्रपुटं विधुन्वन्
हित्वा तदैव विशिखान् शवरो विवेकी
भक्त्यश्रुसिक्तवपुषा मुनिमाननाम ॥ १५ ॥

आवाहनम्

[निबन्धकः—श्रीशिवशास्त्री]

भूयोऽपि समागतश्चक्रनेमिक्रमेणोन्मत्तकलहंसरवनूपुरध्वनिरम्यः शरत्कालो विगतप्रायश्च वर्त्तते। विद्यते न कश्चिदपि जलधरो नभसि नीले। शोभते रजनी शिशिरकिरणेन, कुमुदैः सरांसि शोभन्ते, हंसैर्जलानि सरितां, तथा शुक्लीकृतान्युपवनानि च मालतीभिः। सर्वत्र शारदी सुषमा जनानां वर्षाधारापीड़ितानां ह्लादयति मनांसि। राजते च पुष्पफलसम्भृता वसुन्धरा। कुसुममकरन्दसन्दोहप्रलुब्धा भ्रमराः पुष्पात् पुष्पान्तरं प्रयान्ति। सर्व्वे एव जीवा अभिनवबलसम्भृतहृदया इव प्रतिभान्ति। ज्ञापयन्तीव च जनान् सिंहवाहिन्या भगवत्यास्त्रिविधतापतप्तेऽस्मिन् लोके आगमनस्य वार्त्तां कलहंसा मधुररवेण। जगन्मातुरागमनेन सर्व्वे आत्मानं कृतकृत्यमर्च्चनया च तत्रभवत्याः कर्त्तुकामास्तस्या आगमनं प्रतीक्षमाणास्तिष्ठन्ति जनाः।

प्रतिवर्षं यथा हरसुन्दरी दुःखत्रयप्रपीड़ितान् जनाननुग्रहीतु-

मागच्छति तथास्मिन् वर्षेऽपि सुषमामण्डितायामस्यां शरदि तव-भवत्याः पदार्पणं भविष्यतीति निर्म्मलं नभः, पुष्पिता वृक्षाः, सानन्दाः शिलीमुखाः, प्रसन्नं जलं; तथा समग्रवर्षञ्च यावत् मानवमनांसि दुःखशोकग्रस्तान्यपि कात्यायन्याः शुभागमनेन क्षणमपि प्रफुल्लानि जातानि। सर्व्वे एव मर्त्त्या आनन्दसागरे प्लवमाना इव वर्त्तन्ते।

अयि भवभयहारिणि दुर्गे! त्रायस्व, एह्येहि मातः शरणागत-दीनार्त्तपरित्राणपरायणे! निरानन्दमयवङ्गभूमौ प्रवाहयानन्दधाराम्। अजलामफलां शस्यहीनां वङ्गभूमिं सुजलां सुफलां शस्यश्यामलां विधाय वङ्गनिवासिनां निराशजीवितानां हास्यरेखामानने प्रकाशय। मातः सर्व्वमङ्गलमङ्गल्ये! अस्यां शरदि सर्व्वे ते भक्ततनयाः कातरप्राणाः करुणस्वरेण त्वामाह्वयन्ति, त्वमागत्य मातः! तान् भयार्त्तान् तनयान् नष्टशङ्कान् कर्त्तुमर्हसि।

मातः! तव चरणकमलपूजां केन प्रकारेण वयं विधास्यामः। न किञ्चिदपि वस्तु वर्त्तते; केवलं तव पूजार्थं वर्त्तते उष्णमश्रुजलम्। अद्य समेत्य वयं नस्तप्ताश्रुजलमेकत्र संमिश्र्य पाद्यं ते विरचय्य रक्त-चरणयोः हृदयञ्च मथित्वार्घ्यं रचयामः।

अयि देवि! प्रपन्नार्त्तिहरे! प्रसीद, परित्रायस्व भवच्चरणकमल-स्पर्शेन पापिनो नरान्, क्षपितकल्मषांश्च तान् कर्त्तुमर्हसि। संवत्सरं व्याप्य मनुजा दुःखत्रयसंक्षुब्धहृदया अनुभूतविविधक्लेशास्तव चरण-स्पर्शेन शान्तदुःखमोहा भवन्त्विदानीम्। मानवहृदि षड़िन्द्रियाणि विद्यन्ते, ते सदाऽजय्यानि। नास्ति बलं मानवानां तानि जेतुम्। अतः देहि मातः! तेभ्यः यथोपयुक्तं बलं येन ते सर्व्वाणीन्द्रियाणि जेतुं शक्नुयुः। दुर्गे! त्वञ्चेत् मानवाननुगृह्णासि, तर्हि का चिन्ता विद्यते तेषाम्? लीलया ते दुर्द्धर्षान् रिपून् जेतुमलं स्युः। यथा त्वं देवानां स्तवेन प्रसन्ना सती तेषां रिपूनजैषीस्तथा मनुजेषु प्रसन्ना भूत्वा तेषां दुर्ज्जयामित्रवशीकरणे सामर्थ्यं प्रदेहि। किन्तु

मातः ! नाचारो, नापि पूजा, न च यजनं, नापि तव नाम-संकीर्त्तनं वा विद्यते मानवानां, तथापि सर्वे ते मुग्धतनया इति कृत्वा तान् प्रति दयस्व॥

अयि भो मानवाः ! यूयञ्चेत् बङ्गेऽस्मिन् प्रासादमारभ्य पर्ण-कुटीरं यावत् निपुणं निभालयेत तर्हि द्रक्ष्यथ गगनवायुगहनकाननं वृक्षलताः तटिन्यः जीवास्तथा कीटपतङ्गाश्च सर्व्वे एव तत्रभवत्या आगमनं गायन्ति। लोकेऽस्मिन् बहवो देशा वर्त्तन्ते, परन्तु मातृदर्शन-लाभाय कुत्र कश्चिदित्थं जनो भगवत्या आगमनं प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति कश्चित्। या हि जगतो माता सा हि केवलमद्य बङ्गस्य। पश्यत मूल-प्रकृतिः माताद्य पुत्राणामाह्वाने अधीरा। शस्यपूर्णप्रान्तरे मातुः पुलकं, सरितसु पुण्यपीयूषधारा, निर्म्मले गगने, चन्द्रस्य रजतकिरणे च मातुर्हास्यं प्रस्फुटन्ति।

मातः ! एहि एहि शरदोऽद्य शुभ्रमरीचिमालिनश्चन्द्रमसो रजत-किरणधारायां, शस्यश्यामलप्रान्तराणां श्यामवर्णे, नदीनामुद्दाम-स्रोतसामानन्दनृत्ये, धनिन आलोकमालासज्जितेषु वाद्यमुखरित-चत्वरेषु, मृन्मयीषु प्रतिमासु, दरिद्राणां घटेषु, रोगिणां स्वास्थ्ये, भक्तानामश्रुणि, शिशूनां हास्ये, यूनां प्रेमालापे, गन्धे, पुष्पे तथा गगने। अद्य सर्वे भक्तजना एकत्र समवेत्य उच्चैः गायन्तु—

"प्रणतानां प्रसीद त्वं देवि ! विश्वार्त्तिहारिणि !
त्रैलोक्यवासिनामीड्ये ! लोकानां वरदा भव॥" इति

समालोचनम्

[समालोचकः—श्रीदुर्गामोहनसाङ्ख्यतीर्थः एम्-ए,]

साङ्ख्यकारिका (गौड़पादभाष्यसमुपबृंहिता)—संस्कृतसाहित्यपरिषदाचार्य्य-मुक्तिदीपिकादिटीकाकार-श्रीयुक्तकालीपदतर्काचार्य्येण स्वकृत-भाष्यप्रभाटीका-वङ्गभाषानुवादाभ्यां समलङ्कृत्य सम्पादिता ; निवेदिता-लेनस्थ-छात्रपुस्तकालयात् प्रकाशिता। मूल्यमानकदशकम्। दर्शन-गरिष्ठस्य साङ्ख्यशास्त्रस्य विश्वविश्रुतं नाम मन्ये न केषामीषत्-शिक्षितानामप्यपरोक्षतां भजति। कालार्कभक्षितमिदं शास्त्रमसम्पूर्ण-प्रायमिति तद्व्याख्यातृसम्प्रदायस्वरसादवगम्यते। एवं स्थिते भुक्ता-वशिष्टतया इयं साङ्ख्यकारिका साङ्ख्यसूत्रनामधेया षड़ध्यायी च प्रचर-दध्ययनाध्यापने वेर्त्तेते इत्यपि न परोक्षं नाम। वयन्तु षड़ध्याय्यां विज्ञान-भिक्षुसंग्रहधिया इमामिकामेव कारिकां निर्व्वास्यतः साङ्ख्यदीपस्य प्राचीनां दशां कल्पयामः। अस्याश्च बह्व्यः व्याख्याः सन्ति, गौड़पाद-कृता षड़्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रकृततत्त्वकौमुद्यादयश्च। समा-लोच्यमानग्रन्थश्च साङ्ख्यशास्त्रीयाद्यपरीक्षापाठ्यभूतया गौड़पादकृतया व्याख्यया समुपबृंहितो वर्त्तते। आदितोऽवसानं यावत् समालोचितोऽयं ग्रन्थोऽस्माभिः। विस्तृतसरलटीकया अतिविस्तृतेन वङ्गानुवादेन च ग्रन्थोऽयं परीक्षार्थिनामशेषोपकाराय कल्पिष्यत इति दृढ़ं वक्तुमर्हामः। महामतयो व्याख्यादिकर्त्तारश्च तत्रभवन्तः संस्कृतसाहित्यपरिषदा-चार्य्यपादाः बहुश्रुताः सुपरिचिताश्च विद्वत्स्विति का वा न्यूनता तत्र कल्पयितुं शक्यते, परं सप्तपृष्ठव्यापिनी दर्शनविषयकविविधज्ञातव्यतथ्य-भूयिष्ठा भूमिका ग्रन्थस्योपादेयतामतिमात्रामवर्द्धयदिति च सनिर्ब्बन्धं वक्तुमग्रेसरामः। विशुद्धं संस्करणम्, समुज्ज्वलान्यक्षराणि सुशोभनानि च कागदानीति त्वरन्तां परीक्षार्थिनः। एवंविधस्य च ग्रन्थस्य नाम-

मात्रं मूल्यम् आणकदशकं कल्पयद्भिः प्रकाशकैरनुगृहीता इव दरिद्र-छात्रसम्प्रदाया इति नातिरिक्तं वचः ।

प्रश्नकल्पतरुः—वङ्गाक्षरमुद्रितोऽयं ग्रन्थः काव्यतीर्थ-व्याकरण-तीर्थ-विद्यानिधि-ज्योतिषाचार्य्योपाधिमता श्रीमद्‌अनन्तकुमारभट्टा-चार्य्येण संकलितः, बरिशाल्-भाग्यगणनाकार्य्यालयतः श्रीनीलरतनभट्टा-चार्य्येण प्रकाशितः ; मूल्यं रूप्यकद्वयमात्रम् ।

अद्यत्वे प्रकाश्यमानेष्वपि नवीनरीत्या बहुविधज्योतिर्ग्रन्थेषु जटिल-तया वा व्यवसायावसादकतया वा प्रश्नगणनाविषयिणी काचन ज्योतिःपुस्तिका प्रायेण केनापि प्रकाश्यमाना नोपलभ्यते । अथ च निखिलज्योतिःशास्त्रेषु अयमेक एव ग्रन्थः प्रत्यक्षफलप्रतिपादकत्वे-नाभ्यर्हितो वर्त्तते इत्यपि प्रत्ययोपपन्नं वचः । ज्योतिषिकाणां स्वार्थ-प्रवणानां स्वार्थभङ्गव्याकुलतया तथाविधोऽप्ययं प्रश्नगणनाशास्त्रमिदानीं लुप्तप्रायमिति नयनासारः प्रस्तूयते । श्रीमता नवीनसम्पादकेन च ज्योतिषिकाणां तं कलङ्ककालिमानं क्षालयतेव स्वार्थमविगणय्य भूयसा परिश्रमेण चार्थव्ययेन च लोकानामुपचिकीर्षया सम्पादितोऽयं ग्रन्थो ज्योतिषे सर्व्वप्रत्यक्षं नवीनं किञ्चन वस्तु समुपास्थापयदित्यनुमीमहे। इदानीं ज्योतिःशास्त्रस्य मूर्खैरनुशीलनेन मूर्खा एव ज्योतिषिका भवन्तीति लोकानां हृदयम् । अयञ्च सम्पादकः काव्यव्याकरणादिषु प्रावीण्यमुपगम्य ज्योतिषे कृतश्रमः पितुर्व्विख्यातज्योतिषिकस्य पाद-प्रान्तवर्त्ती सम्प्रदायशुद्धं तत् शास्त्रं समग्रहीदिति निश्चिनुमस्तस्याति-पटुताम् । कागदमुद्रादयो मनोरमाः, अक्षरपातविपर्य्ययादिरूपभ्रमाणां दुर्लक्ष्यत्वेऽपि मुद्रणनियमानुगतित्यागरूपा भ्रमपरम्परा अस्मानतिमात्र-मुदपीड़यदिति सत्यानुरोधश्चपलयति । अवसाने च इदमवश्यं वक्तव्यता-मध्यास्ते यदेकेन 'प्रश्नकल्पतरु' ग्रन्थेन संगृहीतेन विद्यार्थिनः अर्था-र्थिनश्च सममेव साफल्यमनुभविष्यन्तीति मूल्यमपि किञ्चिदतिरिच्यते।

संस्कृत-साहित्य-परिषदो द्वादशवर्षस्य

(१३३४ बङ्गाब्दस्य) आय-व्यय-निष्कर्षः

आयः —

गतवर्षस्योद्वृत्तम्	
(सेविंस-व्याङ्कागारे)	५५७//१०
हस्ते	५७//१०
वृत्तिरूपेण	२८३६/०
सामयिक-दानरूपेण	३६१/०
पुस्तकादि-विक्रयात्	४६८।/०
प्रवेशिक-रूपेण	९।०
विज्ञापनात्	१०२、
वि. पि. शुल्कपत्रात्	४७॥/०
व्याङ्कागारन्यासः	५०、
कुसीदरूपेण (श्रीयारवण्ड सेविंस्-व्याङ्क)	६३॥/५
ऋणात् (१) गृहकोषात्	७७५、
ऋणात् (२) उत्तमर्णसकाशात् (क)	७००、+
(ख)	९०、
	६११७॥//५

आय-व्यय-लिपि-परीक्षकः —

श्रीमलयकुमारदेवः (बि. एस्-सि. जि. डि. ए.)

आय-व्यय-लिपि-रचकः —

श्रीरामकृष्णचक्रवर्त्ती (एम्.-ए.)।

व्ययः —

पत्रिकार्थम्	१२८२॥//०
पुस्तकालयार्थम्	१०५५॥/०
पुस्तकप्रकाशार्थम्	५८३।/०
सभाभिनयाद्यर्थम्	४०५、
छात्रवृत्त्याद्यर्थम्	८३॥/०
गृहभाटकाद्यर्थम्	५८९/०
वेतनाद्यर्थम्	६३४।/०
गृहोपकरणाद्यर्थम्	२६४/१५
ग्रन्थविक्रयार्थम्	४४॥//१५
पाथेयार्थम्	११८।१०
पत्रादिमुद्रणार्थम्	५५।/०
पत्रादि-शुल्कपत्रार्थम्	५०॥५
प्रचारार्थम्	८५॥/०
प्रतिवाद-सभार्थम्	९२॥/१५
पूजार्थम्	५०、
वि. पि.-शुल्कपत्रार्थम्	६०/१०
सारस्वत-परीक्षार्थम्	३२॥/१५
विविधविषयार्थम्	६३॥१०
(२ख) ऋणशोधार्थम्	९०、
	५६४२॥/१५

उद्वृत्तम्—

सेविंस् व्याङ्कागारे	२१ १
सम्पादक-कोषाध्यक्षयोर्हस्ते	४५३॥ ५
	६११९ //५

गृहकोषात् ७७५、 मुद्रामात्रम् ऋणरूपेण परिषदो दत्तमिति ४०००、 मुद्रामात्रम् व्ययिष्यते समरार्थपत्रेषु क्याश-सार्टिफिकेट-पत्रेषु च।

† १३३४ बङ्गाब्दीयां राजकीय (गवर्णमेण्ट) वृत्तिं तथा पुरपाल-(करपोरेशन) वृत्तिं च १३३५ बङ्गाब्दस्य वैशाखमास्येव लब्ध्वा उत्तमर्णस्यावशिष्टं ७००、 मुद्रामात्रम् परिशुद्धम्। गतवर्षं साध्यापकपुरस्कारार्थं च ३००、 मुद्रामात्रम् प्रदत्तमिति।

परिषत्सन्देशः

मासिकसभा।—सौरभाद्रपदस्याष्टमदिवसे सोमवासरे सायं सप्तमघटिकायां परिषदश्चतुर्थमधिवेशनमेतद्वर्षीयं, महामहोपाध्यायश्रीयुक्तदुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थानामाध्यक्ष्येण सुनिष्पन्नमभूत्। पूर्व्वसभाविवरणपाठानुमोदनाभ्यां परतो वाचितेषु नूतनसभ्यपदमलङ्कुर्व्वाणानां नामसु श्रीमद्भिः सम्पादकैरमरेश्वरवेदान्तशास्त्रिभिः एम्-ए महोदयैः स्वरचितः "स्वत्वसमुत्पाद" इति शीर्षकः सुललितः प्रबन्धो वाचितः समभवत्। श्रीचण्डीचरणतर्कतीर्थः-श्रीकालीपदतर्काचार्य्य-श्रीरामकृष्णचक्रवर्त्ति एम्-ए महोदयैः प्रबन्धसमालोचनावसरे तस्य प्रबन्धस्य भाषासौष्ठवं विषयगौरवञ्च भूयः सप्रशंसमुदलिख्यतां, प्रत्यशृणोच्च पत्रिकासम्पादकमहोदयः प्रबन्धमचिरकालेनैव पत्रिकायां स्थानं लम्भयितुमिति। प्रायेणाष्टमघटिकायां रजन्याः सभापतेर्धन्यवादादन्तरं सभाभङ्गो जातः।

———

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

November. 1928.	१८५० शकीये कार्त्तिके ११श-वर्षस्य ७म-संख्या	Vol. XI. No, 7.

मतिमञ्जरी

विजयाभिभाषणम्।—श्रीमन्तः पारिषदप्रेयांसः! समनुगृह्णन्तु नामात्रभवन्तो यथावसरमद्य विजयामहामहोत्सवावसाने सुहृदां स-नमस्कारं साशीर्वादं स-स्नेहमालिङ्गनमाङ्गिकमान्तरिकञ्च यथासम्भवमास्माकीनम्। सुदूरातीतकाले एवमेव कस्याञ्चित् शारद-दशम्यां तत्रभवान् भगवदवतारः श्रीरामो रावणविजयार्थमभिययाविति विजित्य जायापहारिणमरिं दारान् वैदेहीमुददीधरत्। तत आरभ्येयं विजयादशमीत्याख्यया प्रख्यायते कल्याणकामिषु प्राणिवृन्देषु। वयमपि प्राचीनां रीतिमवलम्बमाना विजयादशम्यवसाने पुरोवर्त्तिनि वर्षभागे कर्म्मसाफल्यमालब्धुकामा भगवन्तं प्रणम्य बन्धुबान्धवांश्च शुभाशयं विज्ञापयामः।

भूयश्च भगवते निखिलकल्याणसम्पत्तिसमुद्भावकाय स-शिरोऽवनामं प्रणाममावेदयामो यदितः पूर्ववर्षेऽपि श्रीमतस्तथा तथा प्रणामालिङ्गनादीन् विज्ञाप्य पुनरस्मिन्नपि वर्षे तथैव कर्त्तुमीश्महे। परिलघ्वपि कालकला न किल प्रत्ययमत्ययविनाशयोर्मानवानामावहतीति सुलभ-

विप्रयोगप्रसारे संसारे समभिहारेण क्रियानुष्ठानं तस्यैव भगवतः पादप्रसादोपायमिति किं बहु जल्पितेन ।

सम्पादकस्य मानप्राप्तिः ।—सहृदयाः सदस्याः ! अद्यास्माभिरस्मद्देशविहितप्रचारे विजयदशम्यवसरे चिरादसम्भाषितजातापरागान् भवतो यथायोग्यमालिङ्गनाशीर्वादप्रणामादिभिः पुनः प्रसाद्य रसगोलकादिमधुरद्रव्यविनिमयेन मधुरतराः काश्चित् सन्देशा विनिवेद्यन्ते । जाने गलादधोगलनमात्रेण विस्वादुकेभ्यस्तत्-तद्-रसगोलकादिभ्यः स्मृत्योपस्थाप्यमानास्ते ते सन्देशाश्चर्व्यमाणेक्षुदण्डा इव भवतः सुतरामतिमात्रमानन्दयिष्यन्तीति । सौरकार्त्तिके मासि कलिकाता-विश्वविद्यालयस्य पण्डितप्रकाण्डैः संस्कृतसाहित्यपरिषत्-सम्पादकेभ्यः श्रीमद्भ्यः अमरेश्वरठाकुरवेदान्तशास्त्रिमहोदयेभ्यः पि· एच्. डि· इत्युपाधिः प्रदत्तः । प्राचीनभारते कारापद्धतिरितिशीर्षकः सुलिखितः कश्चित् प्रबन्धोऽस्या उपाधिप्राप्तेः कारणतामध्यास्त ।

परिषत्परिदर्शनम् ।—विगत-सौरभाद्रपदस्य ऊनविंशदिवसे फरासिदेशीयपण्डितप्रकाण्डस्तत्रभवान् शिल्वान् लेविनामा सभार्य्यः परिषदं द्रष्टुं सदयमत्रोपातिष्ठत् । प्रतीच्येषु ये नाम गीर्वाणवाण्यां कृतश्रमा लब्धाधिकाराश्च साम्प्रतं जनैरुद्घोष्यन्ते, तेषामयमेकतम इति तदुपस्थानेन स्थाने एव परिषदः स-सदस्यायाः कृतार्थम्मन्यता । ते च भवन्तः परिषदो विविधविभागान्, परिषच्छात्रसमवायैरभिनीतं मध्यमव्यायोगञ्च समवेक्ष्य अतिमात्रं हर्षविस्मयौ प्राचीकशन् ।

शिक्षासचिवसमागमः ।—सौरकार्त्तिके मासि शिक्षासचिवस्तत्रभवान् ए. जे. ड्यास्. सि. आइ. इ. महोदयः, सकृपं पादचारेण परिषदमलङ्कार्षीत् । तदानीं परिषत्सदस्येषु केचनान्तरङ्गाः कार्यनिर्वाहकाः शारदीयपूजावकाशे वर्षसञ्चितं कर्मक्लममपो-

हितुं स्वं स्वमभीष्टदेशं गता आसन्निति न वयमभिलाषानुरूपमभिनन्दनं तत्रभवतः कर्त्तुमलमास्म इति खिद्यन्ते नो हृदयानि। परं स भवानपि अतृप्त इव पुनरेनां पादार्पणेनानुग्रहीतुमैच्छदिति श्रूयते, भगवत्कृपया यद्येवं स्यात् तदा वयमस्मद्वैशिष्ट्यं तस्मै विनिवेदयितुमवसरं लप्स्यामहे इति शम्।

शारदाह्वानम्

[निबन्धकः—श्रीयोगेन्द्रनाथ-साङ्ख्य-स्मृतितीर्थः]

ज्योत्स्नाराग-सुरञ्जिताम्बरधरा भास्वत्प्रभोल्लासिनी
ताराराजि-विराजि-हारधवला काशच्छलाच्चामरैः।
राजन्ती सुमनोभराञ्जलियुता प्रेम्णा विहङ्गस्वने-
स्त्वामभ्यर्थयितुं समेति शुभदां कृष्णेव कान्ता शरत्॥ १

लोलोद्भूततरङ्गहस्तलसितव्याकोषपद्माञ्जलि-
र्मोद-प्रेमगलत्-प्रभोज्ज्वल-जल-क्षौमाम्बरोल्लासिनी।
हर्षोद्वेल-'कुलु'स्वनैर्विदधती 'विश्वेश्वरी-स्वागतं'
हंसस्वानमिषात् स्तवीति तटिनी सिंहासनां तां किमु? २

द्रुमेऽपि चेतनास्ति भो यथार्थमुच्यते बुधैः
न चेत् कथं हिमाम्बुभिर्युताङ्गको मुनिप्रभः।
सरक्तपुष्पपल्लवैः कृताञ्जलिः शिवास्तवै-
र्निकुञ्जभृङ्गगुञ्जनैः प्रगीय वन्दते शिवाम्॥ ३

भवे हि मानसं सरः शिवागमादिव द्रुतं
सुनिर्मलान्तरात्मकं सरोजराजिराजितम्।
शिवार्चने स्वमन्तरं नियोजयेदिव स्वतो
विनाश्यसंस्कृतौ वरं नियोग एव सत्कृतौ॥ ४

धरेशनन्दिनीश्वरी धरालयं समेति भू-
र्नवप्रभा-समुज्ज्वला नवानुरागभाविता ।
नवं वपुर्वितन्वती नवोपहारमाहरेत्
स्ववन्द्य-वन्दना भवे शिवाय हि प्रकल्पते ॥ ५
तदीयभारते धरा-धरेशवाससन्निभे
प्रयाति शारदा ततः स्वमूर्तिभिर्धरादिभिः ।
शिवः शिवाविनोदनं तनोति किं दिवानिशं
प्रियः प्रियाप्रसाधने रतो हि दृश्यते भुवि ॥ ६
तदीय-शासनादिव स्वचित्ततामसाद् घनाद्
विमुक्तिमेत्य दीप्तिमान् शिवार्चनाय पङ्कजम् ।
विकासयन् जगद्धितं न्यसेत् करं दिवाकरो
न हि क्वचिच्छिवाश्रयः शिवाश्रयेऽवसीदति ॥ ७
यदिच्छया भ्रमन्त्यहो सुमेरुपर्वतादधः-
स्थिता ग्रहाः सविग्रहा निदेशमाश्रिता इव ।
सदा फलं प्रकल्पितं शुभाशुभं जगज्जने
शिवं करोतु शङ्करी विभातु भारते हि सा ॥ ८
सुरक्षितुं दिशो दश प्रसार्य्य या भुजान् दश
स्वधर्मरक्षणे सतां विनाशने च दुष्कृताम् ।
स्वमायया शरीरिणी भवेद् भवे निराकृतिः
शिवं करोतु शङ्करी विभातु भारते हि सा ॥ ९
विश्वव्याप्ते ! तव हि विभुता-खर्वता तीर्थयानै-
र्ध्यानाह्वानैरवयवकृतिर्या च ते मूर्तिहीने !
स्तुत्याऽवाच्ये ! वचनविषया या त्वमाकल्पसे च
क्षन्तव्यं तद् जननि ! शुभदे दोषजालं कृतं मे ॥ १०
आयाहि त्वं भगवति ! शिवे ! ब्रह्मविष्ण्वादिशक्ते !
गर्भाज्जन्तो वहिरुपनते पालिके ! स्तन्यसृष्ट्या !

किंवा देयं भुवनमयि ! ते नास्ति किञ्चिन्मम स्वं
कामादिर्मे वलिरुपहृतो गृह्यतां शत्रुहन्त्रि ! ११
दुर्गे ! दुर्गे त्वमसि शरणं मोहमायाजड़ानाम्
एह्येहि त्वं शुभमयि ! सुतस्वागतानन्दगीतैः ।
सान्द्रानन्दं वितर कुशलं भारते तापदग्धे
भूयाच्छान्तिस्तव शिवपदे शाश्वती भक्तिरम्ब ॥ १२
कामगर्वखर्वकारि-भालवह्निहेतुके !
पापतापशान्तिकारि-मुक्तिवारिदायिके !
शक्तिभक्तिरक्तिहीनपापतापतापिते
मातरेहि शर्म देहि कर्महीनभारते ॥ १३

भक्तिसिद्धान्तनिम्नगा

[निबन्धकः—श्रीप्रसन्नकुमारकाव्यतीर्थकाव्यरत्नः]

अथ दैवतोपास्ति-समाकर्णन-संजातामर्षः कश्चिद्वैष्णवविशेषः साटोपं समुत्थाय वक्तुमारेभे—

गो-गोपशिशु-गोपीभिः क्रीड़न्तं गोकुले सदा ।
गोपालं त्रिगुणातीतं गोवर्धनधरं भजे ॥ १ ॥

वृन्दं वृन्दारकाणामविरतमखिलं यस्य पादारविन्द-
द्वन्द्वं संवन्द्य विन्दत्यभिमतफलमानन्दमुच्चैरमन्दम् ।
गोविन्दं मन्दबुद्धिः कलयति मनुजस्तं समं योऽन्यदेवै-
र्मोहान्धः सिन्धु-मन्थूयति स खलु सुधा बन्ध्यनिर्बन्धबन्धः ॥२॥

किञ्च । दृगग्निना दग्धझषध्वजोऽयं वृषध्वजो यं जनपूजितोऽपि ।
भजत्यजस्रं किमु तस्य साम्यं व्रजन्ति कृष्णस्य कदाचिदन्ये ॥३॥

यद्यप्युपास्ति-विधिरस्ति हरीतरेषां
शास्त्रे क्वचित् सुमनसां न स मोक्षहेतुः ।
धर्मार्थ-कामफलकामिभिरेव शश्वत्
संसारिभिस्तु समुरीक्रियते मनुष्यैः ॥४॥

तथाहि, विघ्नविहन्तुमनोभिर्विघ्नराजः, आरोग्यमभीप्सुभिः स्वर्वैद्ययोजनको विकर्तनः, जिज्ञासुभिः सर्वज्ञः शिवः, भूतिकामैरम्बिका चोपास्यते। किञ्च विद्यार्थिनः सरस्वतीं, श्रीकामा लक्ष्मीं पुत्रकाङ्क्षिणः कार्तिकेयं, सुवृष्टिकामा इन्द्रं, वित्तं कामयमानाश्च यक्षेशमपि यजन्ते। ज्ञानवैराग्यसम्पन्नास्तु मुक्तिकामाः श्रीकृष्णमेवोपासते। ततोऽन्येषां मुक्तिप्रदाने सामर्थ्याभावात्। सकामैः संसारिभिरप्युपासितो भगवान् श्रीकृष्णः उक्तानि सर्वाण्यभीप्सितानि लीलयैव वितरति भक्तेभ्यः।

परात्परेऽच्युते भक्तिः परा यस्यास्त्यहो ततः ।
पराजितान्यनिष्टानि पलायन्ते महान्त्यऽपि ॥५॥

अतश्च । सदागमप्रोक्तविधानमाश्रिताः
सदाशया मङ्क्षु मुमुक्षवो जनाः ।
सदारपुत्रा भजतैकमेव तं
सदा मुकुन्दं ननु भक्तवत्सलम् ॥ ६ ॥

नृसिंहादयोऽन्ये कलांशावतारा
हरेर्यस्य यच्छन्ति भक्तेभ्ययिष्टम् ।
सुभक्त्या समाराधितः किं न दद्यात्
स्वयं सर्वगीर्वाणवर्गार्चिताङ्घ्रिः ॥ ७ ॥

अतस्तान् समस्तान् विहायाशु कृष्णं
भजन्तो लभन्ते प्रशान्तिं महान्तः ।
वगाह्य ह्रदे स्नातुकामा हि कुम्भे
सुसम्भृत्य नाम्भः सिसिञ्चन्ति गात्रम् ॥ ८ ॥

इत्येवं भाषितमसहमानेन स्वोपासितदेवतावमाननं मन्यमानेन दंदह्यमानमानसेन नृसिंहोपासकेन सरोषं जगदे—

अरे मुखर न प्रभोर्नरहरेर्महत्त्वं त्वया
ध्रुवं सुविदितं ततो भगवदंशमाख्यासि तम्।
हिरण्यकशिपोर्जगत्त्रयजितोऽप्युरो लीलया
ददार नखरैः खरैः सदरमीड़ितो यः सुरैः ॥ ९ ॥

रामादीनां हि रावणादिदुष्टविद्रावणे साधनसामग्र्यपेक्षित्वेन कृच्छ्रप्रयासबाहुल्याङ्गीकरणेन च अपूर्णत्वं तावदनुमीयताम्। श्रीम-महाप्रभुनृसिंहस्य तु तादृशविख्यातिशायिप्रभावदैत्यराजवधे साधन-नैरपेक्ष्यात् पूर्णत्वं निश्चप्रचमेव। तत् किं जेगीयते जाल्मैस्तस्यांशाव-तारत्वमिति। इत्थं क्रमात् परस्परं विवदमानेषु वैष्णवेषु नाना-पुण्यतीर्थनिषेवणपावितकलेवरः प्रसादितगुरुलब्धवरः श्रीमान् वैष्णव-प्रवरः श्रीरामोपासकः प्रचक्रमे वक्तुम्—

हंहो भ्रान्ता भ्रातरो भेदबुद्धिं संबिभ्राणा भ्रष्टभावाभिभूताः।
स्वेष्टं देवं भाषितैर्भङ्गिसङ्गिर्भक्तम्मन्या भर्त्सयन्ते भवन्तः ॥१०॥
य एव कृष्णः स हि रामचन्द्रः सर्वो नृसिंहप्रभृतिः स एव।
एकः स विष्णुर्भगवान् विभूत्या विभिन्नवद् भाववशाद् विभाति ॥११॥
वात्सल्यभावप्रवणेन बालगोपालरूपी समुपास्यते यः।
माधुर्यमुग्धेन बुधेन कृष्णः स सेव्यते नाम सदा किशोरः ॥१२॥
कश्चित्तु तं सख्यनिबद्धबुद्धिः पार्थैकबन्धुं पुरुषं महात्मम्।
भजत्यहो तावदवस्थयैव प्रभिन्नमप्येकमभिन्नमूर्त्तिम् ॥१३॥

तथाहि—

पटुर्नटो नाट्यनिरीक्षकाणाम् एकोऽपि नेपथ्यभिदावशेन।
बिभर्त्ति रूपं मनसोऽनुकूलं नानाविधं शश्वदपूर्वमेव ॥ १४ ॥
दृष्ट्वाप्यभिज्ञातुमशक्नुवानस्तमेव बालो मनुते ततोऽन्यम्।
नूनं प्रवीणस्तु नटं गृहीत-वेशान्तरं तत्त्वत एव वेत्ति ॥ १५ ॥

तथैव भक्तान् समनुग्रहीतुं विभिन्नभावान् भगवान् प्रसन्नः।
रूपाण्यनेकान्यपि लीलयैव दधात्यभोक्ष्णं हरिरेक एव ॥१६॥
तत्त्वानभिज्ञो वत मूर्त्तिभेदादवैतु मोहाय विभुं विभिन्नम्।
याथार्थ्यवित्तु प्रकटीकृतात्मरूपान्तरं पश्यति कृष्णमेकम् ॥१७॥

एवमेव परमात्मा बाल्याद्यवस्थाभेदमिव विग्रहभेदमप्यङ्गीकृत्या-नुगृह्णाति भिन्नरुचीन् भक्तानिति। तथाहि—

तेजः प्रचण्डं बहुमन्यते यः प्रभोस्तदीया नृहरिस्वरूपे।
दास्यानुबन्धिन्यपवर्गदात्री प्रजायते सम्प्रति तत्र भक्तिः ॥१८॥
वरं तु कामं मृदवः प्रकृत्या रामं प्रभुं कामदकान्तमूर्तिम्।
भृत्यत्वमुद्भृत्य भजामहे तं नारायणं भक्तमनोऽभिरामम् ॥१९॥
रामनाम गुणधाम कामहृद् वामदेवहृदयाधिदैवतम्।
सर्वकामदमघौघनाशनं कस्य नाम मनसि न रोचते ॥२०॥
किञ्च। विघ्नराजमरुणं पिनाकिनं पार्वतीमपि तथेतरान् सुरान्।
मन्महेऽवहितचेतसो वयं श्रीहरेर्भगवतोऽपरास्तनूः ॥२१॥

अत एवैषामप्यन्यतमम् अवमन्यमानो मानवो भगवन्तं विष्णुमेवा-वमन्यत एव। तस्मात् वयं तान् सर्वान् यथोपयोगमर्चयामः।

चित्तमत्तमधुलिट् तथापि नो जातु दाशरथिपादपङ्कजात्।
नेतरत्र खलु कुत्रचिद्रतिं कर्तुमर्हति निसर्गतत्परः ॥२२॥
एवमेव सुविवेकिनां वरे भक्तिमत्यखिलशास्त्रवित्तमे।
युक्तमुक्तवति तत्र वैष्णवे प्रीतिमापुरतुलां सभासदः ॥२३॥

शकटो नौश्च भो ! चित्रम् आरोहति परस्परम्

[निबन्धकः—के, ए, रामलिङ्गशास्त्री]

पुरातने हि अनेहसि चातुर्वर्ण्यं च तदितरच्च, यत्र कुत्रापि जिगमिषायां शकटेन नावा वा पादचारेण वा यात्रां कुर्वद् देशाद्देशान्तरम्, ग्रामाद् ग्रामान्तरं च जगाम इति ज्ञायते; अद्यत्वे तु, द्विचक्रिकया (Cycle) वायुरथेन वा (Motor car) वैद्युतस्यन्दनेन (Electric Tram) नरवाहनेन वा (Rikshwa) बाष्परथेन वा (Steam-Engine—Railway Train) परिमितेऽपि प्रदेशे धनिकैः निर्धनैश्च अपरिमितं वित्तं व्ययित्वा दम्भार्थमपि तत्र तत्र चङ्क्रम्यते इति नेदं तिरोहितं नाम आधुनिकानुभवशालिनाम्। आस्तिकास्तावत् तीर्थयात्रादिकं पुरा पादचारेणैव आचरन्त आसन्; मध्येमार्गं सत्यां बुभुक्षायां स्नान-सन्ध्यावन्दन-देवताराधनादि दैनन्दिनं नित्यकृत्यजातं समाप्यैव ते गुड़मिश्रसक्तु-धाना-गव्य-कन्दल-नारिकेलादिखादनेन, सति सौकर्य्ये, स्वयं पाचितेन अन्नेन वा, अन्येन वा येन केनापि सात्त्विकाहारेण शरीरयात्रां निर्वर्तयन्तः, प्रभूतं सुकृतं सम्पादयन्त आदर्शभूता अखिलेऽपि भारतवर्षीये इलातले प्रथितानुभावा आत्मानुयायिनश्च सत्पथे चारयन्तः, प्रतिष्ठामप्रतिमामुपलेभिरे इत्येतन्नातिशयोक्तिकोटिमाटीकेत। यदा खलु बाष्पस्यन्दनादि वैदेशिकं यानसाधनं भारतवर्षे महता समारोहेण प्रसृतप्रायम्, तत आरभ्य, सौकर्यं च असौकर्यं च प्रजानामखिलानामपि समप्रधानभावेन प्रवर्धमानम्,—समीचीनम् आस्माकीनं भारतम्—दुराचारान्धतमसे पातयत्, दारिद्र्यमनुभावयत्, पातिव्रत्यं भञ्जयत्, स्तेयं सकलादरणीयतया उपदिशत्, कलिकालहतकाय करावलम्बं च प्रददत्, महतीं चिन्तायाम् ऐन्द्रजालिकानामपि मन-

स्यादधातीत्युन्नीयते। अस्तु नामैतत्—प्रकृतं प्रवदामः—अस्ति कश्चिदाभाणकः (Proverb)—'शकटो नावम् आरोहति, नौश्च शकटम्......' इति। आभाणकेन अमुना किम् असम्भाव्योऽर्थो ऽभिधीयते, उताहो सम्भाव्यः? न कदाप्यसम्भाव्यः; सम्भवार्ह एव खलु सकल आचारो व्यवहारगोचरतामापद्यते, न असम्भवपराहतः। उच्यतां तर्हि, आभाणकस्य अभिधित्सित आशयविशेषः इति चेत्—अवधीयताम् अत्र भवद्भिः संस्कृतसाहित्यसभासद्भिः प्रियपाठकपरिबृढैः; तद्यथा—यत्र किल संक्रम (Bridge) रहिते देशे नगरे वा भारपरिपूर्णेन शकटेन नदी कुलङ्कषा अवतरणानर्हा तरणीया, तत्र द्रोणीद्वितयम् आदौ सङ्घट्य, शकटाद् वस्तुजातं भूतले अवरोप्य, अनडुद्द्वययुतम् अनः नौद्वयेऽवस्थाप्य प्रवाहरयेणैव गुणवृक्षकसाहाय्येन तीरदेशमानयन्ति नाविकाः—तदेतदेव 'शकटो नावम् आरोहति' इत्युच्यते। नौश्च शकटं कुत्र आरोहति? इति प्रश्नस्य उत्तरमधुना निरूप्यते—यदा पाषाणखण्डादिसङ्घट्टनेन सच्छिद्रा नौः जलप्लवनानर्हा, अथवा नूतना नौः कर्मकरैर्निरमीयत, तदा सैषा शकटमधिरोप्य नाविककुटीरं वा नदीतीरं वा आनाय्यते; तदेतदेव 'नौश्च शकटम् आरोहति' इतीर्यते। स्यादेतत्—किमयं यः कोऽपि नियमः प्राचीनः—शकटाधिरूढयैव नावा नाविकगेहं वा नदीकूलं वा गन्तव्यमिति] इति चेत्, ब्रूमहे—कर्मकरैः स्कन्धवाहनेनापि नौर्यत्र कुत्रापि प्रापणीयैव; अथापि, आभाणकस्तु नौकायाः शकटाधिरोहणद्वारा देशान्तरप्रापणमेव अवबोधयतीति, तदनुगुण एवार्थोऽस्माभिराद्रियतेऽद्य।

आभाणकोऽयम् आनुभविकेन केन वा महानुभावेन, कुत्र वा प्रबन्धे उदाहारि? को वाऽनेन प्रकृते प्रतिपिपादयिषितो विशेषः? गैर्वाणस्य अस्य च कौलीनस्य (Proverb) कः सम्बन्धः? इत्यादिकं परमप्रकृतमिदानीं निरूप्यते। लोकवादोऽयम् अशेषधर्मसङ्

षेण मूर्तेन श्रीमद्दाक्षिणेयेण श्रीमत्पतञ्जलिनामधेयभाजनेन, प्रजा-वाङ्मनःकायसङ्कलितसकलकलुषप्रोक्षणनिपुण-प्रबन्धत्रयनिर्माणप्रकटितमहाकारुणिकत्वेन, महाभाष्ये महनीये प्रश्नोत्तराभाषण-रूपेण बहोः कालात् पूर्वं प्राकाशि इत्यत एव अस्य अतिप्राचीनता, गीर्वाणवाण्याः (पुरा) सर्वव्यावहारिकता, सहायसंस्वरूपबोधकता, अत्याश्चर्यजनकता, दुरवगाहतात्पर्यवत्ता च अन्यच्च अभ्यूहनीय आशय-विशेष इति संसूच्यतेऽस्माभिः स्वाभ्यूहनया।

आभाणकेन ह्येतेन को नु धर्मः प्रकाश्यते ?
परस्परोपकारो हि फलं भूरि प्रयच्छति।
शकटो नावमारोहेन्नौश्चेह शकटं यथा॥

अचेतनैः अनो-नावादिभिरपि चेतनचोदितैः सम्पदि विपदि च अपरिमेयं साहाय्यम् आचर्यते चेत्, चेतनैः करचरणादिनैपुण्य-शालिभिः स्वबान्धवानामगारेषु प्रचलति शुभे च अशुभे च कर्मणि किं कर्तव्यम् ? कियद्वा साहायकम् आधेयम् ? कथं नु नाम बन्धुता मङ्गलकाले सभाजनीया, विषादवेलायाम् आश्वासनीया ? इत्याद्या आर्यधर्मपरिपाटी करतलामलकवत् कैमुतिकनीत्या सत्याप्यते; 'परोपकारः पुण्याय पापाय परपीड़नम्' इति न्यायश्च अर्थाप्यते; न्याये एतस्मिन् उपकारम् अपेक्षमाणः उपकारपरः—उप-कृत्यासक्तिमानेव 'पर'-शब्देन निगद्यते; न तु परः अन्यः, तस्य उपकार इत्यर्थः। अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसां किल ! महनीयमनस्कानां तु स्वीयः परकीय इति पृथक्करणं न कदापि मानससरसिजमास्कन्दति ; यस्य यस्य उपकृतिः यदा अवश्यकर्तव्या, तदैते अविलम्बितमेव एनाम् आतन्वन्ति विनैव भेदबुद्धिकालुष्यम् ; 'परपीड़न' पदेन च, यस्य कस्यापि अनागसो हिंसनं च, उपकारं काङ्क्षमाणस्य तदकरणं च निगद्यते ; तदेतद्द्वितयं पापापादकमेवेति वयमाशंसमहे। अपि च, प्राचीनस्य—

दन्तस्य निष्कोषणकेन नित्यं कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।
तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां किमङ्ग ! वाग्हस्तवता नरेण ? ॥

इत्यस्य पूर्वार्धावसानराजमानः अपिशब्दः, उत्तरार्धादिमपदेन 'तृणेन' संयोजनीयः ; तथा च तृणेनापि चैतन्यलेशशून्येनापि, (भूतलादुत्पाटितं शुष्कं तृणमत्र आदीयते, यतो धीमान् श्रीमांश्च श्रीजगदीशचन्द्रवसु-महाभागः, स्थावरजङ्गमात्मकस्य प्रपञ्चस्य सर्वस्य सर्वामवस्थाधोरणीं यन्त्रसाहाय्येन अमेरिकावासिभ्यश्च अन्येभ्यश्च अन्वहं प्रख्यापयामास च प्रख्यापयति च) दर्शन-श्रवणमलोत्सारण-कृत्यं निर्वर्त्यते प्रभूणां पामराणां च कृते ; तथा सति, व्यवहरण-परोपकाराचरणनिपुण-वाणी-पाणि-पादादिसम्पन्नेन मानवेन सम्पन्न-विपन्नयोरुपकारकाङ्क्षिणोर्विषये कया रीत्या वर्तितव्यमिति स्वयमेव ऊहनीयमिति नात्र लेखनीं चालयितुं वाञ्छामो वयम् ।

किञ्च, श्रीमत्स्कान्दोपपुराणे श्रीविनायकमाहात्म्येऽपि—

उपकारात् परो धर्मो नान्योऽस्ति जगतीतले ।
परोपकृतये पूर्वं दधीचिर्निधनं गतः ॥
किमर्थं भ्रमते सूर्यो हन्ति दैत्यानजः कुतः ? ।
... ...
सङ्कटे च विवाहार्थे परत्राणे विपत्सु च ॥
वदन्त्यनृतवाक्यानि अपि सत्यव्रता नराः ।
उद्धरन्ति नरव्याघ्र ! ते कुलान्येकविंशतिम् ॥

इत्याद्येन पद्यरत्नेन उपकारमहिमानं निदर्शनेन विशदीकृत्य, घातककरतलपतिता सुमदा नाम राज्ञी काचन विवाहे, प्राणापायात् परित्राणे महासङ्कटादौ च विषये यस्य कस्यापि अनृतस्य वदनम् अभ्यनुजानाति, धर्मशास्त्रतत्त्वं च साधु प्रकटयतीति संसूचयामः ; एतेन उत्तमफलनिवहावह-विवाहादिविषयकानृतवदनजन्यमेनः,

तदितरविषयकासत्यवादोत्पादितदुष्कृतवत् प्रत्यवायजनकं न भवेदिति विभाव्यते। अन्यच्च,—

अन्विष्यन् हि यमो मर्त्यं निर्दयं बम्भ्रमीत्यतः।
धर्मसम्बलमेवाऽन्वक् शैशवे सञ्चिनुष्व भोः॥

इति धर्मकल्पतरूपदेशानुसारेणापि, शैशवे यौवने, वार्धके च वर्तमानैर्मानवैः सर्वदा यथाशक्ति नक्तन्दिवं धर्मपाथेयं सम्पादनीयमिति श्रीमद्गरुड़पुराणादिपरिशीलनेन निश्चीयते; ततश्च, परोपकारपरदिव्यधर्मसम्बलबलमिव शस्त्रास्त्रभुजादिबलाद् बलीयः इति निश्चिन्वानाश्च वयम्—परस्परोपकाररचनायां बद्धपरिकरा अप्रतिभटाश्च भूत्वा, नौ-शकटादिवत् प्रजाहिताधानव्यवसाये यावच्छक्यं सर्वात्मना प्रयतमाना मानातीतं श्रेयश्च प्रेयश्च प्राप्नवामेति प्रार्थयामहे महेश्वरम् इति शम्।

योगरहस्यम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—साधनसमरप्रणेता]

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

का नाम वृत्तिः कति कीदृशी चेत्याह—वृत्तय इति। वृत्तिर्वर्तनं विद्यमानता देशकालावच्छिन्नतया प्रतीयमानतेति यावत्। बोधमात्रस्वरूपोऽयमात्मा यदा देशकालावच्छिन्नतया वर्तते तदा स वृत्तिरित्याख्यायते। यदुक्तं चित्तवृत्तिरिति तद् योगजिज्ञासूनामनायासप्रतिपत्तये। चित्तमेव वृत्तिरिति न वृत्तितश्चित्तं भिद्यते। वृत्तिरूपतयानुभातं चिद्वस्तु चित्तमित्युच्यते।

अनाद्याश्चासंख्याता अपि वृत्तयः पञ्चतय्यः, पञ्चधा विभज्यमाना दृश्यन्ते। ताः पुनः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टा इति द्विधा। यावदेता विजातीयभेदभावापन्नाः समुल्लिसन्त्यविदुषां, तावद् रजोबाहुल्यात् क्लेशदायकत्वात् क्लेशमूलकत्वाच्च क्लिष्टाः। यदा पुनः श्रुतियुक्त्यनुभवसम्पन्नानामेता स्वगतभेदमात्रावगाहिन्यः प्रकाशन्ते, तदा सत्त्वबाहुल्यादानन्दमयात्मविलासरूपत्वाद् योगहेतुकत्वाच्चाक्लिष्टाः। आसुरी दैवी चेति संज्ञाभेदः।

प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतयः ॥ ६ ॥

पञ्च भेदान् दर्शयति प्रमाणेति। चिन्मात्रोऽयं सर्वभावमहेश्वरः स्वरूपस्थितिरन्यत्वात्मानं बहुधा कुरुते, तथापि श्रेणीविभागेनास्य प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतिरूपाः पञ्च प्रकाशा उपलभ्यन्ते। ते पुनर्ज्ञानेन्द्रियपञ्चकद्वारेण पञ्चधा भेदमापद्यन्ते इति सुष्ठूक्तं वृत्तयः पञ्चतय्य इति। अत एव च पञ्चवक्त्रं महेशं ध्यायन्ति योगिनः।

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

प्रमाणवृत्तिं निरूपयति प्रत्यक्षेति। ज्ञानस्वरूपो द्रष्टा यदा प्रमारूपेण निश्चयज्ञानरूपेणात्मानं प्रकाशयति तदा स प्रमाणवृत्तिरित्याख्यायते। बुद्धिरिति लोकप्रसिद्धं नाम प्रमाणस्य। प्रत्यक्षादयस्त्रयस्तस्य द्रष्टुः प्रमाणरूपेणाविर्भावहेतवः। तत्र प्रत्यक्षं तावदक्षाणामविकलकरणानां विषय-सन्निकर्षजन्यम्। अनुमानं प्रत्यक्षलिङ्गेनाप्रत्यक्षलिङ्गिनिश्चयः। आगमो नामाप्तवचनमिति नयनत्रयं प्रमाणपुरुषस्य।

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

प्रमाणं निरूप्य विपर्ययं दर्शयति विपर्यय इति। विपर्ययो मिथ्याज्ञानं, तर्हि शशविषाणादिवदस्तु, नेत्याह अतद्रूपप्रतिष्ठम्। तद्रूपेण प्रतिष्ठां न गच्छतीत्यतद्रूपप्रतिष्ठं परिणामबाधयोग्यमनिर्वच-

तीयप्रत्यक्षम्। भूतार्थविषयकप्रमाणबाध्यत्वान्नास्य प्रमाणत्वम्। भ्रान्तिरिति चास्य ख्यातिरिति द्वितीयप्रकाशः पुरुषस्य।

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

अथ विकल्परूपस्तृतीयः प्रकाशः कथ्यते—शब्देति। शब्दज्ञानमनुपततीति शब्दज्ञानानुपाती, अथच परमार्थतस्तादृशवस्तुशून्यो योऽस्फुटबोधविशेषः स विकल्पः। विविधः कल्पो विकल्पस्तदाख्यो वृत्तिविशेष इत्यर्थः। तद्यथा राहोः शिरश्चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमित्यादि। वस्तुशून्यत्वेऽपि विकल्पो व्यवहारहेतुतां समायाति। विपर्ययो विशिष्टधर्मिणि धर्मान्तरविशिष्टस्य तादात्म्यावभासः; विकल्पे तु पदजन्यप्रतिपत्तिविषयतामात्रं न तु वस्तुनः सत्त्वेत्यनयोर्भेदः।

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

क्रमप्राप्तां निद्रां निर्दिशति अभावेति। अभावप्रत्ययं सर्वाभावविषयकं प्रत्ययमालम्बत आश्रयत इत्यभावप्रत्ययालम्बना तादृशी या वृत्तिः सा निद्रा सुषुप्तिः। स एव पुरुषः "सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति" उक्तञ्च "या देवी सर्वभूतेषु निद्रारूपेण संस्थिता" इति। मूर्च्छादेरपि निद्रान्तर्भावः।

श्रीकृष्णचैतन्यचरितम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

द्वितीयः परिच्छेदः

[निबन्धकः—भक्तिसागरः श्रीकालीहरदासवसुविद्याविनोदः]

शकस्य त्रयोदशशताब्द्याः प्रथमभागे श्रीहट्टस्य "लाउड" इत्यञ्चले दिव्यसिंहनामा एकः स्वाधीनो नृपतिरासीत्। तस्य मन्त्री भरद्वाज-गोत्रीयो ब्राह्मणः कुवेरपण्डितः। कुवेरो मयूरभट्टवंशजातस्य नील-मेघस्य सुलक्षणसम्पन्नां लाभानाम्नीं कन्यामुपयेमे। तस्या गर्भात् षट् दुहितरः एकैकशो जनित्वा जनित्वा मम्रुः। तस्याः सप्तमगर्भजातः पुत्रः कमलाक्षः शान्तिपुरे उषित्वा विद्यामुपार्ज्जयत्। "हरिणा न द्वैत" इति अद्वैतो महाविष्णोरवतारः। भक्तिशासनात् स आचार्य्यः। कुवेरनन्दनः श्रीमदद्वैताचार्य्यो वेदभागवतादिषु शास्त्रेषु अगाध-पाण्डित्यं लब्ध्वा "वेदपञ्चानन" इत्युपाहितोऽभूत्। श्रीनवद्वीप-सारदापीठे विद्यापीठं स्थापयित्वा अध्यापनामारेभे च। मिथिलायाः परं तदानीं श्रीनवद्वीपः सरस्वत्याः पीठो बभूव। विद्यागौरवात् पण्डितसमाजः पण्डितम्मन्यतया ज्ञानान्धतया च भक्तिमुपेक्ष्य केवलं नीरसशास्त्रचर्च्चायां प्रमत्तोऽभूत्।

रात्रौ जागरित्वा मङ्गलचण्डीगीतश्रवणं तेषां धर्मस्य कर्म च। सकामाः सर्वे केवलं षष्ठीं विषहरीञ्च पूजयन्ति। परब्रह्मण उपासना-त्मकं ध्यानधारणादिकं सम्यग्विलुप्तं देशान्निर्वासितमिव। धन-धान्यार्थिनः सर्वे महादम्भेन मद्यमांसोपहारेण देवता अर्च्चयन्ति।

श्रीमदद्वैतस्तस्य विद्यामठे भक्तिचर्च्चां करोति। वैष्णवगोष्ठी काचन तेन कल्पिता सुष्ठु प्रतिष्ठापिता। श्रीवास-श्रीपति-मुरारिगुप्त-

मुकुन्ददत्तप्रभृतयः सर्वे वैष्णवा अस्याः संसदः पारिषदा बभूवुः। पाण्डित्याभिमानिनो नागरिकास्तानुत्पीड़यितुमारेभिरे। पीड़ितानां वैष्णवानां दुःखमसहमानो धर्म्महीनानां मलिनकलिजीवानां घोर-दुर्गतिदर्शनेन व्यथितचित्तो दयार्द्रो वैष्णवाध्यक्षः श्रीअद्वैतः "हुङ्काररवं कृत्वा गोलोकादहं श्रीभगवन्तमवतारयिष्यामि। स निश्चयमवतीर्य्य कलिकलुषदुष्टं क्लिष्टं जीवसङ्घमवलीलया परममङ्गलहरिनामदान-लीलया उद्धरिष्यती"ति उच्चमुच्चार्य्य सर्व्वानेवमाश्वास्य च शान्तिपुरं प्रस्थितः। एवमुक्तवति अद्वैते वैष्णवाः सर्वे कथं कथमपि कालं नयन्ति।

एवम्भूयसि काले गच्छति शचीदेवी दशमगर्भं प्राप। दशमे मासि श्रीमदद्वैतः शान्तिपुरादागत्य तस्य गर्भं परीक्ष्य शचीं प्रदक्षिणीकृत्य गर्भं प्रणम्य च शान्तिपुरं प्रत्यागच्छत्। त्रयोदशमासान् गर्भवासं कृत्वा प्रभुः श्रीचैतन्यचन्द्रो नवद्वीपधाम्नि सर्वदिक्षु आनन्दकिरणं विकीर्य्याविरासीत्। अद्वैतस्य हुङ्कारात् ओङ्काराच्च फुल्लकमलान्मधु इव परं ब्रह्म चैतन्यरूपं धृत्वा समजनि।

श्रीचैतन्यदेवस्य विद्याशक्तिः प्रतिभा वा कीदृशी? तत्प्रमाणयितुं रघुनाथशिरोमणेः कथा तावदुल्लेखयोग्या। तदानीं केवलं मिथि-लायां न्यायस्य चतुष्पाठी आसीत्, नान्यत्र। ग्रन्थस्यासद्भाव एतस्य हि कारणम्। देशान्तरात् छात्रा न्यायमध्येतुं मिथिलां गच्छन्ति स्म, न्यायशास्त्रं पठन्ति शिक्षन्ते स्म च। तत्रत्या अध्यापका न्यायग्रन्थं कीभ्योऽपि न ददुः। वासुदेवसार्व्वभौमो नवद्वीपात् तत्र गत्वा न्याय-शास्त्रं सम्यगधीत्य तत् कण्ठस्थं कृत्वा च स्वदेशं प्रत्यागच्छत्। प्रत्यागत्य शान्तिपुरे प्रथमं स न्यायस्य चतुष्पाठीं स्थापयामास, तच्छा-त्रमध्यापयामास च। तस्य प्रधानच्छात्रौ चैतन्य-रघुनाथौ। रघुनाथो "दीधितिः" इति न्यायग्रन्थमरचयत्। एष न्यायशास्त्रस्य श्रेष्ठो ग्रन्थो गण्यते। श्रीचैतन्यश्च न्यायस्य टीकामेकामलिखत्। श्रीचैतन्य-कृतां टीकां वाचितां श्रुत्वा रघुनाथो म्लानमुखो मत्कृतो ग्रन्थः

त्वट्टीकायां विराजमानायां देशे नादृतो भविष्यतीति श्रीचैतन्यं विज्ञाप्य नितरां दुर्मनायते स्म। सहाध्यायिनो रघुनाथस्य ईदृशं कातरवाक्यं श्रुत्वा श्रीशचीनन्दनो दयार्द्रः परार्थे आत्मनोऽत्युत्तमं ग्रन्थं क्षणादेव गङ्गाजले विससर्ज। बालकोऽपि "निमाइ"पण्डितः पण्डितानां संसदि विड़ालेषु सिंहसदृशः। स सदैव मुरारिगुप्तेन कौतुकपरिहासादिकं करोति स्म। शास्त्रजिज्ञासाभयाद् गुप्तस्तस्मान्मुक्तायते। श्रीचैतन्यस्य तं दृष्ट्वैव तुमुलं कलहं स्थापयति स्म। मुरारिगुप्त एकदा भगवत्तत्त्वमवज्ञाय ब्रह्म स्थापयितुमचेष्टत। अतः परं यावन्मुरारिः स्वगृहे अन्नं भोक्तुमुपविवेश तावत् श्रीचैतन्यदेवस्तत्र गत्वा तस्यान्नपात्रे मूत्रत्यागं चकार। मुरारिः प्रथमं क्रुद्धोऽभवत् अतः परं 'एषोऽन्यः कोऽपि न निमाइपण्डित' इति विचिन्त्य शान्तो बभूव। तदा निमाइपण्डितेन व्याहृतम्—मुरारे तव विरक्तेर्हेतुर्नास्ति यतः अन्नं ब्रह्म मूत्रं ब्रह्म। मूत्रान्ने तुल्ये वस्तुनी इति।

श्रीगौराङ्गस्य पाण्डित्यगर्वं दाम्भिकताम् औद्धत्यं चापल्यञ्च लक्षीकृत्य श्रीवासादिभिः सर्वैः वैष्णवैर्दुःखितैरभाणि—"हे ब्राह्मणकुमार, तव पाण्डित्यं जगति दुर्लभम्। इयती विद्यावत्ता भगवद्भक्तिरसशून्यत्वात् सर्वथैव नीरसा निष्फला च। त्वया सदृशः पण्डितो यदि भक्तियोगं लभेत मणिकाञ्चनयोगवत् अस्या अपारविद्याया उज्ज्वलसाफल्यं चमत्कारित्वञ्च भवेताम्"।

वैष्णवानां स्वरूपकथां श्रुत्वा तेषां चित्तक्षोभञ्च परिज्ञाय श्रीगौराङ्गो भङ्ग्या श्लेषपूर्णं वाक्यमुक्तवान्—"भो वैष्णवा अहमेवंविधो वैष्णवो भविष्यामि यमजभवावपि आगत्य भूमौ लुठित्वा सेवाभिमानं याचिष्येते। दार्ढ्येनोक्तमेतद्वचनमाकर्ण्य वैष्णवास्ते पण्डितस्य बालचापल्यमेव केवलं न तु ततोऽधिकं मन्यन्ते स्म। तद्वचनस्य ते मर्मोपलब्धुं न शेकुः। भूयसा कालेन श्रीचैतन्यस्य वाक्यं प्रखरमपि अमृतहृष्टिप्रतिमं ननु सत्यमिति परतः प्रतीयते स्म।

श्रीगौराङ्गः प्रत्यहं प्रातर्गङ्गायां स्नात्वा गृहमागत्य विष्णुमन्दिरे विष्णुं पूजयित्वा तुलसीस्नपनं कृत्वा च प्रसादान्नं भुङ्क्ते स्म। माता स्वयं भृत्य ईशानश्च गृहकर्म्म सम्पादयामासतुः। एवं गच्छति काले यथाकालं गृहे तनयानुरूपां बधूमानेतुं मातुरिच्छा सञ्जाता। नवद्वीपे वल्लभभट्टाचार्य्यस्य परमरूपगुणवती सुशीलैका कन्यासीत्। तया सह श्रीगौराङ्गदेवस्य शुभपरिणयस्तस्य षोड़शवर्षे सम्पादितः। लक्ष्मीतुल्या नववधूः शचीगृहमुज्ज्वलीकृत्य श्वश्र्वाः पत्युश्च सर्वविध-सेवासाधनरता परमसुखितास्त।

पुरुषोत्तमसञ्जयस्तदा श्रीनवद्वीपे गण्यमान्यमनुष्यः। तस्य वहि-रङ्गने श्रीचैतन्यदेवः अध्यापनां करोति। तस्यालौकिकी अध्यापना विपुलार्थम् आवहति। अतस्तस्य गृहं सुखसम्पन्नं पूर्णम्। यस्य गृहे माता देवद्विजेषु भक्तिमती सर्व्वप्राणिषु स्नेहवती, वनिता च साध्वी रूपवती पतिसेवापरायणा, तस्य गृहं मन्दाकिनीसलिलस्निग्ध-नन्दनतुल्यं सुखमयमेव।

अथैकदा श्रीचैतन्यो युगपत् विद्यादानार्थं पैतृकभूमिदर्शनार्थञ्च पूर्वदेशाभिमुखं गन्तुं मनश्चक्रे। बह्वनुनयेन मातुराज्ञां गृहीत्वा पत्नीं लक्ष्मीप्रियाञ्च अन्तस्थस्निग्धवचनेन तोषयित्वा सर्वानपरान् प्रीत्या सम्भाष्य शुभ-यात्रामकरोत्। पथि पद्मा-यमुनासङ्गमे कृतस्नानो विद्या-दानेन हरिनामश्रवणेन च विक्रमपुरं धन्यं कृत्वा, ब्रह्मपुत्त्रतीरस्थं लाङ्गलवन्दतीर्थं पञ्चमीघट्टञ्च स्वपादस्पर्शेन हरिनाम-रसप्रवाहेण च तीर्थीकृत्य, तथैव पूर्वदेशं पवित्रा प्रपितामहनिवासं वरगङ्गामाससाद। पितामही शोभादेवी परमरूपवन्तं देवभावसम्पन्नं पौत्त्रं प्राप्य आनन्दविह्वलाभूत्। पितामह उपेन्द्रमिश्र आनन्दप्राचुर्य्यात् पौत्त्रस्य पुरतः प्राणांस्त्यक्त्वा स्वर्लोकं गतः। पितामहस्य अन्त्येष्टिक्रियां सम्पाद्य श्रीचैतन्यः स्वदेशं प्रत्यागच्छत्। पथि बहुसंख्यका-न्छात्रांस्तं परिवेष्ट्य तस्मान्नानाशास्त्राण्यधिजगिरे।

पूर्वदेशभ्रमणकाले तपनमिश्रनामा कोऽपि ब्राह्मणः साध्य-साधन-विषये जातं सन्देहं निराकर्त्तुमसमर्थ एकदा रजन्यां स्वप्ने अपूर्वमानुष-मेकं तमुपदिशन्तमपश्यत्। परेद्युस्तपनः स्वप्नदृष्टः पुरुषः श्रीचैतन्या-न्नान्यः कोऽपीति निश्चित्य तत्समीपमुपगम्य उपदेशं प्रार्थयामास। श्रीचैतन्यदेवस्तस्य दयाञ्चक्रे। श्रीभगवतः परममधुरनामसङ्कीर्त्तन-मेव कलौ एको धर्म्म इत्युपदिश्य तपनस्य वाराणसीगमनम् आदि-देश। तपनः परमादेशं शिरसा धृत्वा तथैवाकरोत्।

श्रीचैतन्ये पूर्वदेशं गत्वा विलम्बमाने तस्य विरहसन्तापं सोढु-मक्षमा देवी लक्ष्मीप्रिया भृशमाकुला भोजनादिकमपि जहौ। तद्विरहविषं नाशयितुमनुकूलो विषधरः कश्चित्तामदशत्। देवी विष्णुलोकं प्रस्थिता। देवी शचीमाता स्वर्णप्रतिमया स्नुषया विनाकृता शून्यगृहे दूयमाना "हा हतास्मीति" रवेण रोदनपरा कथं कथमपि जीवनं दुर्विषहम् उवाह। गुणसागरः पुत्त्रोऽपि प्रवासं गत इति तस्य चन्द्रवदनादर्शनजनितया चिन्तया द्विगुणीकृतेन शोकेनाभिभूता माता सततं दीर्घमुष्णञ्च निश्वसिति स्म। शून्यमिव तस्याः प्रत्यभात् जगत्।

प्रणयभाजनस्य कस्मिन्नपि अत्याहिते संघटिते तदशुभं प्रणयि-जनस्य मर्म्मणि तद्वार्त्तां वादयति, तस्य चित्तं कम्पयति—सन्देह-दोलायामारोप्य तच्चान्दोलयति। लक्ष्मीप्रियायाः निर्याणं प्रेमृणो मधुर-योगसूत्रेण श्रीचैतन्येन ज्ञातम्। स सहसैव चित्तवैकल्यं प्राप। स्वभवने किमपि दुर्निमित्तं घटते स्मेति विभाव्य सत्वरं सगृहं प्रतस्थे। श्रीचैतन्यो गृहमासाद्य पत्नीमुपरतां ज्ञात्वा घोरमपि जायाशोकं संगोप्य मातुः प्रबोधार्थं मधुरमाललाप। पुत्त्रस्य अन्तर्गतां शुचमुपलभ्य बुद्धिमती माता तस्या उपशान्तये तस्य मलिनवदन-पद्मोपरि स्नेहामृतशीकरान् ववर्ष।

कृच्छ्रेणैव कियति काले गच्छति श्रीगौरसुन्दरः पुनः सनातन-

मिश्रस्य देवीसदृशं कन्यारत्नं परिणिनाय। नवद्वीपचन्द्रस्य कन्दर्प-दर्पहरं रूपं विशेषतो विद्याप्रतिभयोः स्फुरद्द्योतिसुधया मधुरीकृतं वदनकमलं दृष्ट्वा नरा नार्य्यश्च विमुह्यन्ति स्म। दिग्विजयिनं केशवं विजित्य सर्वेषां पण्डितानां विस्मयमुत्पाद्य लब्धप्रतिष्ठः स नवद्वीपेन्दु-विद्वत्संसदि प्राधान्यं लेभे। ऊनविंशवर्षीयस्य युवकस्य एतावदपूर्व-प्रभावेण प्रणोदिताः सर्वे नदीयावासिनो विद्याकेलिकुञ्जविनोदे श्रीगौरेन्दौ महापुरुषाविर्भावं मन्यन्ते।

तस्य मन्दिरमागत्य पण्डिताः सर्वे तम् अभिवादयन्ति गुणांश्च गायन्ति स्म। तस्य चतुष्पाठी सहस्रेण छात्रैर्व्यराजत। एत-च्चमत्करीति न किम्? विश्वविस्मापकः प्राग्दिशि आविर्भूतः अध्या-पकः केवलमेको नवयुवकः। श्रीविष्णुप्रियायाः सङ्गसुखमुपभुञ्जानः स शचीनन्दनो गृहधर्मनिष्ठो मातुरादर्शपुत्रः पत्न्याश्च आदर्शस्वामी देवद्विजभक्तोऽतिथिसेवापरायणः कदापि शास्त्रशासनं लोकाचार-पद्धतिञ्च नात्यक्रामत्। तस्य विद्यागुणलब्धं यशो दिग्देशं सुगन्धयितुं वितनुते स्म सौरभम्।

उपरतमात्मानमुद्दिश्य गयाधाम्नि पिण्डदानं गृहस्थस्य धर्मः। पितृकार्य्यं कर्तुमेकदा श्रीगौरचन्द्रः गयाधामाभिमुखं कतिपयैर्भक्तै-श्चन्द्रशेखरेण च सह चलितः। पथि मन्दारगिरिं प्राप्य तत्र मधु-सूदनविग्रहं सुखमीक्षित्वा श्रीचैतन्यदेवः प्रेमविह्वलोऽभूत्। अथ चीरनाम्न्यां नद्यां स्नात्वा तेन स्वदेहं कामं ज्वर आनीतः। श्रीगौर-चन्द्रं सहसा ज्वराक्रान्तं दृष्ट्वा शिष्यगण उद्विग्नोऽभूत्। मधुसूदन-सेवका न सदाचारा इति प्रत्यक्षीकृत्य शिष्याः सर्वे ब्राह्मणेषु तेषु वीतश्रद्धा अभवन्। श्रीचैतन्यप्रभुस्तेषां ब्राह्मणानां मर्य्यादारक्षणार्थं स्वदेहं ज्वरमानीय तेषामेकस्य चरणामृतं गृहीत्वा पपौ। ज्वरश्च उपशमं गतः। ब्राह्मणपादोदकस्य महिमानं प्रचारयितुं ब्राह्मणे विश्वासं जनयितुञ्च श्रीगौराङ्ग ईदृशी लीलाभङ्गी आचरिता। तामव-

लोक्य ते सर्वेऽनुचरा विस्मिता आसन्। धर्मप्रतिष्ठापकस्य द्विज-वल्लभस्य अद्भुतकर्मणो गौरहरेः सर्वैव लीला विस्मापिका। तत्-प्रमाणपरम्परा अत ऊर्द्धं लिखितव्या।

गयामासाद्य प्रभुः श्रीगौराङ्गो विष्णुपादपद्मदर्शनेन विप्रगण-प्रमुखात् तत्प्रभावश्रवणेन च परमप्रेमाविष्टोऽश्रुधारां ववर्ष। तस्य श्रीमदङ्गम् अष्टसात्त्विकभावोद्गमजन्यप्रचुरानन्दपुलककुसुमविभूषितं बभूव। दैवाद्वाग्नि तदा श्रीमदीश्वरपुरी समागतः। श्रीमत्पुरी-गोस्वामिनमुपेत्य प्रभुः श्रीचैतन्यः कृताञ्जलिरवदत्—भो गयायात्रा मम सफला। तीर्थे दत्तपिण्डानां पितृगणस्तरति। सकृद् भवतः श्रीचरणपद्मदर्शनात् कोटिः पितृपुरुषास्तरन्ति। सम्प्रति कृष्णपाद-पद्ममधुरसं सकृपं पाययित्वा दीनाधममिमं मां घोरदुष्पारसंसार-सागरादुद्धरत्विति। भक्तिविनम्रस्य अश्रुगङ्गास्नातस्य तस्य दैन्य-करुणवचनेन स्फुटत्प्रेमप्रभावेण च मुग्धेन तेन पुरीगोस्वामिना परमप्रेम्णालिङ्गितः सुदीक्षितश्च स प्रभुः पूर्वरागतृप्तोऽनिच्छन्नपि गृहं प्रत्यागतः। गौरेन्दुरिदानीमिष्टमन्त्रं जप्त्वा स्वरूपं ध्यात्वा च क्षणं माद्यति स्म, क्षणं साश्रुः रोदिति स्म, क्षणं भूमौ अलुठच्च। एवं साधु-सङ्गमाहात्म्यं प्रकटीचकार धाम्नो महिम्नो घोषयामास च।

———— (क्रमशः)

रजनी।

(पूर्व्वतोऽनुवृत्ता)

[निबन्धिका—श्रीमती रेणुदेवी]

कथितश्च मया नान्धजनस्य सुखं वा दुःखं वा युष्माकं बोधविषयः। हन्त! मातः, स नवनीतसुकुमारः पुष्पगन्धमयो वीणाध्वनि-मनो-हरः स्पर्शः। यो हि सनयनस्तेन कथं वीणाध्वनिवत् स्पर्शो बुध्येत? :मय्येव तिष्ठतां मामकं सुखं दुःखञ्च। यदा स स्पर्शः मनसि समुदेति

तदा कियद्वा वीणाध्वनिवत् कर्णयोरश्रौषम्, तत्त्वया विलोलकटाक्ष-कुशलिनि ! कथमवगम्यते । अथ कियन्तं कालं निपुणतरमवलोक्य शचीन्द्रः समुवाच नायं रोगो भेषजसाध्यः । चिन्तयानया किं वञ्चितास्मि निद्रया ? लवङ्गलतयाभिहितं "मास्तु नीरोगता ; धनलोभेन किं कश्चिदिमां परिणेष्यति ?" शचीन्द्रः प्रत्युवाच "कथम् ? किमस्याः परिणयो न जातः ?" लवङ्गलता भूयः प्रोवाच" "न हि, किं धनलुब्धः कश्चित् परिणेष्यति ?" स प्रत्युवाच, "किं त्वं धनं दास्यसि ?" क्रुद्धया तया प्रत्यभिहितं "न दृष्टो मया त्वादृशः कोऽपि युवा ; किं न वर्त्तते मे धनं धारयितुं स्थानम् ? स्त्रिया मया सर्व्वं न ज्ञायत इति पृच्छ्यते विवाहो भवति न वेति ।" विदितविमातृहृदयः शचीन्द्रः सुतरां विहस्य प्रत्युवाच "तन्मातः, सञ्चीयतां त्वया धनं, मया तु सम्बन्धो विधीयते ।" अहन्तु मनसा भूयो भूयो लवङ्गलतायाः शिरःपातं विधाय ततः पलायितवती । सुतरामभिहितं मया यत् धनिनां गृहेषु नियमेन कुसुमोपहरणं क्लेशमावहतीति ।

अयि मातः, बहुमूर्त्तिमयि, वसुन्धरे कथमसि दर्शने ? त्वञ्च यान् अपरिमितान् अचिन्तनीयशक्तिधराननन्तवैचित्र्यमयान् जड़पदार्थान् हृदये धारयसि कीदृशास्ते सर्वे दर्शने ? यांश्च सर्वे सुन्दरान् मन्यन्ते कीदृशं वा तेषां दर्शनं ? ये च बहुसुकृतिविशिष्टा जन्तवो हृदये ते विचरन्ति ते वा कीदृशा दर्शने ? ब्रूहि मातः, तव हृदयस्य सारभूता कीदृशी पुरुषजातिः, दर्शय जननि ! तेषु यस्य करस्पर्शः सुखमिताद्दृशं जनयति कीदृशं वा तस्य दर्शनं ? दर्शय मातः कीदृशः स इति ? किमिदं दर्शनं कीदृशं वा दर्शनं ? दर्शने वा कीदृशं सुखं भवति ? किं मुहूर्त्तमपि न विलोकयितुं शक्यते सुखमयोऽयं स्पर्शः ? दर्शय मातः ! तिष्ठतु जननि, निमीलितं वहिर्नयनं विकाशं नीयतामान्तरं चक्षुः । तेनाहं सकृदपि हृदये हृदयं निगूहमाना मनसा यथाकामं रूपमन्विच्छमाणा नारीजन्म सफलं

विदधामि। सर्वं एव पश्यन्ति कथमहं न पश्यामि। मन्ये कीट-पतङ्गप्रभृतयोऽपि पश्यन्ति, केनापराधेनाहं दृष्टिहीना ? केवलं दर्शन-मिदं, न तत्र कापि कस्यापि चतिः ? कस्य वा न क्लेशः न वा पापम्। सर्वं एव निरायासं पश्यन्ति ? केन दोषेणाहं न पश्यामि। न हि न हि। न मे तादृशमदृष्टम्। अन्विष्टं हृदयमध्ये, केवलः शब्दः स्पर्शो गन्धश्च नान्यत् किञ्चिदप्यासादितम्। हृदयं मे शतधा विदीर्य ध्वनिरयं प्रवृत्तः को मां दर्शयिष्यति—दर्शय दर्शय भो मां रूपं, न केनापि श्रुतं न वा दुःखमनुभूतं जन्मान्धस्य।

ततः प्रभृति प्रत्यहमेवाहं पुष्पविक्रयव्याजेन मित्रगृहं गतवती, किन्तु कथमिति न जाने। नयनहीनाया कथमयं प्रयत्नः ? न सा द्रष्टुमर्हति, केवलं श्रवणाशामेव पूरयितुमयं प्रयत्नः। कथं वा स शचीन्द्रो मामुपेत्य कथयिष्यति। स हि वहिरेव तिष्ठति, अहन्तु अन्तःपुरमुपैमि। यदि वा तस्य पत्नी वर्त्तमाना भवेत् तथापि तस्यान्तः-पुरप्रवेशः सम्भावितो भवेत्, किन्तु वत्सरादूर्द्ध्वमेव मृता तस्य पत्नी, न चापि तेन भूयो विवाहः कृतः ; सुतरां दूरमुपेता सा सम्भावना। कदाचित् कस्यैचिदर्थाय मातॄणां सन्निधौ समागतो भवेत् ; किन्तु यदैवाहं कुसुममादाय तत्र गमिष्यामि ; सोऽपि तस्मिन्नेव समये समा-गतो भविष्यतीति केयं सम्भावना ? अथैवं येन शब्दशुश्रूषाग्रहेण ग्रस्ताहं प्रचलिता निष्फला सा दुराशा, तथापि प्रतिदिनमेव अन्धोऽयं जनो गृहीतकुसुमसम्भारस्तत्र प्रचलितः। केयं दुराशा ? न तां जानामि, निराशहृदयेन प्रत्यावर्त्तमानया मया प्रतिदिनमेव परिचिन्तितं कथ-महमागतास्मि ? न भूयो गमिष्यामि ; प्रतिदिनमेव व्यर्थतामुपयातः स सङ्कल्पः। प्रतिदिनमेव च भूयश्चलितास्मि, केनचित् केशेषु गृहीत्वेव नीतास्मि ; भूयश्च निराशेन हृदयेन प्रत्यावृत्ता, प्रत्यावर्त्तमानया च प्रतिज्ञातं न गमिष्यामीति। भूयश्च गतास्मि। एवं प्रचलिता दिवसाः।

(क्रमशः)

मनसि भूयोभूयः पर्य्यालोचितं कथमहं गच्छामीति ? श्रुतं मया पुरुषाणां रूपमेव स्त्रीजातीनां सम्मोहनहेतुः। जन्मतो नयनहीनाहं कदापि कस्यापि रूपं नावलोकितवती, तथापि कथं गच्छामि ? किमस्य वचनं श्रोतुं ? कदापि केनापि किं श्रुतं यत् कापि रमणी केवलं वचनमाकर्ण्यैव उन्मत्ता जाता ? अहमपि किं तथैवास्मि ? इदमपि किं सम्भवि ? यदि तथैवैतत् कथमुपवीणयतां गृहं न गच्छामि वीणाध्वनिं श्रोतुम् ? किं वीणादिभ्योऽपि सुस्वरः शचीन्द्रस्य कण्ठः ? अनृतमेवैतत्। अथ किं स स्पर्शः ? अहं नक्तन्दिवं यानि कुसुमानि विचिनोमि, कदाचिद्वा विलोड्य शयनं करोमि, क्वचिच्च वक्षसा परिरभ्य तिष्ठामि, किमितोऽपि (तस्य स्पर्शः) सुकुमारः ? नैतत् कदापि सम्भवति। तर्हि किमिदं ? को नयनहीनामवगमयिष्यति किमिदमिति ? न च यूयं स्वयमेव बुध्यध्वे कथं बोधयिष्यध्वे ? चक्षुष्मन्तो भवन्तो रूपमेव जानन्ति, रूपमेवानुभवन्ति च। अहन्तु जानामि रूपं द्रष्टुर्मानसिको विकारविशेष एव, शब्दोऽपि तथैव। नहि रूपं रूपवति वर्त्तते, द्रष्टुर्मानसमेव तस्याधिष्ठानं, नो चेत् कथमेकमेव सर्व्वे समं रूपवन्तं न पश्यन्ति। कथमेकस्मिन्नेव सर्व्वे न भवन्ति समं समासक्ताः ! एवं शब्दोऽपि तदीयमेव रूपं द्रष्टुरेको मानसः सुख-विशेष एव, स्पर्शोऽपि स्प्रष्टुर्मानसं सुखमात्रमेव। यदि मे बद्धो रूप-सुखपथस्तर्हि शब्दस्पर्शगन्धानां सुखं रूपसुखवत् मनसि कथं सम्बं-मयं न भविष्यति। शुष्कभूमौ वृष्टौ निपतितायां कथं सा नोत्पादिनी भविष्यति ? शुष्ककाष्ठं वह्निना संलग्नं कथं न ज्वलिष्यति ? रूप-दर्शनाद्वा शब्दश्रवणाद्वा स्पर्शसम्बन्धात् वा शून्ये रमणीहृदये सुपुरुष-संसृष्टे कथं प्रेम न जायेत ? दृश्यतामन्धकारेऽपि कुसुमानि विकसन्ति। मेघाच्छन्नेऽपि नभसि विहरति चन्द्रमाः, निर्ज्जनेऽपि वने कूजति कोकिलकुलं, मनुष्यैरगम्येऽपि सागरगर्भे भान्ति रत्नानि। सुतरां अन्धाया हृदयेऽपि समुत्पद्यते प्रेम। समुत्पद्यतां नाम, किन्तु केवलं

मम यन्त्रणामेव परिवर्द्धयितुं, मूकस्य कवित्वं केवलं यन्त्रणायै भवति। एवं वधिरस्य सङ्गीतानुरागोऽपि। नहि स्वयं शृणोति स्वेन गीतं गीतं, ममापि हृदये प्रणयसञ्चार एवम्। किं वा परस्य रूपं पश्यामि ? न मया स्वमपि रूपं कदापि दृष्टं, रूपन्तु केवलं रूपम्। भूमण्डलेऽस्मिन् रजनी नाम क्षुद्रो विन्दुः कथं दृष्टो भवति, मां दृष्ट्वा किं कश्चित् भूयो द्रष्टुमिच्छति ? किमिह जगति एतादृशो नीचाशयः क्षुद्रोऽपि नास्ति यो मां सुन्दरीं पश्यति ? अवर्त्तमाने नयने न नारी सुन्दरी भवति, न चास्ति मे नयनम्। किन्तु शिल्पिनः प्रस्तरमुत्कीर्य्य कथं निर्म्मान्ति नयनहीनां मूर्त्तिं ? किमहं तथैव पाषाणमयी ? तर्हि विधाता कथं पाषाणान्तरीदृशं सुखदुःखसमाकुलं प्रणयलालसापरवशं हृदयं वितीर्णम्। मया पाषाणस्य दुःखमनुभूतं, कथं तस्य सुखं न समासादितं ! संसारे कथमितादृशं तारतम्यम्। अनन्तदुष्कृतकारिणापि दर्शनसुखमनुभूयते, अहन्तु जन्मन्यन्यस्मिन् कीदृशं दूषणम् अनुष्ठितवती येन द्रष्टुं न शक्नोमि ? संसारेऽस्मिन् नास्ति विधाता, न वा विधानं, न वा पापपुण्ययोर्दण्डपुरस्कारौ। मरणं मे श्रेयः, मम जीवनस्य बहवो वत्सरा व्यतीताः, समागमिष्यन्ति च बहवः। प्रतिवत्सरञ्च बहूनि दिवसानि, दिवसेषु च बहवो दण्डाः, वर्त्तन्ते च प्रतिदण्डं बहवः पलक्षणादयो विभागाः, किमत्र क्षणमपि द्रष्टुं न शक्नोमि ? यदि क्षणमपि नयनयोर्मे दर्शनशक्तिः सन्निहिता भवेत् तर्हि दृश्यते मया कीदृशोऽसौ शब्दस्पर्शमयः संसारः ? कीदृशी चाहं ? कीदृशश्च शचीन्द्रः ?

क्रमशः

आलोचनम्

[निबन्धकः—श्रीशिवनन्दनव्याकरणोपाध्याय-तर्कतीर्थः]

महामहोपाध्यायपदविभूषितैः पण्डितप्रवरैः श्रीशिवदत्तशर्ममहोदयैर्नवाह्निकमहाभाष्यस्य छायानाम्नीं टीकां स्थले स्थले टिप्पणीश्च प्रकाश्य पूर्वपक्ष-सिद्धान्तभाष्य-विभागप्रदर्शनेन च गीर्वाणवाणीविलासप्रणयिनां शास्त्रैकपक्षपातिनां विदुषां विशेषतश्छात्राणां महानुपकारोऽकारीति नास्ति सन्देहलेशः। अतस्तेभ्योऽनेकान् धन्यवादान् वितरामः।

तत्र ते महोदया भूमिकान्ते "निवेदयामि वयं शिवदत्तः" इत्युल्लिख्य "अस्मदो द्वयोश्चेत्यनेन साधुः" इति टिप्पणीमकार्षुः। तत्र मम मनसि सन्देहः समुत्पन्नो यत् कथं "निवेदयामि वयं शिवदत्त" इति। तथाहि "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्या"मिति सूत्रे भाष्ये "अस्मदो नाम-युवप्रत्यययोश्च अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः। अस्मदो नामप्रयोगे अहं देवदत्तो ब्रवीमि अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि। युवप्रत्ययप्रयोगे अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि, अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि। युवग्रहणेन नार्थः। अस्मदो नामप्रयोगे इत्येव। इदमपि सिद्धं भवति अहं गार्ग्यो ब्रवीमि अहं वात्स्यो ब्रवीमि। अपर आह अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव। इदमपि सिद्धं भवति। अहं पटुर्ब्रवीमि अहं पण्डितो ब्रवीमि" इत्यादि भाष्यसन्दर्भेण सविशेषणस्य नामप्रयोगे च प्रतिषेधात् न कथमपि तद्वाक्यं भवितुमर्हति। तत्र यद्यस्मदो विशेष्यत्वं तर्हि नामप्रयोगे सविशेषणप्रयोगे च प्रतिषेधः। यदि च शिवदत्तस्य विशेष्यत्वं तर्ह्यपि नामप्रयोगे प्रतिषेधः। कथञ्चन बहुवचनसम्पादनेऽपि न निवेदयामि किन्तु वयमिति बहु-

वचनानुरोधेन बहुत्वप्रतिपादकमेव क्रियापदं भवितुं युक्तम्। परन्तु केनाभिप्रायेण प्रयुक्तवन्तः कृतवन्तश्च टिप्पणीं महामहोपाध्यायमहोदया इति न वयं जानीमः।

एवं पस्पशाह्निके महाभाष्ये "किं भो श्लोका अपि प्रमाणम्" इति भाष्यव्याख्यानावसरे टिप्पण्याम् "अहम्, शुभम्, ते, मे, अस्ति, अस्मि, वरम्, इत्यादिवत् प्रमाणमित्येतदपि विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमपि। इत्येव मेदिनीकाराद्याशयः। अत एव श्लोकाः प्रमाणम्, वेदाः प्रमाणमित्यादिषु न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः। एतदजानानानामेव विद्वद्वराणामत्र सामानाधिकरण्योपपत्तये कोलाहलः स्वीयवावदूकत्वख्यापनायैवेति दाधिमथाः" इत्यादि सन्दर्भेण पण्डितकुलभूषणानां महामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्य्याणां सामानाधिकरण्योपपत्तिमसहमाना अन्तःस्थितहृदयोद्गारं प्रकाशयामासुः, तदविचारितमेव प्रतिभाति। भट्टाचार्य्योक्तदिशा सामानाधिकरण्यसम्भवे स्वेच्छया प्रमाणमित्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् ऊरीकृत्य सामानाधिकरण्योपपादनस्यागतिगतित्वात्। अत एव "प्रत्यक्षानुमानोपमानागमाः प्रमाणानि" इति गौतमपादसूत्रमपि सङ्गच्छते। अन्यथा प्रमाणमित्येव प्रब्रूयात्।

किञ्च "मिदचोऽन्त्यात्परः" इति सूत्रस्याचां मध्ये योऽन्त्य इत्यादिरर्थः। तत्राच इत्येकवचनान्तस्य वृत्तौ बहुवचनान्तेनार्थः कथमित्याशङ्क्य श्रीपूज्यचरणैर्नागेशभट्टैः सौत्रमेकवचनं, तत्त्वबोधिनीकारैस्तु जात्यभिप्रायेणैकवचनमिति समाहितम्। तत्राविशेषात् दाधिमथोक्तदिशा अच इति पदस्य विभक्तिप्रतिरूपकाव्ययस्वीकारेणोपपत्तौ तत्तदुत्तरदानं न कथं वावदूकत्वख्यापनमिति।

अपरञ्च "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः" इत्यत्र धातुरित्यस्य स्मृता इति न विशेषणम्। विशेष्यविशेषणयोः समानवचनकत्वनियमेन प्रकृते विभिन्नवचनान्तोपस्थापितत्वात्। न च विशेष-

वाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं यत्र तत्रैव समानवचनकत्वनियमः। अत एव नीलो घटा इत्यादिवाक्यस्य न प्रामाण्यम्। जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः पितरो देवता इत्यादौ तु विरुद्धसंख्याया विवक्षितत्वेन विभिन्नवचनान्तत्वम्। एवञ्च प्रकृतेऽपि विरुद्धसंख्याविवक्षया तथैवास्त्विति वाच्यम्। विवक्षायां प्रमाणाभावात्। अतो धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वय इति वैयाकरणभूषणकाराणामाशयः। महामहोपाध्यायमहोदयरीत्या तु अत्रापि धातुरितिपदस्य विभक्तिप्रतिरूपकाव्ययत्वेन सामानाधिकरण्योपपत्तौ वचनविपरिणामेनान्वयप्रदर्शनं न कथं वावदूकत्वख्यापनमिति भूषणकारे तेषां कथमनुकम्पेति न वयं जानीमः। इति।

श्रीश्रीरामचन्द्राष्टकम्

श्रीनाथं जगदीश्वरं जलधरश्यामाङ्गमाभासुरं
त्रैलोक्यैकपतिं त्रितापहरणे दक्षं क्षमाभूषणम्।
वामे बिभ्रतमाशुगासनमिषुं पाणौ तथा दक्षिणे
श्रीसीतारमणं सलक्ष्मणमहं वन्देऽभिरामं विभुम्॥१

रत्नावल्युपराजितद्युतिलसत्सौवर्णसिंहासने
स्थासुं जिष्णुमलङ्करिष्णुमखिलं रत्नैकपीठं पदा।
ज्योत्स्नापाण्डरचामरप्रचलनैः संवीज्यमानं मुहुः
श्रीसीतारमणं सलक्ष्मणमहं वन्देऽभिरामं विभुम्॥२

नानाभूतिविभूषणं रुचिकरं पीताम्बरेलोज्ज्वलं
कालाम्भोदमिव क्षणद्युतिरुचा विभ्राजमानं सदा।
सद्वृन्दारकवृन्दवन्दितमहो मानं महिम्ना जितं
श्रीसीतारमणं सलक्ष्मणमहं वन्देऽभिरामं विभुम्॥३

दीप्यद्रत्नमयाङ्गदाचितकरं सौभाग्यभोग्यं यशः
सर्वाशासुखमण्डनं विशदयच्छत्रोत्तमं बिभ्रतम् ।
युक्तं भ्रातृभिरानतैरनुगुणैर्मोक्षं त्रिवर्गैरिव
श्रीसीतारमणं मुनीन्द्रमहितं वन्देऽभिरामं विभुम् ॥४

मन्दानां शमनं कृतान्तकदनं दान्तं प्रशान्तप्रभं
साधूनां हृदयान्तरिक्ष-शशिनं हंसं महन्मानसे ।
मित्रं योगिचिदम्बुजन्मविततिदुष्टाम्बुचण्डातपं
श्रीसीतारमणं सलक्ष्मणमहं वन्देऽभिरामं विभुम् ॥५

भीतानां शरणं शरञ्च विषमं विद्रोहि-विद्रावणे
शत्रूणामतिभीषणं सुकृतिनामानन्दसन्दोहदम् ।
भक्तानामनुरक्तसक्तमनसामाकल्पकल्पद्रुमं
श्रीसीतारमणं सलक्ष्मणमहं वन्देऽभिरामं विभुम् ॥६

बिभ्राणं तरुवल्कलं रुचिकरं कौषेयचेलोपमं
साक्षात् क्षौणिपतिं तपस्विनमहो तारुण्यतस्त्यागिनम् ।
नित्यं तापससाध्वसप्रशमनं सन्तोषपूर्णं सदा
श्रीसीतारमणं सलक्ष्मणमहं वन्देऽभिरामं विभुम् ॥७

सुग्रीवादिभिरन्वितं सविनयैः संस्तूयमानं मुदा
रक्षोऽधीश्वरवंशसंक्षयकरं भीमाख्यकेतुग्रहम् ।
देवानामभयप्रदं विजयिनं रत्नाकराकर्षिणं
श्रीसीतारमणं सलक्ष्मणमहं वन्देऽभिरामं विभुम् ॥८

हे देव द्रविणाकरस्त्वमखिलं रक्षस्यरक्ष्यञ्च यत्
कृत्वा सेतुमतारयो यदनुगान् रत्नाकरे दुस्तरे ।
पाषाणाकृतितो यथा विगलिता पुण्यैरहल्या तव
श्रीपादाम्बुजरेणुभिः कुरु तथा कारुण्यमेवं मयि ॥९

स्वत्वसमुत्पादः *

[निबन्धकः—श्रीअमरेश्वरठाकुरवेदान्तशास्त्री एम्, ए]

यथेच्छविनियोगार्हत्वेन शास्त्रबोधितत्वं स्वत्वमिति प्राञ्चः। शास्त्रबोधितत्वमिति शास्त्रैकसमधिगम्यत्वम्। ईदृशस्य स्वत्वस्योत्पादस्तावद् बहुधा सम्भवेदिति गोतमादिस्मृतीनां मतम्। तथाच—

'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु। ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम्। चत्रियस्य विजितम्। निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः।' गौतमः १०, ३८४१

'सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः।
प्रायोगः कर्मयोगश्च सत्परिग्रह एव च॥' मनुः १०, ११५

'लब्धं दानक्रयप्राप्तं शौर्य्यं वैवाहिकं तथा।
बान्धवादप्रजाज्जातं षड्विधस्तु धनागमः॥'

नारदस्मृतिचन्द्रिका पृः १६०

'विद्यया क्रयबन्धेन शौर्य्याप्तं भार्ययान्वितम्।
सपिण्डस्याप्रजस्यांशः स्थावरं सप्तधाऽप्यते॥'

वीरमित्रोदयधृतं बृहस्पतिवचनम् पृः २०३

रिक्थं पित्रादीनामभावे पितुः सकाशाद् वा प्राप्तं धनम्। दायस्तु अन्वयागतं धनम्। अतस्तयोः प्रायः समानार्थता एव। लब्धं दानरूपेण प्राप्तं प्रतिग्रहोपात्तं वा। 'लब्धं जन्मना लब्धं पैत्रिकादि' इति स्मृतिचन्द्रिकाव्याख्यानं न समीचीनं 'ब्राह्मणस्याधिकं लब्ध'-मिति गौतमवचनात्। क्रयस्तावत् प्रसिद्धः। संविभागस्तु भ्रात्रादिभिर्मित्रादिधनस्य विभागः। विजितं युद्धादीनां जयेन प्राप्तं

* परिषदो मासिकाधिवेशने वाचितोऽयं निबन्धः।

द्रव्यादि। एतच्च मनुनारदोक्तयोर्जयशोध्योपययो: समार्थकम्। निविष्टं कर्मणोपात्तं धनम्। तत्तु वैश्यस्य कृष्यादिना शूद्रस्य तु शुश्रूषादिना सम्भवेदिति माकरि-हरदत्तयोर्व्याख्यानम्। कर्मयोगः कृषिवाणिज्ये इति, मेधातिथिः कुल्लूकस्य च मतम्। अतस्तयोर्व्याख्याने निविष्टकर्मयोगयोः प्रायः समार्थकत्वम्। परिग्रहेण अस्वामिकेषु अरण्यादिषु अनन्यपरिगृहीतानां तृणकाष्ठादीनां स्वीकारेण स्वत्वोत्पादो भवति। अधिगमेन च प्रनष्टस्य अज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेराकरस्थितरत्नादेर्वा ग्रहणात् स्वत्वं सम्पद्यते। रिक्थादिभिः स-स्वामिकेषु परिज्ञातस्वामिकेषु वा वस्तुषु स्वत्वं सञ्जायते। परिग्रहाधिगमाभ्यां तावदज्ञातस्वामिकेष्वनिर्दिष्टस्वामिकेषु वा। अतो धर्म्येष्वागमोपायेषु परिग्रहाधिगमयोर्मौलिकत्वमन्येषाञ्चौत्पत्तिकत्वमित्यभिधातुं युज्यते। अत्र रिक्थसमार्थकस्य दायशब्दस्य उपायेषु परिगणितत्वेऽपि वस्तुतो न तस्योपायता धनवाचित्वात्तस्य। दायत्वेन स्वत्वं जायते इत्येव वक्तुं युज्यते। दायशब्दस्य कोऽर्थं इत्यत्र दायभागमिताक्षराकारयोर्वैमत्यमस्ति। 'तत्र दायशब्देन यद्धनं स्वामिसम्बन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते' इति मिताक्षरा (दायविभागप्रकरणम्)। 'पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्दः' इति दायभागः। अतो दायभागमते पितृस्वत्वे विद्यमाने न पुत्र स्वत्वोत्पत्तिस्तत्र पितृस्वत्वनाशकानां मरणपातित्यादीनामेव हेतुत्वम्। मिताक्षरामते तु जन्मनैव स्वत्वोत्पत्तिस्तत्र पितृस्वत्वनाशस्यापेक्षा नास्ति, जीवत्येव पितरि तद्धने पुत्रादीनां स्वत्वं जायते। अतो मिताक्षरायां जन्मस्वत्ववादो दायभागे तु उपरमस्वत्ववादोऽङ्गीकृत इति विशेषः। विभागोऽपि स्वत्वकारणेषु गौतमेन पठितः। 'विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापन'मिति मिताक्षरा। जन्मतः प्रभृत्येव पुत्रादीनां सर्वेषामेव कृत्स्ने पितृगतधने स्वत्वोत्पादो भवति,

विभागात्परं यदंशे यस्य स्वत्वं तद्व्यतिरिक्तेषु अंशान्तरेषु स्वत्वविनाशश्च जायते, इति मिताक्षरामतनिष्कर्षः। इमं विभागपदार्थं दायभागकारो न समीचीनं मन्यते। प्रथमतो यदि समुदाये एव सर्वेषां स्वत्वं स्वीक्रियते, तदा सर्वेषामेव सर्वत्र यथेष्टविनियोगफलभावोऽपि स्वीक्रियताम्, तत्तु नास्त्येव। अपि च एकस्मिन्नेव वस्तुनि स्वत्वोत्पादः, तत्रैव पुनः स्वत्वध्वंसस्येति कल्पनागौरवमेव प्रसज्येत। अतो दायभागे समुदायस्वत्ववादः परित्यक्तः, प्रादेशिकस्वत्ववादश्च स्वीकृतः। तथोक्तं 'न च सम्बन्धाविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यं, सम्बन्ध्यन्तरसद्भावप्रतिपन्नस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वापादकत्वात् कृत्स्नपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनागौरवात्; यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्च। एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं विभाग' इति। एतन्मते अंशविशेषे एव पुत्रादीनां स्वत्वं, यदंशे यस्य स्वत्वं तदंशे एव गुटिकापातः। विभागपदार्थविषये वस्तु तावन्मतद्वैधं, यत्तु कस्य कुत्रांशे स्वत्वमित्यस्य निर्णायको विभाग इति, तत्र तु वैमत्यं नास्ति। अतो विभागस्य स्वत्वजनकता नास्ति स्वत्वसाधनत्वेन तस्य कथनन्तु गौणमेव।

विजितेन तावज्जेतुः स्वत्वोत्पादो भवति। तेन च तद्देशान्तर्वर्त्तिनां स्वत्वभूम्यादौ स्वत्वलोपो न जायते। स्वराष्ट्रपरिपालने यादृग् धर्मो नृपतिना परिपाल्यते, परराष्ट्रं विजित्य तत्प्रति तादृगेव धर्मस्तेनानुवर्तव्य इति याज्ञवल्क्यः कथयति—

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने।
तमेव कृत्स्नमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन्॥

श्रीकृष्णतर्कालङ्कारेण दायभागटीकायां 'पराजितनृपतिराज्यान्तर्वर्त्ति-ततत्पुरुषीयक्रमागतस्थावरादौ जयादिना नृपतेः करग्रहणो-

प्रयोगि-स्वत्वोत्पादः' इति व्याख्यातम्। 'रोमीय'नये तु सर्वमेव राष्ट्रं जेतुर्भवति, तत्रस्थानां प्रजानां तत्तद्भूम्यादौ पूर्वस्वत्वं विद्यते न वा तन्निषये विजेतुरेव निरङ्कुशं स्वातन्त्र्यमङ्गीक्रियते। अत उत्कर्ष एव अस्माकं नयस्य प्रतिभाति।

अधिगमेन अधिगतवस्तूनां साकल्येन प्राप्तिर्न भवति। अंशत एव तेषु स्वत्वं सम्पद्यते। प्रनष्टद्रव्येषु पूर्वस्वामिनां स्वत्वं नास्ति, अधिगन्तुरेव स्वत्वमिति धर्मशास्त्रकृद्भिर्नाङ्गीक्रियते। अधिगन्ता प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे निवेदयेत् (गौतमः १०,३५) राजाऽपि प्रनष्टाधिगतं यथा तत्स्वामी प्राप्नुयात्तदर्थं यतेत (याज्ञवल्क्यः २, ३३) अमुकजातीयं वस्त्वासादितं, यस्यैतत् स्वयमुपतिष्ठताम् इत्यज्ञात-स्वामिकं धनं राजा पटहेनावघोषयेत्। एवं विख्याप्य संवत्सरं तद् वस्तु राजा संरक्षेत् (गौतमः १०, ३६)

शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम्।
अर्वाक् संवत्सरात् स्वामी हरेत परतो नृपः॥

इति मिताक्षराधृतस्मृतिवचनेनापि संवत्सरपरिपालनं राज्ञां कर्त्तव्य-मित्युपदिष्टम्। मनु-मते तु प्रतीक्षाकालस्तावद् वर्षत्रयमेव। तन्मतं समीक्षमाणेन विज्ञानेश्वरेण मन्यते यत् गौतमप्रणीतसूत्रे संवत्सर-मित्यत्र एकवचनस्य विवक्षितत्वं नास्ति। राज्ञा प्रनष्टाधिगतं वस्तु यत् परिपाल्यते तदर्थं तस्मै शुल्करूपेण किञ्चिद्देयमेव। तथा च मनुः—

आददीतार्थषड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः।
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्॥ ८, ३३

मिताक्षराव्याख्याने तु राजा प्रथमे वर्षे कृत्स्नमेव दद्यात्। द्वितीये द्वादशं भागं, तृतीये दशमं, चतुर्थादिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात्। रक्षाक्लेशक्षमापेक्षो भागविकल्प इति मेधातिथिः। प्रनष्ट-वस्तुग्रहणाय यदि स्वामी नागच्छति तदा तस्मिन् राज्ञ एव स्वत्व-

मुत्पद्यते। चतुर्थांशमात्रन्तु अधिगन्त्रे राजा दद्यात्, 'ऊर्द्ध्वमधिगन्तुः राज्ञः शेष' इति गौतमवचनात्। निधिषु तावत् राज्ञ एव स्वत्वं, नाधिगन्तुरिति गौतमवशिष्ठयाज्ञवल्क्यानां मतम्। स्वामी आगत्य यदि साक्ष्यादिकमुपन्यस्येदं वस्तु मम, अमुकस्थाने अमुकदिवसे एतदर्थं मया लिखितमासीदिति प्रमाणयेत्, तदा राजा तस्यैव स्वत्वं स्वीकृत्य तद्वस्तु तस्मै एव समर्पयेदित्यपि गौतमेन व्यवस्थापितम्। अतोऽधिगमेन प्रनष्टेषु तथा निधिषु स्वत्वमुत्पद्यत्येवेति नियमो नास्ति। उपेक्षा-वशात् स्वामिनामग्रहणे तथा ग्रहणविषये कालहरणे च कृते, अधि-गतेषु तदंशविशेषेषु वा स्वत्वमुत्पद्यते राज्ञोऽधिगन्तुश्च।

दानेनापि ग्रहीतुः स्वत्वमुपजायते। तत्र स्वस्वत्वध्वंसपूर्वक-परस्वत्वापत्तिफलक-चेतनोद्देशपूर्वकत्यागो दानम्। परिग्रहीतुः स्वीकारापेक्षा नास्तीति दायभागः, अस्तीति मिताक्षरा। तत्रोक्तम्—'स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनञ्च दानम्। परस्वत्वापादनञ्च परो यदि स्वीकरोति तदा सम्पद्यते, नान्यथा'। 'स्वीकारश्च त्रिविधः। मानसो वाचिकः कायिकश्चेति। तत्र ममेदमिति सङ्कल्प-रूपो मानसः। वाचिकस्तु ममेदमित्यभिव्याहारोल्लेखो सविकल्पकः प्रत्ययः। कायिकः पुनरुपादानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः'। तत्र हिरण्यवस्त्रादौ त्रिविधोऽपि स्वीकारः सम्भवति। क्षेत्रादौ पुनः फलोप-भोग एव कायिकस्वीकारत्वेन परिगृह्यते। अतो दानक्रयादिश्चेत् सम्पूर्णतेष्यते तदा दत्तक्रीतक्षेत्रादेः स्वल्पोऽप्युपभोगः कार्य्य एव। उप-भोगसहित आगमस्तद्विकलादागमाद्बलं इत्याह याज्ञवल्क्यः—

आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकाऽपि यत्र नो।

आगमोऽत्र दानक्रयादिः।

भोगस्य तु स्वत्वकारणता न स्वीक्रियते। भोगः स्वत्वे प्रमाणं भवितुमर्हति, तस्य तु स्वत्वजनकता नास्तीति मतं धर्मशास्त्रकृद्भिर्बहुशो निगद्यते। यत्रागमो नोपलभ्यते भोगश्च उपरवोज्झितो दीर्घकालश्च

तत्र भोगादेवागमस्य अनुमानं भवति। यत्र तु आगमाभावो निश्चीयते तदा शतवर्षभोगोऽपि स्वत्वप्रामाण्यं नाधिगच्छति। तथाच नारदः—

अनागमं तु यो भुंक्ते बहून्यब्दशतान्यपि।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः॥

छलेन बलेन कौशलेन वा येन केनाप्युपायेन परस्वं स्वीकृत्य तत्र भोगो विधेयस्तेनैव स्वत्वमुत्पत्स्यत इत्यङ्गीकर्त्तुं परलोकभीरवो भारतीया धर्मशास्त्रकारा न प्राभवन्।

स्वत्वसमुत्पादः केन केनोपायेन भवितुमर्हति तत् समासत आलोचितम्। स्वत्वं लौकिकं शास्त्रैकसमधिगम्यं वा तत्राप्यस्ति महान् विवादः। जीमूतवाहनस्य तथा तन्मतानुवर्त्तिनाञ्च मते स्वत्वं शास्त्रैकगम्यमेव। शास्त्रसम्मतैरेवोपायैः स्वत्वमर्जनीयं नान्यथा। विज्ञानेश्वरस्तु न तथा मन्यते। तन्मते स्वत्वं लौकिकं तदुत्पादविषयिणो विधयश्च लौकिकीं प्रथां परिपश्यद्भिरेव धर्मशास्त्रकारैः प्रवर्त्तिताः। लौकिको व्यवहार एव एषां विधीनां मूलमिति च। तथा सति यदि शास्त्रोदितं विधिमतिक्रम्य केचिद्द्रव्याण्यर्जयन्ति तदा तेषु द्रव्येषु तेषां स्वत्वमुत्पद्यत्येव। ब्राह्मणो यदि कृष्यादिना शस्यादीन्युत्पादयति तथा प्रयोगाख्येनोपायेन धनवृद्धिं विदधाति, तदा शस्यादिषु वृद्धधनेषु च तस्य स्वत्वमप्रतिहतमेव स्यादित्यास्तां विस्तरः।

वैदेशिकानां संस्कृतप्रीतेर्नवीनं निदर्शनम्

[निबन्धकः—श्रीचिन्ताहरणकाव्यतीर्थः एम्-ए]

न खलु नाविदितं संस्कृतशास्त्रालोचनव्यग्रमानसानां सुचेतसां संस्कृतशास्त्रप्रचाराय संस्कृतसाहित्यस्य सम्यगालोचनाय वा अनल्पैर्वैदेशिकैर्मनीषिमहत्तमैरङ्गीकृतः श्रमसमूहः, क्रियते चेति। कति नाम दुर्लभप्रचाराः प्रायेणाज्ञातस्वरूपा अपि महोपयोगवन्तो ग्रन्थनिचयास्तैस्तैर्वैदेशिकैः शास्त्ररसिकैः प्रकाशं गमिता भारतेतिहासस्य सम्यगवबोधने दत्तहस्ताः समवतिष्ठन्ते। न च पिष्टपेषणन्यायेनाखिलानां तदीयकृत्यनिचयानामत्रोल्लेखेन किमपि साध्यं स्यात्।

रोमकविश्वविद्यालयसंस्कृताध्यापकेन पण्डितकुलशेखरेण डक्टर कार्लो फर्मिसि (Dr. Carlo Formichi) महोदयेन साम्प्रतमेव या नामावलम्बिता प्रयत्नपरम्परा संस्कृतप्रचाराय, या चोपन्यस्ता संस्कृतमाहात्म्यवर्णनगर्भा वचनपरिपाटी, सैवोपक्षियतेऽत्र पत्रिकायाः वाचकमहोदयानां सन्तोषापादनाय।

स चायमध्यापकवर्य्यः साम्प्रतमामेरिकादेशीयःकालिफर्णिया-विश्वविद्यालये वक्तृताप्रसङ्गेन तद्देशीय-धनकुवेराणां धनोपयोगं विभिन्नेषु विश्वविद्यालयेषु संस्कृताध्यपाकनियोगविधौ संस्कृतालोचनसौकर्य्यसंसाधनविधौ च साग्रहं प्रार्थितवान्, प्रसङ्गतश्च संस्कृतशास्त्रमाहात्म्यकीर्त्तनमुखेनोक्तं तेन महात्मना—

"The study of Sanskrit is of immense importance, first, because it is the most perfect linguistical organism, that we know, more perfect than either Greek or Latin in its structure and more transparent,

for it preserves all its roots, while other languages have lost many of theirs. The etymology of many words that are lost in other languages can be found in Sanskrit. Among all Aryan languages it is the most perfect one extant. From the mythological, literary, and philosophical viewpoints, Sanskrit is also of the highest importance. The mythology of Greece and Rome is largely fragmentary; there we have the forces of nature already personified but the origins remain obscure. In Indian mythology, however, we find the process of personification still going on, so that the whole becomes clear ; for the key to our own languages any mythology we must appeal to Sanskrit, and this fact makes it of enormous scientific interest.

"As far as philosophical thought is concerned, we cannot any more allow the history of philosophy to begin with the Greeks, because India has a rich literature of philosophical writings in the Upanishads which go back to the seventh century B. C. and certain hymns of the Rig-Veda which go back to 2000 B.C., long before the Greeks had begun to speculate. In the matter of religion one can have no idea of how religious phenomena began without knowing the religions of India."

अर्थात्, संस्कृताध्ययनमतितरामुपयोगमावहति। प्रथमतस्तावत् अस्मदभिज्ञातासु भाषासु पूर्णतमा—ग्रीक्भाषातो लाटिन् भाषा· संस्कृततोऽप्यस्याः पूर्णत्वमवभासते। अस्यामेव बहवस्ताद्दृशा विराजन्ते धातवो येषां बहव एव भाषान्तरेषु विलोपमुपगताः। ये तावत् शब्दा भाषान्तरेषु नोपलभ्यन्ते तेषामपि व्याकृतयोऽत्र सन्ति।

तथा च आर्य्यभाषासु इयमेव सकला पूर्णा च विराजते। पुराण-साहित्य-दर्शनवर्त्मनि च संस्कृतम् अतितमां गाहते समुपयोगम्। ग्रीस्देशीयं पुराणं तावत् खण्डितमिवोलभ्यते—प्राकृतिकपदार्था-स्तत्र चेतनधर्मवत्त्वेनोपवर्ण्यन्ते परं तन्मूलं न प्रकटीकृतम्। परं भारतीयपुराणसाहित्ये तच्चैतन्यारोपारम्भमेव पश्यामो वयं—येन सर्वं स्पष्टमेव विभाति। अस्मदीयानां भाषाणां पुराणानाञ्च सम्य-गवबोधनार्थं संस्कृतमेवास्माभिरालम्बनीयम्। एवञ्च संस्कृतालोचनं परमप्रयोजनवदिति प्रतिभाति।

दार्शनिकचिन्ताविषयश्चेदालोच्यते तदेतदेव वाच्यं यत् नेदानीमपि दर्शनेतिहासो ग्रीक्देशीयदर्शनालोचनोपज्ञं भवितुमर्हति यतो भार-तेषु खीष्टपूर्वशतसप्तकवर्षात्मककालप्राचीनास्वपि उपनिषत्सु खीष्ट-पूर्वसहस्रद्वितयवर्षात्मककालप्राचीनेषु कतिपयेषु ऋग्वेदीयसूक्तेषु च भूयस्तदेव विलसति दार्शनिकं वस्तु। धर्मविषये चैतदुल्लेख्यमेव यत् धर्मसम्बन्धिनी कापि धारणा नैवोपपद्येत यावत् न ज्ञायन्ते भारतीयधर्मशास्त्रसमूहाः। इति।

न चानन्तरोद्धृता वचनपरम्परा निर्युक्तिका केवलोच्छासविजृम्भिता वा। संस्कृतसाहित्यं तथा संस्कृतालोचिनः प्रति विरागं भजताम् अस्मद्देशीयानां नयनोन्मीलकमेतत् स्यादित्याशास्महे।

सन्देशाः

साहाय्यलाभः—विदितमस्तु परिषत्संस्तुतानां सदस्य-समवायानां, यत् कियतो दिवसात् प्राक् बङ्गविश्रुतयशसामच्छत्र-चामरं राजपदमध्यासीनानामधुना लोकान्तरितानां राजेन्द्रलाल-मल्लिकमहोदयानां सुयोग्यो वंशधरस्तत्रभवान् वदान्यप्रवरः कुमार-

श्रीयुक्त-जितेन्द्रमल्लिकः परिषत्कार्य्यसाहाय्यार्थं शतं रूप्यकाणामदात्। चिरप्रसिद्धा वंशानुपातिनी तत्रभवतां वदान्यतेति न वयं तत्र विस्मय-विशेषमाविष्कर्त्तुमलभवामः।

सुप्रसिद्ध "पोस्ताराजवाड़ी" वास्तव्यस्तत्रभवान् कुमारपदप्रभ-विष्णुर्विष्णुप्रसादरायमहोदयश्च दयोपहितसाहायकं पञ्चाशतं रूप्य-काणां परिषदि प्रदत्तवानिति कृतज्ञा परिषत् परिपुष्णात्यत्रभवता-मूर्द्ध्वाहुर्बहुमानमिति।

बहुविश्रुत "लाहा"वंशीयस्तत्रभवान् कुमार-पदलाञ्छनो वृन्दा-वनलाहामहोदयः पञ्चाशतं राजतीर्मुद्रा दारिद्र्यविद्रावणे परिषदि प्रत्यार्पयदिति कार्पण्यलेशहीनमान्तरिकं धन्यवादं तेभ्यो वितरामः।

त्रय एवैते उदारहृदया महात्मान एवमेव चिराय देशहितैषणा-व्रतदीक्षिता निरामयं सपरिजनाश्चिरात् परमानन्दमाविन्दन्त्विति प्रार्थयामहे वयमिति शम्।

मानप्राप्तिः—विदितमस्तु वाचकमहाभागानां यथा श्रीयुक्त-गङ्गाचरणकर एम्-ए श्रीयुक्तसुशीलकुमारमैत्र एम्-ए इत्येतौ सिटि-कलेजस्य तथा विश्वविद्यालयस्य सुप्रसिद्धाध्यापकौ सम्प्रति गभीर-निबन्धनिर्माणेन 'पि-एच्-डि' इत्युपाधिं लब्धवन्तौ। ईश्वरकृपया तौ क्रमेण समुन्नतिं लब्ध्वा विद्योन्नतिं सम्पादयेतामिति।

विशेषसूचनम्—एतत्संख्यायाः २४२ पृष्ठे १२श-पंक्तौ 'कारापद्धति'रित्यत्र 'साध्यविधि'रिति, २५६ पृष्ठे प्रथमपंक्तौ 'इत्यच्चले' इत्यत्र 'इति प्रदेशे' इति परिवर्त्त्य पाठ्यम्।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

December, 1928. | १८५० शकीये अग्रहायणे ११श-वर्षस्य ८म-संख्या | Vol. XI. No. 8

सेयं कालिन्दि कच्चित्त्वमसि ?

[निबन्धकः—श्रीउपेन्द्रमोहनसाङ्ख्यतीर्थः]

यस्यास्तीरोद्भूमिर्दिवसमवसितं प्राप्य गोपाङ्गनानां
मज्जन्तीनां सुनीलैरभवदहरहः संस्तृता वस्त्रजालैः ।
यत्राभूद् भूषणानां ध्वनिरनवरतं साम्ध्यनैस्तब्धभित्ता
सेयं कालिन्दि कच्चित्त्वमसि रसखनिः सङ्गिनी वल्लवीनाम् ॥१

यस्या वक्षस्युदारे प्रतिरजनिमुखे वल्लवीनां मुखानि
प्राप्तेऽस्तं तिग्मरश्मावपि न मलिनतां भेजिरे पङ्कजानि ।
स्रोतोऽवाह्या विरेजुः शिरसिजनिचयाः शैवलानां द्विषन्तः
सेयं कालिन्दि कच्चित्त्वमसि शवलिता योषितामङ्गरागैः ॥२

यस्यास्तोयानि तोयोदधिजधिषणया धूमयोनिप्रतानाः
पेपीयन्ते स्म कामं प्रतिदिनमतलस्पृंशि निष्पङ्कशङ्काः ।
वर्णैरेवान्वकार्षीदिति न परमगाधोदकैर्या पयोधिं
सेयं कालिन्दि कच्चित्त्वमसि शमकरी वारिजानां तृषाणाम् ॥३

रात्रौ घोरान्धकारावृतनिखिलजगद्दृश्यसामग्रिकायां
नीपैर्दीपायमानैरभिसरणपथं योषितो मार्गयन्त्यः ।
यस्याः कल्लोलघोषैर्जहृषुरनुमितप्रेमलीलानिकुञ्जैः
सेयं कालिन्दि कच्चित्त्वमसि मसिनिभा रात्रिसङ्केतदूती ॥४

यस्यामाहेय-भोगोद्भव-विषम-विषोदोर्म्मिदुष्टह्रदायां
मध्येतोयं न्यग्रह्लादह्निमहितकरं कालियं नन्दबालः ।
निर्ज्जीवान् स्वानुदश्वासयदमलजलां स्पर्शतस्तामकार्षीत्
सेयं कालिन्दि कच्चित्त्वमसि विषपयः-पीतजीवायुरुग्रा ॥५

यस्यामाकण्ठमग्नाश्चपलयुवतयस्तोयकेलिप्रसक्ता
नाज्ञासुः स्नेहयोगादुभयमपि हृतं नन्दबालेन काले ।
चेतः संसारकृत्ये वसनमथ तटे यामुने न्यस्तपूर्वं
सेयं कालिन्दि कच्चित्त्वमसि विवसनाभीरनारीशरण्या ॥६

अपि तरुणसहायाः सायमारभ्य बाला-
स्त्वदुपतटनिकुञ्जे यूथशः पर्य्यटन्ति ।
अपि दयितकृतायामद्य सङ्केतभूमौ
रजनितिमिरगुप्ता लुप्तशङ्काश्चरन्ति ॥७

अपि वत मदमत्तस्वामिहोत्खाय खातात्
स्मरसि हलधरो यद्दृष्यघोनां व्यतानोत् ।
निशमयसि निशीथे शान्तकोलाहले वा
क्वचिदपि कलमुग्धं शिञ्जितं नूपुराणाम् ॥८

यमपुरी-पर्य्यटनम्

[निबन्धकः—श्रीविधुधरतर्कतीर्थः]

यद्यपि विदेशपर्य्यटनं सौभाग्यबाहुल्यनिदानं विधातृपुरुषेण न चित्रितं मे ललाटे, तथापि तदितिवृत्तमतीवादरेण जिज्ञासितमासीत् मया चपलमतिना बाल्यात् प्रभृत्येव। अन्तरान्तरा बङ्गीयमासिकपत्रिकासु विदेशपर्य्याटकैः प्रकाशितं भ्रमणवृत्तान्तमधीत्य विस्मृतक्षुत्पिपासेन महानानन्दसन्दोहश्चोपभुज्यते। किन्तु महदिदं कष्टं मे, यत् यो हि जम्बूद्वीपादीनां द्वीपसप्तकानामिक्षुसमुद्रादीनाञ्च सप्तानां चतुर्णां वा सागराणां सम्यक् तत्त्वं प्राप उपदिदेश च जनेभ्यः, तेनापि स्वयं सकलमहापुराणोपपुराणप्रणेत्रा परमर्षिणा भगवता कृष्णद्वैपायनेन अनवाप्तपरिचयम् आमेरिकादि विस्तृतभूखण्डं दुरधिगम्यं प्राणिमात्रैरनध्युषितं एभारिष्ट् शृङ्गादिकमत्युन्नतस्थानञ्च इदानीन्तनाः केचन विद्वांसो यद्यपि आविष्कर्त्तुमीशा जातास्तथापि पुराणभारतादिषु अनेकधा विवृतं संख्यातीतैर्मनुजैर्नियतमुखरितं पुनः पुनर्गतागतेनावाप्तपरिचयं भोगविशेषैरास्वादितस्वादं यमलोकमधिकृत्य अद्यापि किमपि भ्रमणवृत्तं कुत्रापि केनापि न प्रकाशितं, न वा तदर्थं चेष्टितमिति।

यत्र हि अधिष्ठाने एकदा मद्विधैः सर्वैरेव विवशैर्गन्तव्यं वस्तव्यञ्च निर्दिष्टाः समाः, तस्य अवस्था, अधिवासिनः, उत्पन्नद्रव्यम्, राजकीय-शासनविधिः मार्ग-सुगमता, प्रचलित-भाषा, आचारः, व्यवहारः, इत्यादयो विषया अन्येषां प्रष्टव्या भवन्तु न भवन्तु वा; मादृशान्तु तत्र नियतस्थितिकानां रात्रिन्दिवमेव चित्तौत्सुक्यमुद्वेलयन्तीति किमत्र चित्रम्?

यद्यप्येतत् सर्वं पुराणादिषु सविस्तरमुपवर्णितं भगवता वेदव्यासेन, तथापि तेन तत्र स्वयं गत्वा स्वचक्षुषा पश्यता लिखितं न तु प्राचीन-

किंवदन्तीमवलम्बेऽति कः स-शपथं वक्तुमर्हति । उक्त्या चानया व्यथित-हृदयैस्तद्भक्तैस्तस्योक्तेर्याथार्थ्येऽङ्गीकृतेऽपि कियन्तो नाम काला गता-स्तेषां जरत्पुराणानाम् । जोघुष्यन्ते च जनाः—"रामजन्मनः षष्टिसह-स्राणि वत्सराणि प्राक् रामायणस्य जन्मे"ति । महाभारतस्य जन्म तु ततोऽपि प्राचीनतममिति कस्यचित् समालोचकवरस्य गवेषणाकलितः सयुक्तिकसिद्धान्तो मया कस्याञ्चिद्वङ्गीयपत्रिकायामवलोकितश्च । कल्पनाद्दशोऽप्यगोचरेण एतावता कालेन तस्य यमनगरस्य नूनमेव सुमहत् परिवर्त्तनं जातम् ।

विज्ञान-गवेषणा-प्रसूतसभ्यतावृद्ध्या समं मर्त्यजगति सर्वत्र प्रदे-शेषु एव सर्वेषु विषयेषु सततं परिवर्त्तनं दृश्यते । पञ्चाशद्वत्सरेभ्यः प्राक् येन कलिकातानगरी प्रथममवलोकिता, ततोऽद्य सा द्वितीय-दर्शनवेलायां सम्यग् भिन्नत्वेनैव प्रतीयमाना सती तं दर्शकं विस्मय-विमुग्धहृदयमवाचं करोतीति नास्वीकार्य्यं भवद्भिः । एवञ्च क्षुद्रमतीनां नामितशक्तीनामस्माकं राज्य एव यद्येवमुन्नतिपरम्परा, तदा किं नाम वक्तव्यमव्याहतज्ञानप्रसराणाममितशक्तीनां तेषां देवानां पापलेश-रहितेऽधिष्ठाने । यातु किमनेन अनुमानाराधनेन ; यम-नगर्याः कीदृशोऽवस्थाविपर्य्ययः समजनीत्यत्र प्रत्यक्षदर्शिनो मे वर्णनां सधैर्यं पठिष्यन्तो भवन्त एव प्रमाणम् ।

स्वचक्षुषा यमपुरीदिदृक्षया प्रतिनियतमेवं व्याकुलचित्तस्य मे दिष्ट्या विगते निशीथे स्वप्ने मनोऽभिलाषः सम्पूर्त्तिमयासीत् । तद्विवरणं प्रियपाठकेभ्योऽनिवेद्य न मया कथमपि स्वस्ति लभ्यत इति यथायथं वर्ण्यते । भवद्भिः कृपयाऽध्येष्यमाणमिदं वृत्तमविश्वास-स्यास्पदं स्यात्तथापि स्वप्नद्रष्टाऽहं न मृषा वादित्वेनानुयोज्यो भवेय-मिति ।

मया स्वप्नावस्थायां दृष्टं—द्वौ सौम्यवदनौ सुवेशौ पुरुषौ समागत्य मामेकमादेशपत्रमधस्ताद्दक्षिणपार्श्वे चित्रगुप्तनाममुद्राचिह्नितं दर्शयन्तौ

अकर्कशया वाचा प्रावोचताम्—"भद्र ! आवां धर्म्मराज-किङ्करौ, त्वां गतायुषं यमपुरीं नेतुं प्रेषितौ, तत् त्वर्य्यतां भवता" इति। मया तु लब्धचिराकाङ्क्षितेन संसारविरहजनितदुःखमणुमात्रमप्यननुभवता सानन्दचेतसा तयोरेकस्याग्रगमनमन्यस्य चानुसरणं व्यधायि।

अथ पथि प्रचलतामस्माकमेवमुक्तिप्रत्युक्ती अभूताम् :—

पुरुषौ। ननु भद्र! अस्माभिर्नीयमानानां भूलोके क्लेशपरम्परा-मसहनीयामनुभूय प्रतिक्षणं यमराजविस्मृतिं स्वजनेषु विरक्तिमाप्ते-प्सूनोषितवतामपि अत्र पथि सुमहान् रोदनध्वनिः श्रूयते; तत् किमिति भवान् एवमानन्दितमनाः प्रफुल्लवदनो वामनुसरति ?

अहम्। यमलोकविवरणसंग्रहे मे महती आकाङ्क्षा बहुकालीना अद्य सम्पूर्त्तिं यास्यति भवतां प्रसादादिति आनन्दकारणम्। यावदयं पन्थाः समाप्तिं नायाति, तावत् तद्विवरणं भवद्भ्यः शुश्रूषे; कृपया व्याख्यातुमर्हन्ति। अन्यच्च पृच्छामि—पुराणादौ उपलब्धो भवता-माकारे चेष्टिते च स रौद्रो भावः किमिति अद्य नोपलक्ष्यते ? भवन्तौ यमदूता अपि मे पाप-लघुताया एव हेतुतामुररीकृत्य किमेवं विष्णु-दूतायन्ते ? सर्वमेतत् सविस्तरं कथ्यतां कृपया।

पुरुषौ। शृणोतु भवान् दत्तावधानः। यद्यपि अस्मत्प्रभुपादा मर्त्यजगति विरल-यातायातास्तथापि अस्मन्मुखात् सततं श्रुत्वा मर्त्यस्य सभ्यतासमुन्मेषणप्रकारं तदनुचिकीर्षवस्ते जनैः सह साधुव्यवहारार्थ-मस्मान् सविशेषमुपदेदिशाञ्चक्रिरे। वयमपि प्रकृत्या स्वाकृत्या वेशेन च पूर्वापेक्षया सभ्यतमा जाताः। अस्माकं प्रतिनिधीभूतैः प्राधान्य-पदाधिष्ठितैः मासिकी वार्षिकी च सभाऽनुष्ठीयते; तत्र चाहूतैः सर्वै-र्जातीयोन्नतये कर्त्तव्याकर्त्तव्य-निर्णयो विचार्य्यते, बहुसम्मत्या निर्द्धा-रणानि च गृह्यन्ते। तथा अस्माकं बालका यथा प्राप्तवयसो जुगु-प्सितादस्मात् पैतृकव्यवसायात् निवर्त्तमानाः स्वाधीनं कर्म्मान्तरं सभ्यजगत्सम्मतं कर्त्तुमर्हन्ति, तदर्थं धर्म्मराजव्ययेनैव संस्थापिते विद्या-

लये आधुनिकरीत्या शिक्षां लभन्ते। अस्माकं भृतिरपि बाहुल्येन वृद्धिमापत्।

अहम्। अहो! भवतां भृतिरिति अश्रुतपूर्वमेतत्, तस्या अपि पुनर्वृद्धिः?

पुरुषौ। अस्माकं पुरे पुरा भक्तदासा अप्यासन्। इदानीन्तु श्रमजीविनो दासा दुर्लभाः, मसीजीविनस्तु सुलभा भक्तदासायन्ते। वेदव्यासस्य काले वयं परपिण्डप्रत्याशिन एवास्म। इदानीन्तु संघबन्धन-(धर्मघट)-भीतानां प्रभुपादानामस्मासु सुमहद्गौरवं, मसीजीविनि चित्रगुप्ते वशिष्ठे तु एतद्वैपरीत्यं स्फुटं दृश्यते। यतस्तस्मिन्नद्य स्वाधिकारं जहति परःसहस्रा गणितविद्यायां राजकीयोपाधिपरीक्षां ससम्मानमुत्तीर्णा युवानो देवपुत्रा इन्द्रचन्द्रकुवेरादीनामनुरोधपत्रसनाथा विना शुल्कं कर्मशिक्षार्थिनो यमद्वारं कोलाहलमुखरितं करिष्यन्ति। अस्माकन्तु दिनमेकमपि कर्मवैमुख्ये यमराजेन चक्षुषा सर्षपकुसुमं द्रष्टव्यमिति प्रतिवर्षमेव क्रमशो भृतिवृद्धिरग्रिमा च भृतिरनुमन्यते। वासस्थानानि सुमनोहराणि प्रतिजनमाकल्पयन्ते। कदाचिद्दौर्भाग्यात् व्याधिपीड़िताश्च धर्मराजदत्तशुल्काभ्यां नासत्यदस्राभ्यां चिकित्सिता भवामो वयम्।

अहम्। अहो आश्चर्यम्! सकलमर्त्यलोकत्रासजनकः स श्रमजीवि-समस्या-पवनो भवतां स्वर्गेऽपि प्रबलतया प्रवाति। ततोऽपि विस्मयस्थानमिदं यत्, पदातिकानां साम्प्रतमेवं सत्यपि स प्रतापसम्मानधनबाहुल्ये कस्य नाम काल्पनिकस्याकाशकुसुमायमानस्य सुखस्य हेतोर्वः पुत्राः सम्भाविताचिरपैतृकव्यवसायपरीहारा विद्यालये प्रेष्यन्ते?

पुरुषौ। नान्यस्य कस्यापि हेतोः विवाहादृते।

अहम्। नासारन्ध्रे अयातविद्यालयगन्धानां भवतां विवाहः किं न समपादि?

पुरुषी। अये! भवान् शिशुरिव अल्पबुद्धिः परिलक्ष्यते। विवार्थमिति यदुक्तं तदुपलक्षणं वेदितव्यम्। प्रचुरतरधनरत्नयौतुकलाभ एव विद्यालयगमनफलमपेक्ष्यतेऽस्माभिः; तदुपरि स्त्रीरत्नलाभस्तु "भारस्योपरि शाकगुच्छ" इति न्यायात् सिद्ध एव।

अहम्। अहो! न केवलं श्रमजीवि-भावना सम्भावित-नवीनराजविधिप्रचारप्रतीकारा स्वर्गवासिन आकुलीकरोति, अपि तु अप्रतिविधेया कन्यादायसमस्याऽपि। यातु तावत्, भवतां सभासु इदानीं प्राधान्येन कस्य नाम विषयस्यालोचनं भवति?

पुरुषी। अस्माकं कर्म्मकालसङ्कोचाय सविशेषमालोचना जायते।

अहम्। कथमिव?

पुरुषी। अस्माकमिदानीं नास्ति दिनं नास्ति रात्रिः, नास्ति शयनं न वा भोजनम्। यदा यस्य प्रभुनादेशः पात्यते तेनैव एकपदे उपस्थातव्यम्, एतत्तु अतिदुःसहम्। अत एव दिवा दशमहोरातचतुर्थहोरां यावदस्माकं कार्य्यकालो नियमितो भवेतु, अयमर्थः समालोचनापूर्वक उपस्थापितः, किन्तु अद्यापि देवपादैरननुमततया प्रतिसभं प्रबलमालोच्यते। नूनं सत्वरमेव अस्माकमभीष्टसिद्धिर्लप्स्यते।

अहम्। अश्रुतपूर्वमेतत् सम्भाव्येत, यदि मरणमपि तस्मिन्नेव काले नियमितो भवेदस्माकम्। तथात्वे न केवलं भवतामपि तु स्मृतिशास्त्रमधिजिगांसूनामन्तेवासिनामपीदानीं सहमरणप्रकरणवत् अशौचसङ्करप्रकरणीयानां "रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते दिनत्रयेण" इत्यादीनां वचनानामालोचनाप्रयोजनाभावात् महच्छ्रमलाघवं सम्पद्येत। अपि सर्वेषां मुमूर्षूणां वर्षान्ते चैत्रसंक्रान्त्यां मृत्युर्भविष्यतीति नियमः किं भवितुं नार्हति? तदर्थमेव भवद्भिर्यत्नो विधेयः।

पुरुषी। नहि! नहि! भवतां मृत्युः सर्वदैव भविष्यति। किन्तु

यथा यमपुरस्थितैरेव केनचिद् यन्त्रविशेषेण मृताः प्रत्यानयना भवन्ति, तदर्थमस्माकं प्रभुर्विश्वकर्म्मणा सह मन्त्रयते। उद्भाविते च यन्त्रे वयं यथाकालं यन्त्रपरिचालका एव भविष्यामः, न पुनः शीतातपादिषु मर्त्यागमनक्लेशसन्तानमनुभविष्यामः।

अथ इत्थमालपद्भिरस्माभिर्यम-नगरी सौधमालामण्डिता प्राप्ता, अवलोकितश्च यथायोग्यपरिजनसहितः सिंहासनसमासीनो धर्मराजः। ततश्च कृताञ्जलि प्रणमन्तं मां निरीक्ष्य धर्मराजकृतेङ्गित उपनेत्रभूषितनासिकः सितकेशश्चित्रगुप्तो बहुकालीनस्य जीर्णपुस्तकस्यैकस्य पत्राणि पुनः पुनरितस्ततः सञ्चाल्य हस्ताभ्यां शिरः कण्डूयमानो भीतभीतोऽनुच्चैराह "मया भ्रमात् अस्य सावशेषायुषोऽप्यानयनमादिष्टं दूतेभ्यः, तदयं सत्वरं पुनर्यथास्थानं प्रापयितव्य" इति। निशम्यैतद्वचनं यमराजस्तमधोवदनं मुहुस्तिरस्कृत्य मम पुनः सपदि स्वर्गेहप्रेरणं तद्द्वयस्य च चित्रगुप्तस्तुतितः कर्त्तनमादिशत्।

अथ मया यमपुरीं सर्वतः परिद्रष्टुकामेन समीहितसिद्धेर्विघ्नमाशङ्क्य सविनयमाभाणि "देव! अहमत्रातिथिरूपेण दिनदशकानि स्थातुमिच्छामि, एकादशाहे प्रातः कृपया स्वस्थानं प्रेषणीय" इति। यद्येदानीं बङ्गेषु गृहदेव्यां पराशरसंहितायाञ्च अतिमात्रादरः, ततः को वा विप्रो मादृशो बुद्धिमान् बङ्गीय इतोऽप्यधिककालं देवाश्रस्थितिमप्याद्रियेत? अत्रेदमपि वक्तव्यतयाऽवतिष्ठते यत्, यदि प्रेषणामनवसरादिप्रयुक्त इतोऽप्यधिककालव्ययो भवेन्मम यमपुरीप्रेषितस्य तथापि अशीतिवर्षीयायाऽपि वर्षिष्ठाय त्रिविष्टपमर्हते पारिभाषिकगौरीदानदृष्टान्तस्य इदानीमनतिदुर्लभतया त्रिंशद्वर्षसीमानमाक्रामतः केशैरसितैर्मम न किमपि दुर्भावनाकारणमुदपादि।

प्रकृतमनुसरामः। सौभाग्यातिरेकात् कृपालुना देवेन मे प्रार्थना यमपुरीं सर्वतः कामं परिभ्रमणव्यवस्था चानुमोदिता इति परमसुखेनैव अहं तत्रावसम्। अथैकदा मया रौरवादीनां चतुरशीति-

कुण्डानां दुरवस्थादर्शनाभिलाषं सविनयं निवेदितो धर्म्मराजो विहस्याह—"भद्र ! ते हि नो दिवसा गताः। इदानीं सभ्यतालोकच्छटाच्छुरितायामस्यां विंशशताब्द्यां तादृशानां पुराणप्रसिद्धानां बर्बरोचितानां यातनाविशेषाणां पशुष्वपि युष्माभिर्मर्त्यवासिभी राजविधिद्वारा निषेधितानां, देवपुर्य्यामस्यां प्रकृत्या सदयैरस्माभिरमरैर्मानवेषु प्राणिश्रेष्ठेषु कालप्रभावाद्धीनसत्त्वतया क्लेशबाहुल्यमसहिष्णुषु विधानं कथमपि न युज्यत इति तानि स्थण्डिलैः प्रपूरितानि कुण्डानि। अपि तु रज्जुनिर्माणम्, सर्षपात्तैलनिष्कासनम्, क्षेत्रे रथ्यायाञ्च जलसेकः, उपवनपरिचर्य्या, इक्षुदण्डमर्दनम्, इष्टकाचूर्णनम्, शणसूत्रैर्गोणीवयनम्, राजपथात् कण्टकबहुलाद्युन्मूलनम्, इत्यादीनि कर्म्माणि अपराधभेदेन शक्तिभेदेन च पापिभ्य आदिश्यमानानि धनोत्पादकतया राजकोषस्य पुष्टिं, तेषाञ्च दुष्कृतेः प्रतिफलं, भाविजन्मनि तत्तच्छिल्पकर्म्माभ्यासजन्यसंस्कारञ्च झटिति स्मृत्यनुकूलं साधयन्ति। केवलं निष्पीडनेन मे किं फलम् ? अपि च पापिनो यथा न भूयः पापेषु निमज्जन्ति, तदर्थं मया नियोजिता उपदेशदातारः सुवक्तारः शास्त्रविदस्तान् शासति। अन्तरान्तरा कारापरिदर्शकाश्च राजनियुक्ता एतदुन्नतये सयुक्तिकव्यवस्था उपदिशन्ति। भवता सर्वतो मम पुरीं परिभ्रम्य एतत् सर्वमालोक्यतामिति। मयाऽपि औत्सुक्यप्रेरितेन तेषु तेषु स्थानेषु परिभ्रम्य समीक्षमाणेन धर्म्मराजस्य तद्दूतयोश्च उक्तेर्याथार्थ्यं स्फुटं गृहीतम्।

यमपुर-निवासिभिः सह संलपता मया देवानां कथ्यभाषाया महान् संस्कारो दृष्टः, यम् अनिवेद्य भवत्सु संस्कार-रसिकेषु क्लान्ताया अपि लेखन्या विश्रामाभ्यनुज्ञानं न प्रदेयं भवेत्। देवलोके संस्कृतभाषैव कथ्येति नात्र कस्यापि वैमत्यस्यावसरः, परं संस्कृतस्यापि पुनः संस्कारो देवैः सुखबोधार्थं नवसङ्कलितव्याकरणे सम्पादितः। यद्यपि तद्व्याकरणं समयस्याल्पतया मया नावलोकितं, तथापि तवत्यानां

मिथ उक्तिप्रत्युक्तितः सङ्कलय्य समासतः केचित् संस्काराः प्रदर्श्यन्ते ।—

(क) आवृत्तौ पदयोः सन्धिकार्य्याकरणम् ।

(ख) एकार्थानां बहूनां धातूनां खाद्-अद्-प्सा भक्ष-जक्ष-अश्-भुज्प्रभृतीनामेकतमस्यैव सुप्रयोज्यस्य तिङन्तप्रकरणे ग्रहणमन्येषां वर्जनञ्च ।

(ग) कर्म्मवाच्य-भाववाच्ययोः सर्वथा विलोपः ।

(घ) अतीतकाले स्म-योगेन लट् विभक्तेः क्तवतु-प्रत्ययस्य वा प्रयोगः, लङ्-लुङ्-लिटां वर्जनञ्च ।

(ङ) नामधातुप्रकरणम्, सनन्तप्रकरणम्, यङन्तप्रकरणम्, एतेषां देवभाषागेहार्गलायमानानां व्याकरणान्निर्वासनम् ।

एवं संस्काराः, अन्येऽप्यूह्याः ।

देवलोके न केवलं संहार-सदृशामेतेषां संस्काराणां प्रवर्त्तनं जातमपि तु विलुप्तप्रायाया अस्या भाषायाः सम्यग् विलोपं संसाध्य 'हिन्दी'भाषाया विद्यालयेषु पठनपाठनार्थं केषाञ्चिन्नवीनानां देवानां कुत्रचित् संसदि प्राचीनैः सह महत्तरां वाग्वितण्डां श्रुत्वा मया सखेदं चिन्तितं यत्,—हा ! धिगस्माकं वङ्गीयविश्वविद्यालयधुरीणानां केषाञ्चिद्विदुषां संस्कृताध्ययनस्य आङ्गलविद्यालयेषु अवैधतामुच्चै-रनुद्घोष्य अधिजिगांसु-कामाधीनतामात्रमुरीचिकीर्षतामदूरदर्शिनीं बुद्धिम् । अहो ! येषां नाम्ना प्रसिद्धिमद्यापि गच्छतीयं संस्कृतभाषा, सा कालस्य जङ्गम्यमानत्वात् साम्प्रतं तेषामेव पुरात् क्रमशो निर्वासिता भवति, तदलं यज्ञधातुव्यापारेऽपि देवानामबोध्यतया उपयोगरहितां सततस्खलनाशङ्काकूटकलुषितां राजद्वारेऽपि हतादरामेनां परि-रचितुमस्माकमयुक्तिक-चीत्कारबाहुल्येन इति चिन्तयन्तु सुधियः ।

विदितमेवेदमस्ति विदुषां यत् हिन्दुजातीयेष्वेव यमराजस्य अधि-कारः, नेतरेषु म्लेच्छादिषु । इदानीं हिन्दुत्वस्य व्याप्यवृत्तित्वमव्याप्य-

वृत्तित्वं वेति अधिकारस्त्वाये निर्निनीषता यमराजेन निष्कृष्टस्य हिन्दुलक्षणस्य अद्याप्युद्भावनासमर्थेनाहं सादरं व्यज्ञापिषि, भद्र! त्वं शीघ्रं मर्त्यलोकं गत्वा विद्वद्गोष्ठीषु मे संशयं विनिवेद्य अत्र तेषां स्वाक्षरयुक्तामेकां पत्रिकां संगृह्य मत्पुरे यथाकालं पुनरागच्छन् तां स्मृतित आनयेः; एषोऽहं त्वां प्रेषयामि स्वगेहमिति।

अथैवमभिहित एवाहं भग्नस्वप्न उन्मीलितनयन ऊषालोकेन छिन्नकन्यायामात्मानं शयानं विलोक्य गोविन्दं स्मरिष्यामि नवेति चिन्तया हतबुद्धिरास्म इति शम्। *

कुल-लक्ष्मीः

[निबन्धकः—श्रीवसन्तकुमारविद्यारत्नः]

विहितबहुलचेष्टिताद्दूर्ध्वं निवर्त्तिते कन्यायाः परिणयकौतुके "निश्चिन्तोऽस्मो"ति मानसमासीद् वसुमहाशयस्य। परं नाङ्कितो विधात्रा तस्य भाग्ये सुखलेशः। वसुमहाशयो घुणाक्षरेणापि तन्नाज्ञासीत्। मनुष्यलक्ष्यातीतं विधातृविधानम्। अतः स निर्द्धारयितुं न क्षमो यदेतावदानन्देषु गभीरवेदना तिरोहितास्ते। अविद्यमानेष्वपि चिन्ताकारणेषु भावनाया वृश्चिकदंशनं वर्त्तते। ईदृक्सुखस्वप्नोऽचिरेणावसितो भविता। अनन्तरं विवाहाच्चतुर्थे मासि यदा संदेश आगतः "ललिता विधवा जाता" इति, तदा वसुमहाशयो जड़धीरिवाभवत्। पदतलादपासरदिव जगत्, अन्धकारतामुपायादिव चक्षुस्तस्य। कपोलतलसंलीनपाणिर्वसुमहाशयो भूमावुपविशति स्म। कयाचित् कल्पनातीताघटन-घटनया मोहपरायणो जातश्च। दृष्टिवैषम्ये कथञ्चित् शमं

---

* संस्कृतसाहित्यपरिषदो मासिकाधिवेशने पठितोऽयं निबन्धः।

गते पत्रं वाचितं तेन—"सहसा विसूचिकारोगेण श्रीमान् नरेन्द्रो दिवं गत" इति।

तस्मिन्नेवापराह्ने वसुमहाशयो ललितायाः श्वशुरालयमयासीत्। पित्रागमनवार्त्तामुपलभ्य गलद्बाष्पार्द्रनयना ललिता मन्दं मन्दमुपगत्य पितृपदधूलिमग्रहीत्। पित्रा दृष्टं, तदीयैकमात्रकन्या ललिता निराभरणा अरञ्जितपट्टकं दुकूलं दधाना वर्त्तते। सौभाग्यवतीनामग्र्य चिह्नं सीमन्तसिन्दूररेखा क्वापि अन्तर्हिता! केन निर्दयेन फुल्लत्कलिकेयमकाण्डे अवचिता? कस्याभिशापेन सिन्दूरप्रतिष्ठा चिराय व्यावृत्ता, विसृष्टालक्तक-रस प्रसङ्गौ पेलवचरणौ। स्तिमितोच्छ्वासा सौभाग्यतटिनी। एतावद्भिश्चिन्तासन्तानैर्वसुमहाशयस्य मानसं खिद्यमानतया पुनरधिकं चिन्तयितुं न शक्नोति स्म। स केवलं जड़ेन पाणिना कन्यां परामृशन्नश्रूणि व्यकार्षीत्।

तस्यामेव रात्रौ वसुमहाशयो ललितां स्वगृहं नेष्यतीति श्रुत्वा वैवाहिकः श्रीरामचन्द्रो वसुमहाशयस्य करद्वयं परामृश्य प्रोद्गतवाष्पगद्गदमभाषत। 'नरेन्द्रो मां प्रवञ्च्य गतः। वर्त्तमानावसरे स्नुषा कश्चित् कालमत्र तिष्ठतु, अनुमन्यतां भवानिति।" वसुमहाशयो गम्भीरं प्रत्यवादीत् "अत्रस्थेयं कदाचिदपि न जीविष्यति। तदहमद्यैव नेष्यामीमां स्वगृहम्।"

विसर्जनकाले श्वश्रूः शोचन्त्याः स्नुषायाः शिरसि करं दत्त्वाह 'वच्छे! किं कधइस्सं दानीं तुमं जेव्व मम पुत्तओ कस्सआ वि। जहिं तहिं वा चिट्ठ अम्हाणं किं दु ण विसुमरेहि। तुह ज्जेव एसा वरत्थदा।"

वैवाहिकः श्रीरामचन्द्रः प्रणमन्त्या ललिताया वदनाबद्धदृष्टिर्बहिरास्थानमण्डपे करद्वयमुरसि कृत्वा दण्डायमानस्तिष्ठन् समभाषत—मातस्त्वयि दृष्टायां नरेन्द्रे कथञ्चित् मन्दोत्कण्ठा भवामः। वत्से! बालिका त्वं, तथापि वृद्धश्वशुरं मा विस्मर। अथ कदाचिदस्मै वृद्धाय

प्राणा व्याकुलीभवेयुस्तदा असङ्कोचेनात्रागत्य अस्मद्गेहमलङ्कुर्य्याः, यतस्त्वमेव ज्यायसी स्नुषासु पुत्रकल्पा च, अतो नरेन्द्रे गतेऽपि गृहस्थतायाः श्लाघ्यतरं स्थानं त्वामेव वृणुते,—आर्थ्यपुरस्त्री त्वम्।"

इतः परं वर्षद्वयमतीतम्। वत्सराभ्यां ललितायाः पर्य्याप्तं परिवर्तनं जातम्। ललिता पित्रा विधवा-वेशग्रहणात् निषिद्धा, वैधव्याचारशिक्षां च नोपदिष्टा। अतः सा आदरप्रसाधिता, स्फीतपरिवर्हा, ताम्बूलरसरागपाटलितलोलाधरा, कामिनीजनोचितवलयितचिकुरा, यथेच्छं सञ्चरन्ती व्यहार्षीत्। किन्तु वसुगृहिणी दुहितुरामिषभोजनं कदापि नानुजज्ञे। कन्यायाः शिक्षार्थं पित्रा गृहशिक्षयित्री नियुक्ता। पिता मनस्यकरोत्—यदि कन्यया शिल्पकर्म्मणि मनो दत्तं स्यात्, तदा अतीतवोभत्स-संसारभावो मानसपटादपगतो भवेत्। किन्तु विधाता कदा कस्य हृदि अनन्यगोचरीभूतं कीदृग्विधं चित्रम् अङ्कयति कस्तत् व्याकुर्य्यात्? चिन्तितं पित्रा, कन्या सर्वमेव विस्मृतवतीति। सत्यं, किन्तु सा कुसुमकल्पित-तल्पावसिताम् अमूं रात्रिं, तथा अपरिचितस्यापि चिरपरिचितायमानस्य कस्यचित् सादरसम्भाषणञ्च विस्मर्त्तुं नालम्। प्रासावसराया अमुष्यां यामिन्यां द्युतिमद्दीपालोकोद्भासितं तदेव मुखमतर्कितं तदीयमानसे अस्फुटोपलक्ष्यमाणमजृम्भत।

तदा फाल्गुनिकप्रभातम्। कूजद्विहङ्गकाकलीकलकलमुखरिता भुवनान्तरालभागाः। गलितकनकावदाता तरुशीर्षनिषिक्तप्रभातरागविकाराः परिस्फुरन्त आसन्। सर्वतो नवनवानन्दसन्दोहव्यतिकरो विराजते स्म। ललिता गृहवातायने समुपोढनिद्राभरालस-निमीलिततारका किमप्यचिन्तयत्। ह्यस्तस्या माता स्वामिनं पृच्छति स्म "आगामिनि सप्ताहे देवरस्य विवाहमुपलक्ष्य ललिता प्रेरयितव्या न वे"ति। पित्रा भणितं—'न प्रेरयितव्या' इति।

एषा कथा ललिता चिन्तितवती। अस्मिन्नवसरे अधस्तात् केनापि आहूता सा—"मातः क्वासीति"। अहो स्निग्धसौम्यं सम्बोधनम्!

ललितायाः प्रतिभातं यन्नायं खलु भारतीनिर्घोषोऽसंस्तुतः।" कुतोऽपि एवं स्वरः श्रुतस्तया। सहसा रङ्गमञ्चस्य यवनिकेव तदीयचित्तमञ्चादावरणं किञ्चिदपसारितम्। तन्मनसि अतीतो वृत्तान्तः कश्चित् प्रत्यभात्। कोऽपि वृद्ध एवं निर्भरस्नेहगर्भमधुरया वाचा तामाहूय स्वगृहं नीतवान्। तथैव स्निग्धया गिरा आशीर्वादं कृत्वा अनिच्छन्नपि प्रस्थितोऽभूत्। वेपितान्तःकरणा स्खलितचरणा ललिता समभ्येत्य पितुर्वाक्यमश्रौषीत्—"नाहं कन्यां प्रेषयिष्यामी"ति।

"कथमिव ? अदृष्टदोषतो विधिना वञ्चितोऽस्मि अपत्यस्नेहात्। सह परलोकप्रवासिना पुत्रेण किमहं कर्त्तव्येनापि विनाकृतोऽस्मि ? ललिता मे ज्यायसी स्नुषा, मदीयसंसारभावस्य भाविनी गृहिणी।"

"स खलु सम्पर्को भवतः पुत्रेण सहैवावसितः"

"असम्भवमिदं, नहि सैकतसेतुबन्ध इव हिन्दुविवाहः क्षणभिन्नो भवति। पाषाणोत्कीर्णरेखापात इव न हि शीकरस्रुतिधौतो भवति।"

वसुमहाशय ईषत् कर्कशकण्ठेनावादीत्। "मतान्तरं न कुर्य्याम्।"

"भवतु, किन्तु दीयतां मातृदर्शनावसरः। तां वारमेकं दृष्ट्वैव अपसरामि।"

"नहीयं मे वासना यत् ललिताया मनसि दारुणा स्मृतिः पुनर्जागरूका भवतु।"

क्षणेऽस्मिन् जातामर्षो वृद्धो दृशमितस्ततो विक्षिप्याह—"तदा किमयं जनरवः सत्यो यद्भवान् स्वकन्यकाया—मम स्नुषायाः पुनर्विधवाविदनाय कल्पते ?"

बन्धुजन-जल्पितविवाहप्रसङ्गे ललिता हृदि झटिति केनचिदिव निष्ठुरेण भृशमभिहता। तन्मनसि कस्यचिद् वदनं व्यलसत्। समुपोढ़ञ्च चेतसि "विवाहिताऽस्मि" इति। अधुनैव तया श्रुतं "न हि विवाहः सैकतसेतुबन्ध इव क्षणभिन्नो भवति" इति, तथापि पितुरेत-

स्मिन् गर्हिते कर्मणि कथमयं व्यवसायः ? न जानाति पिता, यदयं देहः परायत्तः ? अथापरोक्षत्वात् उत्तमार्णस्याधिकारो लुप्तः किमु ? निजकर्मविपाकात् गत एव, न निवर्त्तिष्यते स मे प्रियः। किन्तु यदवः म्रियते कथं तस्माद् वञ्चिता भवेयम् ? ईदृशं स्नेहमयं श्वशुरं, स्नेहमयीं श्वश्रूदेवीञ्च कथं त्यजेयम् ? स्वगृहं यास्यामि।" एवमचिन्तयत् सा।

ललिता निम्नभूमिकामेत्यापश्यत् श्वशुरस्खलितः। न किञ्चिदपि उक्त्वा सा मन्दं मन्दं स्वकक्षमेत्य अशयिष्ट। अन्तर्दृष्ट्या सा मृत्युमलिनं मुखमेकमपश्यत्। अदो मुखं निश्चलतारकं चित्रार्पितवच्चक्षुर्भ्यां तस्यां दृष्टिं विधाय एवं ब्रुवदिव प्रतिभाति स्म—"मयि विस्मृतिरेतेषु युज्यते, किन्तु त्वया भ्रान्तिमत्या न भवितव्यम्।"

परेद्युः सा एकं लेखं प्राप। तत्र श्वश्रूदेव्या लिखितमिदं "वच्छे! ईरिसो मह निच्चयो तुमं अम्हाणं न विसुमरिदा, विसुमरिदुं न सक्कणोसि। तुमं आनेदुं तुह ससुरो मए पेसिदो। तुमं प्रेरिदुं तुह पिदुणो मदो नत्थि किंदु अहं तुह मदं उवलिच्छु लेहमिमं लिहामि। जइ घरत्थदासु बिअक्खणाए न होदव्वं ता तुमं एब्ब अवरज्झा। अदो ज्जेव पुणोवि आआइणि दिअहे तुह ससुरं पेरइस्सं। तस्स समोवे लज्जं ण करेहि सव्वं एब्ब पकासिदव्वं। तुमं अहं अपच्चनिब्बिसेसं सिनेहं करेमि, अदो तुमं इदो आनेदुं एत्तिअं मे आग्गहो"त्ति।

तुह आसोव्वादइआ अत्ता

एकघटिकान्तरे ललितायाः माता असम्भृतभूषणां किमप्यमानुषिकगरिमोपरूढ़वदनां कन्यां पुरतो दण्डायमानामपश्यत्। आपातदृष्ट्या सा स्वनेत्रे न श्रद्दधे, पश्चात् यदा सा अश्रौषीत् कन्यायाः वक्ष्यमाणां गिरं—"मातः! यामि श्वशुरालयम्।" तदा मातुर्नयने अश्रुभाराक्रान्ते अभूताम्। सा करणान्तर्गतविकारविक्लवपर्याकुलाऽक्षरमाह—"तर्हि किं अत्थि तुह दुब्भगे ?"

"तथापि यदैवास्ति कथं तस्माद् वञ्चिता अस्मि मातः" ? अस्मिन्नवसरे दासी एत्य व्यज्ञापयत् "अज्जे ! ललिदाए अज्जए ससुरो आअदो ।"

क्रन्दनरतां मातरं प्रणम्य निम्नभूमिकायामवतीर्य्य वाष्पावरुद्ध्यमाणकण्ठेन, शिरसा नमितेन, एकेनैव श्वसितेन अवादीत् "तात ! स्वगृहं प्रापयतु माम् ।"

पक्ष्माग्रसंपिण्डितपरिपतनोद्गमवाष्पाश्रुकणान् क्षिप्रं करतलेन प्रमृज्य ललितायाः श्वशुरः प्राह "मातस्त्वमेव मे कुललक्ष्मीः ।" इति

वसुमहाशयः कन्याया विसर्जनकाले साश्चर्य्यमीक्षमाणस्तनयाननं विस्मयस्तम्भितवाक्शक्तिर्दण्डायमान आसीत् । सुचिरं सुनिपुणमपि विचार्य्य निर्णेतुं नालं, केन महीयसा शक्तिबलेन कन्या मातापितरौ विहाय श्वशुरमनुवर्त्तमाना परवासमयासीदिति ।

श्रीकृष्णचैतन्य-चरितम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

तृतीयः परिच्छेदः

[निबन्धकः—भक्तिसागरः श्रीकालीहरदासवसु विद्याविनोदः]

मूकं करोति वाचालं यस्य लीलाकथा, तस्य श्रीगौरहरेर्नवद्वीपविजयं श्रुत्वा आनन्दाप्लुताः सर्वे नागरिकास्तं द्रष्टुमधावन् । गङ्गाविचुम्बितो नवद्वीप आनन्दगङ्गाप्लावितोऽभूत् । भक्ताः सर्वे शुभवार्त्तया सञ्जीविता भावमयं तं परिवव्रुः । श्रीगौरचन्द्रस्तीर्थामृतकथां श्रावयित्वा सर्वान् विस्मापयति स्म । ते च तस्य भावामृततरङ्गताण्डवान् परिदृश्य विनयमधुरभाषितानि चाकर्ण्य सक्रन्मुग्धा अभवन् । पादोदकतीर्थं वर्णयन् श्रीशचीनन्दनो नयनधारया प्लावितोऽभूत् । 'निमाइ'

नाम्नो महोद्धतप्रकृतेर्बालकस्य एवंविधं भावान्तरम् असम्भावनीयपरिवर्तनञ्च दृष्ट्वा सर्वे परमविस्मयाविष्टाः किंकर्त्तव्यविमूढ़त्वं लेभिरे।

अतः शुक्लाम्बरब्रह्मचारिणस्तद्भवने भक्तगोष्ठी अघटत। श्रीशचीनन्दनस्तां प्रविश्य निविष्टः प्रेमातिशय्येन स्तब्धः क्षणं तूष्णीं स्थित्वा सहसा द्विगुणतरप्रेमोच्छ्वासेन रोरुद्यमान उन्मत्त इव प्रसह्य गृहस्तम्भमेकमालिङ्ग्य तं बभञ्ज। अस्माद् भूमौ पतित्वासौ "क्व गतोऽसि कृष्ण" इत्युच्चार्य्य विलुण्ठितोऽभूत्। इत्यभिधीयमानोऽपि कृष्णः किञ्चित् प्रतिवचनं प्रतिपेदे न किं, तत् भावमयः प्रभुरेव अजानात्। तत्रत्या अन्ये भक्ताश्च प्रेमाकुलचित्ता रोदितुमारेभिरे। अपरप्रकोष्ठे तिरोहितो गदाधरः गद्गदिकया रुद्धकण्ठो रुरोद। एका क्रन्दन-वज्र-निर्घोषा दीर्घनिश्वास-वात्या वाति स्म। अविरलनेत्रासारैः सर्वे सिक्ताः कम्प्यमानाश्च। अकैतवप्रेम्णोऽपूर्वप्रकटतया ते परमानन्दं प्रापुः। चिरेण प्रभुः पुनः संज्ञां लब्ध्वा नेत्रे ममार्ज। निर्वृताः सर्वे प्रभुणा सह सुखेन मृदुमधुरमालप्य अपनीतकुतूहलाः स्वं स्वं गृहं प्रतिगताः। प्रभुणापि तथा कृतम्। पुत्रस्य पूर्वरागजनितां दैन्यार्त्तिम् उन्मत्तताञ्च दृष्ट्वा माता नितरां भीताभूत्।

प्रभुः श्रीगौरचन्द्र इदानीं श्रीभगवत्प्रेममदभरेण क्षिप्तः कालं नयति। चतुष्पाठ्यां केवलं कृष्णकथा भवति। अतोऽध्यापना निरुद्धा। अनभिज्ञा जनाः शिवाघृतादिकं व्यवस्थाप्य तं पाययति। केवलं श्रीवास 'एष न रोगः अपि तु प्रेमविकार' इति स्थिरीचकार। माता श्रीशची दयिता श्रीविष्णुप्रिया च तच्छ्रुत्वाश्वस्ते निर्वृतिं प्राप्य कथं कथमपि जीवितं धारयतः।

कतिषु दिनेषु गच्छत्सु शुभेऽहनि श्रीवासनाम्नः पण्डितस्य श्रीमदङ्गणे श्रीमहानाम-यज्ञस्य सुमङ्गलघटः स्थापितोऽभूत्। अत्र श्रीश्रीरासमण्डले यथा गोपिका गायन्ति स्म तथा मुकुन्दादिभक्तवृन्दं

श्रीगौरचन्द्रं परिवेष्ट्य मृदङ्गकरतालतालतरङ्गितं हरिनामामृतरसायनं श्रीसङ्कीर्त्तनं करोति। मध्ये लावण्यकर्पूरोज्ज्वलरसनिधिः श्रीशचीसूनुः शृणोति, आनन्देन परमं नृत्यति च।

"कृष्ण! क्व गतोऽसि, तव मधुरदर्शनं विनाहं कथं जीवामी"ति उच्चार्य्य सततं गौर आक्षिपति, जङ्घं बाहुर्मुहुः क्रन्दति, धूलिषु लुठति, भृशं प्रलपति, कृष्णगुणादिकं कीर्त्तयन् नृत्यति। तस्य स्वर्णगिरिगौराङ्गस्य नित्यनवभावप्राबल्यं निरीक्ष्य सर्वे भक्तास्तं स्तुवन्ति। श्रीवासाङ्गणे प्रभोर्महाप्रकाशः। अतः परं यथाकालं गोदावरीतीरे महामहाप्रकाशः। अनेन प्रकाशद्वयेन तुल्यो देवप्रकाशः कलिना अन्यत्र मानुषे न दृष्टः।

बहूनि तीर्थानि परिभ्रम्य इदानीं पद्मावतीसुतः श्रीनित्यानन्दो नवद्वीपधामनि स्थितिं चकार। श्रीअद्वैताचार्य्योऽपि शान्तिपुरात् समागतः। अन्ये च भक्ता नानादिग्देशादागत्य तारकाश्चन्द्रं यथा तद्वत्तं श्रीगौरशशिनं संवेष्ट्य विराजमाना आसन्। एवमानन्दमयी वैष्णवगोष्ठी तस्मिन्नेव समये यथायुक्तं विरचिता। प्रेममधुरेण भगवन्नामानुकीर्त्तनेन निशा आशाश्च सुखरिता मधुरीकृताश्च। श्रीवासाङ्गणं चिदानन्दद्युतिविभातं सततं रसोल्लासितम्। प्रेमानन्दौघैः समग्रः श्रीनवद्वीप आप्लावितः।

प्रभुणाज्ञप्तौ नित्यानन्दहरिदासौ कियत्कालं चेष्टमानौ निष्फलावपि अवशिष्टे प्रशस्तेऽहनि जगतः स्मरणीये च बहिर्निर्गत्य "जगामाधा" इतिनामधेयं दस्युप्रकृति पापिद्वयं पथि मदमत्तं प्राप्य हरिनामामोघास्त्रेण तयोः पापमूलमुत्कृत्य मनसि एकैकं भगवद्विषयकनिर्मलबुद्धिबीजमुप्त्वा तावुदधरताम्। अनेनाद्भुतकर्म्मणा श्रीचैतन्यनित्यानन्दयोरसामान्यौ महिमा मधुरिमा च दिक्षु विघोषितौ, अलौकिकगुणगरिमा सर्वत्र सुकीर्त्तितः। मद्यपो ब्राह्मणो माधवः (माधा इति भाषा) पानोन्मत्तो मृत्कुम्भं स्कन्धे निधाय नित्यानन्दस्य शिर

आहन्ति स्म। रक्तधारा-प्लावितवपुः श्रीनित्यानन्दस्तथापि माधवं सानन्दं परिष्वजति स्म। अत्यद्भुतमेतद्दृष्ट्वा जगन्नाथस्य (जगा) साधोरङ्गे रक्तपातः कृत इति पश्यतश्चित्तमद्रवत्। "हरिबोल हरिबोल" इत्यभिदधता श्रीनित्यानन्देन दिव्याङ्गस्पर्शदानेन सादरं संवर्द्धमानौ जगन्नाथमाधवौ भक्तिसुधामास्वाद्य तस्य चरणयोर्लुठतः स्म।

कतिषु दिनेषु गतेषु श्रीगौरः स्वस्वरूपं प्रकाशयन् विष्णुखट्वायामुपविशति स्म। आनन्दध्वनिः श्रीनित्यानन्दः तच्छिरसि छत्रं धरति स्म, कोऽपि चामरं वीजयति स्म, श्रीगदाधरस्ताम्बूलं ददाति स्म। अन्ये च निजवाञ्छानुरूपया सेवया आत्मचरितार्थतां साधयन्ति स्म।

चाँद इत्यभिधानः काजी-यवन-शासकः सङ्कीर्त्तनबाधकः सततं भक्तगोष्ठीमुत्पीड़यन्नासीत्। तस्य दमनं कृत्वा सवंशं तं धर्म्मसेतुर्वीरसिंहः श्रीगौरहरिरुददीधरत्।

एवमतिक्रामति काले एकस्मिन् निशान्ते चतुर्विंशतिवर्षीयः सर्वधुरीणः प्रेमाब्धीन्दुः श्रीगौरः स्वभावमधुरेण प्रेम्णा सर्वान् विमोहयन् शोकसिन्धौ निमज्जयंश्च गृहं त्यक्त्वा गङ्गामुत्तीर्य्य काञ्चननगरं (काटोया) ययौ। माता श्रीशचीदेवी "हा हतास्मीति—हा निमाइ" इति च क्रोशति स्म। श्रीविष्णुप्रिया असूर्य्यम्पश्यापि अन्तर्दाहेन दग्धा वहिर्लुण्ठिता विलपति स्म। श्रीनवद्वीप-पुरी प्रदीपशून्यया चिररजन्या कवलिता केवलमश्रूणि विसृजति स्म। पशवो रुदन्ति स्म, पक्षिणो रुदन्ति स्म, तरवः शोकभारान्नमन्ति स्म, लता लुठन्ति स्म।

गीर्वाणवन्द्यः काञ्चनगिरिः श्रीगौरहरिर्नवद्वीपद्विजराजः काञ्चननगरं गतः सन् तद्दीपयते स्म। तत्रत्याः सर्व्वे अमृतनिधेस्तस्य रूपमाधुरीमास्वाद्य मुग्धाः। स तत्र श्रीकेशव-भारतीमनुनीय मस्तकं मुण्डयित्वा जन्मनोऽवधि चतुर्विंशवर्षस्य माघे मासि तस्मात् सन्न्यासं जग्राह। श्रीकृष्णचैतन्याभिधानो नवीनसन्न्यासी प्रेमोन्मत्तः "हा कृष्ण क्वासी"ति आकुलं गत्वा श्रीवृन्दावनाभिमुखं चलितः। एवं स

राढ़े दिवसत्रयं बभ्राम । भ्रमणकाले श्रीनित्यानन्दस्तमनुययौ, छलेन च तं शान्तिपुरमानिनाय । श्रीअद्वैतस्तद्द्वयं स्वगृहं नीत्वा सानन्दं सोपचारमपूजयत् ।

अनन्तरं प्रभोरादेशात् श्रीअद्वैतचन्द्रः श्रीशचीं नवद्वीपवासिनः सर्वानन्तरङ्गभक्तांश्च निजगृहमानिनाय । सप्ताहाधिकः कालस्तत्र सङ्कीर्त्तननिविड़ानन्दमहोत्सवेन तैर्नीतः । अनन्तरं नवद्वीपवासिनां प्राणप्रियः प्रभुः परमभक्त्या मातरं प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य सर्वेषां वचांसि विदार्य्य गृहसुखमुखे अनलं प्रदाय च श्रीनीलाचलं प्रतस्थे ।

योग-रहस्यम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—साधनसमरप्रणेता]

अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः ॥११॥

अथ पञ्चमीं वृत्तिं निरूपयत्यनुभूतेति । अनुभूतविषयस्य पूर्वानुभूतप्रत्ययस्य योऽसम्प्रमोषोऽनपहरणमविलुप्तिरिति यावत्, सा स्मृतिः । पूर्वानुभूतप्रत्ययसदृशप्रत्ययोदय इत्यर्थः । तत्र परमा चरमा च स्मृतिर्ग्रहीतृविषयिणी ब्रह्माहमस्मीति । अपरास्तु ग्रहणग्राह्यविषयाः स्मृतय इति । व्याख्याता द्रष्टृवृत्तिसरूपताः पञ्च, सप्तवृत्तिवादिनः संशयकल्पनाख्ये द्वे वृत्ती वदन्ति, यथायोग्यं प्रमाणादिषु तयोष्वन्तर्भावान्नात्र पृथगुक्तिः । प्रतिनियतं विचारणीयोऽयमाविर्भावो जाग्रदाद्यवस्थात्रयेषु यथायोग्यमेतासां चितिशक्तिप्रवाहरूपाणां वृत्तीनामिति ॥ ११ ॥

अभ्यास-वैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥१२॥

अथ कथमासां पञ्चवृत्तीनां निरोध इत्याहाभ्यासेति। अभ्यास-वैराग्याभ्यां वक्ष्यमाणलक्षणाभ्यां तन्निरोधस्तासां वृत्तीनां निरोधो भवेदासन्नतम-योग-महिम्नेति भावः। नान्यः पन्थाः कश्चित्तृतीय इति। न च योगस्यैव निरोधहेतुत्वमुक्तमत्र तु तद्विरुद्धं वच इति वाच्यं योगद्वारेणैवानयोर्हेतुतेति। यदासन्नतमो भवति योगश्चित्त-स्योन्मुखोभवति निरोधाय तदैवाविर्भवति लक्षणद्वयमभ्यासवैराग्यरूप-मिति विदुषामनुभूतिः ॥ १२ ॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥१३॥

द्वयोरेव निरोधोपायता दर्शिता तत्र वैराग्यबीजमप्यभ्यास इति मन्वान आदौ प्रधानं निरोधोपायं निरूपयति—तत्रेति। तत्र योगी सत्यज्ञानादिलक्षणे द्रष्टुः स्वरूपे या स्थितिस्तस्यां; यद्वा तत्र स्थितौ तस्मिन् द्रष्टुः स्वरूपावस्थाने यो यत्नः पुनः पुनरवस्थानप्रयासः सोऽभ्यास इत्यर्थः। ब्रह्मविचार इत्यस्य नामान्तरम्। ब्रह्मणि विचरणम् एव विचारो न तु वाचालोचनमात्रमिति दिक्। वृत्तिसारूप्यमापन्नेऽपि द्रष्टरि सच्चित्सुखात्मके स्थितिप्रयत्न एवाभ्यासोपक्रमस्ततः क्रमेण श्रीगुरुकृपाबलेन बुद्धावुपसंहृतात्मबोधस्य समायाति स्वरूपस्थिति-प्रयत्नरूपोऽभ्यास इति सर्वसम्प्रदायानुमोदितो निरुपद्रवः श्रुति-प्रदर्शितः पन्थाः ॥ १३ ॥ (क्रमशः)

रजनी

(पूर्वतोऽनुवृत्ता)

[निबन्धिका—श्रीमती रेणुदेवी]

अहन्तु प्रतिदिनमेव गृहीत-कुसुमसम्भारा शिवमन्दिरं गच्छामि, किन्तु प्रायशः शचीन्द्रस्य वचनं मे श्रवणपथं नावतरति। यदा तु सौभाग्यप्रकर्षपरिपाकेणामन्दानन्दनिष्यन्दि तत् वचनामृतं श्रोत्रपथेन मे हृदयमवतरति तदा कां कां दशां समनुभवामीति नाद्यापि स्वयमपि निर्वक्तुमलमस्मि। वर्षासु यथा जलभृता जलदा आनन्देन शब्दायन्ते, ममापि तथैव विधानाय मनोरथः प्रावर्त्तत। प्रतिदिनमेव चिन्तितं, तस्मै वितरामि कुसुमस्तवकोपहारम्। किन्तु कदापि न मे वासना चरितार्थतामलभत। प्रथमं तावत् लज्जैव प्रतिबन्धकतामाचरत्। किञ्च मूल्यं दातुं समुद्यते तस्मिन् कथं नु तत् ग्रहीतुं शक्नोमि, कथं वा प्रत्याख्यातुम्? सुतरां दुःखेन गृहं प्रति प्रतिनिवृत्ता पुष्पेण निर्म्मितवती कामपि मूर्त्तिं शचीन्द्रस्य, किन्तु कीदृशी मूर्त्तिर्निर्म्मितेति न ज्ञातं न तु दृष्टेति। किञ्च प्रतिदिवसं मम तत्र गमनेन किञ्चिदचिन्तनीयं फलं समुत्पन्नं तदप्यहं न ज्ञातवती। अथैकदा सन्ध्यासमये माल्यं ग्रथ्नती निद्रिताहं सहसा पित्रोरालपतोः स्वरसंयोगेन प्रबुद्धा श्रुत्वा च मम नाम, कौतूहलेन निद्राव्याजेन निःशब्दा श्रुतवती यन्माता वदति "तर्हि किं स्थिरप्रायं जातम्?" पितावदत् "स्थिरमेव, किं तादृशस्य धनिनो वाक्यं कदापि मिथ्या भवितुमर्हति? अन्धत्वमेवैको दोषः। नो चेदेवंविधा तपोभिरपि न सुलभा। न च तादृशानां वचसि कर्म्मणि च वैषम्यं भवति?" मातात्रवीत् "अपरे कथमेतत् करिष्यन्ति"? पिता समुवाच "एतत्त्वया नावगम्यते यत्ते न वयमिव दरिद्राः, मुद्राणां सहस्रद्वयं तेषामकिञ्चित्करम्। सुतरा-

मिदं दास्यन्ति, किं त्वया नावगतं यत्ते दरिद्रा इव धनं बहुमन्यन्ते। यस्मिन्नेवाहनि लवङ्गलता रजन्याः विवाहप्रसङ्गमकरोत्, ततः प्रभृत्येव सा प्रतिदिवसमेव तस्याः समीपमुपसर्पति। लवङ्गलतया शचीन्द्रः पृष्टः किं कश्चित् धनं गृहीत्वा नयनहीनां परिणयति न वा ? इदमाकर्ण्य रजन्या मनसि सञ्जातं यदसौ करुणया परिणयं मे सम्पादयिष्यतीति। ताञ्च प्रतिदिनमेव गच्छन्तीमवलोक्य परिणयार्थमियमतीव समुत्कण्ठितेति विदित-तदभिप्राया जाता। कथं न वा वयस्यया मया तथा भवितव्यम् ? शचीन्द्रश्च धनेन हरनाथवसुं स्वमतवर्त्तिनं विधाय गोपालमपि सम्मतं चकार। कथं विवाहो न भविष्यतीति ?" जानास्यहं गोपालं; स हि रामसदयस्य कर्मचारिणो हरनाथस्य त्रिंशत्वर्षदेशीयः पुत्रः, वर्त्तते च तस्यैका पत्नी, सन्तानहीना च सा, अतः सन्तानार्थमन्धामपि मां ग्रहीष्यति। धनलोभेन हरनाथोऽपि सम्मतः। धनार्थमेव वयसा विंशतिवर्षदेशीयया कन्यकया सह पुत्रस्य परिणयं सम्पादयिष्यति। धनेन च जातिं स्वायत्तां विधास्यति। पितरौ मम महतानन्देनानन्दितौ बभूवतुः, मम तु शिरसि गगनमिव निपतितम्। परदिने च समवधारितं मया नाहं भूयो लवङ्गलतासमीपं गमिष्यामि, मनसा च शतशो दग्धमुखीति सा तिरस्कृता। लज्जया मरणाय इव मनोरथः समुत्पन्नः। क्रोधेन च लवङ्गलतां प्रहर्त्तुमिव प्रवृत्तिरुत्पन्ना, दुःखेन च समागतं रोदनेन। किं कृतं मया लवङ्गलतायाः यत् सा मां प्रति एतादृशमुत्पीड़नं विधातुमुद्यता। चिन्तितञ्च मया, यदि धनवत्त्वमेवोत्पीड़नसचिवं सुखमुत्पादयति, तर्हि किं जन्मान्धासिनां चिरदुःखभागिनीमपहाय नान्यत् किञ्चिदुत्पीड़नपात्रं समासादितम् ?

भूयश्च मया मनसि निर्द्धारितं, नहि नहि भूयोऽप्येकवारं गमिष्यामि, ताञ्च एवमेव तिरष्कृत्य प्रत्यावृत्ता न निर्गमिष्यामि, न वा करिष्यामि पुष्पविक्रयं, न वा ग्रहीष्यामि तया प्रदत्ताः मुद्राः। यदि जननी तस्यै

समुपहृत्य प्रसूनानि मूल्यमादत्ते नैवमपि ग्रहीष्यामि तेन धनेन संगृहीतमन्नम्। एवञ्चेत् समुत्पन्नं मरणमपि मे श्रेयः। भूयश्च मया चिन्तितम्, एवं कथयिष्यामि किं धनवत्त्वमेव परपीड़नं न व्यभिचरति ? कथयिष्यामि ताम् अन्धेयमिति कृत्वा किं दयापि न समुत्पद्यते ? पृथिव्यामस्यां यस्याः काचिदपि सुखकणिका न वर्त्तते, अपराधमन्तरेणैव तामेवं दुःखभाजनं विधाय कीदृशं ते सुखम् ? एवं यथा यथा चिन्तयामि एवमेवं वक्ष्यामीति, तथा तथा परिप्लाविते मे नयने वाष्पभरेण। मनसि च भयेनैव समुत्पन्नम्—अथ कथनसमये भ्रान्तिः समुत्पन्ना स्यात्।

भूयश्च यथासमयं गतास्मि रामसदयगृहं, कुसुमानि न नेष्यामीति निर्णीतं किन्तु रिक्तहस्ताया गमनमपि लज्जावहं ; किं व्याजीकृत्य वा गमिष्यामि। अतः पूर्ववद् गृहीतवती किञ्चित् कुसुमं किन्तु अद्य मातरमनुक्त्वैव चलितास्मि। दत्तानि कुसुमानि। तिरस्करोमीति तस्याः समीपमुपविष्टा। किन्तु कथं प्रसङ्गः समुत्थापयितव्यः, हरि, हरि! कथमहं प्रारभे ? का प्रारम्भकथा ? यदा सर्वतो वह्निः प्रज्वलति, प्रथमं क्व क्रियतां वारिसेकः। न प्रवृत्ता कापि कथा। विलुप्ता मे कथोपक्रमशक्तिः। समागतमेव क्रन्दनेन।

अथ मे सौभाग्य-योगतः स्वयमेव लवङ्गलतया समुत्थापितः प्रसङ्गः "अन्धे, विवाहस्ते भविष्यति।" अहन्तु ज्वलन्तीव रुषा समभिहितवती "भस्म, भविष्यति।" तया प्रत्यभिहितं "कथमिति ? स्वयं शचीन्द्रनाथो विवाहस्य प्रवर्त्तयिता कथं न भविष्यतीति।" मयापि नितरां जाज्वल्यमानया समभिहितं "कथं, कस्तावद्दोषो मया विहितो युष्मासु ?" तयापि क्रुद्धया प्रत्यभिहितं 'आः ! मरणं ! न किं सम्मतस्ते विवाहः ?' शिरश्चालयन्त्या मया प्रत्युक्तं 'नहि'। लवङ्गलतया नितरां कोपेन लोहितायमानया प्रत्यभिहितम् "आः पापे, कुत इदम् ? कथं न ते रोचते विवाहः ?" मयोक्तम् "अयमेव मे मनोरथः।" मन्ये लवङ्गलतया सन्दिग्धं—भ्रष्टास्मीति। न चेत् कथं विवाहे न सम्मतास्मीति।

सा महता कोपेनाभिभूता "आः मरणं, अहं ब्रवीमि तूर्णमपेहि, न चेत् सम्मार्जनीमार्जनया विताड़यिष्यामो"ति प्रोवाच। अहमुत्थिता। हाभ्यामिव मे निरालोकाभ्यां नयनाभ्यां निर्गतान्यश्रूणि। लवङ्गलताया निगूहमानेव प्रत्यावृत्ता। गृहं प्रति प्रत्यावर्त्तमानया च मया सोपानमासाद्य भूयश्चिन्तितं "हन्त! न मया कापि तिरस्कारकथा प्रवर्त्तिता।" अकस्मात् कस्यापि पदशब्दः समाकर्णितः। अन्धस्य श्रवणशक्तिर्नैसर्गिकीं प्रखरतामासादयति। द्विः त्रिर्वा श्रुतः, स पदशब्दो मे परिचितः कस्यायं पदशब्द इति। तस्मिन् सोपानमार्ग एव समुपविष्टास्मि। स शचीन्द्रनाथः प्राप मे समीपं, दृष्ट्वा च मां तत्र स्थितः। मन्ये विलोकितं तेन मे नयनजलं, पृष्टञ्च "केयं? रजनी?" विस्मृतं मया सर्वं, विस्मृतः क्रोधः, अपमानोऽपि दूरमपयातः, दुःखमपि समतीतम्। केवलं श्रवणयोर्मे ध्वनितमासीत् 'केयं रजनी'ति। न मया प्रत्युत्तरं प्रदत्तं, चिन्तितञ्च "भूयः पृच्छतु, श्रुत्वा शीतलं भवतु मे श्रवणद्वयम्।" तेन पृष्टं "रजनि कथं रोदनपरासि?" हृदयं मे परिपूरितमानन्देन। प्रावर्त्तत तीव्रेण वेगेन नयनयोरश्रुप्रवाहः। भूयोऽपि पृच्छत्विति मयापि मौनमालम्बितं, चिन्तितञ्च मनसि अहो भाग्यवती खल्वहं, विधात्राहं नयनहीना कृता, न वधिरेति। भूयोऽपि तेन जिज्ञासितं, कथं रोदनपरासि, किं केनचित् किञ्चिदभिहितम्? हन्त! यदि तेन सह कथोपकथनसुखं जन्मन्यस्मिन् सकृत् संघटितं, कथमिदं त्यजामि, तस्मादभिहितवती "तिरस्कृतास्मि कनिष्ठया मात्रेति।" अथ तेन किञ्चित् स्मित्वा प्रत्यभिहितं "मैवं कनिष्ठमातुर्वचनं गणयेः। तस्या मुखमेतादृशमेव, किन्तु मनसि न कोपस्तिष्ठति। आगच्छ मया सह, इदानीमेव सा श्रावयिष्यति श्रवणप्रियं वचनम्।" तेन सह कथं न गमिष्यामि। तेनाहूतायाः किमस्ति कश्चित् कोपस्यावसरः? उत्थिताहं, तेन सह प्रवृत्ता च गन्तुम्। स सोपानारोहणे प्रवृत्तः, अहमपि तमनुसृता। तेनोक्तं "न त्वं किञ्चिदपि पश्यसि,

कथं सोपानमारोहसि ? न शक्नोषि चेदहमेव त्वां हस्ते समादाय नयामि।" प्रकम्पितं मे सर्वमेव शरीरं, रोमाञ्चाश्च प्रत्यवयवं प्रादुर्भूताः। गृहीतश्च तेन मे हस्तः। भवतु तेन गृहीतो मे पाणिः। निन्दन्ति चेत् निन्दन्तु लोकाः। व्रजतु मे सफलतां नारीजन्म। अहं हि विनैव कस्यापि सहायताम् अस्या नगर्याः क्षुद्रेष्वपि मार्गेषु समर्थास्मि भ्रमितुम्। किन्तु न तं निषिद्धवती पाणिं गृह्णन्तम्। अयि, भोः, किं कथयामि, कथं वा कथयामि, न प्राप्तास्मि समुचिता भाषाः। तेन गृहीतो मे पाणिः। प्रभातप्रफुल्लेन सरसिजेन दलपरम्परया परिवेष्टित इव मे प्रकोष्ठः। सुग्रथितया 'गोलाप'मालयेव केनचित् परिभूषितो मे हस्तः। अन्यत् सर्वं विस्मृतं मया। मन्ये तदा एक एव मनोरथः समुद्भिन्नः कथमिदानीमेव न मे मरणं भवति। मन्ये तदा द्रवीभूय जलरूपतामिव समासादयितुमैच्छम्। एवमेव मे मनोरथः समुत्पन्नः यदावां प्रसूनयुगलरूपेण एवमेव संश्लिष्टौ कस्मिन्नपि काननपादपे एकस्मिन्नेव वृन्ते तिष्ठावः। अन्यत् यत् यत् प्रादुर्भूतं मनसि न तदिदानीं स्मरामि। अतिक्रान्तायाञ्च सोपानपरम्परायां मम दीर्घेण निश्वासेन सह तेन परित्यक्तो मे हस्तः। पुनरपि मनसि प्रत्याहृत्तं संसारेण। चिन्तया च हृदये दत्तं पदम्। हन्त! प्राणेश्वर, अजानतैव त्वया किमिदं कृतम्? कृतं त्वया मे पाणिग्रहणम्। इदानीमयं जनः त्वया गृह्यतां न वा गृह्यतां, त्वमेव मम स्वामी। अहञ्च ते पत्नी। नहि जन्मन्यस्मिन् कश्चिदन्योऽस्या नयनहीनायाः स्वामी भविष्यतीति। किमस्मिन्नेव समये कस्यचित् दग्धदृग्यश्चक्षुर्निपतितम्? मन्ये तदेव। (क्रमशः)

अभिनय-शैली-विमर्शः

अयि भो नाट्यरसपिपासावासितचेतसः सुमनसः पारिषदाः! प्रत्यहमत्यासङ्गेन समास्वादयन्ति श्रीमन्तः सुप्रयुक्तानां रूपकाणा-मतिमधुरान् रसपरीपाकान्। ये साधारणानां काव्यकुसुमानां रसविशेषानतिवर्त्तमानाः सम्मानमपरिमाणमुरीकुर्वाणाः चीरशर्करा-मधुमोदकादि-विलक्षणं क्षणमूलमिव मधुरतासौभाग्यमङ्गीकृत्य सत्य-मेव सुखसम्भोगि पथ्यभूतमात्मानं प्रत्याययन्ति। अस्ति किल बहुतिथः कालो मधुरमधुरं काव्यसारं समुपेयुषो भारतवर्षस्य, अस्ति चान्येषा-मपि भूयसां जनपदानाम्। तत्र तत्र कति वा शतानि तत्तज्जानपद-भाषामयानि जनिमलभन्त रूपकाणि प्रयोगकौशलानि च प्रभूतगुण-विश्रुतानां कुशीलवानाम्। ये किल कुशीलवा भरतमुनिप्रदिष्टेन मार्गेण स्वां स्वां शिक्षापद्धतिं सुविशुद्धां विदधानाः सर्वेषामेव रसानां समधुरां मूर्त्तिं सामाजिकेषु प्रत्यक्षतया प्रतिपादयन्त इव मानमसा-धारणं समाश्रितवन्तः पर्यचीयन्त। देवयात्रामहोत्सवेषु वा पुत्रादि-परिणयमहानन्ददिवसेषु वा, विविधेष्वपरेषु प्रमोदहेतुसमुपगमेषु वा ते ते नाट्यकुशलाः समाहूताः प्रभूतमानन्दं विकिरन्तो व्यभाव्यन्त।

कियतः कालात् प्रभृति नाट्यकुशलानां कुशीलवानाम् इयमीदृशी प्रतिपत्तिरिति नैव दुष्करं विशेषतः परिज्ञातुम्। प्रतीयते बहुषु ग्रन्थेषु यथा भरतमुनिस्तौर्य्यत्रिकसूत्रकारो निरूपयामास सूत्रम् आभि-नयिकं, तेन खलु त्रिदिवाङ्गनासहायेन 'लक्ष्मी-स्वयंवरण'मित्यादिकानि नाट्यानि प्रायुज्यन्त, सुरराज-सन्तोष-सम्पिपादयिषया पुरतो देवतानां दैवतसभायाम्। यत्र किल 'लक्ष्मी-स्वयंवरण' नाट्यप्रयोगे उर्वशी नाम त्रिदिवसुन्दरी लक्ष्मीभूमिकामास्थितवती पुरूरवसि पूर्वं जातानुरागा

'पुरुषोत्तम' इति पदप्रयोगावसरे 'पुरूरवसि' इति प्रयुञ्जाना परिहास्यतां गता सामाजिकानां स्वीयवस्तुप्रकर्षपरिभ्रंशविदूनेन भरतेन मुनिना समभिशप्ता मर्त्यभूमिमाश्रितवतीति। तदेवं नानाविधविचारसाचिव्येन तदिदं प्रतिपद्यते यन्नाट्यप्रयोगः खलु प्रचरत्यतिपूर्वकालादेव चराचरेऽस्मिन्। सन्तर्पणश्चायं दैवतानामप्यन्तःकरणानामालोच्यमानः सुतराम्। अत एवोक्तं मालविकाग्निमित्रे कविना कालिदासेन 'देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुष'मिति।

अस्ति किल दृश्यते भरतनाट्यशास्त्रे, यदिदं नाट्यं त्रेतायुगावसरे जनिमुपजग्राहेति। यदा महेन्द्रप्रमुखा देवास्त्रयीसमुपदेष्टारं भगवन्तं चतुराननं—'क्रीड़नीयकमिच्छामो दृश्यं श्रव्यञ्च यद् भवेत्। न वेदव्यवहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु। तस्मात् सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम्॥' इति प्रार्थयाञ्चक्रिरे, तदैवायं देवाभ्यर्थनापरितोषितः —'एवमस्त्विति तानुक्त्वा देवराजं विसृज्य च। सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित्॥' नाट्यवेदाख्यस्य च पञ्चमवेदस्य समुत्पादने—'नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम्।' इति—'एवं सङ्कल्प्य भगवान् सर्ववेदाननुस्मरन्। नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसम्भवम्'॥ तस्य च पाठ्य-सङ्गीता-भिनय-रसनिष्पाद्यतया चतुरो वेदानालोच्य—'जग्राह पाठ्यमृग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च। यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि॥ वेदोपवेदैः सम्बद्धो नाट्यवेदो महात्मना। एवं भगवता सृष्टो ब्रह्मणा सर्ववेदिना'॥ इति।

अथैवं स्वेन समुत्पादितस्य पञ्चमस्य नाट्यवेदस्य प्रयोगः किल साधारण-देवादिभिरपि दुष्कर इति चिन्तासन्तानपर्य्याकुलः पितामहः सपुत्रं भरतमुनिं तत्प्रयोगाय समादिशत्। स चापि मुनिर्भरतः स्वीयपुत्रेषु शाण्डिल्यादिषु तत्प्रयोगोपदेशमशेषं सम्पाद्य—'कैशिकी श्लक्ष्णनेपथ्या शृङ्गाररससम्भवा। अशक्या पुरुषैः सा तु प्रयोक्तुं स्त्रीजनादृते'॥ इति भगवन्तं पितामहं परिबोध्य तेन लोकातीतगुणशालिनीना-

प्सरसां सृष्टिमकारयत्, यासां नाम मञ्जुकेशीप्रभृतीनामप्सरसां पितामहसमीपतो लाभाभ्युदयेन भरतो मुनिस्तौर्य्यत्रिकसूत्रकारः कैशिकीमपि वृत्तिमनन्यप्रयोज्यां यथायोगं सामाजिकगोचरीकृत्य निरवद्येन प्रद्योतेन नाट्यवेदं सार्थं विदधे। ऋषिः 'स्वातिर्भाण्ड-नियुक्तस्तु सह शिष्यैः स्वयम्भुवा'। येन खलु ऋषिणा 'जलधरसमय-निपतत्सलिलधारावैचित्र्याभिहन्यमान-पुष्करदलविलसितरचितवर्णा-नुहरणयोजनया यथास्वं वृत्तिनियमेन पुष्करवाद्यनिर्माणं कृतम्'। 'नारदाद्याश्च गन्धर्वा गानयोगे नियोजिताः'।

इत्थमुपजाते निखिलनाट्योपकरणीभूतवस्तुभारसमन्वये सुसम्पन्ने च यथायोगं नाट्यविद्यापरिग्रहे, पितामहेन समुत्सुकेन समादिष्टो भरतमुनिः सम्प्राप्ते 'महेन्द्रस्य ध्वजमहे' महोत्सवमग्नानां त्रिदशानां परितोषणाय 'यथा दैत्याः सुरैर्जिताः' तथा वृत्तमभिनयेन प्रादर्शयत्। [अस्य हि प्रयोगवस्तुनो नाट्यशास्त्रविषयानुक्रमणिकायां 'दैत्यपराजय' इत्याख्या समुपलभ्यते] 'ततो ब्रह्मादयो देवाः प्रयोग-परितोषिताः' सर्वाणि ध्वजच्छत्रव्यजनसिंहासनमुकुटादीनि यथास्वं भरतसुतेभ्यः प्रयोगकौशलसम्पादनाय समुपजह्रुः, येषामुपायन-रूपेणाधिगतानां सुतरामानुलोम्येन प्रयोगविधावुपकरणभारविरह-कृता नैव सम्पद्येत लेशतोऽपि रसानुभूतिपराभूतिः सामाजिकानाम्।

ततो नाट्यप्रयोगोपयोगि-मण्डपमन्तरेण समीच्य बहुविधानन्त-रायानाभिनयिकान् भरतमुनिना समभ्यर्थितो भगवान् विश्वनिर्माता निखिलशिल्पकर्म्मकुशलं विश्वकर्म्माणं 'कुरु लक्षणसम्पन्नं नाट्यवेश्म महामते'! इत्येवमादिदेश। 'ततोऽचिरेण कालेन विश्वकर्म्मा महच्छुभम्। सर्वलक्षणसम्पन्नं नाट्यवेश्म चकार सः॥' नियुक्ताश्च भगवता ब्रह्मणा तस्य नाट्यमण्डपस्य परिरक्षणाय 'अंशभागैर्भवद्भिस्तु रक्ष्योऽयं नाट्यमण्डपः' इत्यादेशवचनेन चन्द्रादयो देवाः।

न केवलं दैत्यपराजय-रूपकमेव देवसन्तोषणाय प्रयुक्तं भरतमुनिना,

परमन्यदपि। तथाहि यदा नाम नियमतः प्रयोक्तृभिः कर्त्तव्यं रङ्ग-पूजनमवस्यति स्म, तदा 'आज्ञापय विभो ! क्षिप्रं कः प्रयोगः प्रयुज्य-ताम्' इति पृष्टो भरतमुनिना भगवान् पितामहः 'योजयामृतमन्थनम्। एतदुत्साहजननं सुरप्रीतिकरं तथा। योऽयं समवकारस्तु धर्म्मकामार्थ-साधकः। मया प्रग्रथितो विद्वन् स प्रयोगः प्रयुज्यताम्'॥ इत्यादिशत्। अथ' तस्मिन् समवकारे तु प्रयुक्ते देवदानवाः। हृष्टाः समभवन् सर्वे कर्म्मभावानुदर्शनात्'॥ इति

अनन्तरञ्च कदाचित् स्वीयवस्तुप्रकर्षं महेश्वरस्यापि समीपे प्रति-पिपादयिषन्नब्जयोनिः श्रीमन्तं भरतमुनिं प्रयुक्तपूर्वस्यामृतमन्थनस्य समवकारस्य त्रिपुरदाहनाम्नश्च 'डिम'भेदस्य प्रयोगमादिशत्; तेन च पितामहादिष्टेन अमृतमन्थनं नाम समवकारः 'तथा त्रिपुरदाहश्च 'डिम'संज्ञः प्रयोजितः 'ततो भूतगणा हृष्टाः कर्म्मभावानुदर्शनात्॥ महादेवश्च सुप्रीतः' प्रयोगविधेरसाधारणीं प्रशस्तिं प्राचारयदिति।

तदेवं विविधकलाकौशलमयस्य नाट्यस्य बहोः कालाद् ऊर्द्ध्व-मुन्नव इति सुदृढमेव शक्यप्रतिपादनं भवति। इदं किल नाट्यं न याहच्छिकं नियमपरिहीणमपि प्रयोक्तृभिर्वा सामाजिकैर्वा प्रयोग-गुरुभिर्वा पर्य्यगृह्यत; यथा यथा शास्त्रविधयो नियम-नियन्त्रिता व्यवतिष्ठन्ते, यथा यथा च धर्म्मादिविधयः सम्यगुपदेशमनुरुन्धानाः प्रबन्धमात्मनः समुपलभन्ते, तथा तथैव नाट्यविषयोऽपि नियम-निय-न्त्रिता एव स्वात्मलाभमापद्यन्तेति भरतमुनि-प्रणीत नाट्यशास्त्रादि-विचारेण शक्यमभिज्ञातुम्। स चायं नियमो न केवलमाङ्गिकवाचि-कादिप्रयोग एव नियन्त्रितः, परं मण्डपादिनिर्म्माणे तत्रत्यालेख्यादि-विधानेऽपि समुपलभ्यन्ते भूयांसो नियमा, ये प्रयोगसौष्ठवाय परि-कल्पन्ते।

आदौ तावत् नाट्यानि गीर्व्वाणवाणीमयान्येव प्रथितप्रचाराण्य-भूवन्, अनन्तरञ्च तदनुकारेण भाषान्तरमयाण्यपीति सविशेषमनुक्त-

मपि प्रतिभायात् । यतः क्रियमाणे किल तत्त्वविचारे प्रादेशिक-तत्तद्भाषाद्यपेक्षया बहोः कालात् पूर्व्वमेव स्वतन्त्रः प्रचारः प्रतिपद्यते गीर्व्वाणवाण्याः ।

दूरातीते काले यदा नाट्यमभिनीतमभूत् तदा कीदृशीं रीति-माश्रित्य कुशीलवाः स्वं स्वं प्रयोगं सामाजिकानां गोचरतां नीतवन्तः, कीदृशं वेशमास्थाय प्रयोगसौष्ठवमुदपादयन्, कथङ्कारं पद-परि-वृत्तिञ्च पटपरिस्थितिञ्च समाश्रयन्, कां वा पद्धतिमनुरुन्धानाः सात्त्विक-मवस्थाविशेषमुपादर्शयन्नित्यत्र यद्यपि प्रत्यक्षतो न किञ्चिदपि प्रमाण-मस्माकं प्रतिभासते। तथापि नाट्यशास्त्रनिबद्ध-नियमनिवहानालोच्य, नाट्यग्रन्थेषु तदा तदा भावाभिव्यक्तिनिरूपणं वा समासाद्य, तानि तानि वस्तून्यशेषमुन्नेतुं सुशक्यन्ते। नाट्यप्रयोगस्य तथा तथा पद्धतयः पूर्व्वं स्थिता अपि अन्तरा भारतेऽस्मिन् वर्षे दर्शनादिविद्यायामिव लोकाना-मत्यासङ्गेन स्मरणीयतामिवोपजग्मुरिति विदितमेव पुरातत्त्ववेदिनां विदुषाम्। अत एव दूरातीते काले यथा यथा नाट्यप्रयोगाः कुशलानां कुशीलवानां कौशलेन सामाजिकचेतःसन्तोषमाहितवन्तः, तथा तथा नैव तदानीम्। अनन्तरञ्च वैदेशिक-समुद्यमफलं नाट्योत्कर्षमतिहर्ष-हेतुं परिमृश्य दास्यमिव सुखकामनायाः समुपलभ्य केऽप्यद्यतनाः पुनरपि भारतीयनाट्यकलामुज्जिजीवयिषन्तः प्रादेशिकभाषामयनाट्य-निर्म्माणेन, तथा पटप्रवर्त्तनादि-व्यापारेण नाट्यप्रयोगमुपभोगयोग्यं सुप्रबन्धेन समपादयन्। ततः प्रभृति पुनरपि नितरामनुशीलनं नाट्यकलायाः समजनि जनानन्दनं भारते वर्षे प्राचीनकालसम्भूतानु-त्तमसङ्गीत-कलादि-समन्वयेन। तत्तत्प्रदर्शितरीतिमवलम्बमानाश्च केचन गीर्व्वाणवाणीप्रणयिनः संस्कृतमयमपि समारेभिरे रूपकमभि-नेतुम्।

परन्तु तदा तदा नाट्यवाचां तथा सङ्गीतादीनां यथा दिशा प्रयोगः, सम्प्रति बहोः कालादनन्तरं क्रमेण तत्परिवृत्तिरतिमात्रा समुप-

लच्यते। आदौ तावदस्माकं शैशवे यादृशो दृष्टः प्रयोगो नाट्यानां, यादृशश्चाद्य सन्दृश्यते, तयोर्भूयान् प्रभेदः सूक्ष्मविचारमन्तरेणापि आपातत एव प्रतिभासते। प्रथमे काले नाट्यनिबद्धवचनानां प्रयोगावसरे स्वरविशेषमाश्रित्य कुशीलवाः प्रावर्त्तन्त, क्रमेण स्वरोच्छ्रासप्रभावतो वाचां किमपि लोकोत्तरं माधुर्य्यमुददीप्यत, सामाजिकानां शृखतामेव कोऽपि रसविशेषस्तेनोपायेन प्रस्तुतेन स्वान्तमाक्रामति स्म। स्वभावतो यथास्माभिर्वचनानि प्रयुज्यन्ते, यथा वा स्वभावमनुरुध्य भावाः समुपजायन्ते, ततो विलक्षणं कमपि भावमङ्गीकृत्यैव वेशादौ च भाषायाञ्च तदानीन्तनाः प्रायोगिकाः प्रयोगविधिं व्यापारयन्। क्रमेण यावद् यावद् विवेकवतां कुशीलवानां तत्तद्विषये विशेषतो विचाराः प्रादुरभूवन्, यावद् यावच्च स्वाधीनमार्गमनुवर्त्तमाना जनाः स्वविवेकानुसारेण कृत्यपथे स्वं प्रवर्त्तयितुं सामर्थ्यमाशिश्रियन्, तावत् तावदेव पूर्व्वसिद्धस्य मार्गस्य परिवर्त्तनं स्वात्मलाभेन लोकगोचरतामयासीत्। क्रमेण नाट्यप्रयोगे स्वरपरिहारेण वाचः प्रायुज्यन्त, स्वाभाविकभावोन्मेषणेन नाट्यप्रयोगे अलौकिकताबोधः कुशीलवैरपासार्य्यत, यथा यथा प्रयुज्यमानानां विषयाणामसम्भाव्यताप्रतिपत्तिर्नैव रसपरिस्थितिं विघटयेत्, साधारणलौकिकवृत्तान्त इव प्रयुज्यमानवृत्तान्तः स्वान्तमारूढः कमपि चित्तामोदं विस्तारयेत्, तथा तथैव ते क्रमेण प्रावर्त्तन्त। अलौकिकं भावं लेशतोऽपि स्वाभिनयान्निर्वासयन्तः सुरचारित्रे वा यच्चचारित्रे वा गन्धर्व्वप्रकृतौ वा लोकातीतानामपरेषां स्वभावपरिचये वा मर्त्यसुलभं भावकदम्बकमवतारयन्तः सामाजिकानामनन्तां भ्रान्तिं सम्प्रतिपादयितुं प्राचेष्टन्त, बहुमन्यन्त चामी तरलतरनाट्यरसमधिजिगांसुभिः सामाजिकसम्प्रदायैः। यदा यः खलु नवीनो भावः पदं करोति पूर्व्वसिद्धवस्तुपरिभवेण भुवनाभोगे, यश्च विचारदृशा दृश्यमानो नैव प्रशस्तिमनन्यविलक्षणामभ्युपैति, सोऽपि सम्प्रदायविशेषैरतिप्रकर्षबुद्धया परिगृहीतो भारते वर्षे पदान्तरे वा सञ्जीवतीति दृष्टमनेकशो

लोके, परं नास्य तथा सौभाग्यं नवीनभावस्य, येन निर्विचारमयं सर्वैरेव समुत्कृष्ट इति परिगृह्येत। अस्ति किल भारते वर्षे परःसहस्रा धार्मिकसम्प्रदाया नवनवाः प्रवर्त्तमानाः काले परःसहस्रैराधुनिकैः, तैः कतिपयैराद्रियमाणाः कतिपयैश्च नाद्रियमाणाः समुपलभ्यन्ते। सन्ति च विविधानि दर्शनादिशास्त्राणि विभिन्नं मार्गमनुवर्त्तमानानि, तेषु सर्वेषु नहि सर्वेषामस्ति चित्तानुरागः। तदेवं चिरमेव वर्त्तते लोकानामन्तःकरणिकं वैलक्षण्यं, येन सर्व एव नैकत्र शुभावहे वा अशुभावहे वा पदे रमन्ते। अत एव सन्ति तथाविधे सत्यपि नूतनाभिनयशैलीप्रचारे तादृशाः केऽपि सम्प्रदायाः, ये प्राक्तनीं पद्धतिमेव प्रशस्तां मन्यमानास्तत्रैव प्रकर्षमुत्तरोत्तरं सम्प्रकाशयितुमीहमानाः प्रायोगिकाः समुपलभ्यन्ते। प्राचीनां रीतिमतिनिपुणदृशा विमृष्टामालोचयन्त आपातदृशा परिकल्पितां सरणिमञ्जसा नैव परिग्रहानुग्रहेण कृतार्थयितुं प्रवर्त्तन्ते।

आसीत् किल पूर्वं कुशीलवानां वेशादिपरिग्रहे यादृशः पन्थाः, न तु विमृश्य विमृश्य परिवर्त्यमानः प्रायेण सर्वैरेव उपगृहीतोऽस्ति। आदौ तावत् भूपादिभूमिकामास्थितवतां सर्वेषामेव कटिवर्मादिपरिच्छदः प्रयोगप्रकर्षाय पर्यकल्पत, प्राचीनग्रन्थेषु सत्यपि पुंसां भूषणव्यवहारनिदर्शने स्त्रीणामेव केवलं भूषणशोभा सम्पादिता समपद्यत, न तु भूपतिप्रभृतीनाम्। अद्यत्वे कुशीलवेषु बहुषु प्राचीनशास्त्रादि-रतिसुपगृहीतवत्सु परिच्छदादिपरिवर्त्तनमसाधारणं परिलक्ष्यते। इदं परिवर्त्तनं बङ्गेषु संस्कृतसाहित्यपरिषदेव प्रथमं आहितवतीति परमं गौरवमस्याः प्रचारयितुं न खलु नैव पारयामः। अद्यत्वे भारते वर्षे यावन्ति नाट्याभिनयपदानि दरीदृश्यन्ते, तत्र सर्वत्रैव तथा यथा वेशादिपरिग्रहः सन्तोषयति सामाजिकानामन्तःकरणानीति इदमेव शक्यं विज्ञातुम्। अङ्काद्यवसाने तौर्य्यत्रिकवाद्यमपि पूर्वतो विपरिवर्त्तमानमुपलभ्यते। आदौ तावत् दशैकादशेभ्यो वत्सरेभ्य ऊर्द्ध्व-

मपि यादृशं तौर्य्यत्रिकवाद्यं नाट्यप्रयोगे परिगृहीतमासीत् तदिदानीं बहुत्रैव परित्यक्तमास्ते। बहुभिरेव तौर्य्यत्रिकविविधवाद्यस्थले शङ्ख-घण्टादिसमायोगेन वाद्यकृत्यं सम्पाद्यते। अङ्काभ्यन्तरे दृश्यविभा-गाय पटीपरिवर्त्तनमपि सुतरामाधुनिकम्, तत्रापि प्रतिदृश्यविभागं आलोकनिर्वापणेन पटीसमपसारणं नाम। एवं स्थिते प्राचीनकाला-पेक्षया अद्यतनः किल नाट्यप्रयोगः सुबहुना भेदेनात्मप्रकाशं लभमानः कतिपयेषु बहुमानं कतिपयेषु चावमानमुररीकुरुते।

तदेतयोः पक्षयोः कतरः साधीयानिति विमर्शे बहवो बहुधा प्रत्यवतिष्ठन्ते। यः किल स्वरसंयोगेन चातुर्य्यविशेषमाश्रित्य नाट्य-वाचां प्रयोजकः पक्षः, स किल स्वरविशेषसम्पर्केण वाचां रसोद्भावने सामर्थ्यातिशयं प्रत्येति। यथा किल साधारण एव शब्दसम्भारो यावत् स्वरेणोदीर्य्यते, तावद् यादृशीमान्तरिकीं भावपरम्परामुत्पादयति, न तथा स्वरेण वियुक्तः स इति, अत एव हि पद्यमात्रमेव छन्दसा ग्रथ्य-मानं देशविशेषेषु सौष्ठवान्तरपरिपोषणाय स्वरविशेषसंयोगेन समा-म्नायते। प्रतीतमिदं कदाचित्, यदा परिषदि चण्डकौशिकं नाम नाटकमभिनयार्थं परिगृहीतमभ्यस्यमानमासीत् तदा कालान्तरे च मद्रास्प्रदेशान्तर्गतानां तत्रोपगतानां सुविदुषां केषाञ्चन वाक्प्रबन्धात्। ते हि तदा समुदैरयन्, यत् नाट्याभिनयावसरे सर्व एव श्लोकभागाः कुशीलवैस्तत्र्यैः स्वरविशेषसम्पर्केण रसातिरेकसम्पादनाय परि-पद्यन्ते। अस्मद्देशे तु इदानीं वा पूर्वतो वा तथा तथा रीतिर्नैव समुन्नेतुं शक्यते। काव्यं किल स्वत एव वाक्यान्तराद् विलक्षणां रम्यतामावहति, तदेव यदि स्वरविशेषेण समुदीर्य्यमाणं सामाजिकाः समभ्युपेयुः तदा तेन सामाजिकानामन्तःकरणे रसप्रतीतिरत्युत्तमा पदं कुर्य्यादित्यत्र को वा लेशतोऽपि सन्देहः। अभिनयस्तु स्वाभाविकं भावमङ्गीकुरुतां, मा वा, फलन्त्वस्य सामाजिकसन्तोषणं यदैव दिशा सम्पद्येत, सैव समादरणीयेत्यत्र का वा विप्रतिपत्तिः। अतः स्वरसंयोगेन

समाम्नायमानं प्रयोगि नाट्यं कथं वा हीनं स्यात्, यथा यथा च प्राचीनमार्गानुकरणेन तदीया परिपुष्टिस्तथा तथैव चेष्टितव्यमिति मतममीषाम्। 'पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्। सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेय-बुद्धिः॥' इति कालिदासकवेरुपदेशं मुख्यं मन्यमानास्तु केचन न तां सरणिमुररीकुर्वन्ति। ते तु वदन्ति, यथा 'नहि वयं संवादेषु वाचां प्रयोगकाले स्वरविशेषमाश्रित्य वाचः प्रयुञ्ज्महे। अतो येषां चरित्रमनुकुर्वन्तो वयं नाट्यमभिनयामः, तेषां वाक्प्रयोगावसरेऽपि कथं वा स्वरविशेषः समाश्रयणीयः स्यात्। यदि स्वरेण वाक् प्रयुज्येत, तदा स्वभावबहिर्भावेण लोकानां तत्र तत्र प्रयोगि अयथार्थता प्रतिभासमाना आपातत एव वृत्तमसदिव प्रतिपादयन्ती रसप्रतीतिं विघटयेत्, अतः सामाजिकानां यथा यथा प्रकृते प्रयोगि स्वाभाविकताबोधो नैव तिरोहितः स्यात्, यथा यथा च सम्भाव्यतां वृत्तस्य भावयन्तस्ते रसोद्बोधेन लोकातीतमानन्दमुपलब्धुं चमेरन् यथा च 'परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च। तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते॥' इत्याद्यालङ्कारिकसमुपदिष्टा शैली प्रतिहता न स्यात्, तथा तथैव प्रवर्तितव्यं कुशीलवै'रिति। अत एव सम्प्रदायविशेषैरनुगृहीतस्य स्वरविशेषसाहायकेन नाट्यवचनप्रयोगव्यापारादेः सर्वथा युक्तं परिहाणम्। यथा यथा च अभिनये स्वभावः सम्यगनुकृतो भवति रसोद्बोधश्च सामाजिकानां न प्रतिहन्येत, तथा तथैव प्रवर्त्तनीयं विवेककुशलानां कुशीलवानाम्। तच्च प्राचीनमिदमासीत्, इदं नितरामादरणीयमिति बुद्ध्या प्रवृत्तिश्चेत्, सा सामाजिकैः सुतरां नाद्रियेत, कालक्रमेण सामाजिका अपि प्रकारान्तरमाश्रितवन्तो विभाव्यन्ते। अतो यदि वर्त्तमानसामाजिकपरिस्थितिरनुरोद्धव्या, तदा किमन्यदितो विधेयम्।

वयन्तु नानयोः पक्षयोरेकतरमप्यविचारतः साधीयांसमाकलय्य परिगृह्णीमः, नाप्यविचारतो द्वेषबुद्ध्या कञ्चन प्रयोगान्निर्वासयामः।

परं द्वितीयपक्षेण 'सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते' इति समुपन्यस्तं नियम-मङ्गीकुर्व्वाणा एव प्राचीन-नवीनयोः सुसम्बन्धमाशात् सम्पिपादयिषामः। आधुनिकाः किल प्रयोगावसरे वाचां स्वरविशेषं परित्यक्तव्यं मन्यमाना अपि नैव परमार्थतस्तं परित्यक्तुमर्हन्ति। भावाभिव्यक्तिरभि-नयपदेन विधित्सिता चेत् भावभेदेन पदानामुदात्तादि-स्वरभेदसम्पादनं सुतरामपेक्षितमेव चातुर्य्यमर्जितवतां कुशीलवानाम्। यः किल पूर्व्वेण पक्षेणानुगृहीतः स्वरविशेषः, सोऽपि न सामग्र्येण सङ्गीतपदानुकूलं स्वरविशेषमनुहरति, परमेष ततो विलक्षणप्रकारः संवादमात्रसम्पाद्यः प्रयोगविधावुपयोगी। अत एव तस्य तादृशस्य स्वरविशेषस्य वार्त्ताप्रव-र्त्तनावसरे नेच्छतापि परिग्रहणीयस्य किञ्चिद्विशेषतः समालम्बनेन यदि नोत्पद्यते प्रयोगस्य लेशतोऽप्यपकर्षः, परं तादृशस्वरविशेषसम्पर्केण बहुलैव रसानामनभिभवा परिपुष्टिः, तदा को वा विचारचतुरस्ततो विरतिमुपेयात्। आङ्गिकसात्त्विकाभिनयोपस्कारस्तु नवीनसम्प्रदायै-रनुगृहीतः परिपुष्णात्येव सुचेतसामान्तरं रसपरीपाकमिति तत्र वयं नवीनमतानुप्रवेशं नितरामनुरुन्ध्याम। आहार्य्यप्रयोगोपस्कारोऽपि पूर्व्वत एव सगर्व्वमपूर्व्वतया प्रचारितः परिषत्पक्षेणेति तत्रापि वय-मनुरागिण इति नोक्तमप्युपतिष्ठेत। तदिदं सारभूतं प्रत्येतव्यं यत्, प्रयोगावसरे वाचां कोऽपि स्वरभेदः समादरणीयः, यः खलु साकल्येन नैव पर्य्येति सङ्गीतपदानुकूल्यं, नापि समुपचिनुयात् प्रतिपाद्यरसप्रति-बन्धम्। आङ्गिक-सात्त्विकाहार्य्याणां पुनरनुसन्धेयं नवीनमार्गेण परमोत्कर्षसम्पादनमिति समासेन वयमिदानीमिदमेव वदामः, कालान्तरे पुनरधिकमाविवेदयिषामः॥

———

सन्देशाः

शिक्षायां ब्राह्मणमहासम्मेलनसिद्धान्तः—वर्त्तमाने संवत्सरे शारदीयपूजावकाशे पुण्यभूमौ वाराणस्यां निखिलभारतवर्षीय-ब्राह्मणमहासम्मेलनं समजनिष्ट। तत्र नानाविषयानधिकृत्य विचाराश्च सिद्धान्ताश्च सम्मिलितैः पण्डितैश्च धर्म्माचार्य्यैश्च तदनुगतैरपरैश्च साधुतया व्यधायिषत। तत्र शिक्षाविषयं सिद्धान्तमद्य श्रीमतां वाचकमहाभागानां पुरतः समुपहरामः;—

अस्ति किल भारते वर्षे बहोः कालात् प्रभृति वैकल्यं वर्णाश्रमधर्म्मस्य। वर्णाश्रमिणः सर्वे एव प्रायेण पूर्वपुरुषाचरितानाचारानशेषतः पालयितुं नेच्छन्ति, नापि शक्नुवन्ति। सत्यपि तत्र तच सामर्थ्ये परमौदासीन्यमेवात्र वर्णाश्रमिणां दरीदृश्यते। तदत्र को हेतुरिति विचारे केवलं पूर्वकालीनशिक्षाविलक्षणा साम्प्रतिकी नवीना शिक्षैव हेतुकोटिमधिरोहति। तदस्याः शिक्षाया रीतिपरिवर्त्तनार्थं तथा कोऽपि समपेक्षितो विद्यालयो नाम, यत्र सम्भाव्येत सुपरिग्रहो विश्वासामेव विद्यानाम्। अद्यत्वे प्रतीच्यरीतिमनुरुन्धाना विद्यापरिग्रहशैली यथा यथा वासयत्यन्तःकरणानि विद्यार्थिनाञ्च गृहीतविद्यानाञ्च तदितरेषाञ्च, तथा शैली यद्यपि नानुगृहीता सुपरिग्रहेण प्राक्तनैस्तथापि एकस्यैव बहुविद्यापरिग्रहः कालानुरोधेन कर्त्तव्यपदवीमध्यास्ते। तत्र पुनरयं विशेषः, यदु एकस्य विषयस्य विशेषतः परिग्रहः सामान्यतश्चापरेषाम्। एवं कृते एकत्र गभीरे पाण्डित्ये सत्यपि यदद्यतना विषयान्तरवेदिनः प्राच्यपण्डितानधिक्षिपन्ति, स्वैरुपस्थापितानां विषयविशेषानामतिसमीचीनं समाधानमेभ्यो नाप्नुवन्तो विषीदन्ति तदतिदूरापेतं स्यात्। शक्या च सन्दर्शयितुं वस्तुतः कदाचित् सर्वासुत्कर्षसीमासुपगतस्य भारतवर्षस्य प्राच्यविद्यासमुत्कर्षकृता लोका-

तीता प्रशस्तिः समुन्नतिश्च नामशेषतामिव समाश्रितस्य वर्णाश्रमधर्म्मस्येति ।

सर्वमिदमालोच्य वाराणसीधाम्नि 'निखिलभारतवर्षीय—ब्राह्मण-महासम्मेलन'—परिषदा कृतः सुमहान् परिकरो वाराणस्यां कमपि 'संस्कृतविश्वविद्यालयं' प्रतिष्ठापयितुम्। तत्र भारतीयप्राच्यप्रथामनुसृत्य चत्वारो वेदाः षड् वेदाङ्गानि पुराणं धर्म्मशास्त्रं तर्कशास्त्रं मीमांसाशास्त्रञ्चेताश्चतुर्दश-विद्याः प्रतिपाद्येरन्। नृत्यगीतचित्रशिल्पादि-विद्या अपि प्राच्ये काले सुप्रतिष्ठाः साम्प्रतिकैः सुतरामपेक्षिताः प्रतीच्य-कालोपयोगिन्यः परिग्राह्येरन्। तासां विद्यानां प्रतिपादनञ्च वाराणसीस्थे महाविद्यालये संस्कृतभाषया हिन्दीभाषया च विधीयेत, तदीयशाखारूपेण प्रतिष्ठापितेषु च देशान्तरीणमहाविद्यालयेषु प्रादेशिक-तत्तद्भाषाभिरिति निरदिश्यत। यथा चात्र सार्ववर्णिका एव यथायोगं विद्यां परिगृह्य जीविकोपायमुपेयुस्तथैव शिक्षायाः पद्धतिः सुनिबद्धा भवेत्।

अपरश्चात्र विशेषो यथा, अद्य यावद् येषु बहुषु पदेषु विद्याया अभ्युदयाय यावन्तो विद्यालयाः प्रत्यष्ठाप्यन्त, तत्र सर्वत्रैव स्वसम्पाद्यसम्पद्-व्ययानुरूपा विद्या समधिगम्यते विद्यार्थिभिरिति दृष्टचरमास्ते, प्रस्तुते विद्यालये पुनरतिदीना अपि यथा सुखेन विद्यामधिगच्छेयुस्तया च स्वीयां जीविकामुपगन्तुमर्हेयुस्तथा नियमो विधातव्य इति। प्रत्येकमेव वर्णानामद्यत्वे दारिद्र्यमेव प्रतिबध्नाति सर्वाणि श्रेयांसि, सर्वाणि च काम्यजातानि। सनातनधर्म्मिणः सर्वे कमुपायमवलम्बमानाः संसारे विहरन्तो धर्म्मरक्षायामपि समर्थाः स्युः, दारिद्र्येण पीड़िताश्च नैव कृत्यमार्गादन्यत्र गच्छेयुस्तया तथैव निर्देशाय परिचालकसमितिः सर्वथा स्वां चिन्तां प्रवर्त्तयेत। तदर्थञ्च विभिन्नेषु पदेषु शाखासमितयो व्यवस्थापनीयाः, तत्र तत्र तद्द्वारेण च विचारः प्रवर्त्तयितव्यो यथा मनोरथोऽयं फलेन सुमण्डितः कल्पनामात्रसारो न स्यादिति।

'ब्राह्मणमहासम्मेलन' परिषदा परिगृहीतान्युद्देश्य वस्तूनि संक्षेपतः पाठकमहोदयेषु समुपक्षिप्यन्ते, यथा—विशेषां वर्णानां दारिद्र्यदूरीकरणोपायनिर्णयः (१), स्वास्थ्यरक्षणम् (२), अनाथरमणीनां विशेषतो विधवानां जीविकादिव्यवस्थाविधानम् (३), सर्वेषां वर्णानां धर्माचारादिसंरक्षणम् (४), गोरक्षणम् (५), समाजप्ररूढ़पापाचारविनिवर्त्तनम् (६), विभिन्नेषु सम्प्रदायेषु परस्परं मैत्रीस्थापनम् (७), कोऽपि सनातनधर्म्मी यथा पथिभ्रंशेन पतितो न स्यात् तदुपायनिर्णयश्च (८) इत्येतानि। प्राधान्येन खल्वेत एव विषया उद्देश्यभूता 'ब्राह्मणमहासम्मेलन' परिगृहीता इति 'बङ्गवासी'नामकपत्रिकापर्य्यालोचनादधिगम्यते। परमत्र प्राच्यरीतिमनुरुध्य शिक्षाप्रवर्त्तनस्य सविशेषो निर्देशो नास्तीति सदुःखमावेदयामः। यदि सनातनधर्म्मस्य रक्षा कर्त्तव्या स्यात्, यदि च बहुलधर्म्मविपत्तिविनिवर्त्तनमभिमतं स्यात्, तदा येन बीजभूतेन पदे पदे धर्म्मव्यापत्तिरस्माकमुत्पाद्यते, तदेव समपसारणीयं भवति। तदिदं बीजभूतं वस्तु प्राच्यरीतिपरिहारेण साम्प्रतिकी शिक्षा नाम। अस्ति किल शिक्षाया एतावान् प्रभावः यत्, स्वाभाविकपरिस्थितिं विघटय्य नवीनां रीतिमुपानयति इति। अतो या नाम शिक्षा स्वाभाविकपरिस्थित्यनुगुणा यस्मिन् देशे, सैव परमोपकाराय परिकल्पते, नान्या, अतः प्राधान्येन शिक्षायाः सुव्यवस्थासम्पादनमेव 'महासम्मेलन'परिषदः सर्वथा कर्त्तव्यम्। एवं कृते अनुषङ्गसिद्धमेव सम्पद्येत धर्म्मपरिस्थितिपरिपालनं सविशेषविज्ञानसम्पदां वृद्धिश्च। अथेदानीं शिक्षाया हेतोः स्थापनीयस्य महाविद्यालयस्य प्रतिष्ठार्थं महान् किल प्रयत्नो वर्त्तते 'सम्मेलन'परिचालकानाम्। श्रूयते नातिचिरमेव तदर्थं कलिकातानगरे 'शिवकुमार-भवने' सारदापीठाधिपतीनां महामान्यशङ्कराचार्य्यमहाराजानाम् आध्यक्ष्येण कापि सभा सम्मिलिता तद्विषयमधिकृत्य विचारं करिष्यति, तदनुसारेण च स्वर्गतानां स्वधर्म्मनिष्ठानां कालीप्रसन्नसिंहमहोदयानां भवने महती कापि समालोचनसभा

समाहृता भवेत्। यथाकालमनयोः सन्देशदानाय वयं सन्नद्धा एव वर्त्तामह इति।

मासिकसभा—विदितमस्तु पारिषदानां यथा वर्त्तमानमासस्य अष्टाविंशदिवसे सायं सार्द्धषष्ठघटिकायां परिषदः एतद्वर्षीयं पञ्चमं षष्ठञ्चाधिवेशनं सुसम्पन्नमिति। तत्र श्रीयुक्त-वसन्तकुमारराय-विद्यारत्नस्य 'संस्कृतवर्णलेखविमर्श' इति-नामधेयः श्रीयुक्त-वेणुधर-तर्कतीर्थस्य 'यमपुरोपर्य्यटनम्' इति नामधेयश्च प्रबन्धौ पठितौ। द्वयोरेवानयोः प्रबन्धयोः समालोचनया समालोचकाः प्रकर्षमसूचयन्नतिमात्रम्। तत्र 'यमपुरोपुर्य्यटनम्' इति-नामकः प्रबन्ध एतत् संख्यायामेव समुपक्रियते प्रियपारिषदेभ्यः। अन्योऽपि परतः समुपहरिष्यते।

प्रार्थना

प्रिय पाठकमहाभागाः! प्राप्तकालमद्य यत् किञ्चिदावेद्यते, तत्र भवतां सकरुणा दृष्टिरास्ताम्। गम्भीरार्थनिबन्धराहित्यं नाम सुतरामगौरवं पत्रिकायाः। दौर्भाग्येन तदेवेदानीमगौरवं समापतितप्रायमस्याः संस्कृतपत्रिकायाः। वह्वोः कालात् प्रभृति महतां सुविदुषां लेखलाभसौभाग्यमभुञ्जाना किल परिषत्पत्रिकेयं म्रियमाणेव कथञ्चिदात्मानं धारयन्ती कस्य वा सचेतसो नोत्पादयति दयावकाशम्।

तदद्यापि यदि भवन्तो नानुकम्पेरन्, तदा क्वैव परिस्थितिरस्याः स्यादिति न जानीमहे। बहव एव भवत्सु नास्या नावस्थां समधिगच्छन्ति, परमस्याः उत्तरोत्तरं नैबन्धिकमुत्कर्षं सम्पादयितुं समर्था अपि यदि भवादृशा एव समुदासते, तदा कः पन्थाः परिषदः सञ्जीवनस्येति प्रकाशमेव वयं वदामः। तदनुकम्पया क्रियतामत्र प्रसादः, च्योयतामवसादः किलैतस्या महाजनपरिपूजितायाः पत्रिकाया इति।

१८४९ शकीये फाल्गुने

Reg. No. C. 1073.

१०म-वर्षस्य ११श-संख्या

March 1928

Vol. XI, No. 11.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृतसाहित्यपरिषदो मासिकं मुखपत्रम्

पशुपतिसंख्या

सम्पादकः—श्रीकालीपदतर्काचार्य्यः

सह-सम्पादकः—श्रीदुर्गामोहनभट्टाचार्य्यः एम्. ए.

কেশরাশিকে কুঞ্চিত ও কোমল করিবার জন্যই

কেশ-রঞ্জন তৈল—

এই আসমুদ্র ভারতের সর্ব্বত্র কেশরঞ্জনের শতমুখে সুখ্যাতি। নিত্য স্নানকালে কেশরঞ্জন মাথায় মাখিলে সমস্ত দিনটী চিত্ত প্রফুল্ল থাকে ; কেশ-রঞ্জন নিত্য মাথায় মাখিলে মাথা ধরা, মাথা ঘোরা, অনিদ্রা, মন হু হু করা প্রভৃতি উপসর্গ বিদূরিত হয়। দেশের রাজা মহারাজা হইতে সামান্য গৃহস্থ-গৃহেও কেশরঞ্জনের সমাদর। আপনিও ব্যবহার করুন। মূল্য প্রতিশিশি একটাকা, ডাকব্যয় সাত আনা।

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার আশু প্রতিকারক

সঞ্জীবন রসায়ন

বলবর্দ্ধক, মেধাবর্দ্ধক ও স্মৃতিবর্দ্ধক মহৌষধ

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার জন্য যাঁহাদের উদ্যম, উৎসাহ, স্ফূর্ত্তি ও স্মৃতিশক্তি বিনষ্ট হইয়াছে, জীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য প্রভৃতি গ্লানিকর উপদ্রব উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাদের পক্ষে "সঞ্জীবন রসায়ন" অমৃতের ন্যায় উপকারী। বিশেষতঃ ইহা দ্বারা বমন, উদ্গার, হিক্কা, আধ্মান (পেট ফাঁপা) ও পেট ভুটভাট করা প্রভৃতি পেটগরমের উপদ্রবসমূহ অচিরে নিবারিত হইয়া থাকে। এক কথায় বলিতে হইলে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য, ও স্নায়বিক দুর্ব্বলতা নিবারণ জন্য এবং ছাত্রগণের মেধাবৃদ্ধি করিতে "সঞ্জীবন রসায়নের" ন্যায় অব্যর্থ ঔষধ অতি বিরল। এক শিশির মূল্য ১৲ টাকা, মাশুলাদি ৶০ আনা।

পরিবর্ত্তিত **সচিত্র কবিরাজি শিক্ষা** পরিবর্দ্ধিত

শ্রীযুক্ত নগেন্দ্রনাথ সেনগুপ্ত প্রণীত

সমগ্র আয়ুর্ব্বেদ শাস্ত্রের সার সঙ্কলন। বড় বড় আটটী খণ্ডে সমগ্র পুস্তক বিভক্ত। অতি সরল ভাষায় লিখিত হওয়ায়, কেবল চিকিৎসকের নয়—সাধারণ গৃহস্থের পক্ষেও এই কখানি নিত্য ব্যবহার্য্য গ্রন্থ। নাড়ীপরীক্ষা হইতে আরম্ভ করিয়া সমস্ত রোগের নিদান, চিকিৎসা-প্রণালী, আয়ুর্ব্বেদীয় ঔষধ, তৈল ও ঘৃতাদি প্রস্তুত-বিধি, বিষচিকিৎসা, দীর্ঘজীবন-লাভের উপায়স্বরূপ স্বাস্থ্যকারক স্থানসমূহের পূর্ণবিবরণ, রোগীর পরিচর্য্যা এবং দ্বিতীয়খণ্ডে মহর্ষিদের গৌরবস্বরূপ—"সুশ্রুত-সংহিতা" এই সংস্করণে সন্নিবেশিত হইয়াছে। মূল্য ২৷৷০ টাকা, ডাকমাশুল ও প্যাকিং ৷৵০ বার আনা।

কবিরাজ নগেন্দ্রনাথ সেন এণ্ড কোং লিমিটেড

[illegible] লোয়ার চিৎপুর রোড, কলিকাতা।

[संस्कृतसाहित्यपरिषदन्यतरसम्पादकः पशुपतिनाथः]

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४९ शकीये फाल्गुने १०म-वर्षस्य ११श-संख्या

पशुपतिनाथशास्त्रिणः स्वर्गप्राप्तौ परिदेवनम्

[निबन्धकः—महामहोपाध्यायः श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणः]

त्वयि पशुपतिनाथ स्वः प्रयाते नितान्तं
परिषदियमिदानीं भ्रष्ट-कान्तिर्विसंज्ञा ।
दिशि दिशि बुधवृन्दं साश्रुधाराचियुग्मं
स्मरदमलगुणांस्ते रोदिति चिप्तचित्तम् ॥ १

दाक्षिण्योल्लसिता वितीर्णविनया शास्त्रेष्वकुण्ठा मति-
र्गाम्भीर्य्येण युता तथा व्यवहृतिः सर्वत्र शान्तिप्रदा ।
कान्तिः सर्व्वदृशां सुतृप्तिजननी वाणी सुधास्यन्दिनी
त्वय्यस्तं सहसा गते पशुपते याता कथाशेषताम् ॥ २

दीनैषा परिषत् त्वया विरहिता मग्ना विपद्वारिधौ
यस्या जन्मदिनाद् भवान् पशुपते स्निग्धः पितेवान्वहम् ।
उत्कर्षं परिपालनं सुमहतीमृद्धिं विधातुं नवा-
मा प्राणात्ययमुद्यतोऽभवदियं कस्माद् वदोपेक्षिता ॥ ३

परिषदुदयहेतोः क्लेशबाहुल्यमुच्चै-
रविरतमनुभूय स्वर्गतस्त्वं त्वकाले ।
त्वदमलगुणजालैर्मुग्धचित्ता वयं ते
त्रिदशपुरि सुरेन्द्राच्छान्तिमभ्यर्थयामः ॥ ४

पशुपति-प्रयाणम्

[निबन्धकः—वाराणसेयः श्रीहरिहरशास्त्री]

अयि मित्र पवित्रकर्म्मणा विदधानो निजदेशमङ्गलम् ।
गतवानसि नामशेषतां सहसा हन्त सहस्रसद्गुणः ॥ १
चिरमेव चरित्रचारुता-गुणतस्त्वं सकलादृतोऽभवः ।
भवदीयशरीरशोभया न च कस्य प्रसभं हृतं मनः ॥ २
अपि संस्कृतभारतीरतिर्विदिता विश्वजनेन तावकी ।
कृतवानसि देहपातनं भुवने तन्महिमप्रकाशने ॥ ३
अभवत् तव काप्यभिज्ञता भृशमध्यापनकर्म्मसु ।
इह यद्बलतो वशीकृतो बहुविद्यार्थिगणो गुणोज्ज्वलः ॥ ४
विविधश्च निबन्धसञ्चयं विरचय्य प्रतिभाविभासितम् ।
परितो हरिदङ्गनामुखे परिलिप्तं भवता स्मितं यशः ॥ ५
बत पाशुपते समागते विरहे सम्प्रति शोचनीयताम् ।
समवाप्य चिराय वर्त्तते स च **दुर्गाचरणो** निराश्रयः ॥ ६
त्वयि देव तिरोहिते पुनर्ननु **कालीपद**-सौम्यता गता ।
अपि निष्पतितोऽस्ति **गीष्पति**र्बत शोच्यासु दशासु सम्प्रति ॥ ७
त्वमभूरिह भूरिसज्जनैरभिनन्द्यो वसुधासुधाकरः ।
कुमुदं नितरां विकाशयन् स्वकलाभिः सकलाभिरञ्जसा ॥ ८

निदधे परिषच्चकोरिका त्वयि तृष्णाकुललोचनाञ्चलम् ।
द्विजराज तिरोहितश्चिरं कथमाकालिकमेघडम्बरैः ॥ ९

चिरदुःखतमोभिराहृतास्त्वदभावं हि सहामहे वयम् ।
अधुना परिशोभसे शुभां न च विद्मः कतमां भुवं गतः ॥ १०

परलोकगतस्य पशुपतिनाथशास्त्रिणः

संक्षिप्तः परिचयः

[निबन्धकः—श्रीरामकृष्णचक्रवर्त्ती, एम्-ए.]

दुर्भाग्यवशादेव भारतवर्षीयाणां, विशेषतो वङ्गीयानां सनातनहिन्दु-धर्म्मावलम्बिनामस्माकम् अकाल एवासम्पादित-कार्य्यबहुलोऽसौ पशुपतिनाथशास्त्रिमहोदयः कालग्रासनिपतितोऽभूत् । धर्म्मैकसम्बले दुःखदैन्यग्रस्ते आधुनिकब्राह्मणपरिवारविशेषे एव जातोऽप्यसौ विद्यया शक्त्या चारित्रमाधुर्य्येण धर्म्मप्राणतया च सर्व्वेषामेव प्रीतिभाजनमभूत्; साहायकविशेषालाभेऽपि स्वकीयेन गुणगरिम्णा, स्वकीयपाण्डित्यप्रभावेण चासौ परामुन्नतिमधिगम्य सांसारिकमर्थक्लेशादिकमपनीय सर्व्वेषु सत्कर्म्मसु आत्मानं नियोजितवान् । देशस्य, समाजस्य, स्वधर्म्मस्य चोन्नतिविषये संरक्षणविधौ चासौ प्रयत्नविशेषसम्पन्नः सदोत्साहश्चाभूत् । आङ्गलविद्याशिक्षितोऽपि स्वधर्म्माचारनिष्ठः, अनेकभाषाभिज्ञोऽपि पाण्डित्यप्रख्यापनयत्नहीनः, कार्य्यबहुलप्रपीड़ितोऽपि कर्त्तव्यपरायणः स्वकर्म्मनिरतश्च, प्राच्यपाश्चात्त्योभयादर्शनिष्कर्षैकलक्ष्यः, सदोत्फुल्लवदनोऽसौ वृद्धानां गुरुजनानाञ्च स्नेहस्थानं, प्रौढ़ानां समानवयसाञ्च प्रीतिपात्रं, यूनां बालानाञ्च भक्तिभाजनमभूत् । तस्याकालमहाप्रयाणेन सर्व एव नितरां दुःखिताः शोकविशेषभाजश्च, तस्य परिचयविशेषज्ञाने नितरामुन्मुखा इति संक्षेपेण यथाज्ञानं किञ्चिदुच्यते ।

वंशावली

- ✓राधामोहन-तर्कसिद्धान्तः
  - ✓शिवचन्द्र-विद्यारत्नः
    - ✓श्यामानाथ-सिद्धान्तवागीशः (पत्नी—श्रीमती मोचदा-देवी)
      - श्रीमती यज्ञेश्वरी देवी (विधवा निःसन्ताना च)
      - ✓अनरनाथ-विद्याविनोदः
        - श्रीमान् अशोकनाथ-भट्टाचार्य्यः एम्-ए (२४वर्षीयः)
          - १ पुत्री
      - ✓पशुपतिनाथ-शास्त्री (पत्नी—श्रीमती प्रभावती देवी)
        - ✓निरुपमा देवी
        - श्रीमान् गौरीनाथ-भट्टाचार्य्यः (१९वर्षीयः)
        - श्रीमती अनुपमा-देवी (पतिः—श्रीमान् सत्येन्द्रनाथ-भट्टाचार्य्यः)
          - २ पुत्र्यौ
        - श्रीमती मनोरमा-देवी (पतिः—श्रीमान् जीवनकुमार-भट्टाचार्य्यः)
          - २ पुत्रः
        - श्रीमान् कैलासनाथ-भट्टाचार्य्यः (१२वर्षीयः)
  - ✓ताराकिङ्कर-भट्टाचार्य्यः
    - १ पुत्री
      - ५ पुत्राः

कुलोपाधिः—भट्टाचार्य्यः। गोत्रादिकम्—यजुर्वेदीयघृतकौशिकगोत्रम्; कुशिककौशिक-घृतकौशिक-प्रवरम्।

अकालपरलोकगतस्यास्य महात्मन इदानीं वृद्धा जननी, पत्नी, एका स्वसा, द्वौ पुत्रौ, द्वे तनये, एको भ्रातुष्पुत्रः, एको दौहित्रः, द्वे दौहित्र्यौ, अपरे च बहवः स्वजनाः शोकसन्तप्ता विद्यन्ते। पुत्रयोरेको विवाहितः ऊनविंशतिवर्षीयः, प्रेसिडेन्सी-महाविद्यालये बि. ए. श्रेण्यामधीयानः; अपरश्च त्रयोदशवर्षदेशीयः, महाराज-काशिमबाजार-पलिटेक्निक्-विद्यालये तृतीयश्रेण्यामधीते। भ्रातुष्पुत्रस्तु विगते वर्षे एव कलकत्ता-विश्वविद्यालयात् एम्. ए. परीक्षायां संस्कृतविभागे प्रथम-श्रेण्यां प्रथमं स्थानमलमकरोत्, आङ्गलसंस्कृतभाषयोः सुपण्डितोऽसौ आइ. ए. बि. ए. परीक्षयोरपि तथैव प्रथमं स्थानमलङ्कृत्य वृत्तिपदकादिकमलभत।

पितृवंशः

पुरुषानुक्रमेणैव पाण्डित्यं कुलेऽस्मिन् सुप्रतिष्ठितं, पाण्डित्य-प्रभावादेव ब्रह्मत्रभूम्यादिकमुपभुञ्जानाः सुखेनैव संसारयात्रां निर्वाहितवन्तोऽस्य पितृपुरुषाः। परन्तु पितामहोऽस्य ज्ञातिकलहवशात् धर्म्माधिकरणशरणः सर्वस्वहीनोऽभूत्।

पिता—जनको ह्यस्य ⁄श्यामानाथभट्टाचार्य्य-सिद्धान्तवागीशः महता कष्टेन नष्टसम्पदमंशत उद्धृतवान्, परन्तु ततोऽपि संसारयात्रा अनिर्व्वाह्येत्यवलोक्य स कलकत्तामागत्य पौरोहित्यकर्म्मणि प्रवृत्तोऽभूत्। तदापि स्वपरिजनानां निवासो हरिनाभीत्याख्ये पल्लीग्रामे एवासीत्, ततः परमेव कलकत्तास्थं गृहादिकं तेनैव कृतम्। स तु महात्मा देवप्रकृतिः स्वधर्म्मनिष्ठश्चासीत् १३१८ वङ्गाब्दीये कार्त्तिके मासि चासौ परलोकं गतवान्।

माता—जननी ह्यस्य श्रीमती मोक्षदा देवी सप्तसप्ततिवर्षीया, उभयोरेव कुलप्रदीपयोः पुत्रयोरकालपरलोकगमनं कथमपि सहमाना

जड़वदेवाधुनावतिष्ठते ; इतःपूर्व्वं तु इयं संसारपरिचालनसुदक्षा निपुणा गृहिणी आसीदिति सुविदितमेव बहूनाम् ।

ज्येष्ठा स्वसा—शास्त्रिणो दशवर्षेभ्यो गरीयसी भगिनी श्रीमती यज्ञेश्वरी देवी विधवा सन्तानहीना च चिरमेव दुःखमुपभुञ्जाना भ्रात्रोरभावात् शोकसागरनिमग्ना तिष्ठति ; सा तु सुनिपुणा संसार-परिचालनसुदक्षा च ।

भ्राता—शास्त्रिणोऽष्टवर्षेभ्यो ज्यायान् सोदर्य्यः ✓अमरनाथविद्याविनोदः ब्राह्मणवृत्त्यवलम्बी सदाचारः सुधीश्च विदितचर एव आसीद् बहूनां विद्वद्वरेण्यानां विविधसामाजिकानाञ्च ।

मातामहवंशः

मातामहः—वाराणसीप्रवासी सुप्रसिद्धः ✓कालीकुमारवाचस्पतिरेवास्य मातामह आसीत् ।

मातुलाः—मातुलेषु एक एवाधुना वर्त्तते ; पण्डितप्रवरः स्मार्त्तकुलप्रदीपः श्रीजयकृष्णविद्यासागरस्त्वसौ वाराणसीनरेशस्य सभा-पण्डितः सुप्रसिद्ध एव ।

जन्मसमयादिकम्

जन्मसमयः—१२९१ वङ्गाब्दीये चैत्रस्य १९श-दिवसे मङ्गलवासरे १३।४८।५२।३० अनुपलपरिमिते समये कृष्णप्रतिपदि तिथावभूदस्य जन्म । [आङ्गलमते तु १८८५ खीष्टाब्दीये मार्च्चमासस्य ३१श-दिवसे ११।३० ।]

जन्मस्थानम्—कलकत्तायाः सप्तसु क्रोशेषु २४ परगणाजिलास्थो हरिनाभीत्याख्यो ग्रामोऽस्य जन्मभूमिः ।

बाल्यकालः

अतिधीरोऽप्ययं बाल्ये चञ्चलप्रकृतिरप्यासीत्, दृश्यते च बहूना-

मेव सुधीराणां बाल्ये बालस्वभावसुलभं चापल्यम्, वयोलाभे च तद्वैपरीत्यम्, शास्त्रिणोऽपि तदेवाभवत्। समधिकवयसोः पित्रोः पुत्रोऽसाविति आदरविशेषभागभूत् सर्वेषाम्; आसोच्चास्याजीवनं पशुपक्षिप्रीतिविशेषेण, धेन्वाम् धेनुवत्से च यत्नविशेषः।

शिक्षा

बाल्ये एवायं ग्राम्यवङ्गविद्यालये पठितुं प्रवृत्तः 'आपार प्राइमारी' पर्य्यन्तं तत्रैवाधीतवान्, परन्तु स्थानान्तरं गत्वा परीक्षा प्रदातव्येति गुरुजनानुमत्यभावात् परीक्षातो विरतोऽभवत्।

आङ्गलविद्याशिक्षा

यदा त्वसौ वङ्गभाषायां प्राथमिकं ज्ञानं सम्पूर्णतया लब्धवान्, तदा त्वमुष्मिन् आङ्गलविद्यापारदर्शिनि सति अर्थसौकर्य्यं स्यादिति मत्वा प्राचीनं पुरुषपरम्परागतं संस्कृतज्ञानञ्च यथा अप्रतिहतं स्यात् तदर्थं कलकत्ता 'संस्कृतकलेजा'ख्ये विद्यालये एवायम् अध्यापयितव्य इत्यसौ सपरिजनमानीतः कलकत्तायाम्, प्रवेशितश्चाभवत् तस्मिन् विद्यालयेऽष्टमश्रेण्याम्। तदा तु सर्वे एव 'हातिबागाना'ख्ये कलिकातानगर्य्याः पल्लीविशेषे भाटकगृहे एवातिष्ठन्।

क्रमश एव तस्य ज्ञानलाभाभिनिवेशोऽध्यवसायश्च शिक्षकाणामभवत् परमसमाकर्षणस्थानम्, प्रमोदविषयश्च गुरुजनानाम्। तत्रैव विद्यालयेऽसौ बि. ए. परीक्षापर्य्यन्तमधीतवान्, परन्तु विस्मयजनकमेतद् यदसौ कदाप्यमुष्मिन् विद्यालये परीक्षासु द्वितीयं स्थानमधिकृतवानिति न श्रूयते। विश्वविद्यालयपरीक्षास्वप्यसौ सर्व्वत्रैव वृत्तिपदकोपायनादिकं लब्धवान्।

एन्ट्रान्सपरीक्षायाम्, एफ्. ए. परीक्षायाञ्चासौ वृत्तिं लब्धवान्, बि. ए. परीक्षायां तु 'अनार्स'-विभागे प्रथमश्रेण्यां द्वितीयं स्थानमधिकृत्य 'जुबिलो पोष्ट् ग्राजुयेट्' वृत्तिम्, प्रसन्नकुमारसर्व्वाधिकारि-स्वर्णपदक-

ष्वालभत ; तदेव 'इउरोप'गमनार्थं गवर्णमेण्टसकाशात् 'ष्टेट् स्कलारशिपाख्य'वृत्तिप्रदानस्वीकृतिं लब्ध्वाऽपि तां प्रत्याख्यातवान् ।

१९१० खीष्टाब्दे एम्. ए. परीक्षासमये 'रेमिटेण्ट्'-ज्वरक्लेशमनुभवन् कथं कथमपि उत्तरपत्राणि लिखितवान्, तदापि वेदविभागे द्वितीयं स्थानमधिकृतवान् । पुनश्चासौ १९११ खीष्टाब्दे स्मृतिमीमांसयोर्विभागे एम्. ए. परीक्षां दत्तवान् तदा तु स्वविभागे संस्कृतान्तर्गतेषु सर्वेषु विभागेषु च प्रथमं स्थानमधिकृतवान्, प्राप्तवांश्च 'हेमचन्द्रगोस्वामि'-स्वर्णपदकोपायने, 'पोष्टग्राजुयेट्'-स्वर्णपदकोपायने 'सोणामणि'-पुरस्कारञ्च । तदापि 'गवर्णमेण्ट'सकाशात् 'इउरोप'गमनार्थं 'ष्टेट् स्कलारशिपा'ख्यवृत्तिप्रदानस्वीकृतिं लब्ध्वा पूर्ववदेव प्रत्याख्यातवान् ।

तस्मिन्नेव वर्षे गवर्णमेण्टसकाशात् संस्कृतकलेजाख्यविद्यालये निम्नश्रेणीत एम्. ए. परीक्षापर्य्यन्तमधीतवानसाविति शास्त्र्युपाधिभागभवत् । १९१४ खीष्टाब्दे बि. एल्. परीक्षामुत्तीर्णोऽभवत्, १९२३ खीष्टाब्दे च पि-एइच्. डि. इत्युपाधिं लब्धवान् । भारतधर्म्ममहामण्डलादसौ विद्यासुधाकर इत्युपाधिना भूषितोऽभवत् ।

विविधभाषाज्ञानम्

अनधिकवयसोऽप्यस्य विविधभाषाज्ञानं सर्व्वेषामेव विस्मयस्थानमभवत् ; न केवलं वङ्गाङ्गलसंस्कृतभाषासु परन्तु फ्रेञ्च-जर्म्मन-ल्याटिन्-ग्रीक्-जापान्योलन्दाजप्रभृतिष्वपि भाषास्वसौ नितरां व्युत्पन्न आसीत् ।

कर्म्मजीवनम्

१९१२ खीष्टाब्दतः १९१४ खीष्टाब्दं यावदसौ वङ्गवासीकलेजाख्ये महाविद्यालये संस्कृताध्यापनकर्म्मव्यापृतश्छात्रसंसदि लब्धकीर्त्तिरध्यक्षाणां प्रीतिविशेषं लब्धवान् । ततश्च १९१४ खीष्टाब्देऽसौ उच्चधर्म्मा-

धिकरणे व्यवहाराजीवरूपेण प्रविष्टोऽभवत्, परन्तु १९१७ खीष्टाब्दे कलकत्ताविश्वविद्यालये 'पोष्टग्राजुयेट्'-विभागसूचनानन्तरमेव सार् आशुतोषमुखोपाध्यायमहोदयेनासौ संस्कृतविभागे अध्यापकरूपेण नियुक्तोऽभवत्, ततः प्रभृति शिक्षाविषये एवासीदस्य भूयानाग्रहः ; व्यवहाराजीवत्वं तु परित्यक्तमेवासीदनेन। अचिरप्रस्ताविते-"सार् आशुतोषसंस्कृताध्यापक"पदेऽप्ययं नियोगार्ह इति चासीत् मतिरनेकेषाम्।

बहुषु परीक्षास्वसौ परीक्षक आसीदिति तु विदितचरमेव। कलकत्ताविश्वविद्यालयेऽसौ म्याट्रिकुलेशन, इण्टारमिडियेट्, बि. ए. एम्. ए. परीक्षासु च बहुकालं यावत् उत्तरपत्रपरीक्षकत्वेन प्रश्नकर्तृत्वेन च 'कलकत्ता-संस्कृत-एसोसियेशन' इत्याख्यायां समितौ तथा विहारोड़िष्यासंस्कृतपरीक्षासमितौ, सारस्वतसमाजे, ढाका-विश्वविद्यालये, पाटना-विश्वविद्यालये चासौ बहुशः उत्तरपत्रपरीक्षकत्वेन प्रश्नकर्तृत्वेन च नियुक्तोऽभवत्। अस्मिन्नेव वर्षेऽसौ कलकत्ताविश्वविद्यालयस्य प्रवेशिकापरीक्षायां संस्कृतभाषायाः पत्रविशेषे प्रधानपरीक्षको न्ययोजि।

समितिपरिचालनं कर्मोत्साहश्च

१९२१ खीष्टाब्दत एवासौ निखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यमहासम्मेलनस्यान्यतमः सहसभापतिरभवत्, दशवर्षं यावदेव संस्कृतसाहित्यपरिषदोऽन्यतरसम्पादकरूपेण, 'जेण्ट्स् इउनाइटेड् क्लाब्' इत्याख्याया व्यायामसमितेः सभापतिरूपेण, इतरेषु बहुषु शिक्षाप्रतिष्ठानेषु चान्यतम-परिचालकरूपेणासौ देशस्य महान्तमेवोपकारं साधितवान्। या ह्येयं संस्कृतसाहित्यपरिषदधुना संस्कृतभाषोज्जीवनाय आर्यशिक्षाप्रचाराय च विराजमाना न केवलं भारतवर्षीयाणां वैदेशिकानामपि नेत्राण्याकर्षति, स एवाभवदेतदुन्नति-

विशेषनिदानन्तस्याः, किं बहुना ; स भवान् प्राणस्वरूप एवासीदस्याः परिषदः।

'ओरियेण्टाल् कन्फारेन्स्' इत्याख्यायाः समितेः पञ्चमाधिवेशनं लाहोरप्रदेशे भविष्यतीति निर्द्धारितं, कलकत्ता-विश्वविद्यालयस्य ये हि नाम अध्यापकाः प्रतिनिधिरूपेण तत्र गमिष्यन्ति, स खलु तेषामन्यतम आसीत्, परन्तु न ह्यमुना सोऽवसरः प्राप्तः, पूर्वमेवासौ परलोकं गतवान्।

तेन सम्पादितानां रचितानाञ्च ग्रन्थानां नामानि

१। सायणभाष्यसंग्रहः (म्याक्डोनेल्-महोदयानां वैदिकसूक्तसंग्रहानुरूपः)।

२। पूर्वमीमांसोपोद्घातः (Introduction to Pūrva Mīmāṁsā.)

३। जार्म्मान रीडार् [द्वितीयो भागः] (German Reader, Part II)

४। फ्रेञ्च रीडार् [प्रथमो भागः] (French Reader, Part I)

५। ऋग्वेद-भाष्योपोद्घातः (सटीकः, भूमिकया चालङ्कृतः)।

६। ऋक्-प्रातिशाख्यम् (उवटानुसारिण्या स्वकृतया व्याख्यया भूमिकया चालङ्कृतम्)।

ऐषमस्तु (१) उद्घाहतत्त्वस्य सम्पादनविधौ यतमानोऽभवत्। (२) उच्चभारतीयजीवन-(Alt-Indisches Leben—by Zimmer) नामधेयस्य ग्रन्थस्यानुवादकर्म्मणि व्यापृतः चतुर्थाध्यायपर्य्यन्तं समाप्तवान्, (३) वङ्गाङ्गलजार्म्मानभाषासमन्वित-शब्दकोषसम्पादनविधौ श्रमविशेषमाश्रितस्तथा, (४) मीमांसाशास्त्रमवलम्ब्य संस्कृतभाषया ग्रन्थविशेषरचने प्रयतमानश्चासौ २०० द्विशतपृष्ठपरिमितं समाप्तवान्।

अध्यापकाः—ब्रह्मश्री-सत्यव्रतसामश्रमी, म-म-श्रीहरप्रसाद-शास्त्री, म-म-श्रीलक्ष्मणशास्त्री, म-म-श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणः, म-म-श्रीआशुतोषशास्त्री, पण्डित-श्रीवनमाली वेदान्ततीर्थः, डाः-श्रीआदित्य-नाथसुखोपाध्यायः, मि, एइच्, एम्, पार्सिभ्याल, रायबाहादुर-श्रीहेम-चन्द्रदे-प्रभृतयश्च।

सहकर्मिणः—(विश्वविद्यालये) म-म-श्रीअनन्तकृष्णशास्त्री, म-म-श्रीकृष्णचरणतर्कालङ्कारः, म-म-श्रीगुरुचरणतर्कदर्शनतीर्थः, पण्डित-श्रीकोकिलेश्वरशास्त्री, डाः आइ, जि, एस्, तारापुरश्रोयाला, डाः-श्रीसुनीतिकुमारचट्टोपाध्यायः, डाः-श्रीनिरञ्जनप्रसादचक्रवर्त्ती, डाः डि, आर्, भाण्डारकारः डाः वि, एम्, वड़ुया-प्रभृतयश्च।

सहाध्यायिनः—पण्डित-श्रीसुरेन्द्रनाथमजुमदार-शास्त्री, पण्डित-श्रीलक्ष्मीनारायणचट्टोपाध्यायो वेदशास्त्री (गौहाटी), डाः-श्रीतुलसीचरणभट्टाचार्यः, डाः-श्रीवनविहारीमुखोपाध्याय-प्रभृतयश्च।

विशिष्टाश्छात्राः—श्रीदिनेशचन्द्रचट्टोपाध्यायः (एलाहाबाद-विश्वविद्यालये अध्यापकः), श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः (कलकत्ता-विश्वविद्यालये), श्रीदक्षिणारञ्जनशास्त्री (संस्कृतमहाविद्यालये), श्रीदुर्गामोहनकाव्य-सांख्य-पुराणतीर्थः (नरसिंहमहाविद्यालये), श्रीचिन्ताहरणचक्रवर्त्ती (वेथुन-महाविद्यालये), श्रीनरेन्द्रनाथ-चतुर्धुरीणः (दिल्लीस्थे रामजास् महाविद्यालये)।

मृत्युः—१३३४ वङ्गाब्दीये माघस्य एकविंशदिवसे (१९२८ खृष्टाब्दीये फेब्रुयारीमासस्य चतुर्थदिवसे) यथारीति दैनिककृत्यावसाने रात्रौ सार्द्धदशमहोरायां सन्न्यासरोगाक्रान्तः सन् तस्या एव रात्रेरव-साने माघपूर्णिमायां तिथौ पञ्चत्वमाप्तवान्।

उपहृतं वाचकमहोदयेभ्यः शास्त्रिणां जीवनचरितम्। समाप्तौ च मृतमहात्मनां तृप्तिविशेषमुद्दिश्य प्रस्तुमः—

"यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च सम्पदः।
वैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते ध्रुवाः॥"

पशुपतिनाथस्मृतिः

[निबन्धकः—महामहोपाध्यायः श्रीपद्मनाथविद्याविनोदः]

नत्वा पशुपतिं देवं स्मृत्वा पशुपतेर्गुणान्।
इयं पशुपतेः पुण्याः प्रेष्यते लिपिका मया॥

तत्रभवान् डाः-पशुपतिनाथशास्त्रिभट्टाचार्य्यः संस्कृतकलेजभूषण-भूतः कोऽपि छात्र आसीदिति मे श्रुतिगोचरमभवत् प्रायेण विंशतेः संवत्सरेभ्यः प्रागेव। परन्तु यदा तस्य सहाध्यायी श्रीमल्लक्ष्मीनारायण-चट्टोपाध्यायो वेदवेदान्तशास्त्री अस्मत्सहयोगिरूपेण प्राग्ज्योतिषस्य-राजकीयविद्यालये (कटन् कलेज इति समाख्याते) अध्यापको नियुक्तः अभवत् तदैव तन्मुखतः पशुपतिनाथस्याशेषोत्कर्षविषयिणी कथा प्रसङ्गत आकर्णिता बहुशः।

अथैकदा श्रीमता लक्ष्मीनारायणेनैव सार्द्धं तत्समवयस्कः कश्चि-दसेचनकस्तरुणो मम्मैवावासवाटिकायां सहसा समुपस्थितोऽभवत्। अयमेव श्रीपशुपतिनाथशास्त्रीति विज्ञापितः सुतरां सञ्जनितहर्षः सादरमुक्तवानासम्—'अहो नूनमयं मे सुदिवसो यद्भवता बहुश्रुतेन सहाद्य साक्षात्कारः सञ्जात' इति।

यस्मिन् खलु—"आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागम" इति कालिदासोक्तिः सुप्रयोज्यासीत्, तेन सार्द्धं कथोपकथनेन घटिकामितः क्षपितः समयः सातिशयानन्दसन्दोहेन। ततः प्रभृति संस्कृतसाहित्य-परिषदः सदस्यो भूत्वा समासाद्य च यथानियमं संस्कृतसाहित्यपरिषत्-पत्रं प्रतिमासं तस्याः सम्पादकेन शास्त्रिणा पशुपतिनाथेन सहैव

ज्ञातसम्बन्धस्तस्य संस्कृतभाषायामसाधारणलिपिकुशलताञ्चावेक्ष्य तद्गुणाकृष्टो मुग्धश्च नितरां तत्पक्षपाती समभवम्।

कलिकातायाञ्च यदाहं पञ्चषान् दिवसान् सतीर्थस्य मे महामहोपाध्याय-श्रीयुक्ताशुतोषशास्त्रिभट्टाचार्य्यस्यालये अवातिष्ठे, तदा पशुपतिनाथेन सह पुनः साक्षात्कारोऽभवत्, तदनुरोधात् श्रीयुक्ताशुतोषेण सार्द्धं संस्कृतसाहित्यपरिषद्भवनं गत्वा तस्य कीर्त्तिमन्दिरं तदपश्यम्। प्राणपातैरेव यस्याः प्रतिष्ठाऽनेन कृता, यदुन्नत्यै भृशमनिशमस्य प्रयत्न आसीत्, यन्नाम्नास्य नाम ग्रथितमिवाभवत्, न जाने तस्याः परिषदः कावस्था सम्प्रत्यस्य तेऽस्यातर्कितिरोधानेन। "नेहाभिक्रमनाशोऽस्तो"ति श्रीमद्भगवद्वाक्यमेवात्रावलम्बनं चित्तप्रबोधनाय। प्रार्थये च सर्वैरेवावाह्यान्तःकरणैः श्रीविश्वेश्वरसमीपे द्वादशवर्षदेशीया बालेयं परिषत् पोषयितुर्वियोगेऽपि क्रमोन्नतिपदवीमिव शनैः समारोहतादिति।

विशुद्ध-ब्राह्मणवंशावतंसोऽसौ स्वधर्म्मानुरागी स्वकीयसमाजहितैषी च सुतरामासीत्। अत एव यथा कलिकलुषितायां कलिकातायामागत्य ब्राह्मणवंशीया विद्यार्थिनोऽनभिमतं पन्थानं कमपि न भजेरन् तदर्थमासीदस्य पशुपतिनाथस्य महान् प्रयासः। "ब्राह्मणवोर्डिं" इति समाख्यातः कश्चिच्छात्रावासोऽप्यनेन (वङ्गीयब्राह्मणसभाद्वारा) संस्थापितोऽभवत्। परन्तु दुर्भाग्यवशात् स खलु छात्रावासः संवत्सरकालमपि स्थातुं नाशकत्। आसीदस्य मया सह अत्रैव विषये संलापः,—अवागच्छञ्च, विघ्नैरित्यप्रतिहन्यमानोऽपि नासीदसौ अस्मिन्नपि व्यापारे नितरां निराश इति। मन्ये यद्यकालमृत्युरेनं नाहरिष्यत्, न चिरेणैव तदा पुनः ब्राह्मणच्छात्रावाससंस्थापनायाप्यस्योद्यमः समभविष्यत्। हा हन्त अनेनैव सह गता मे एतद्विषयिणी आशा चिराय।

अथ वरपुत्त्रस्येवास्य शास्त्रिणः पशुपतिनाथस्य अचिरवियोग-

विधुरेव भगवती गीर्वाणवाणी सम्यगुपयाचितापि प्रसादं न भजते,—नापि स्वच्छन्दं प्रसरति ;—अतः संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिका-सम्पादकमहोदयस्यानुरोधप्रतिपालनार्थं विद्वद्वर्य्यस्य तत्रभवतः शास्त्रिणः स्मृतिं प्रति सम्मानप्रदर्शनाय च कथं कथमपि कतिचित् पंक्तयो निबद्धाः ।

यदैवास्याकालस्वर्गतिमश्रौषम्, तदा मे मनसि समुदितो भावः श्लोकेनानेन संक्षिप्य वर्ण्यते ;—

यस्यैव शास्त्रिमहतः सुबहुप्रयत्नै-
र्गीर्व्वाणवाक्परिषदो विहिता प्रतिष्ठा ।
सोऽयं युवापि परिहाय वयः-प्रवृद्धान्
हाहा गतः पशुपतिः क्व नु सौम्यमूर्त्तिः ॥

पशुपतिशास्त्रिणामकालपरलोकगमने शोकोच्छ्वासः

[निबन्धकः—महामहोपाध्यायः श्रीफणिभूषणतर्कवागीशः]

प्रियतम !

चिरेणासीर्मनश्चारी चारित्रेण सुचारुणा ।
विद्योतसे स्म नितरां विद्यया चानवद्यया ॥ १
धर्म्मानपेतकर्म्माणि धर्म्मिणां मर्म्मवेदिना ।
निर्म्मत्सरेण भवता निर्म्मितानि सहस्रशः ॥ २
शंसितुं सुरभारत्या महिमानं महीतले ।
सत्यमेव त्वया साधो कृतं प्राणविसर्जनम् ॥ ३
जगतां कोऽपि कुर्वीत तुच्छमण्वपि कर्म्म चेत् ।
भूरिभेरीनिनादेन तद्वार्त्तां घोषयत्यलम् ॥ ४
सर्व्वैषणाविनिर्मुक्तो गर्व्वगन्धमनुद्वहन् ।
तूष्णीम्भावेन भवता महत् कार्य्यमनुष्ठितम् ॥ ५

त्वं पूर्व्वोत्तरमोमांसाशास्त्रयोर्गूढ़सङ्गतिम् ।
अपूर्व्वां प्रकटोकुर्व्वन्नव्यां कोर्त्तिमवाप्तवान् ॥ ६
नानाविधासु भाषासु पाण्डित्यं भवतः स्थितम् ।
धिया श्रिया च भवता स्पर्द्धमानो न दृश्यते ॥ ७
रूपविद्यायशः-सम्पद्-योगैरपि चिराय ते ।
नम्रता रमणोयासीत् तरोरिव फलोद्गमैः ॥ ८
भवद्वियोगविपदामाकस्मिकनिपातनैः ।
भृशं दौर्व्बल्यमापन्नाः सर्व्वे ब्राह्मणपण्डिताः ॥ ९
मातृवत्सलपुत्रस्य त्वादृशस्य वियोगतः ।
शोचनोयां दशां याता देवो सुरसरस्वती ॥ १०
प्रायः प्रतिष्ठासमयादनुरागपुरःसरम् ।
गृह्णन् संस्कृतसाहित्यपरिषन्मन्त्रिणः पदम् ॥ ११
अद्य तामोदृशीं भूमीमुन्नतेर्नोतवानसि ।
ययेयं भारते वर्षे सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते ॥ १२
कस्मै समर्प्य परिषत्कार्य्यभारं दृढ़व्रत ।
अकाण्ड एव सहसा लोकान्तरमुपागतः ॥ १३

पशुपतिशास्त्रिण्यस्तमिते शोकच्छाया

[निबन्धकः—श्रीकानाइलालपञ्चतोर्थः]

अकालमृत्यो ! भवता जितं जितं
यन्नेत्ररत्नं विदुषां हृताहृतम् ।
रत्नानि दैन्यं पितृधामवज्जलं
हन्तुं न ते रत्ननिधिः कदाप्यलम् ॥ १

धन्या धरण्यार्थ्यशतैः कृता त्वया
वेश्येव वश्याद्य गतान्यविक्रया ।
यस्यां युवोर्ज्जस्विशवैर्गृहे गृहे
साचात् कुरुचेत्ररणस्य कुर्म्महे ॥ २

त एव नाकीकृतभूमिकागुणाः
प्रभाश्च तास्तत्प्रतिभासहासनाः ।
हृतास्त्वया कुत्र बलादुत च्छलात्
तिरोगता वास्मदट्टष्टदुष्फलात् ॥ ३

कं स त्वयानीयत कर्म्मसङ्गो
यच्छर्म्मणानर्च्यत मर्त्त्यसङ्घः ।
प्रेम्णा यतोऽङ्केन शशाङ्कवेशा
नाम्ना नृणां भारतभूः सभूषा ॥ ४

अचेतनाप्यद्रितटीव निर्झरं
पर्णाञ्जलौ प्राज्यरसं फलोत्करम् ।
आदाय नो यच्छति पूर्व्ववद्रसा
नाकालमृत्योरधुना ससाध्वसा ॥ ५

वल्लरः प्रफुल्लाः सफलाश्च वृक्षा
नार्य्यः सगर्भा शिशवः सुशिक्षाः ।
काले सतोन्दुं गिलतीह राहु-
र्न कोऽप्यकालं सफलं तदाहुः ॥ ६

देहाभिमानोऽस्तमुपैति विद्यया
सुनीतिरेषा यदवाप्तसत्क्रिया ।
तानात्मबोधादतिमृत्युनोन्नता-
नकालहानिः कथमित्यसङ्गता ॥ ७

कालः क्रियेत्याप्तजनोक्तवाग्यतो
मृत्योरकालोऽस्तु कुतः क्रियावतः ।

पश्येन्दुरत्येति खवर्त्म यावता
निद्रालसैः सा क्षणदा क्षणीकृता ॥ ८

न सन्त्वभाग्याः स्वजनाः सुयोग्याः
श्लाघ्या वयं यत्क्रिययाप्यलघ्व्या ।
आविस्तिरोभावमया मनुष्याः
परन्तु भूस्तद्गुणराशि-वश्या ॥ ९

इति पशुपतिशास्त्रिण्यङ्करेष्वार्थ्यजातैः
सुलभमतिषु वङ्गेष्वत्तमेऽन्तं प्रयाते ।
तदुपकृतिनिराशो रामकानाइ नामा
तमनु समनुतापं वक्ति युक्तं द्विजन्मा ॥ १०

पशुपतिस्मृतिः

[निबन्धकः—श्रीविधुशेखरशास्त्री]

यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं ते तेन चित्तं हृतं त्वया ।
हन्त स त्वमदृश्योऽपि स्मरणीयोऽसि सर्वदा ॥

स्वर्गतः पशुपतिनाथः

[निबन्धकः—कविराज-श्रीताराचरणचक्रवर्त्तिदर्शनतीर्थः]

हा हन्त ! गरीयान् खलु कालप्रभावो येनाब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगदिदं विपरिणमते । एतेनैव नियमेन संस्कृतसाहित्यपरिषत्प्राणभूतः पशुपतिनाथोऽपि स्वपुण्यार्जितं धाम प्रस्थितः । महाप्रयाणमिदं प्रयातस्य परिजनान् परितापयति प्रत्याकुलयति चेति लोकपरम्परागतोऽनुभवः । निष्प्रीत्यपतापदर्शिनस्तु परीक्षकाः महाप्रयाणमवस्थान्तरं

नाम प्रविवेचयन्तः शोकमत्र परित्यजन्ति । श्रीविभूतिमदूर्जितसत्त्वानां महापुरुषाणामेतादृशं संसरणमापाततोऽमङ्गलमपि न कथंचन परिणाममङ्गलं व्याहन्येत ।

जननमरणे नामान्वयव्यतिरेक-सद्भावे प्रवरावरे ते तद्विधसंस्कारसचिवे कारणानुरूपफलविशेषमारभमाणे भवतः, तदिदमाम्नायते "रमणीयाचरणास्तु रमणीयां योनिमापद्यन्ते, कुपूयाचरणास्तु कुपूयां योनिम्" इति, स्मर्य्यते च—

"यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः" ॥ इति

तथा च महाजनः स्वं स्वं प्रारब्धं कर्म्म सफलीकरिष्यन वर्त्तमानशरीरं विहाय नवानि सकलप्रतिबन्धकसहानि स्वजातीयोत्कृष्टानि जन्मान्तराणि परिगृह्णाति, पशुपतिनाथोऽपि शाश्वतीमिमामेव पदवीमवलम्बितवानित्यस्माकं महत्यास्था, विश्वेश्वरमहेश्वराराधनबलान्नन्दीश्वरस्य जात्यादयो विशिष्टा भावाः; तपःप्रभावाद्विश्वामित्रादीनां जात्यायुषी च सविशेषमिदं प्रमाणीकुर्व्वन्ति । पशुपतिनाथोऽप्यभिनवकलेवरः परिगृहीतविद्वद्वपुः पुनरुज्जीवयिष्यति संस्कृतभारतीमिति तद्वियोगविधुरा वयं कथमपि हन्त ! जीवामः ।

अचिरादितः प्राक् पशुपतिनाथाभ्युदयादमरसरस्वती शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखेव; धूमजालपिनद्धा विभावसोः शिखेव; अङ्गारकपीड़िता रोहिणीव मन्दप्रख्यायमानेन स्वरूपेणोपलभ्यमाना केषां नाम सहृदयानां चेतो न व्यथयति स्म, परं पशुपतिनाथसनाथा सुरभारती अर्द्धसञ्जातशस्या वसुन्धरा वृष्टिं प्राप्येव कथमपि रुचिरामाभां बिभ्रत्यपि पुनस्तदनाथा वात्याहता पङ्कप्रदिग्धा नलिनीव नाम सुतरां विभाति न विभाति च । साम्प्रतं तपस्विन्याः संस्कृतभाषायाः समुपस्थितः पुरतो महान् समुपप्लवः । यत्र संस्कृतानुशीलनरताः पूर्वाचार्य्या अवसीदन्ति; शिष्याः सद्गुरुसान्निध्यं न लभन्ते; तत्सहायकाश्च

वसुमित्रा लास्यलीलाविकीर्णवसवः संक्षिपन्ति ब्रह्मवर्द्धनानि वसुदानानि ; असन्तुष्टाः सन्ततयः ; दैन्यनिपीड़िता लोकयात्रा ; इत्येवमादयो बहवः प्रतिकूला भावा ह्रासयन्ति प्रतिनियतं संस्कृतभाषाम् । अयं चाग्रतः छिद्रेष्वनर्थ इव ; लोकोपप्लवाय धूमकेतुरिव समुत्थितो विश्वविद्यालयाधिपानामप्रतिवारप्रभावः प्रज्ञापराधः, येन भीमाभिराव्याधिनीभिरिवाक्रान्ता विश्वपण्डिता बहिष्कुर्वन्ति विश्वविद्यालयेभ्यः संस्कृतभाषाम्, यामेताम् अर्णवसन्नां नावमिव ; सन्नां महाकीर्त्तिमिव ; विमानितां श्रद्धामिव ; परिक्षीणां प्रज्ञामिव ; प्रतिहतामाशामिव ; तमोग्रस्तेन्दुमण्डलां पौर्णमासीं निशामिव ; भूतप्रेतपरामृष्टां वेदीमिव परामृश्यन्तः प्रतिकाराक्षमा विबुधब्रह्मपरा हृतवीर्य्या विषधरा इव त्रातारमपेक्षन्ते । एतादृशे दैवदुर्दिने पशुपतिनाथस्य महाप्रयाणेन प्रलयपयोधिपर्य्याकुला श्रुतिरिव देववाणी विपर्य्यस्ता, एतत्पराभवप्रतिकाराय पशुपतिनाथगुणाः पुरुषधौरेयाः प्रभवन्ति । यैः व्यस्ताः समस्ताश्च वक्ष्यमाणाः महानुभावस्य तस्य गुणविशेषाः अनुकरणीयाः भवेयुः । त एते तत्रभवतो गुणा अस्माभिः भूयोभूयो लक्षिताः प्रदर्श्यन्ते, तद्यथा असाधारणं धैर्य्यम् ; महोत्साहः ; विपुलोऽध्यवसायः ; काले हितमितमधुरार्थवक्तृत्वम् ; पृथिवीसमा क्षमा ; परपरुषवचनसहिष्णुता ; राजद्वारे प्रभविष्णुता ; विश्वासभाजनता राजपुरुषाणाम् ; विज्ञापकत्वं श्रेयस्कराणां भावानाम् ; चातुर्वर्ण्यस्य रक्षकत्वम् ; साधूनामुपकारज्ञत्वम् ; प्रचारज्ञत्वं कर्म्मणाम् ; ब्राह्मणानामुपासकत्वम् ; सर्वलोकप्रियंवदत्वम् ; ज्ञानवत्ता ; शीलसम्पन्नता ; मित्रलाभसामर्थ्यम् ; मित्रैश्चाभिगम्यत्वम् ; कल्याणमित्रत्वम् ; देवानुग्रहाणामाशास्तृत्वम् ; युगपद्दैवपुरुषकारसेवित्वम् ; सुखानामुचितत्वम् ; असुखानामनौचित्यम् ; सरलत्वं चेति, यद्यप्येते गुणा विरला नाम मानवशरीरे निविशन्ते तथाप्यनादिभावप्रवाहपरम्परया सनातनसिद्धान्तरक्षणपरेषु केषु च पशुपतिनाथविधेषु

युगे युगे सम्प्रदायप्रवर्त्तनार्थं समाविशन्ति यदाशास्ति भगवान् कृष्ण-द्वैपायनः—

"यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ इति

पशुपतिसमाधिः

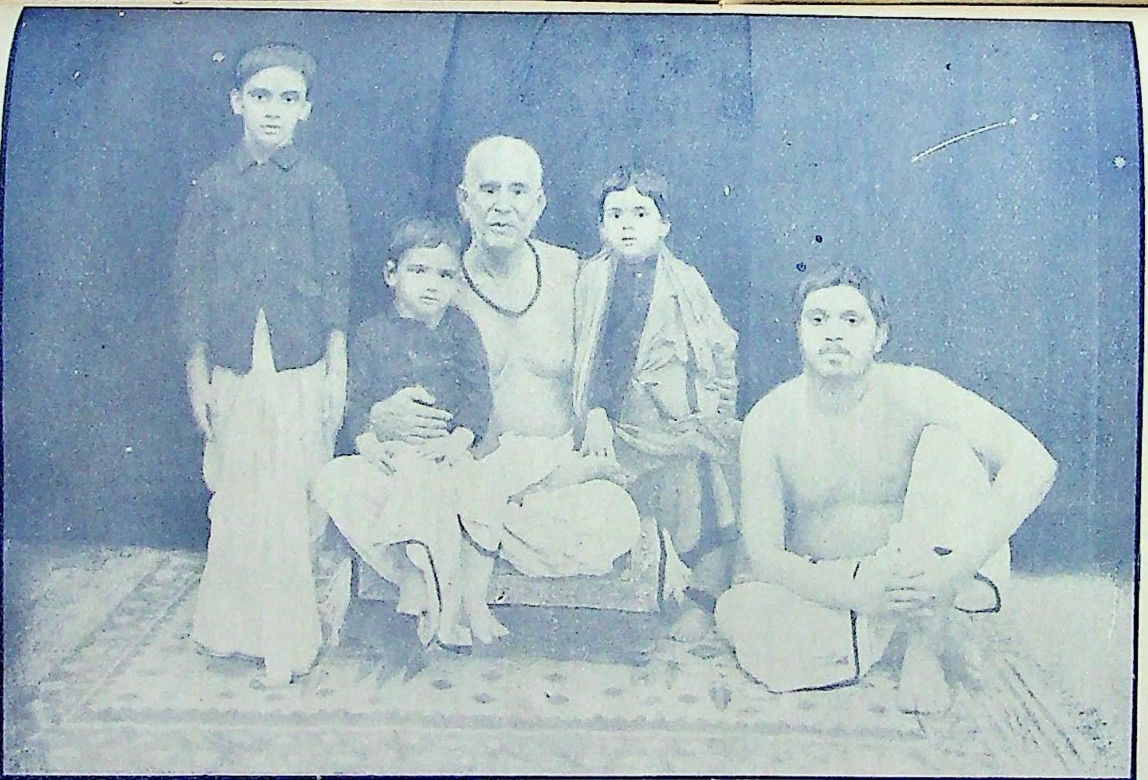
[निबन्धकः—श्रीगिरिजाप्रसन्नव्याकरणतीर्थः]

हा हन्त ! हन्त ! किमिदं गुरुदुःखजालं
निर्घातनिस्वनमहाकलघोरशब्दः ।
अस्तं गतो दिनमणिर्जगदन्धितं नु
विश्वं दिनेऽपि पिहितं प्रलयान्धकारैः ॥ १ ॥

हे भूमिदेव ! मम देव ! गुरो ! सुहृन् मे
हे शान्तमानस ! सदा शुभकार्य्यकारिन् !
हे नित्य सर्व पशुपाशविनाशकामिन्
हे भारतीचरणपङ्कजरेणुधन्य ॥ २ ॥

इयं सुरतरङ्गिणी ललितवीचिहासान्विता
सपुण्य"परिष"च्चिरं पशुपतेश्च मौलौ स्थिता ।
धियाऽमृतजधारया पतितपावनी पावनी
धरातलललामकं शरणमेतु याचामहे ॥५॥

वाणीमञ्जुलमन्दिरं विरचितं श्रीकालिकाचेत्रके
वाणीसेवकरञ्जनं कृतमहो प्राणप्रयाणोत्सवे ।
वाणी ते परमा धिया सुविमलां कुर्य्यादिमां शाश्वतीं
श्रद्धाभिः परितर्पये पशुपते त्वां स्वर्गतं मे गुरुम् ॥६॥

प्राःदक्षिणप्रनादावुपविष्टो यविष्ठः पशुपतिनाथः । वामदक्षिणयोरङ्गीकृताभ्यां तत्सुताभ्यां तत्पिता ।

वामे भ्रातृपुत्रः ।

शोकविलसितम्

[निबन्धकः—श्रीशरत्कमलन्यायस्मृतितीर्थः]

प्राच्यपाश्चात्त्यविद्यासु निष्णातोऽप्यविकत्थनः ।
अजातशत्रुः सर्वत्र सदैव सौम्यदर्शनः ॥ १
सदानन्दः सदालापः सदाहास्यास्यशोभनः ।
सत्कर्मसु सदोद्युक्तः सदा सद्धर्मसेवकः ॥ २
भूदेववंशसम्भूतो भूदेवगुणमण्डितः ।
भूदेवगुणवद्विद्वद्भूदेवप्रतिपालकः ॥ ३
गीर्व्वाणवाणीपरिषन्नेतासौ "शास्त्रि"भूषणः ।
गतः "पशुपतिनाथः" शैवं तत् स्वनिवेशनम् ॥ ४

सर्व्वाणि शास्त्राणि विकाशयन्ती
शैलूषवृन्दैर्विविधञ्च नाट्यम् ।
विभाति यासौ परिषच्च पत्रिका
स तत्र मूलं बलजीवने च ॥ ५

तेनैव हीना परिषत् सदाऽद्य
पुत्रेण हीना जननीव रौति ।
वयं हि तच्छोकतरङ्गघाता-
ज्जाता जले नौरिव मूढ़वाता ॥ ६

प्रारिप्सितं कर्म्म सदा तदीयं
तदीयमार्गाननुसंसरद्भिः ।
सम्पादनीयं यदि तस्य भक्तै-
स्तदैव तुष्टो भविता तदात्मा ॥ ७

पशुपतिपदमाप्त ब्रह्मरूपेण राजन् !
अयि "पशुपतिनाथ" ! प्राञ्जलि त्वां प्रयाचे ।
तव गुणगणमुग्धान् शोकदग्धानिदानीं
कुरु महिमभिरार्द्रान् प्रेमभिश्च त्वदीयैः ॥ ८

पशुपतिनाथप्रयाणम्

[निबन्धकः—श्रीउपेन्द्रनाथकाव्यतीर्थः सेनगुप्तः]

"नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।
कृत्वालोकं तरला तड़िदिव वज्रं निपातयति ॥" वाणः ।

भाषा खिद्यते, पाणिर्वेपते, दृष्टिर्जड़ायते—यदद्य शास्त्रिपादानामपि महाप्रयाणमधिकृत्य किञ्चिल्लेखनीयम् । अदृष्टमेवाड़म्बरं नोलाम्बरं निर्भिद्याकालिकाशनिरुत्पात इव "पण्डितप्रकाण्डः असेचनकमूर्त्तिः पशुपतिनाथः कीर्त्तिशेषतां गतः" इत्युदन्तः संदेशपत्रैर्यदा सहसा समुपनीतस्तदा मासपीड़ितस्यापि व्याधिराधिना पराभूत इव समभवत् । असकृत् संदेशं समवलोकितः, यद्व्याधितत्वाद् दुर्बला दृष्टिरेव प्रतारयति उत यद् दृष्टं तत् सत्यमेव ; ततः प्रतीतिभूमिं समुपगते चेतसि दीर्घं निःश्वस्य—अथवेदृशी खलु संसारगतिः, स्थितिश्चेयं हतभागधेयानामस्मादृशां नियत्याः, यत्तथाविधाः पुण्यचरिताः कतिनश्च न चिराय बन्धुत्वेनास्माननुगृह्याखिलक्लेशनिवहेन खिलीकृतमङ्गले भूमण्डले तिष्ठन्तीति कथमपि मानसमुपसान्त्वयन्तोऽतिष्ठाम । शान्ता नाम वयं ये तावदशक्त्या न सम्यक् रसज्ञास्तन्मनीषितायाः, स्वल्पत्वादभावज्ञाश्च तदीयचरितौदार्यस्य—परं कथं नाम क्षमन्तां बुधाः आकालिकीमस्य विबुधावासवसतिं, कथं वास्य प्रणयित्वाभिमानिनो बद्धसौहृदाः सुजनाः सहसान्तर्द्धानं, कथं

वा आजन्मनः समाश्रिता सहतां परिषदस्य चिरविरहं, केनोपायेन वाऽलङ्घितकौमाराः कुमारा वहन्तु पितुरदर्शनक्लेशं, कथं वास्य सप्तति-वर्षदेशीया जननी देवी दहनदाहनादप्यतिरिच्यमानं शमयतु प्रिय-सुतस्य शोकसन्तापम्।

अथवा कालः कलयिता भूतानाम्, अकाल इति शब्दमात्रेण भ्रान्तचेतसां चेतसि विराजते, न विद्यतेऽस्य स्वरूपतः काप्यवस्थिति-रिति पण्डिताः समामनन्ति। क्षीणपुण्या बहव एव स्वर्लोकवासिनो हतभागधेयस्यास्य वङ्गविषयस्यातिथ्यं स्वीकृत्य स्वीकृत्याक्षयस्वर्गमुपार्ज्य स्वस्थानं प्रस्थिताः कृतिशेषं स्मृतिशेषञ्च स्वजनबान्धवेभ्यो देशवासि-भ्यश्च जीविताभिरोदनसम्बलं समर्प्यति बहुशो दृष्टं श्रुतञ्च। पण्डित-प्रवराः पशुपतिनाथशास्त्रिणश्च तादृशानां क्षीणपुण्यानां मर्त्यावतीर्णानां केचनेति परिहर्त्तव्यः शोकसन्तापः, कर्त्तव्यश्च तथाविधमहाजनस्मृति-मेवोपजीव्यात्मनोन्नतिविधानमपनोदनञ्च कठोरसमयस्येति तत् स्मृतिमेव कीर्त्तयन्त आत्मानं पुनीमहे।

द्वादशसमाः समतीताः—न खलु तदानीमपि जाता संस्कृत-साहित्यपरिषत्, परमस्याः अग्रजेव छात्रसमितिनाम्नी काचिद् गोष्ठी समस्थाप्यत कैश्चिदस्माभिरेवास्मद्गुरूणां तत्रभवतां पूज्यपादानां श्रीमतां द्वारकानाथन्यायशास्त्रिणां पाठशालायामिति स्मर्य्यतेऽधुनापि विदितवृत्तान्तैर्बहुभिरेव सुधीभिः। तत्र खलु कदाचित् सायमधुना स्वर्लोकवासिनां परिषदः सभापतिचराणां महामहोपाध्याय-काली-प्रसन्नभट्टाचार्य्याणामाध्यक्ष्येणाभूच्छात्रसमितेरधिवेशनमेकं, यत्रास्माभिः रत्नावलीनाटिकामधिकृत्य वाचितोऽभूत् कश्चिन्निबन्धः। वातसनाथां दृष्टिं समुपेक्ष्यासीत्तत्र सौम्यमूर्त्तिः कस्यचन शुचिस्मितोद्भासितवदन-मण्डलस्य महाजनस्याविर्भावः। आदौ निश्चितमासीदस्माभिर्यदनेन केनचिदाङ्गलविद्यामात्रनिपुणेन विषयैषिणा भवितव्यमिति परं वाचिते निबन्धे सम्यगुच्चारितविशुद्धगीर्व्वाणवाणीसमलङ्कृतं तस्य

निबन्धसमालोचनमाकर्ण्य जातविस्मयैरस्माभिः कश्चित् सम्पृच्छ्य ज्ञातं यत् समालोचकमहाभागा मीमांसारण्यकेशरिणः पशुपतिनाथ-शास्त्रिपादा इति। निबन्धे तस्मिन् परःसहस्राः दोषाः समासन्, परं शास्त्रिमहाशयैः हंसक्षीरन्यायेन केवलं गुणमेव गृह्णद्भिर्मधुरया वाचा तथैव समुत्साहिता वयं यत् ततः प्रभृत्येवास्वाम तस्मिन् बद्धानुरागा-स्तेऽपि यावज्जीवनं समाचरितवन्तः सोदरस्नेहमस्मद्विधेष्वप्यकृतिषु। यदि तदनन्तरमन्तरान्तरास्माभिरपि कथमपि यथाशक्ति दैवी वागुपा-सिता निर्गन्धप्रसूनैस्तदपि तादृशानामुत्साहदानमूलमेवात्र नास्ति संशयः। ततो गते कियति काले प्रतिष्ठिताभूत् संस्कृतसाहित्य-परिषत् ;—तस्या जन्मनः प्रभृति सम्पादकरूपेण संस्कारादिकं विद-धानाः शास्त्रिपादाः प्राणैः पणैः कीदृशीमुन्नतिं कृतवन्तस्तत् कृतवेदिभिः परिषदः अन्तरङ्गसुहृद्भिः सर्व्वैरेव ज्ञायते। यातु आहिमशैलमा समुद्रञ्च अस्याः प्रतिष्ठा समुपलभ्यते, शास्त्रिपादा एव तस्य मूलमिति ब्रुवन्तो न कस्मिन्नपि अपराध्याम इत्याशास्महे।

अत्र शास्त्रिपादानां किञ्चित् स्वरूपं कीर्त्तयामः। कदाचिन्नष्ट-विभवं मे कश्चित् सुहृदमभियुज्य तस्य प्रतिपक्षैर्धनिकैश्वरमविचारा-लये (High-Court) व्यवहारः समुपनीतः। तत्राधिकृतानां प्राप्त-प्रवेशानाञ्च व्यवहाराजीवानां भृतिमात्रां निरूप्य—"हतोऽस्मी"ति-निश्चयं मित्रप्रवरम् आलोक्य विभवक्षयञ्चास्य विचार्य्य बन्धुसहायेन मया शास्त्रिपादाः शरणमुपगताः। शास्त्रिमहाभागास्तदानीं खलु तत्र विचारालये व्यवहाराजीव-कर्म्मणि आसन्, अतो यदि कश्चिदुपाय-स्तैः प्रदर्शितः स्यादिति मन्वानेनैव मया तथा कृतमासीत्, परं ते तु श्रुतसर्व्ववृत्तान्ता व्यवहारान्तरव्यापृताः स्वयमशक्नुवन्तोऽपि तत्क्षणा-देव सुहृदन्तरमुपसृत्य ममायं व्यवहार इति तमनुरुध्य तेनैव कर्म्म-जातं निरवाहयन्—कर्म्मसमाप्तौ तु मयि स्नेहमनुस्मरन्तः मामभि-लक्ष्य 'त्वयायमानीतः, विभवक्षयश्चास्य महानेव सञ्जात इति पश्यामः

श्रतो भाग्यहतोऽयं न पुनरर्थग्रहणेन पीड़नीयः' इति वदन्तो भृति-प्रदानोद्यतमपि मे सुहृदं मधुरया वाचा निवर्त्य स्वगृहं प्रास्थापयन्।

शास्त्रिमहोदयानां श्लाघाविरहितं शास्त्रप्रागल्भ्यं विनयार्जवशौर्यादिकञ्च सर्वैरेव परिदृष्टम्। अत्र तस्य गुणग्राहितायाः स्वभावसिद्धविनयस्य च किञ्चिन्निदर्शनं प्रदीयते। अस्ति मे कश्चित् सुहृत् काव्यव्याकरणदर्शनादिषु परमप्रवीणः, यः संस्कृतं सम्यगधीत्याङ्गलविद्याध्ययनक्रमेण विश्वविद्यालये तेषामन्तेवासी समभवत्। कदापि कथाप्रसङ्गेन अपि स……स्मर्य्यते भवद्भिरिति मया पृष्टास्तेऽवदन् "अहो कथं न स्मर्य्यते तथाविधो जनः, भवतु नामान्तेवासी परं विद्वत्तया सर्वथा स नमस्यः।" उक्तिरियं सर्वथा "गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः" इतिवादिनीं भगवतीमरुन्धतीं स्मारयति।

एवं कति नाम गुणाः स्मर्य्यन्ते शोकविकलान्तःकरणैः? मासद्वयात् प्राक् शास्त्रिपादैस्तद्गृहे एव जाता शेषसङ्गतिर्यत्र पत्रिका-प्रकाश्य-प्रबन्धविरचनार्थं महानाटकस्य टीकादिसमन्वितस्य प्रकाशनभारग्रहणार्थञ्चासकृदुपदिष्टा विसर्जिता वयम्, अपि च तत्रैव विश्वविद्यालयस्य प्रवेशिकापरीक्षार्थिनामवश्यपाठ्यत्वेन निर्णीताया गीर्वाणवाण्याः परिपन्थिनोऽधिकृत्य दर्शनादिषूपलभ्यानां पारिभाषिकसंज्ञानां कोषनिर्म्माणमधिकृत्यापि प्रावर्त्तत या कथापद्धतिः सेदानीं स्मारयति तदीयं मधुरदर्शनं मुखमण्डलम्। को नाम स्म जानाति यत् स एव चरमस्तैः सह गोष्ठीसंलापसुखस्य, तदेव तेषामपुनरावर्त्ति नेत्रानन्दकरं दर्शनं, तदेव शेषवीक्षणं तेषां शुचिस्मितस्य, तदेवान्तिमाकर्णनं तेषां मधुरवचसां, केन नाम ज्ञातं यदभ्यर्णविपदागमा परिषत् तदीयस्वजनमण्डली च? अथवा वरमज्ञानं रहस्यानां—विदधातु विधिदुर्विलसितसहस्राणि स्वकामस्य, प्रहरतु दैवं यथेष्टं—किं सार्वजनिकमनिष्टमतः परमपि स्यात्? अनुभूयतां कामं दैवी

सम्पद् देवभूयं गतैः, किमस्ति सन्तापसर्वस्वानामस्मद्विधानां तेभ्यो नवोष्णाश्रुनिवापमन्तरेण ;—तन्मुञ्चन्तु वाष्पसलिलमजस्रं वान्धवाः, श्रीहरिपादाः कीर्त्तिशेषतां स्मृतिशेषताञ्च गता इति ।

शोकसान्त्वनम्

[निबन्धकः—श्रीहरिपदकाव्यस्मृतिमीमांसातीर्थः]

प्रोन्मीलन्मधुगन्धवाहिपवने संफुल्लचूतद्रुमे
शीतांशुस्फुरदंशुजालनिचिते भूमण्डले सर्वतः ।
हा कस्माद् विकरालकालजलदेनाच्छादितश्चन्द्रमा
नेत्रानन्दकरः कलङ्करहितो राजा द्विजानामयम् ॥ १

अम्भोधिः परिशुष्यदल्पसलिलः कच्छोऽपि सम्भाव्यते
जातोऽयं तुहिनाद्रिरुन्नतशिरा यातोऽद्य चित्रं न तत् ।
किन्त्वेकं तव सर्वभूतसुहृदोऽकाण्डे तिरोधापनं
न प्रत्येमि विलोकयामि परितस्त्वत्पूतगौरच्छविम् ॥ २

शान्तस्निग्धवपुः सदा स्मितमुखञ्चालौकिकी धीरता
तेजोनम्र-विनेयभावललितं स्वाभाविकं मण्डनम् ।
नैवान्यत्र यवीयसः पुरुगुणे त्वत्तो नरे वोक्षितं
धीमन्नद्य जगत् समस्तमभवद् गाढान्धकारावृतम् ॥ ३

यासौ संस्कृतभारती सुमहती जीर्णा पुराणापि ते
सत्पुत्रेण यथार्चनैरनुदिनं संसेविता वर्द्धिता ।
साद्य त्वामविलोक्य पूतपरिषन्मध्ये वरेण्यं सुतं
मन्ये वाक्यपदाङ्गभङ्गविवशा पूर्व्वां दशामेष्यति ॥ ४

नूनं त्वं पुनरप्यमर्त्त्यपरिषन्मध्ये कलां शिक्षितुं
हित्वा मर्त्त्यतलं गतः परिषदः चेमप्रबुद्धस्थिरम् ।

नो चेत् कान्ततनूरपाण्डुरमुखो दारात्मजातप्रसू-
र्नोपृच्छ्य प्रियसान्त्ववाक्यमवशोऽयासीद्ध्रुतं स्ववेशो ॥ ५
स्निग्धं चन्दनलेपनोपममिदं तच्छोकदग्धे हृदि
शान्तिं नो वितनोति तीव्रदहनज्वालावलीढ़े परम् ।
यत् पश्यामि सुरेन्द्रवासभवने सत्पुस्तकाढ्येऽधुना
शास्त्रालोचनलोचनः पशुपतौ राजेव संराजते ॥ ६

———

स्वर्गत-पशुपतिनाथशास्त्रिणः परलोकगमनमुपलक्ष्य

शोकोच्छ्वासः

[निबन्धकः—श्रीइन्दीवरकृष्णकाव्यतीर्थविद्याभूषणस्मृतिविनोदः]

मृत्यूदन्तमरुन्तुदं पशुपतेः श्रुत्वाधुना शास्त्रिणः
स्वान्तं शोकहुताशनो भृशतरं दन्दह्यते मामकम् ।
सौजन्यं करुणा तथा गुणचयः पीयूषवद्भाषितं
यत्रैते निवसन्ति कोविदमणौ हा ! कुत्र स प्रस्थितः ॥ १
रूपं मारविनिन्दि वाक्यममृतं चाशाविकीर्णं यशः
कुन्देन्दोरशशाङ्कशङ्खविशदं यस्याभवत् प्रोज्ज्वलम् ।
लोकानामुपकारकृत्यनिपुणः प्रोत्तुङ्गमानोऽञ्जसा
हाऽकाले हतकालघोरकवले प्राज्ञः स लीनोऽभवत् ॥ २
कासारे मृदुवातकम्पितमहो सद्भृङ्ग-संघस्तुतं
व्याकोषाम्बुरुहं कथं विदलितं मङ्क्षु त्वया दुर्विधे ! ।
यत् स्मेराननसारसं जनगणः संवीक्ष्य तुष्टोऽभवद्
हाऽकाले हतकालघोरकवले लीनोऽभवत् स द्रुतम् ॥ ३

नानाशास्त्रगवेषणासुनिपुणः संख्यावदानन्दन-
स्तुङ्गं मानममन्दमन्दरनिभं प्राप्तः स्वशक्त्या हि यः।
साहित्यैकसभातरिप्रचलने यः कर्णधारोऽभवद्
हाऽकाले हृतवान् कथं सुमनसं तं क्रूरकालो द्रुतम् ॥ ४
यद्रूपं स्फुटपद्मसन्निभमहो पान्थायते मानसे
नृणां यस्य कथामृतं श्रवणयोरद्यापि तैः स्मर्यते।
प्रोद्दामोद्यमशालिनं सकरुणं तं लब्धवर्णं विना
स्वान्तं शोकपयोनिधावविरतं सन्तप्तमुन्मज्जति ॥ ५

मातः! सरस्वति! सुतं यमवाप्य रत्नं
विद्यास्वरूपगुणसौम्यमुदारभावम्।
अङ्के निधाय च मुदा यमभूः कृतार्था
हा दूयसे नहि शुचा तमृते किमु त्वम्? ॥ ६

अकस्माद् वज्रसम्पातसम्मितस्तस्य धीमतः।
नवे वयसि हा! नाशः कस्य चित्तं क्षिणोति नो? ॥ ७
अधिनायकमित्य यं मुदा शशिनेव क्षणदा पुराभवः।
अधुना तमृते विलोक्यसे वत! साहित्यसभे! हतोत्सवा ॥ ८

दिशि दिशि तदभावात् सूरयः शोकदूना
अहह नियतमश्रूद्गूढदुःखास्त्यजन्ति।
निखिलजननिवासा रत्नहीना हि पृथ्वी
मम निविड़तमोभिर्मानसं पूर्णमद्य ॥ ९

पशुपतिनाथशास्त्रिणामकालकालकवलितत्वात्
शोकोच्छ्वासः

[निबन्धकः—श्रीपुलिनविहारी दाशगुप्तः वि. एल्.]

हन्त श्रुती वितुदती विषवर्षिणी सा
वार्त्ता विपत्तिजननी कुलिशेन तुल्या।
पर्य्याकुलां विकुरुते जनमण्डलीं यद्
अस्तं गतः पशुपतिर्नरदेव-सूर्य्यः॥ १

कर्णावितं वधिरतां कथमाशयो वां
त्वमिह का वुधवरे धरणीं विहाय।
लोकान्तरं परिगते नितरां विषण्णान्
शोकानलैः सखिजनान् परिदह्य सर्व्वान्॥ २

किं श्रूयते हृदय-मर्म्म-विदारणोऽयं
हा हा रवः सकलशान्तिनिराकरिष्णुः।
दीनाः खलु प्रतिदिनं श्वसनैः सुदीर्घै-
रुष्णाश्रुभिः परिजना रुदितं श्रयन्ते॥ ३

हाहा कृतान्तहतक! प्रवलो ह्यनर्थो
मायाविहीनमनसा सहसा कृतोऽयम्।
पाषाणवद् दृढतरं नियतं ततो वा
चित्तं नितान्तकठिनं कलुषीकृतं ते॥ ४

हा तात विश्वजगतां करुणा कुतस्ते
छिन्नस्त्वया पशुपतिद्रुम इत्यकस्मात्।
निक्षिप्य दुःख-सलिले परिशोचतोऽद्य
ज्वालाविदग्ध-हृदयाननुजीविनोऽस्मान्॥ ५

प्रख्यातवंशविभवः सुधियां वरेण्यो
जात्या द्विजो मनसिजप्रतिमः सुरूपः।

विद्यावतां विनयिनां प्रभया प्रदीप्त
आसीद् गुणैः समुदितः सवितेव भास्वान् ॥ ६
यस्य प्रफुल्लवदने हसितं निषण्णं
दुर्भाषितं क्वचिदपि स्खलितं न चास्यात् ।
निष्ठासुवृत्तिनिरतो यतिमार्गचारी
त्रैलोक्यनाथभवनं गतवान् महात्मा ॥ ७
आ शैशवादवहितश्चरणारविन्दं
वाण्या निसेवितवतो बहुधा विलासः ।
आसीत् सदा सरसिजाननरम्यभाति-
र्यस्य प्रशान्तमनसः क्व नु वर्त्ततेऽसौ ॥ ८
गीर्व्वाणवाणीसमलङ्कृता या
साहित्यसंसत् तव कीर्त्तिकेतुः ।
विमन्त्रिकं राष्ट्रमिव प्रशोच्यां
दशां प्रपन्ना भवता विहीना ॥ ९
विद्यादाने बहुविधगुणैस्तोषयंश्छात्रमुख्यान्
ख्यातिं प्राज्ञां सुविपुलतमां विश्वविद्यालयस्य ।
वैदेशीभिर्बहुपरिचितो म्लेच्छभाषाभिरासीत्
लेभे नानाविरुदखचितं राजसम्मानपत्रम् ॥ १०
यासि प्रेम्णा सुविनयधनिन् मूर्च्छयन् बन्धुवर्गान्
स्वर्लोकं त्वत्परिगतजनान् वाङ्मनःकायखिन्नान् ।
कालस्रोतो वहति नियतं को नु तत् संरुणद्धि
कीर्त्तिस्तम्भः समुदितशिरा राजते ते चिराय ॥ ११
चलति सपदि नित्यं चित्त-वित्तं नराणां
प्रतिदिनमनुयाति प्रौढ़-कैशोर-गर्व्वः ।
चयभयमरणादिः सम्प्रदायुश्च तद्वत्
पशुपतिगतजीवाः शान्तिमार्गं लभन्ताम् ॥ १२

पशुपतिनाथस्य स्वर्गतौ

यत्किञ्चित्

[निबन्धकः—श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्य्यः]

'भवति सुभगत्वमधिकं विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य।
वहति विकसितकुमुदो द्विगुणरुचिं हिमकरोद्योतः॥'

तत्रभवतां देशविश्रुतानामचिरोपरतानां पशुपतिनाथशास्त्रिणां चरितकथाविनिवेदनार्थं विनियोजिताः संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिका-परिचालनाधिकारिभिर्वयमद्य बहुमानभाजनत्वमासादिता अपि भीत-भीता इवात्र कृत्ये प्रवर्त्तामहे ;—यतः को नाम कृतौ निपुणधिषणा-सनाथोऽपि कृतिनामात्मनीनमवदाननिधानमाविष्कर्त्तुमुत्सहेत, को वाऽत्मानं प्रत्यवायिनं मन्यमानस्तद्गुणगणख्यापकाभिरूपवृन्दवर्द्धित-कोषं कीर्त्तिसन्दोहनिर्घोषघोषममन्दमपि मन्दतमया स्वकीयया भाषाकलया कलयितुं विरमेत् ? स्मरामो वयमद्य सौत्सुक्यमनु-ध्यायामश्च कति एव दिवसांस्तेषां महनीयमहिम्नां कैशोरेऽपि विनय गम्भीरगरिम्णां स्वच्छस्मितस्फुरितधाम्नां सतीर्थतामाप्नुवतामस्माक-मशेषं सुकृतलेशं, स्मरामश्चानुक्षणमुत्तरजीवने लब्धयशसां मितभाषिणा-मजितकामिनां समवृत्तीनामप्यसमवृत्तीनां मानिनामप्यमानिनां "मयाऽस्योद्विजते वाचा नालोक्यान्तामुदीरये" इत्यभियुक्तस्मृतिमनु-बध्नतां श्रुतिसरणिमनुसरतां मधुरञ्चव्यमालपतां तेषां सौजन्यजन्यं सुभगत्वम्। यस्य युवजनमनःप्रसादने वृद्धोपसेवायाञ्च सममेव तात्पर्य्यं, राजविद्यायां स्वविद्यायाञ्च सममेव वैदग्ध्यं, मुनिमतमीमां-सायां गुणिजनगणनायाञ्च सममेव विपश्चित्त्वं, स खलु केषां स्तुतिवचसां विषयो नाम ? परं महदिदमाकूतकरमस्माकमश्मसदृशानामवसाद-भाजां कर्मविमुखानां कुतः किल तदसममजरमव्ययं तेषां शास्त्रि-

महोदयानां प्राणशक्तेरवक्षमूलमुत्सारितमभूदिति, महांश्चायमनर्थपातो यत् साऽनवद्या सञ्जीवनविद्याऽकाण्ड एव स्वदेहविलयविपदमितेति। परममिदमनुतापकारणं गीर्वाणवाणीनिष्णातानां यत् सनातनशास्त्र-मर्ममणिवैकटिकानां विकटमास्फालयतां प्रतीच्यशिक्षाशैलीशीलन-शैलूषायमानानामिदानीन्तनानां मध्ये विरला एव तादृशाः सुधियो यैः प्राणपण्यैरमरभारतगवीविभवचौरधारासारस्वारस्यैकनिष्ठैर्भूयते, यैश्च शिशुभिरिव वृद्धाभ्यासे सततमुदितैरप्रमादिभिः प्राचीनविद्या-ऽम्बुधिनिधिपारगेषु पूज्यचरणेषु विनयाधाने प्रह्वीभावस्तेषां साहायक-मधिगन्तृभिरार्षशास्त्रोद्धारकृति प्रकृतप्रयत्नपरता च समाश्रीयते। अतः खल्विदं कृपणमर्थ्यते—

विदुषे पशुपतिनाथ! प्रातिभकाया-कृमव्यूहाय।
अञ्जलिरयमारचितो ननु ते विद्यासगोत्राय ॥ १

समयोदितकम्रनम्रताऽमृतधाराकृततापनोदनी।
सहजा शुभकीर्त्तिकौमुदी द्विजराजाधिक! ते प्रभासते ॥ २

सरलता स्थितधीः कृतवेदिता त्वयि गता पदमप्रतियोगिनी।
स्मृतिरतो भवतात्तव सर्वदा विधुरतामतिमोहविघातिनी ॥ ३

* * * * * * *

परिषदियमधुनाऽधन्या निरवलम्बा तदम्बेव शोचनीयतमा संवृत्ता। यद्वा किमत्र मन्तव्यम्? तस्य महात्मनो नामशेषस्य यशः शरीरशोभिनो जीवितसर्वस्वभूता सैवाद्य जीवननिबन्धनं जाता देव-वाणीसेविनां जनिमताम्।

निरवधिमृषाशोकोच्छ्वासान्न नाम निरन्वया
वितरति हितं सान्त्वाकूतं वदानपरम्परा।
तदिह गहने पर्यन्स्त्वाने निवारय लोचने
कलय सुकृतं स्मृत्वाऽतीतं निमीलतु नीलिमा ॥ ४

कस्तावदाश्वासोपायस्तदार्त्तिखिन्नानां दैवहतकहतानां देश-वासिनाम् ? अथवा साध्विदमुच्यते—

यल्लीला कुरुते ह्यशोकमपि हा ! शोकान्वितावान्धवं
गौरीनाथमनाथमङ्ग ! च मनाग् भिक्षार्थिनं मा-धवम् ।
सृष्टिर्यस्य पुनः समाजरचनव्याजैर्जनाः पञ्चषा
जीयासुः कुशला विधेरिह कलास्तस्येशितुर्भूयसा ॥ ५ इति

शोकनिवापाञ्जलिः

[निबन्धकः—श्रीधूर्जटिप्रसादकाव्यतीर्थः]

किं सूर्य्यः पतितोऽम्बरादसमये कच्च्युतो दीप्तिमान्
वाणीवाससरित् किमद्य सहसा शोषं गता साम्बुजा ।
किं भग्नं शिखरं हठाद्धिमगिरेः कल्पान्तवात्याहतं
सञ्छिन्ना सुरभारतीकरगता किं सप्ततन्त्री चिरात् ॥ १

रसं यो विद्वद्भ्यो दिनकर इवादाय नितरां
चिरं पोषं पोषं परिषदमिमां रचतितराम् ।
अकाण्डे स प्रायाच्चरमशिखरं हा पशुपतिः
सतामीदृक्सङ्गं क्व नु वयमिमो वा त्वयि गते ॥ २

विदामेको गम्यो जलनिधिरिवोदारगरिमा
महामानोत्तुङ्गो हिमगिरिसदृक् संश्रयगुरुः ।
प्रशान्तस्वान्तो यश्चिरकुशलबुद्ध्या बुधगणे
प्रयातः सत्कीर्त्तिः स हि नयनयोर्दैवनिहतः ॥ ४

सदाचारो नष्टः सुचरितकथा लुम्पति चिरान्-
निरङ्कः पूर्णेन्दुर्घनतमसि लीनोऽनवसरे ।
महापापग्रस्ता व्रजति सुरभाषा प्रविलयं
स निर्व्याजानन्दः परिचयविधौ क्वाप्यपसृतः ॥ ४

विधुरं किमतः श्रुतिं गतं ननु वज्रादतिदारुणं हि तत् ।
शिरसीव घनात् प्रविच्युतं सहसाच्छिन्न इहान्तरान्तकम् ॥ ५
क्व भवांश्चलितो विदाम्पते ! सुहृदो जीवितवद्विहाय नः ।
सुरसद्मगतः प्रवीच्वतां किमुपायातमिदं दशान्तरम् ॥ ६
गुरुशोककृतं मनस्तटे विषशल्यं विनिखातमद्य यत् ।
नहि कोऽपि विशल्यकृज्जनो भवदन्यो वद को नु शान्तिदः ॥ ७
अधिगम्य कृपारजःकणान् बहवो ये च गताः कृतार्थताम् ।
ननु पश्य शुचा निराश्रयैर्नयनास्रैर्धरणी प्रसिच्यते ॥ ८
हयरश्मियुतः प्रयाति भोः किमु सूतेन विना रथः पथा ।
इह संस्कृतसंसदन्तरे क्व नु यन्ता त्वदृते भविष्यति ॥ ९
प्रतिभा तव सर्व्वतोमुखी रचिता वा सकलातिशायिनी ।
अधुना स्वरिते त्वयि प्रभो चिरमस्तं विगते च ते न किम् ॥ १०

हाहा सज्जनहृत्सरोजमधुहृत् ! हा प्राज्ञचक्रेश्वर !
हाहा वङ्गवसुन्धराबुधमनोराज्याधिकाराधिप ।
दुःस्थानामभयप्रद ! क्व नु भवानेवं लपन्तो वयं
दीनैर्दीनतमैर्वचोभिरिह भो हाहाकृतिं कुर्म्महे ॥ ११

स्मृतितर्पणम्

[निबन्धकः—श्रीभवभूतिविद्यारत्नः]

न जाने माघमासस्य द्वाविंशरजनी किम्भूतातिकठोरदुर्ग्रहरोषाक्षि-निरीक्षिता प्रभाता, यद् यथाभ्यासं स्वकर्मस्थले राजकीयसंस्कृतविद्यालये गमनमात्रेणैवाकस्मादशनिपातेनेवातर्कितयाकैशोरसुहृद्वरस्य पशुपतिनाथशास्त्रिणोऽकालस्वर्लोकगमनवार्त्तया नितरां पीड़ितहृदयः, "अहो ! तमःपापकौटिल्यपूरितेऽस्मिन् कलिदेवताधिष्ठिते जगति सत्त्व-

पुण्यसारल्यमूर्त्तिः स खलु महात्मा न पुनर्दग्धनयनेनावलोकयिष्यत" इति विचिन्तयन्तमात्मानं शोकोर्म्मिसंवेगविभग्नधैर्य्यमर्य्यादं न कथमपि संयमयितुमशक्नवम्। यद्यपि नियमेन मया गृहीतं तद्दिननिर्दिष्टं वागिन्द्रियेण साध्यमात्मनः पाठनकार्य्यं, तथापि कण्ठमार्गावरोधिना शोकवाष्पभरोच्छ्वासेन विकलीकृततदिन्द्रियो वाणीमेकामपि समुच्चारयितुमक्षमो गृहीतमूकधर्म्मा मद्दशादर्शनकातरैः सरलप्राणैः शिशुभिः परमौत्सुक्येन पुनः पुनस्तत्कारणं पृष्टोऽपि नोत्तरं ददानः साश्रुनयनः केवलमूर्द्ध्वं निरैक्षे। एतदतिदुःसहं कर्म्मभावयोर्महाद्वन्द्वमवसायितं खलु स्वर्गीयशास्त्रिमहोदयस्यालौकिकगुणसाकल्येनाकृष्टचेतोभिर्महामान्यैरध्यक्षमहोदयैः प्राक् कान्तरूपेण ततः परिचालकसदस्यतया तेनाधिष्ठितस्यैतद्विद्यामन्दिरस्य तत्सम्मानरक्षार्थमद्गावकाशमाज्ञापयद्भिः, यदा हि कर्म्मचिन्तालेशशून्यं स्वचित्तमविच्छेदसमुदितासु तद्गतभावनापरम्परासु निर्व्विघ्नं नियोजयितुमपारयम्। कदाचिच्चिराय तेन परित्यक्तानां स्थविरजननीप्रमुखानां तत्स्वजनानामसहायदशां विचिन्तयता, कदाचित् कर्णधारहीनाया इव तरण्यास्तद्विरहितायाः संस्कृतसाहित्यपरिषदः परिणामं भावयता, कदाचित् प्रवलसपत्नीतनयैरिव पाश्चात्यभावोन्मत्तैर्वङ्गवाणीसुतैरिदानीं निष्करुणं निर्य्यातितायाः संस्कृतभाषायास्तादृशभक्तसुतविहीनाया निदारुणदुर्गतिविषयं वितर्कयता, कदापि वा तस्य निर्मायं मर्त्यदुर्लभं प्रणयवृत्तं संस्मरता, सदैव च हृदयचित्रार्पितां तस्य रागरञ्जितां चिरसौम्यमूर्त्तिं मनश्चक्षुषा विलोकयता, न ज्ञायते, मया कियता कष्टकष्टेनातिवाहितः स दुःखदिवसः।

यस्मिन्नेव शुभावसरे राजकीयसंस्कृतविद्याभवनं वङ्गोज्ज्वलरत्नभूतैः परममान्यैः श्रीयुतहरप्रसादशास्त्रिमहोदयैरध्यक्षतयाधिष्ठितम्, अध्यापकतया च पूज्यपादैः श्रीयुतकामाख्यानाथप्रमथनाथप्रमुखैः स्वनामधन्यैर्विद्वत्कुलवरेण्यैरलङ्कृतमासीत्, तदा तत्राधमच्छात्ररूपेण

प्रविष्टस्य मम सौभाग्यवशाद् वर्षत्रयं पशुपतिनाथ-सतीर्थत्वमघटत। वीजरूपेण तस्य चेतसि स्थिता ये खलु महागुणाः कालेन प्रवृद्धिं गताः पश्चाल्लोकख्यातमहाद्रुमत्वेन परिणताः, तदैव सामग्र्येण तानङ्कुरिता-नवलोक्याध्यापकमण्डलैराशोद्दीपितहृदयैराशंसितं तस्य भविष्यज्जीवन-साफल्यम्। आवाल्यात् सर्व्वास्वेव वार्षिकपरीचासु विद्यालयान्ते-वासिनां सतीर्थानां शीर्षस्थानमधिकुर्व्वतापि तेन न लेशतः प्रकाशितो लोकसाधारणश्चित्तविकारो, येन हि स स्वगुणसमाकृष्टचित्तानामध्या-पकपादानां सतीर्थानाञ्च सममेव प्रीतिभाजनमभूत्।

अधुना पाटलीपुत्त्र-(Patna) विश्वविद्यालयस्याध्यापकपदमल-ङ्कुर्व्वाणो वङ्गीयविद्वद्वराणामन्यतमः शास्त्र्युपाधिकः श्रीयुत-सुरेन्द्रनाथ-मजुमदारश्चिकित्साशास्त्रपारंगतौ प्रसिद्धनामानौ श्रीयुत-तुलसीचरण-वनविहारिदेवशर्म्माणौ संस्कृतविद्यालये तस्यावाल्यसतीर्थावास्ताम्। यद्यपि परौ द्वौ तत्र पाठसमाप्तिमनपेक्ष्य चिकित्साशास्त्राध्ययनाया-न्यत्र गतौ सुरेन्द्रनाथस्त्वापाठसमाप्ति तस्य सतीर्थ आसीत्। परम-धन्यतया मे समभवत् प्रतिभान्वितानामेतेषां चतुर्णां समवायदर्शन-सौभाग्यम्। अन्योन्यसमकक्षाणामेतेषां विद्वेषरहितो मैत्रीभावः प्रवलमाचकर्षेतरेषां मद्विधसतीर्थानां चेतांसि। नवप्रविष्टेषु सतीर्थेषु साम्प्रतं गौहाटीविद्यालयस्य प्रधानसंस्कृताध्यापकपदे वर्त्तमानः परम-पण्डितः श्रीयुतलक्ष्मीनारायणचट्टोपाध्यायो मनीषितया तेषां तुल्य-पदमधिचकार। यद्यप्येतैः पञ्चभिरेव रत्नभूतैस्तदानीं समलङ्कृत-मसीत् संस्कृतविद्यागृहं, तथापि धीरबुद्धिः पशुपतिनाथोऽविसंवादं सर्व्वेषां मुख्यतया पर्य्यगण्यत। नासीत्तदा विद्यालयसम्पृक्ताना-मध्यापकच्छात्त्रकर्म्मचारिणां कोऽपि जनो यो हि तरुणवयसोऽपि प्रगाढ़विद्यावत्त्वेनाध्यापककल्पस्य तस्य प्रियदर्शनस्य गुणपक्षपाती नाभवत्। एतावत्तस्यासीच्चित्तौदार्य्यं यद् विद्यावुद्ध्योः स्वस्माल्लघी-यांसमपि मां परमसौहार्द्देन गृह्णन् स्वाध्यापकपुत्त्रतया "अग्रज"

सम्बोधनेनाकारयत्। अग्रजात्वयलक्षणा मयि सा प्रीतिराजीवनं तेन रक्षिता, पश्चाद् विपुलपदसमृद्धिमुपगतेनापि न च परित्यक्ता।

इतरतरुणजनानामिव न तस्य स्वभावचापल्यं कदापि पर्य्यलक्ष्यत। काव्यालोचनप्रसङ्गेन लब्धावसरा अपरे सतीर्थाः कदाचिद् वयोधर्म्मेण रससंलपनाय प्रावर्त्तन्त, स तु स्वभावगम्भीरो बाल्यपरिणयहेतोस्तदानीं जनकपदं गतोऽपि छात्रविगर्हितात् तादृशालापान्नियतमेव विरत आसीत्। जितेन्द्रियस्य तस्य च बाल्यपरिणयो नाभवत् पाठप्रत्यूहहेतुः। "विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः" इति च धीरलक्षणं सर्व्वथा तस्मिन् प्रायुज्यत।

संस्कृतविद्यालयस्य निम्नतम-श्रेणीत आरभ्य विश्वविद्यालयस्य सर्व्वोच्चपरीक्षापर्य्यन्तं सर्व्वत्रैव कृतित्वेन साफल्यार्ज्जनात् स शास्त्र्युपाधिना भूषितः, गभीरविद्यावत्तया च लोकदुर्लभेन "डक्टर"ख्योपाधिना सम्मानितः, साहित्यदर्शनशास्त्रपारदर्शितया च तत्तद्विषयेषु विश्वविद्यालयस्याध्यापकपदे नियुक्तः, विचक्षणतया च विश्वविद्यालयप्रधानसंस्कृतपरीक्षकतया निर्व्वाचित—इत्येतानि लोकविदितानि तस्य चरितवृत्तानि तल्लिखनप्रसङ्गेन समुल्लिख्य नेष्यते रोमन्थनविधिना प्रवर्द्धयितुमेतत्प्रबन्धकलेवरम्। तथापि पुनरावृत्तिशङ्कया यदि तस्य विपुलज्ञानेऽपि मौनत्वमुच्चपदतायामपि विनीतभावः, पाश्चात्त्यविद्यावत्तायामपि प्राच्यभावरक्षणशीलत्वं, परमसमृद्धावपि निर्विलासब्राह्मण्यनिष्ठत्वं, नियतसाधुचेष्टितेष्वप्यात्मोद्घोषणवैमुख्यं, नव्यतायामपि प्राचीनभावरतिः, धीरतायामप्यशेषकर्म्मपाटवमित्येतन्महात्मगुणसमुच्चयो न समुल्लिख्यते, तर्हि नूनमेव पाठकसमक्षं मे तच्चरितानभिज्ञत्वं प्रकाश्येतेति विचिन्तयता न शक्यते मया परिहर्त्तुं तल्लिखनकण्डूयनम्।

बन्धुजनेषु तस्य प्रीतिः केवलवाक्यतया न कतिपयरिक्तमधुरवाक्येषु पर्य्यवस्यत्, परमान्तरिकतया तु कार्य्यत एव प्रकाशिता।

लोकसमाजदेशसाहित्यानां समुन्नमनाय तस्य मनसि ये ये सद्भावा अजायन्त, जीवितपणेनापि स तान् सर्वान् कार्य्यत्वेन परिणमयितुं प्रायतत। एवं संस्कृतसाहित्यस्य कठोरकालकृतां दुरवस्थामवलोक्य तदुज्जीवयितुकामेन तेनाविरामनिःस्वार्थश्रमेण नगरमध्ये प्रतिष्ठापिता संस्कृतसाहित्यपरिषत्। तस्याः परिषदश्च कृते स खलु महात्मा त्यक्ताहारनिद्रो नगरवास्तव्यान् ख्यातनाम्नः सम्भ्रान्तजनानुपागतो निपुणतयैतस्याः प्रतिष्ठापनप्रयोजनमवगमय्यैतावत्तान् स्वपक्षपातिनश्चकार, यत्ते परमादरेण तदर्थं नियतसाहाय्यदानमङ्गीकृतवन्तः। एवं तस्य समुद्यमेनोपक्रान्ता परिषद् विद्योत्साहिभिर्भूस्वामिवर्गैरानुकूल्येन लक्ष्यमाणा, शास्त्रपारगैर्वाग्देवीवरपुत्रैश्च यत्नेन पाल्यमाना, सुरभारतीसेवकैस्तरुणविद्यार्थिभिश्च सबहुमानं सेव्यमाना, सुयोग्यजनसम्पाद्यमानां स्वनामप्रसिद्धां निखिलशास्त्रतत्त्वालोचनगर्भां संस्कृतमुखपत्रिकाञ्च प्रकाशयन्ती, लोकनयनान्तरालस्थितानि विविधलुप्तसंस्कृतपुस्तकानि च मुद्रणव्यापारेण वहिः प्रचारयन्ती, लिखनभाषणाद्यवसरप्रदानेन नव्यसंस्कृतसाहित्यिकांश्च प्रोत्साहयन्तीदानीं नगर्य्यां वाचो देव्याः सुमहल्लीलानिकेतनमिव वर्त्तते।

अवसरेऽस्मिन्नेतत् खलु वक्तव्यतया विद्यते यत्, प्रतिष्ठापितायां संस्कृतसाहित्यपरिषदि, तत्कर्म्मबहुलप्रचारार्थं यदेकस्याः संस्कृतमुखपत्रिकायाः प्रकाशनमावश्यकमासीत् तदा वङ्गेष्वद्वितीयमस्मत्तातपादैर्हृषीकेशशास्त्रिमहोदयैः प्रवर्त्तितं "विद्योदय"पत्रं तदात्मजाभ्यामावाभ्यां कथञ्चित् सम्पाद्यमानमवलोक्यापराभिनवपत्रप्रकाशापेक्षया प्राचीनविद्योदयस्यैव परिषदः प्रचारणं समीचीनं मन्यमानः अपि च पितृस्थानीयैरध्यापकपादैः प्रवर्त्तितस्य वङ्गेषु महादरार्हस्य विद्योदयस्य चिरपक्षपातितया विघ्नसङ्कुलेऽस्मिन् संसारे अकालनाशमाशङ्कमानः परिषद्धस्तोपस्थापनेन यदि तस्य स्थायित्वं संघटेतेति च मनसा चिन्तयन्नस्मत्सकाशे स विद्योदयस्य परिषदन्तर्भावप्रस्ताव-

मकरोत्। तत्र प्रस्तावे यद्यप्यावयोस्तत्पत्रसम्पादकत्वं पूर्ववत् संर-क्षितमासीत्, तथापि परमाधन्यत्वेनावां भ्रान्तचित्तावस्मूलकस्वाधि-कारभ्रंशशङ्कया न सम्मतिं प्रादद्व। अहो अचिरादेव प्राप्तमितस्या अविमृश्यकारितायाः फलम्। यतः क्षीणशक्त्योरावयोः स्वामित्वमस-हमान इव विद्योदयो वर्षाभ्यन्तर एवास्माल्लोकाच्चिराय प्रस्थितः।

आवां पुनस्तत्प्रस्तावं प्रत्याचक्षाणावपि न तस्य चिरमर्षणशीलस्य लेशतोऽप्रीतिभागिनौ सञ्जातौ। यतस्तेन न केनचित् स्वार्थव्यपदेशेन स प्रस्तावः कृतो येन हि तत्प्रत्याख्यानेन स्वार्थनाशात् तस्यावयोः कोऽप्यमर्षः प्रजायेत। स तु केवलमावयोरदूरदर्शितया परं दुःखितो बभूव। तद्दुःखमपि विद्योदयस्थितिकाले न तेन घृणाक्षरेण व्यक्तं, विद्योदयविलोपात् परं तु यदि किञ्चित् प्रकाशितं, तत् सोदरोपमयो-रावयोर्दुःखस्योपरि दुःखजननमभिलषता परोक्षमेव। ईदृशं लोका-नुरञ्जनं नाम तस्य परमधनमासीत्।

दुरदृष्टवशादसमापितविश्वविद्यालयाध्ययनस्य मम विद्योदयो-परमात् सर्व्वं प्रतिष्ठाकारणं विनष्टमवलोक्य दयार्द्रहृदयः स यथा मे संस्कृतलिखनाभ्यासोऽपि तेन सह न विलोपं गच्छेत्, तथाभिलषन् संस्कृतप्रबन्धप्रेषणाय मां पुनः पुनः प्राचोदयत्। किन्त्वहो! वारं वारं तच्चोदनखनित्राभिहतोऽप्येष मानवमरुः स्वल्पं दातुमपारयत् स्वकीयप्रबन्धनीरप्रवाहम्। तथापि मित्रवत्सलः स प्रोत्साहनात् न व्यरमत्।

तेनैवमसकृत् समुत्साहितो मासात् पूर्वमेकं प्रबन्धं विरचय्य तदन्तिके प्रैषयम्। तमवाप्य सानन्दः स मां पुनरपरमेकं लेखितु-मुपादिशत्। अहो! अधन्येन मया न ज्ञातं भूलोकाच्चिरापसृतं तमेवोपजीव्य तस्य स उपदेशो मया पालयिष्यत इति।

इदानीं स्वयोग्यतया राजकीयसंस्कृतविद्यालयस्य परिचालक-समितेरन्यतमसदस्यत्वेन संस्कृतोपाधिपरीक्षायाश्चान्यतमप्रश्नपरिदर्शक-

त्वेन निर्व्वाचितस्य तत्तत्कर्म्मवशान्नित्यं विद्यालयभवनं समागच्छतस्तस्य चिरसौम्यमूर्त्तेरसकृद्दर्शनं तत्पाठागाराश्रितस्य मे स्वायत्तं सञ्जातम्। केन वा ज्ञातं तस्यैतदनेकदर्शनं निर्व्वाणोन्मुखदीपप्रभेव चिरादर्शनाय कल्पिष्यत इति। संस्कृतोपाधिपरीक्षायाः प्रश्नपरिदर्शकपदं गृहीत्वैव तेन यादृशो न्यायानुरागः प्रदर्शितो लोकेषु स विरलतयैव दृश्यते। विश्वविद्यालयरत्नभूतं स्वकीयभ्रातुष्पुत्त्रं श्रीमन्तमशोकनाथं वर्षेऽस्मिन् वेदान्तोपाधिपरीक्षार्थिनमवगम्य तीक्ष्णधियस्तस्य परमसाफल्ये जातप्रत्ययोऽपि यदि तत् साफल्यं पितृव्यस्यात्मनः प्रश्नपरिदर्शकतया लोकचित्तेषु कमपि मिथ्यासंशयमुत्पादयेदिति विचिन्तयन् स तं तच्चेष्टनान्न्यवर्त्तयत्। अहो दौर्भाग्यं संस्कृतपरीक्षासमितेर्यत् तत्कर्म्मसहाय एवंविधो जनोऽकाल एव विनष्टः।

यस्मिन् खलु दारुणदिवसे स मर्त्यलीलां व्यजहात्, तत्पूर्वाह्णे सायं स्वकर्म्मवशेन तत्पल्लीं गतस्तद्भवनपुरोद्वारस्थं तं विश्वविद्यालयान्यतमाध्यापकेन श्रीयुत-चितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायेन सह सम्भाषमाणमपश्यं, तत्समीपमुपागतश्चाकर्णयं तस्यैतदन्तिमसुस्नाहवचनम्—"अग्रज, मा त्याक्षीः संस्कृतलिखनाभ्यासं, मा च शङ्किष्ठा अस्मत्पत्रिकायां स्वप्रबन्धाप्रकाशनम्। यदेव त्वया लेखिष्यते, तदेवास्माभिरविचारितं ग्रहीष्यत" इति।

तस्यामेव रजन्यामकस्मात् सन्न्यासरोगाक्रान्तश्चिरपुण्यशीलतया रोगयन्त्रणामननुभवन् कतिपयहोरामात्रं लुप्तसंज्ञत्वेन विद्यमानो विफलीकृतसर्वभिषक्प्रयत्नो बन्धुजनैरज्ञातः प्रत्यूषसि परलोकं प्रस्थितः। यं निरामयसबलशरीरमीक्षमाणा रजनीह सुखेन पदमकार्षीत् तमेव दुश्छेद्यकालपाशबद्धमवलोकयन्त्यतिदुःखेनान्तर्हिता। तथापि ज्योतिष्मतस्तस्य चिरप्रफुल्ले वदने न्यूनतया न लक्षितं किमपि मायाविकारमालिन्यम्। अथवा साधारणज्ञानागम्योऽयं लोकोत्तरचरितानां लोकान्तरगमननियमः।

हा जननीमानरक्षणैकव्रत गीर्वाणवाणीवरपुत्र, कठोरनव्यकरपीड्यमानां तां वाणीं को वा रक्षिष्यति साम्प्रतं त्वत्सादृशोचितेनात्मजीवनसमुत्सर्गेण ? हा संस्कृतसाहित्यपरिषद आजन्महितकारिन्, त्वया विरहितामसहायां तां क इदानीं प्रतिपालयिष्यति त्वत्सादृशोचितेन जीवितपणेन ? हा प्रकृष्टज्ञानकर्म्मविटपप्रसारिन् महाद्रुम, तवैतस्मादकालपतनादधुना कमेवाश्रयिष्यन्ति तत्त्वच्छायान्वेषिणः संसारपथिकाः ? हा चारित्रसौजन्यसुधाकर वङ्गाकाशपूर्णचन्द्र, त्वयेदानीं त्यक्तां तिमिरावृतां वङ्गावनीं को वा पुनः समुल्लासयिष्यति विमलयशःकिरणेन ? हा अविरलप्रणय-सेक-तर्पितमित्रहृदय प्रेमाम्बुनिधे, सम्प्रति सन्तापवारणाय कमेव वोपगमिष्यन्ति भव-दाव-दग्धास्ते सुहृज्जनाः ? हा निखिलसद्गुणैकमहानिलय, इदानीं त्वामनवेक्षमाणास्ते खलु गुणाः क्व पुनः प्राप्स्यन्ति तेषामेकं शरणम् ? हा दुर्भगवङ्गजनन्याश्विराश्वासहेतो प्रियनन्दन, अकाले त्वामपहरता कालेन नूनं समुच्छिन्नं तस्याः सर्व्वं मनोरथमूलम्। हा सनातनधर्म्मपालक सरलसौम्यमूर्त्ते भूसुरमणे, पापकुटिलायामत्रावनौ चिरावस्थानमनिच्छता किं त्वयैवं झटित्यपसृतम् ? क्व नु भोः प्रस्थित एतान् शोकविधुरचित्तान् स्वजनसुहृदाश्रितजनान् विहाय ? परमपुण्येन त्वया साम्प्रतमधिगतो यः खलूर्द्ध्वलोकः, कुरु तस्मात् क्षेमङ्करं दृष्टिप्रसादं निम्नस्थामेतामसमापितकार्य्यां कर्म्मभूमिं समुद्दिश्य। यद्यपि विलयं गतं ते नश्वरं भौतिकशरीरम्, अविनश्वरं ते भास्वरं यशोवपुरालोकस्तम्भ इव सुचिरं तिष्ठन्नूनमालोकयिष्यति गीर्व्वाणवाणीसेवनव्रतानां वङ्गीयानां घननैराश्यतमःसङ्कुलं क्षीणमार्गम्। एतदेव हि शोकभरपीड्यमानाया वङ्गजनन्या एकं समाश्वासनं वर्त्तते।

पशुपतिस्मरणम्

[निबन्धकः—श्रीशिवदासवन्द्योपाध्याय-विद्याविनोदः एम् ए]

समदशवर्षव्यापी आसीत् शोच्याकालमृत्युना शास्त्रिमहोदयेन सह मम परिचयः। प्रथमपरिचयस्तु आवयोः समजनि संस्कृतकलेजाख्ये विद्यागारे, यत्राहमभवं तदा तृतीयवार्षिकश्रेण्याम् पाठकः। तस्य खलु सौम्यकान्तिः विद्यावत्ता विनयः अक्रोधश्च मच्चित्तं तस्मिन् तदेव नितरामाकृष्टमकुर्वन्। मन्ये 'विद्या ददाति विनयम्' इति वाक्यस्य सार्थकतां कर्त्तुकाम इव निरमात् शास्त्रिमहोदयं धाता। तद्गुणगणाकृष्टमानसः खलु अहं कृतवाक्यालापस्तेन सार्द्धमात्मानं चरितार्थममन्ये। तस्मात् कालादारभ्य सम्पदि विपदि दशाविपर्य्यये ननु सर्व्वास्ववस्थासु एव एतावन्तं कालम् अक्षुण्णोऽतिष्ठदावयोः परिचयः। यदैव मे प्रयोजनमासीत् सत्परामर्शस्य, तदैवासौ कार्य्यव्यापृतोऽपि चिन्ताकुलाकुलचित्तोऽपि अन्वग्रहीन्मां सत्परामर्शप्रदानेन। तेन सह सकृत् कृतालापोऽपि जनो ह्यभवदाकृष्टस्तस्मिन् गुणैर्विविधैस्तदीयैः। अधिगतपाश्चात्यशिक्षोऽपि ब्राह्मणवंशसम्भूतः सौम्यसुन्दरकान्तिर्मूर्त्तिरिव विनयस्यासौ शास्त्रिमहोदयः सदैव शास्त्रपरिदर्शितात् वर्त्मनो रेखामात्रमपि पदं न व्यत्येत्। स खलु एम्-ए परीक्षामुत्तीर्णः कियन्तं कालं वङ्गवासीकलेजाख्ये विद्यागारे संस्कृताध्यापनामकरोत्। तस्मिन्नेव काले तस्याध्यापनाचातुर्य्येण विनयमण्डितपाण्डित्येन च सर्व्व एव छात्रास्तदीया मुग्धा अभवन्, इति मया श्रुतं स्वकर्णाभ्याम्। ततः त्यक्ततत्पदोऽसौ चिरस्मरणीयेन आशुतोषमुखोपाध्यायसरस्वतीमहोदयेन प्रतिष्ठापिते कलिकाताविश्वविद्यालयस्थे पोष्टग्राजुयेटाख्ये विभागे एम्. ए. अध्यापकस्य पदे नियुक्त इयन्तं कालं योग्यतया तत्कार्य्यमकरोत्। तत्रापि तस्य विनयपाण्डित्यमण्डिता खलु अध्यापनाचातुरी नितरां प्रशंसिता

च्छात्रैः। सर्व्वजनैरनादृतायाः तपस्विन्या आर्य्यभाषायाः प्रनष्टगौरवं पुनरेव तां प्रापयितुकामः शास्त्रिमहोदयोऽसौ उपेक्षितनिजस्वास्थ्यो विपुलं परिश्रमं कृत्वा अनन्यमनाः संस्कृतसाहित्यपरिषदः प्रतिष्ठापनेन तस्या उन्नतिविधानेन च अक्षयां कीर्त्तिमलभत। तस्य अनन्यसाधारणतया एवासौ अशक्नोत् कार्य्यमेतत् सम्पादयितुम्।

कलिकाताविश्वविद्यालयो यथा सुचिरं निजाङ्के स्यर् आशुतोषस्य कीर्त्तिं धारयिष्यति, संस्कृतसाहित्यपरिषदपि नूनं तथैव शास्त्रिमहोदयस्य कीर्त्तिं चिरं जगति प्रचारयिष्यति। शास्त्रिमहोदयो यथाशक्ति परिचितापरिचितनिर्विशेषेण उपकारकरणे कदापि पश्चात्पदो नासीत्। तस्य परलोकगमनात् प्रागेव महेशीयः कश्चित् पण्डित एकस्मिन् विद्यागारे पदमेकं प्राप्तुकामः तत्साहाय्यमयाचत, शास्त्रिमहोदयोऽपि तद्योग्यतां दृष्ट्वा अपरिचितायापि तस्मै यथाशक्ति साहाय्यम् प्रत्यशृणोत्। कियन्ति दिनान्यतीतानि असौ मस्तकाश्रमागत्य तत्परलोकगमनसंवादेन नितरां निर्विन्नः तत्साहाय्यलाभात् वञ्चितमात्मानमेव पुनः पुनरनिन्दत् मत्पुरतः। सन्त्येवं भूयांस्येव निदर्शनानि परोपकारस्य शास्त्रिमहोदयानाम्। दृष्ट्वैव तं तस्मिन् एते गुणा वसन्ति। विविधासु भाषासु परं व्युत्पन्नश्चासौ इति निर्णेतुं नाशक्नोत् कदापि जनः। जार्म्मन्यभाषायां फ्रेञ्चभाषायाञ्च तस्य भूयान् अधिकार आसीत्। जार्म्मन्यभाषायां प्रवेशं लब्धुकामानां सौकर्य्यसाधनं तल्लिखितं पुस्तकमेव तस्य अध्यापनानैपुण्यस्य प्रकृष्टप्रमाणम्।

शास्त्रिमहोदयस्य चेतसि कदापि प्राकृतजनसुलभा ईर्षाक्रोधादिदोषाः प्रवेशं नालभन्त। नाहं तं कदापि क्रोधोद्दीप्तमपश्यम्। यावत् स्थास्यति गौरवं संस्कृतभाषायाः नाम च संस्कृतसाहित्यपरिषदः, तावच्च मन्ये प्रत्यक्षदृष्ट इव भविष्यति परलोकगतोऽपि शास्त्रिमहोदयः सर्व्वेषामेव सुधियां मानसपटे। श्रद्धेयस्य शास्त्रिमहोदयस्य स्मृतिं प्रति अखोमपि श्रद्धां प्रदर्शयितुं प्राप्तावसरो मन्ये कृतार्थमात्मानम्।

पशुपतिनाथस्मृतिः

[स्मर्त्ता—श्रीहाराणचन्द्रशास्त्री]

साम्प्रतमकाण्डे परलोकं प्रस्थितवतां कीर्त्तिमात्रावशेषाणां पशुपतिनाथशास्त्रिमहाशयानां मातामहाः पण्डितप्रकाण्डकालीकुमारवाचस्पतिमहाभागा गिरिजापतिप्रियवसतिं वाराणसीमध्यवात्सुः। अस्मदीयाध्यापनसमये च नामावशेषितानामपि तेषां पूज्यपादैः परकीयगुणग्रहणैकप्रणयिभिरस्मद्गुरुवरैस्तत्रभवद्भिर्महामहोपाध्यायशिवकुमारमिश्रशास्त्रिचरणैरनेकशः सादरं नामाग्रह्यत, तथा तदीयोत्तमतपोनिष्ठायाः पाण्डित्यप्रकर्षकाष्ठायाश्च स्वरूपमस्माद्दशविद्यार्थिनामुद्धाहाय सवहुमानं सश्रद्धं चानेकधा पुनः पुनरवधार्य्यत। गुरुचरणानां वचनैरेव मे वाचस्पतिमहाभागानामुपरि गाढ़ा भक्तिरभूत्। ततः परं पशुपतिनाथशास्त्रिमहाशयानां दर्शनावधि मनसि मम समभवदिदं यन्मातामहतपोनिष्ठेव मूर्त्तिमती परममधुरया सौजन्यविनयपूतयाऽनयाऽऽकृत्या विपरिणामं गतेति।

कदाचिद् [१९२० तमे खृष्टवर्षे] अहं महामहोपाध्याय-पण्डितप्रवरश्रीयुतलक्ष्मणशास्त्रिमहाशयानां प्रतिनिधित्वेन कलिकाताराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालये कलिकाताविश्वविद्यालये चाध्यापनायामधिकारिभिराहृतस्तत्र कियन्तञ्चित् कालमनयम्। तस्मिन्नेवावसरे शास्त्रिवर्य्यैः पशुपतिनाथमहोदयैस्तदानीं कलिकाताविश्वविद्यालये संस्कृताध्यापनायां नियुक्तैः परिचयः समजनि। तदाप्रभृत्येव ते स्वाभाविकेनौदार्य्यगुणेन स्वयमेव मदीयां परमां मैत्रीमुररीकृतवन्तः। पवित्रमधुरचारित्रगुणेन स्वाभाविकधीरतया स्वकीयपाण्डित्यप्रकर्षेण हृदयङ्गमया मूर्त्या वाचा च ते न केवलं मदीयां प्रीतिपात्रतामगमन्, अपि तु सर्व एव सहृदयधुरीणाः सज्जनाः प्रस्फुटितेषु कमलाकरेषु मधुकरा इव तेषु प्रेमभावेन समाकृष्टमानसा आसन्निति निश्चयः। एतेषां शास्त्रिमहाशयानां मीमांसाशास्त्रेऽन्यत्र च विषये प्रशस्यतमं गम्भीरतरञ्च पाण्डित्यप्रागल्भ्यमभवदिति तन्निर्म्मितमीमांसाविषयकनिबन्धरत्नं [Introduction to the Purva Mimamsa] समालोचयतां पण्डितधुरन्धराणामतिरोहितमेव।

अहो दुर्दैवमस्माकं संस्कृतसेविनाम्! अहो दुर्भागधेयं संस्कृतसरस्वत्याः! संस्कृतसरस्वती संस्कृतवाणीसेविनश्च ईदृशैः स्नेहपरायणैः कल्याणैकचिन्तकैर्विनयैकपात्रैरकालिममित्रैर्दिनाकृताः शोच्यां दशामनुभवन्ति।

"पूरोत्पीड़े तड़ागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया।
शोके क्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते॥"

इति सम्प्रति शोकक्षुभितानामस्माकं विलाप एव शरणम्।

मातर्भारतभारति प्रतिदिनं शोच्यां दशां गच्छसि
श्रेयस्ते प्रतिहन्यमानमनिशं संदृश्यते सर्वतः।
ये केचिद्भवतीमतीव महतीं वद्धादराः श्रद्धया
सेवन्ते जगतीतले परिभवस्तेषामनल्पो ध्रुवः॥

———

शोकसभा

फाल्गुनस्य तृतीयदिवसे बृहस्पतिवासरे संस्कृतसाहित्यपरिषदः समुद्योगेन तदन्यतरमन्त्रिणाम् अचिरपरेतानां डाः पशुपतिनाथशास्त्रिणां कृते कापि शोकसभा 'एल्वार्टहल्' इत्याख्यसाधारणप्रतिष्ठानगृहे समाहूता समभवत्। तत्र वङ्गविषयमन्त्रिणां सार् प्रभासचन्द्रमित्रमहोदयानां सभापतित्वं मृतमहात्मनः सर्वजनप्रियत्वमसंशयमाख्यत् सभाकर्मनिर्वाहविधौ निर्वाचितमासीत्। तत्र बहुमान्याः सर्वजनविश्रुताः कीर्त्तिधन्या महात्मानो बहव एव समुपस्थिताः, तेष्वपि अधोलिखिता विशिष्टतमाः,—श्रीयुक्त सार् देवप्रसादसर्वाधिकारी, डाः आदित्यनाथमुखोपाध्यायः, पञ्चाननियोगी, सतीशचन्द्रगिरिः, मन्मथनाथमुखोपाध्यायः, प्रभुपादः अतुलकृष्णगोस्वामी, निशिकान्ततर्कतीर्थः, राधारमणविद्याभूषणः, डाः वारिदवरणमुखोपाध्यायः पञ्चाननतर्कवागीशः, शरच्चन्द्रसांख्यतीर्थः, सुभाषचन्द्रवसुः, डाः विधानचन्द्ररायश्च। अनेके एव मृतमहात्मनः साधारणविलक्षणान् गुणोत्करान् स्मारं स्मारं स्रवदस्रवः सन्तः समागतान् सभ्यानपि सिक्तनेत्रानकार्षुः। पाश्चात्यशिक्षादीक्षाव्याक्षिप्तचित्ता अपि अनेके एव तत्तत्शोकप्रकाशावसरे संस्कृतभाषायाः तथा तत्सेवकत्वेनाभिमन्यमानायाः संस्कृतसाहित्यपरिषदश्च अनन्यसाधारणमुपयोगित्वमङ्गीकृतवन्तो निरर्गलमाकण्ठतः। स्थानसंक्षेपात् वक्तृसमूहवैखरीणां सारांशानप्युद्धर्त्तुमक्षमाः

क्षमापयामो भवतः पाठकान्। प्रायेण निशाया नवमघटिकायां सभापतेरभिभाषणात् परं गृहीतधन्यवादास्ते सभामभाङ्क्षुरिति शम्।

शोकसभा

फाल्गुनस्य चतुर्थदिवसे शुक्रवासरे सायं षष्ठघटिकायां "वाग्-वाजारपल्ली"स्थानां जनसमाजानामाग्रहातिशय्येन देशबन्धुपार्कं इत्याख्योद्याने सर्वजनकीर्त्तितानां देशसेवकधुरीणानां श्रीमतां विभावसूनामिव सुभाषवसूनामाध्यक्ष्येण काचित् शोकसभा समनुष्ठिता। अनतिक्रान्तशोकसभासमुदाचारैस्तत्रत्यैः सुहृत्तैरेकपल्लीवास्तव्यानां तत्रभवतां डाः पशुपतिनाथशास्त्रिणां परलोकप्रयाणे हार्दं दुःखसम्मर्दमावेद्य कश्चित् प्रस्तावः परिगृहीतः। अभिभाषणावसरे सभापतिभिरभ्यधायि यत् 'साहित्यपरिषत्सेवै'व वस्तुगत्या पशुपतिसेवेति मन्वानैस्तत्रभवद्भिर्यदि तदर्थमुद्योगेत तदैव तेषामुपरतानामनारतं स्मृतिर्भवद्भिः सुरक्षिता भवेद् इति।

शोकसभा

(पञ्चनदीय-हरियाणशेखावाटीब्रह्मचर्य्याश्रमस्य)

माननीय-मन्त्रिमहोदयाः! चैत्रकृष्णसप्तम्यां भौमवासरे मध्याह्नोत्तरं भिवानीस्थे "श्रीहरियाणशेखावाटीब्रह्मचर्य्याश्रमे" संस्कृतसाहित्य-परिशीलिनां नगरिकाणां छात्राणां विदुषाञ्च, श्रीमद् विश्वम्भरनाथ-शास्त्रिणां सभापतित्वे एम्. ए. पि-एच्. डी. महोदयानां पशुपति-नाथशास्त्रिणां स्वर्गप्रयाणवृत्तमाख्यं शोकसमितिर्जाता। तत्रैते उल्लेख्याः विद्वांसः सभामलङ्कृतवन्तः:—

श्रीमान् काशीनाथशास्त्री श्रीमान् रामप्रसादशास्त्री श्रीमान् कन्हैयालालशास्त्री श्रीमान् देवानन्दशास्त्री श्रीमान् पुष्करदत्तशास्त्रि-प्रभृतयः। तत्र सर्वसम्मत्या यः प्रस्तावो जातः स प्रहीयते, आशासे च यत्तत्रभवन्तस्तं संस्कृतसाहित्यपरिषदि श्रावयिष्यन्ति।

समितिरेषा स्वर्गीय-पशुपतिनाथशास्त्रिणाम् एम्.ए. पि-एच्.डी.

महोदयानामकाले स्वर्गं प्रति प्रस्थानं समाकर्ण्यातीव दुःखं प्रकटयति ।

एते हि महाभागाः पुण्येऽस्मिन् भारते वर्षे समासाद्य जन्म स्व-जनुषैवारभ्य संस्कृतसाहित्यस्य महतीमुन्नतिं कृतवन्तः। कैश्च न विज्ञायते यत्त एव महामान्याः संस्कृतसाहित्यपरिषदः कियद्दिनानन्तर-मेव स्वीकृत्य प्रधानपरिचालकत्वं तस्याः सर्वतः प्रचारेण क्रमेण सम्पा-दितवन्तोऽत्यर्थं समुन्नतिमस्याः ।

अन्ते च सम्मेलनसमागतेभ्यो नरपुङ्गवेभ्यः सम्माननं प्रदर्श्य भगव-च्चरणारविन्देषु दण्डवत् प्रणम्य प्रार्थयामहे भवतु तेषामक्षयो वासः स्वर्गे कीर्त्तिश्च धरणीतले इति शम् ।

मन्त्री भिक्षालालशास्त्री (हिसार, पञ्चनद)

शोकसभा

[अमरस्मृतिसमितिः]

फाल्गुनस्य सप्तविंशदिवसे रविवासरे सायं षष्ठहोरायाम् "अमर-स्मृतिसमिति"रित्याख्यप्रतिष्ठानस्य समुद्योगेन डाः पशुपतिनाथ-शास्त्रिणः अकालपरलोकगमने शोकप्रकाशार्थमाहूता काचित् सभा परिषद्भवने एव। तत्र मूलाजोड़संस्कृतकलेजाध्यक्षाः श्रीमन्तो निशिकान्ततर्कतीर्थमहोदयाः सभापतिपदमध्यासीना आसन्। तत्र पूर्वोक्तसमितेरुद्योक्तारः स्वर्गतस्य पशुपतिनाथस्याकालमृत्यौ शोकं प्रकाशितवन्तः। अनेके एव मृतमहात्मनो गुणानुरीकृत्य गभीरं शोकसम्भारमुदैरयन्। शोकप्रकाशावसरे श्रीयुक्तकालीपदतर्काचार्य्येण "परिषत्परिपोषणमेव पशुपतेस्तर्पण"मिति सोपपत्तिकमभिहिताः अमरस्मृतिसमितेः सभ्या"स्तदर्थमस्माभिः प्राणैः पणैर्यतिष्यते" इति प्रत्यशृण्वन्। सभापतेरभिभाषणात् परं दत्तधन्यवाददक्षिणैस्तैः सभा-कृत्यमुपसंहृतमिति शम्।

शोकसभा

[काशीस्थ-भारती-समितिः]

अतीतायां माघकृष्णतृतीयायां त्रिवादनसमये महामहोपाध्याय-

श्रीयुतप्रमथनाथतर्कभूषणमहाशयानामाध्यक्ष्येण वाराणस्यां नाटोरेश्वर्य्या महाराज्ञ्या भवान्या जयभवानीमन्दिरे संस्कृतसाहित्यपरिषदन्यतरसम्पादकस्य कलिकाताविश्वविद्यालयाध्यापकस्य प्राच्यपाश्चात्त्यविद्याविदग्धस्य विविधविरुदावलीविराजमानस्य माननीयस्य पशुपतिनाथशास्त्रिणः स्वल्पकालपरलोकप्रयाणे शोकप्रकाशनाय "भारतीसमिति"र्बभूव विशेषाधिवेशः। तत्र म.म. श्रीयुत-लक्ष्मणशास्त्री, म.म. श्रीयुत-वामाचरणन्यायाचार्य्यः, श्रीयुत-श्रीशङ्करतर्करत्नप्रमुखा ब्राह्मणपण्डिताः, रायबाहादुर-श्रीयुत-यतीन्द्रमोहनसिंह बि. ए. प्रभृतयः पाश्चात्त्यभाषाशिक्षिताश्च बहवः सामाजिकाः समुपस्थिता आसन्। पण्डितप्रकाण्डेन श्रीयुतपञ्चाननतर्करत्नमहाशयेन स्वयमागमनश्रममसहमानेन पुत्रद्वारा पत्रमयमभिमतं प्रेषितम्। स्वामिना श्रीमता शुद्धानन्देन संस्कृतपरिषदन्यतरसम्पादकेन श्रीमता गोष्पतिकाव्यतीर्थेन सभापतितर्कभूषणमहाशयैश्च कृतं खलु पूतचरितानां शास्त्रिमहाशयानां गुणगणप्रद्योतकं व्याख्यानम्। भारतीसमितिसम्पादकेन श्रीमता हरिहरशास्त्रिणा शारीरास्वास्थ्यहेतोः सभास्थले समुपस्थातुमक्षमेण छात्रद्वारा प्रेरितमधोलिखितं पद्यं सभाध्यक्षाणामादेशेन वाचितञ्च।—

सकलगुणगरिष्ठः साधुकर्म्मैकनिष्ठः
स्मर इव सुकुमारः कार्त्तिकेयावतारः।
ननु किममरनाथामन्त्रणं प्राप्य सद्यो
वत पशुपतिनाथः स्वर्गलोकं प्रयातः॥

अन्ते सर्वसम्मत्या प्रस्तावोऽयं परिगृहीतः—"इयं खलु भारतीसमितिर्विशेषाधिवेशे गभीरमान्तरं शोकं प्रकाशयति स्वर्गगतानां निसर्गमधुरव्यवहाराणां विविधविद्याविद्योतमानानां गीर्वाणवाणीप्रियतमसन्तानानां सुगृहीतनामधेयानां पशुपतिनाथशास्त्रिणामाकालिकशरीरपाते, अद्यतनसमित्यधिवेशकार्य्यविवरणं च प्रेषणीयं संस्कृतसाहित्यपरिषत्कर्म्माध्यक्षेषु तथा शास्त्रिमहाशयानां परिजनेषु।"

सर्वतन्त्रसिद्धान्तपदार्थलक्षणसंग्रहः ।

भिक्षु गौरीशङ्करेण संगृहीतः, द्वितीयावृत्तिः । मूल्यं ॥)

ग्रन्थेऽस्मिन् वेदवेदाङ्गदर्शनस्मृतिपुराणकाव्यसाम्प्रदायिकादि विविध-शास्त्रप्रतिपादितपदार्थानां २७०० लक्षणानि सन्ति, एवंविधः सर्वविष-योपकारको लाक्षणिकनिबन्धोऽद्यावधि केनापि न विहितः ।

अपरञ्च काशी-कलिकाता-मैसूर-काञ्ची-कुम्भकोण-काश्मीर-नेपाल-यूरोपादि-देशवासिभिर्बहुभिः सुधीभिरस्य सङ्ग्रहस्य प्रामाणिकत्व-मङ्गीकृतम् ।

प्राप्तिस्थानम्—मनभरीदेवी
ग्रामश्च पुठी पत्रालयं जमालपुरं, प्रदेशो हिस्सारः ।

संस्कृतसाहित्यपरिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापिता ग्रन्थाः

		मूल्यम्			
२ ।	कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम्	साधारणानाम्	॥/०)	सदस्यानाम्	॥०)
३ ।	शङ्करीसङ्गीतम्	,,	।/०)	,,	।/०)
४ ।	मुक्तिवादः—गदाधरभट्टाचार्यविरचित, सटीकाद्वय-भाष्यानुवादसहितः	,,	२)	,,	१॥०
५ ।	दुर्गोत्सवतत्त्वम्—रघुनन्दनभट्टाचार्यकृतम्, शारदीयदुर्गोत्सवप्रमाणप्रयोगतत्त्वरूपम्	,,	।।०	,,	।०
६ ।	पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीयसन्ध्या-श्राद्धादिपद्धतिरूपा		१।०)	,,	१)
७ ।	दुर्गोत्सवनिबन्धकदम्बम्—दुर्गोत्सवविवेकादि-ग्रन्थपञ्चकात्मकम्	,,	॥०)	,,	।/०
८ ।	कारकोल्लासः—भरतमल्लिककृतः, सोदाहरण-कारकनिर्णयरूपः		/०)	,,	/०)
९ ।	ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, आङ्गल-भाषाटिप्पणसमेता		॥।०)	,,	॥/०)
१० ।	ग्रहयागतत्त्वम्—रघुनन्दनभट्टाचार्यकृतम्	,,	।/०	,,	।/०
११ ।	तीर्थतत्त्वम्—रघुनन्दनभट्टाचार्यकृतम्	,,	।/०	,,	।/०
१२ ।	प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर-सम्प्रदायानुसारिमीमांसाग्रन्थः	,,	१।०)	,,	१)
१३ ।	पवनदूतम्—लक्ष्मणसेनसभाकवि-धोयीकविकृतम्	,,	॥।०)	,,	॥/०)

		मूल्यम्		
१४।	नलदमयन्तीयम्—(सप्ताङ्कनाटकम्) श्रीकालीपदतर्काचार्य्यकृतम् „	१।०)	„	१)
१५।	प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीशसूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्	२)	„	१॥)
१६।	यात्रातत्त्वम्—रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतम्, विष्णो रथयात्रादिद्वादशयात्रा-पद्धतिरूपम्	१)	„	॥)
१७।	ऋक्प्रातिशाख्यम्—उवटभाष्यानुसारिख्या व्याख्यया समेतम्	२।०	„	२)
१८।	प्रमेयरत्नावली—बलदेवविद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थः	१।०	„	१)

मुद्राप्यमाणा ग्रन्थाः

१। आनन्दलतिका (चम्पूकाव्यम्)—दम्पतिभ्यां जयन्तीकृष्णनाथाभ्यां विरचिता।

२। छन्दोगमन्त्रभाष्यम्—भट्ट-गुणविष्णुकृतम्।

मुद्रापणार्थं गृहीता ग्रन्थाः

१। समञ्जसा—अनूपनारायणकृता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः।

२। उद्वाहतत्त्वम् (रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतम्)।

३। भाषारत्नम्—अभिनवकणादकृतम्।

१८५० शकाब्दे १०म-वर्षस्य

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृतसाहित्यपरिषदो मासिकं मुखपत्रम्

कलिकाता श्यामबाजारस्थ—
संस्कृतसाहित्यपरिषद्भवनात् प्रकाश्यते

सम्पादकः—श्रीकालीपदतर्काचार्य्यः

सह-सम्पादकः—श्रीदुर्गामोहनभट्टाचार्य्यः एम्. ए.

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्

दशमवर्षीयसंस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिकास्थ-विषयसूची—

चित्रसूचिः

प्रकाशको मुद्रापकश्च—श्रीदुर्गामोहनकाव्यसांख्यपुराणतीर्थः एम्. ए.
संस्कृतसाहित्यपरिषत्, श्यामबाजार, कलिकाता।
मुद्रापणस्थानम्—सिद्धेश्वरप्रेस, २८ नन्दकुमारचौधुरीसेकेण्डलेन,
कलिकाता।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम्॥

१८४९ शकीये चैत्रे १०म-वर्षस्य १२श-संख्या

मतिमञ्जरी

वर्षसमाप्तिः—मान्याः! पारिषदाः अद्य किल समाप्तिमभ्युपैति संस्कृतपरिषत्पत्रिकाया दशमः संवत्सर इति विदितमेवेदं श्रीमताम्। अस्याञ्च कालकलायां कियन्तो विपर्य्ययाः संसारोरसि क्रीड़न्तः कान् कान् प्राणिनः केन केनावस्थान्तरेण व्यवास्थापयन्निति निःशेषविज्ञातारः परीक्षा एवेति न तत्रास्माकमाग्रहः; केवलमात्मनीनान् कांश्चन विपर्य्ययान् आवेदयितुमुद्युक्ताः स्म।

अस्मिन् संवत्सरे कर्म्मपरिचालकानां केषाञ्चन पारिवारिकविपत्पातेन तथा प्रधानपरिचालकानां परिषदो जीवनभूतानां महनीयचरितानां परिषदुन्नतिमेव जीवनमहाव्रतं कृतवतां पशुपतिनाथशास्त्रिणाम् अकाले परलोकप्रयाणेन अनतिक्रान्तशैशवा परिषत् कीदृशीं शोकविकलतामासादितवती तन्नालमल्पेन वचसा वर्णयितुम्। जीवः खलु भाविनं विषयं यथा यथा सङ्कल्पयति, न तथा तथैव तस्य परिपूर्त्तिरिति दृष्टचरं वहुशः। वर्त्तमानवर्षप्रारम्भे वयमपि पत्रिकाया उन्नतये यथा यथा संकल्पं कृतवन्तः, प्रायेण सर्व एव स सङ्कल्पो दौर्भाग्यादस्माकं वैफल्यमुरीचकारेति सदुःखमाविदयामः। यथाकालमव-

तरणमस्याः पत्रिकाया असाधारणो विशेष इति सगर्वमुक्तपूर्वमस्माभिः, अन्तरा च भाग्यवैषम्येण सुरसरस्वत्या वितथमेव जातमिति सङ्कल्पभ्रंशाद् भृकुंशायमाना वयं जिह्मेमो वाङ्मात्रेणापि दोषच्छालनं कर्त्तुम्। भवतु, अलमतिमात्रमात्मदैन्यं प्रकटय्य विदितवेदितव्येषु। यदस्मिन् संवत्सरे सञ्जातमस्माकमपराधसहस्रं तत्र दैवमपराध्यति न पुरुषकार इति अनुकम्पया श्रीमन्तः क्षमन्तामित्येव नः प्राप्तकालमावेदनम्।

नह्यतिक्रमितुमभिलाषवन्तोऽप्यलं दैवप्रतिबन्धं जनिमन्तः; तत् यदि भाविनि वत्सरे दैवेन वयं प्रतिरुद्धा न भवेम, तदा यथायथमस्याः सौष्ठवादिसम्पत्तये यत्नमाचरेम इति दैवश्रवणभयान्नीचैःकारं श्रीमत्सु विज्ञापयामः।

ते चात्र सुतरामत्र प्रशस्तिमर्हन्ति येषामसीमकरुणापूर्णकटाक्षपातो द्रविणसाहाय्येन श्रीमतीमिमां परिपोष्य तावन्तं कालं जीवनमस्या अनुकूलयति; येषाञ्च सुरसगभीरान् निबन्धानाददाना प्रतिमासमियं वाचकसचिवानां समीपमुपगत्य परमप्रीतिसमुत्पादनेन प्रणयभूमिः सञ्जाता विपश्चिताम्।

प्रतिदिनमेषा क्षुधिता सम्प्रार्थयते ललितललितानि भोज्यानि, अभ्यस्ता चेयं चिराय तवाविधेष्वेव भोज्येष्विति असात्म्यजरोगोत्पादभिया न याथाप्राप्तभोज्यसम्भारेणाप्येनां पुपुष्मः। तदस्याः प्रार्थनानुरूपभोज्यनिष्पादनेन कुर्वन्तु भवन्तः परिपुष्टामिमाम्, मा नाम चिरोचितभोज्यविरहेण क्षुधितेयं पञ्चत्वमुपयायादिति स्वल्पेन वचसा वयमभीप्सितमात्मनीनं प्रतिपादयामः।

व्याघ्राचार्य्यः—वृहल्लाङ्गूलः *

[निबन्धकः—वि-सु-श्रीरामस्वामिशास्त्री]

श्लोकैर्वर्णयितुं समोहितवतः शार्दूलविक्रीड़ितं
सर्वज्ञः परविद्ययाञ्चिततनुः शार्दूलपादेहितः ।
गोष्पत्यादिबुधार्चितो मम मतिं शार्दूलपुर्यां नटन्
देवः स्वर्णसभापतिर्वितनुयाच्छार्दूलकृत्तिं धरन् ॥ १

गङ्गाम्भःपरिपोषिते शुभतमे वङ्गाख्यदेशे वने
तुङ्गानोकहवीरुदादिलसिते संगम्य सम्मेलिते ।
शार्दूलैः स्वहितैषिभिः सुसमजे वृत्तन्तु यत्प्रस्तुतं
वाग्देवीं प्रणतेन सम्प्रति मया संक्षिप्य तद्वर्ण्यते ॥ २

नानारण्यसमागतैः सकुतुकैः सभ्यैः कृतालोचनैः
साभापत्यपदे न्ययुज्यत मुदा स्थूलोदराख्यो वृहन् ।
शार्दूलः परिवेष्ट्य पुच्छमतुलं तस्मिन्निविष्टस्तदा
सम्बोध्य प्रियबान्धवान् परिषदः कार्य्यं समारब्धवान् ॥ ३

सोदर्याः शृणुताधुना मम वचो दत्तावधानाः परं
कालेऽस्मिन् पशवोऽपि सन्ति विबुधाः क्षुद्राश्च शाखामृगाः ।
व्याघ्राणान्तु कुले प्रमादवशतो विद्या विलुप्ताधुना
सम्मेल्य प्रयतामहे पुनरपि स्यामाग्रगण्या यथा ॥ ४

अत्रास्मिन् समजे समस्ति हि वृहल्लाङ्गूलनामा गुरु-
र्देशेषु भ्रमणादवाप्तधिषणो भक्त्या मया प्रार्थितः ।
अस्माकं हितकाम्यया स तु महानङ्गीकरोत्यादरा-
न्मर्त्यानां विषयेषु किञ्चिदधुना व्याख्यातुमेव स्वयम् ॥ ५

---

* कविसम्राजो वङ्किमचन्द्रस्य प्रबन्धमवलम्ब्य लिखितः ।

सर्वः सभ्यगणोऽन्वमोदत तदा लाङ्गूलघातारवैः
शान्तेऽस्मिन् चटचड्रवे स तु गुरुः सभ्यैर्भृशं मानितः ।
धुन्वन् पुच्छमितस्ततो बहुतरं नत्वा सभां तत्पतिं
पान्थानां भयदायकैः स्वरचयैर्व्याख्यातुमारब्धवान् ॥ ६
भद्राः सभ्यवरा वदामि भवतां विज्ञानहेतोर्भृशं
दृष्टं यत्तु मया मनुष्यचरितं चित्रं हि तद्वर्ण्यते ।
छिद्रं नैव तु विद्यते वचसि मे सर्वेऽवधत्त क्षणं
क्षुद्रो मर्त्यगणो नितान्तमुखरः प्रज्ञाविहीनो लघुः ॥ ७
भ्रामं भ्राममितस्ततो वनमगां पुर्याः समीपं गतं
तत्रैकं रमणीयवंशरचितं सन्मण्डपं प्रैक्षिषि ।
मध्ये बद्धमजार्भकञ्च पृथुकं नृत्यन्तमत्यादरात्
भक्ष्याशा वशगोऽविशं सकुतुकं द्वारं पिनद्धं तदा ॥ ८
भुक्त्वा मांसलमर्भकं रुचिकरं गन्तुं बहिः प्रावृतं
रन्ध्रान्वेषणतत्परस्य नितरां व्यर्थोऽभवन्मे श्रमः ।
तत्रैवागतवान्मनुष्यनिचयो बह्वादरो भक्तितः
पत्नीसोदरबन्धुवर्गसहितः सन्दर्शनार्थं मम ॥ ९
स्कन्धे वैणवमण्डपेन सहितं धृत्वा तदा गौरवा-
त्तद्वीभूय जना अवाचुरखिलाः कृत्वा च कोलाहलम् ।
पश्चान्मां शकटे वृषद्वयधृते संरोप्य बह्वादराः
प्रासादं रुचिरं शिलोच्चयसमं भक्त्या जवादानयन् ॥ १०
मध्ये मार्गमितस्ततोऽपि विकिरन् दृष्टिं प्रसादावहां
व्यद्योते वरवेणुमण्डपगतो दंष्ट्राप्रभाभासुरः ।
पौरान् जानपदान् कुतूहलयुतान् सेवार्थमभ्यागतान्
सन्धिन्वन् दरमञ्जहासनिचयैश्चन्द्रश्चकोरानिव ॥ ११
श्रीमान् गेहपतिस्तु मां वनपतिं द्रष्टुं निरागाद् बहिः
सम्भाष्यैव मुदा प्रसन्नवदनः पृष्ट्वा पुनः स्वागतम् ।

आदिश्य निजसेवकान् सपदि मां नेतुं गृहाभ्यन्तरं
भृत्या मण्डपसङ्गतं द्रुततरं भक्त्यानयन्नन्तरा ॥ १२
वासार्थं मम लोहदण्डनिचितं रम्यं गृहं कारितं
सत्कारार्य च सेवको नियमितो दक्षो विधेयो युवा।
मद्गेहं विमलैर्जलैः प्रतिदिनं संशोध्य सप्रश्रयं
सद्यो मारितगोवृषादिपललैर्मह्यं सपर्यां व्यधात् ॥ १३
कञ्चित्कालमवात्समायसगृहे भक्त्या समाराधितः
स्मारं स्मारमथाटवीं स्वजननीमश्रूणि मुक्तारुदम्।
आहारोऽपि न रोचते स्म मधुरः (सम्पूर्णतुन्दाय मे)
निद्रा नैव समागता व्यसनिनः (सुप्तप्रबुद्धस्य च) ॥ १४
ज्ञात्वा वा मम कामनां बलवतीं भक्त्या प्रमादेन वा
भृत्यो मे गृहशोधनात्परमगात् द्वाराण्यपावृत्य वै।
मध्याह्ने समये मनुष्यरहिते प्राप्तावकाशो मुदा
धावं धावमिहागमं सरभसं द्रष्टुं स्वमित्रावलीः ॥ १५
व्याघ्रः सभ्यपशुः परस्परहितं नित्यं करोत्यादरात्
मर्त्योऽसभ्यपशुर्मिथः कलहकृत् संबाधते स्पर्धते।
ज्ञानं नैव हि विद्यतेऽस्य कुपशोरर्चत्यसौ भक्षित-
च्छागान् गा महिषान् खरांश्च शुनकानश्वांश्च शाखामृगान् ॥ १६
मातुः क्रोड़भवं धयन्ति हि पयः सर्वे मृगाः शैशवे
क्षुद्रा मर्त्यगणाः पिबन्ति सततं धेनोर्महिष्याः पयः।
एतेषां मतिवैभवे च समतां दृष्ट्वा महिष्या पुन-
र्मन्ये मानुषवंश एष समभूत् धेन्वा महिष्या ध्रुवम् ॥ १७
रक्षार्थे स्वतनोर्नरस्य निशिता दंष्ट्रा नखाः सन्ति नो
भङ्गाद्यायुधसङ्गतो न स पुनः शक्तश्च नो धावितुम्।
वेधा मन्दमतिः किमर्थमसृजत् क्षुद्रं पशुं दुर्बलं
पश्याम्यर्थमहं न किञ्चिदपरं शार्दूलसेवां विना ॥ १८

शास्त्रज्ञाः प्रवदन्ति तत्त्वनिपुणाः कालक्रमेणाखिलो
जन्तुः सावयवः प्रकृष्टपशुना तुल्यो भवत्यन्ततः ।
तस्मान्मर्त्यपशुर्द्विपाज्जड़मतिः पुच्छादिभिः सङ्गतः
शाखासञ्चरणक्षमः प्रथमतः कोशो भवेन्निश्चयम् ॥ १९

कश्चिद्राशयुवा यदा सहचरीं सप्रेम सङ्गच्छते
कार्य्याधीनममुं विवाहविषयं नैमित्तिकं ब्रूमहे ।
आजन्मावधि कार्य्यते परिणयो मूल्यैर्यदा मानवै-
र्नित्यान्तां कथयन्ति पण्डितवराः वैवाहिकीं प्रक्रियाम् ॥ २०

धान्येषु द्रविणेषु लोलुपतमः कुक्षिम्भरिर्वञ्चको
मूर्खो मर्त्यपशुः पुरोहित इति क्षुद्रैर्भृशं मानितः ।
मध्येऽसौ वरकन्ययोर्वदति चेद्वाक्यं किमप्यादरात्
उद्वाहोऽथ समाप्यते नृपशुभिर्नित्यः सकोलाहलम् ॥ २१

वाक्यं तत्कथयन्ति मर्त्यपशवो मन्त्रं हि वैवाहिकं
मन्त्रार्थं प्रकटीकरोमि भवतां सभ्याग्रगाणां पुरः ।
जामाता वदति स्त्रियं तव पदे दासो भवेयं ध्रुवं
भक्ष्यान्वेषपरिश्रमे मम भरस्त्वय्यस्तु तत्क्षणे ॥ २२

कन्या च प्रतिवक्त्यमुं त्वदुपदैरङ्गीकरोम्यादरात्
सेवायै पदपद्मयोर्मम पुनर्दास्यामि तुभ्यं क्षणम् ।
दासस्त्वं कुरु सावधानमखिलं यद्यत् मे रोचते
नो चेत्त्वां प्रहरामि पादहतिभिस्तन्मे मनो निश्चितम् ॥ २३

सभ्या ये पशुवृत्तयो नरवरा अस्मादृशाः शिक्षिता-
स्ते सर्वेऽपि समन्ततः परिणयं कुर्वन्ति नैमित्तिकम् ।
सर्वस्यापि हि दृश्यते नरपशोर्नैमित्तिकेऽत्यादरः
किन्त्वस्मात् कितवात्पुरोहितपशोर्भीत्यैष सङ्गोप्यते ॥ २४

मुद्रोद्वाह इति प्रथामुपगतो ह्यन्योऽस्ति नैमित्तिको
मुद्राभिर्मनुजः करावभिमृशेन्नार्य्या रहस्ये यदि ।

तत्रैवोपयमः परस्परकृतो निर्वर्त्यते मोदत-
स्तस्मिन्नेव नृणां महत्यभिरुचिः सन्दृश्यतेऽस्मादृशैः ॥ २५
मुद्रा केति निबोधयामि भवतां यद्यस्ति कौतूहलं
मुद्रैव प्रियदेवता नरपशोः सर्वेष्टसन्दायिनी ।
देवीं तां सकला नरा ह्यतितरां ध्यायन्ति नक्तन्दिवं
तत्सन्दर्शनमात्रमेव रभसान्नित्यं यतन्ते च ते ॥ २६
वृत्ताकारतया च तत्प्रतिकृतिः स्वर्णेन रौप्येण वा
ताम्रेणोत शुभा प्रयत्नवशतो मुद्राप्यते सादरम् ।
लौहैर्दारुमयैर्जनास्तु फलकैर्निर्मान्ति देवालयं
चौमैश्चर्मभिरादराद्विदयते तस्याश्च सिंहासनम् ॥ २७
देव्येषांशुमयी सदा हितकरी यन्मन्दिरे राजते
तद्गेहं न कदापि मुञ्चति जनः सन्ताड़ितोऽपि ध्रुवम् ।
अप्राज्ञोऽपि स गण्यते ह्यतितरां धीमान् महापण्डितो
विद्वानप्यवमन्यते स तु नरो यन्मन्दिरे नास्त्यसौ ॥ २८
तस्या लोभवशात्परस्परवधं कुर्वन्ति सर्वे जना
इत्येवं सुविचार्य्य मृत्युकारिणीं मुद्रान्तु नेहानयम् ।
मर्त्यानामनुशिक्षणं तदधुना कर्तव्यमस्मद्विधै-
र्बुध्येरन्न बुधाः स्वधर्म इति ते व्याघ्राय देहार्पणम् ॥ २९
वक्ता चेति समापयन्नरकथामत्यन्तमोदावहाम्
आराद्धावितमेणवृन्दनिचयं सन्दृश्य नेता तदा ।
वेगेनान्वगमत् तमेव महता सन्त्यज्य सामाजिकान्
भक्ष्यान्वेषणतत्पराः पुनरमी सभ्या ह्यधावन् द्रुतम् ॥ ३०
शार्दूलानां सभायामघटत चरितं श्लाघनीयं रसज्ञै-
र्मन्दप्रज्ञेन यत्नात् कथमपि रचितान् तद्विवृत्यै मयाद्य ।
श्लोकान् कांश्चित्सदोषान् गुणलवरहितान् साधुवृत्ते निबद्धान्
दोषज्ञाः साधुवृत्ता निजसदयदृशा वीक्ष्य तुष्टा भवेयुः ॥ ३१

आयुर्व्वेद-प्रभावः *

[निबन्धिका—श्रीमती गौरीदेवी आयुर्व्वेदसरस्वती भिषगाचार्य्या]

विद्याः समस्तास्तव देवि ! भेदाः
स्त्रियः समस्ताः सकला जगत्सु ।
त्वयैकया पूरितमम्बयैतत्
का ते स्तुतिः स्तव्यपरा परोक्तिः ।
सर्व्वस्य बुद्धिरूपेण जनस्य हृदि संस्थिते ।
स्वर्गापवर्गदे देवि ! नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
अरुन्धतिं महाभागां सावित्रीं परमां सतीम् ।
अहल्यां द्रौपदीं सीतां भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च, मान्याः सभासदः, विदितमिदं तत्त्व-मवितथं यदायुर्व्वेदो नाम प्रजाहितहेतोः प्रचारितो भगवता धन्व-न्तरिणा पुनर्वसुना च । यदुक्तं "ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मादश्विनौ, अश्विभ्यामिन्द्रः इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेयमृषिभ्यः प्रजाहितहेतोः" अपरश्च—"अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्व्वेदं पुनर्वसुः शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्व्वभूतानुकम्पया" इत्थं वेदस्यास्य विश्वजनीनवृत्तितयापि प्रचारितो भारतीयैर्भारते इत्यत्र सन्देहलेशोऽपि नास्ति । तदुक्तं—

"विघ्नीभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।
तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्य्यव्रतायुषाम् ॥
तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृत्य महर्षयः ।
समेताः पुण्यकर्म्माणः पार्श्वे हिमवतः शुभे" ॥

अनेन स्पष्टमिदं प्रतीयते यत् ब्रह्मचर्य्यव्रतादिपरायणास्त्रिकालज्ञा महर्षय एव प्रवर्त्तयितारः परमहितैषिणोऽथर्व्ववेदोपाङ्गस्य वेद-

* ब्राह्मणायुर्वेदसभाया माघमासीयाधिवेशने पठितोऽयं प्रबन्धः ।

स्यास्य। नह्यस्योपलभ्यते नियतः प्रचारकालः। परमिदमविसंवादि, यदार्षयुग एवायं प्रकाशमलभत प्रकृतिषु। दृश्यते हि वेदेऽस्मिन्नध्ययनाध्यापनशैली रचनाशैली च भारतीयार्थ्यजनोचिते एव; समुपलभ्यतेऽत्र मनःशरीरविशोधनक्षमो महाप्रभावो ब्रह्मचर्य्योपदेशः; वाङ्मनःशरीरकुशलं दैनन्दिनं कर्म्मजातञ्च। अभारतीयं चात्र किञ्चिदपि द्रव्यजातं नाभिसम्बद्धं, सम्बद्धञ्च सर्व्वं भारतवर्षसुलभं हिमवद्विन्ध्याद्रिप्रभवं भौममौद्भिदञ्च भेषजजातम्। भेषजानि हि देशकालपुरुषापेक्ष्याणि तत्तद्विषयनियतशक्तिकानि च भवन्ति, दृश्यते हि पाश्चात्त्या अन्ये च शीतप्रधानदेशवास्तव्याः सततमुष्णावरणा उष्णवीर्य्यद्रव्यसेविनश्च भवन्ति, आजन्म सात्मग्रतया तान्यावरणानि भोजनानि च न तेषां किञ्चिदपि विघ्नमापादयन्ति, अधिकं तु आरोग्येण दीर्घायुषा च योजयन्ति तान्। भ्रवमेतत् शीताभिसात्मग्रानामुष्णाभिप्रतिकारिणाञ्च तेषामुष्णरसवीर्य्यविपाकप्रभावपरिपुष्टानां शरीराणि वलवन्ति क्लेशसहानि तीक्ष्णौषधक्षमाणि च भवन्ति। तदितरदेशीया विविधकालर्त्तुधर्म्मभाजो नियतपरिवर्त्तित-शरीरभाव-विशेषा एकेनैव परमकारुणिकेन विश्वसृजा सृज्यमाना अपि न पूर्व्वोक्त-पुरुषसाधारणा भवन्ति।

का पुनरेतद्देशीयानां कथा; पाश्चात्त्यैरपि वहुकालत एतद्देशवासिभिः स्पष्टतया एतत् स्वीक्रियते यद्यद्वस्तु इंलण्डप्रभृतिदेशे स्वास्थ्यरक्षणाय सम्पद्यते, अस्मिन् देशे तत्तद्वस्तु स्वास्थ्यविघाताय प्रतिपद्यते इति। इतः पूर्व्वम् इयुरोपीयप्रचारित "इण्डियन् डेलिनिउज"-पत्रिकायां कश्चित् सारगर्भः प्रबन्धः प्रकाशितः, तत्र तैः स्पष्टतया स्वीकृतमेतत् "यद्भारतवर्षसदृशोष्णप्रधानदेशे युरोपीयानाम् उष्णवीर्य्यगव्यमांससेवनं न स्वास्थ्यानुकूलं" इत्थं यदि शीतप्रधानदेशीयानाम् उष्णाहारविहारोचितशरीराणामपि अस्मिन् देशे उष्णोपचारः परिहरणीयो भवेत, तदा एतद्देशीयानां तद्विधोपचार-परिवर्जने सन्देहलेशोऽपि न भवितुमर्हति। आहारविहारवदौषधेऽपि एषैव युक्तिः

सङ्गच्छते। भेषजानि हि काल-प्रकृति-सात्म्य-देश-पुरुष-विशेषापेक्ष्याणि भवन्ति। दृश्यते हि यस्य भेषजस्य यादृशी मात्रा बलवति पुरुषे प्रयुज्यते, तस्य भेषजस्य तादृशी मात्रा बाले दुर्बले गर्भिण्यां च नोपयुज्यते। द्रव्येऽपि दृश्यते सात्म्यप्रकृत्यादिविशेषेण उपयोगविशेषः। विषादीनि हि तीक्ष्णोष्णवीर्य्यौषधानि रोगविशेषे हिततमान्यपि नोपयच्छन्ति बालवृद्धभीरुदुर्बलेभ्यः कुशलाश्चिकित्सकाः। सृष्टिविषयेऽपि सर्वथा परिदृश्यते देशकालादिभेदेन विश्वविधातुः सृष्टिव्यतिक्रमः, जलस्य हि मधुररसस्य केषाञ्चिन्मते अव्यक्तरसस्य वा अनुभूयते समुद्रे लवणो रसः, दार्शनिकमते शुक्लस्यापि तस्य दृश्यते यमुनादौ स्थानमहिम्ना नीलादिवर्णता। अपि च आम्रफले कुत्रचिदम्लता कुत्रचिच्च मधुरता, कन्दमूलशाखादीनां कुत्रचिदुत्पत्तिबाहुल्यं कुत्रचिच्च तद्वैपरित्यं, यवगोधूमशस्यादीनां कुत्रचिदुत्पत्तिः कुत्रचिद्वानुत्पत्तिः, आमलक्यादिफलानां हिमालयादिपार्व्वत्यप्रदेशे आर्य्यावर्त्तादौ जाङ्गलभूमौ च बृहत्त्वम्, आनुपादि-समतलभूमौ च तेषां ह्रस्वत्वं, नारिकेलफलस्य समुद्रोपकूलप्रदेशे लवणाक्ते वानुपभूमौ जन्माधिक्यं, तद्विपरितजाङ्गलादिप्रदेशे तेषां सर्व्वथानुत्पत्तिः ; एतत् सर्व्वं स्थानमहिम्नैव संघटते। पुरुषविषयेऽपि दृश्यते केचित् समकारणसत्वेऽपि काबुलादिप्रदेशीया बलवन्तो बृहच्छरीराः, अपरे च प्रदेशविशेषवासिनो निर्व्वलाः क्षीणशरीराश्च ; केचित् श्यानादिपार्व्वत्यप्रदेशवास्तव्याः तद्देशीयजलवाय्वादिप्रभावेण आममांसान्यपि अभ्यवहरन्तः सुखजरणक्षमा बलोपचयसम्पन्नाश्च भवन्ति। अपरे च पक्वान्यपि विविध-दीपन-पाचन-द्रव्यसंस्कृतान्यपि गुणतो लघून्यपि मांसानि यथाकालं जरयितुमक्षमा दुःखमेव समश्नुवते नितरां, एवंविधाभिः बहुभिर्युक्तिभिः सात्म्यकालप्रकृतिपुरुषबलशरीर-देशविशेषानवेक्ष्यावेक्ष्य बुद्ध्या तत्पुरुषोपयोगिन्येव आहारविहारभेषजादीनि प्रविचारयन्ति कुशलाः।

परमेतत् दुःखावहं, यस्मादस्मिन् भारतवर्षे एतद्देशीयाहारविचारविहारादीनां भेषजादीनाञ्च महानुपचारव्यामोहः परिलक्ष्यते। अधुना नाभिनन्दन्ति प्रायशो भारतीया ऋषिगणानुमोदितमाचारजातं, न गणयन्ति शिष्टानुमोदितं शास्त्रं, न स्वीकुर्व्वन्ति चाप्तवचनानि।

एषु केचन भारतीयाः "पूर्व्वाचार्य्याः भ्रान्तविश्वाससम्पन्नाः आत्मप्रतिष्ठास्थापनपरायणा अनुसन्धित्साविमुखाश्च" इत्येवमादिभिः शब्दाडम्बरैः अधिक्षिपन्ति नियतं पूर्व्वाचार्य्यान्। अस्तु, नात्रास्माकं लेखबाहुल्यं परितोषाय भवति विदुषां; प्रभवन्तु तत्र सदसद्विवेकवन्तः श्रीमन्तः सामाजिकमहोदयाः। वयम् अस्मिन् प्रबन्धे आयुर्व्वेदशास्त्रे अधुना भारतीयानां यादृक् रुचिवैपरीत्यं जातं तदवतारयामः।

विदितमत्रभवतां यदायुर्व्वेदचिकित्सायां भारतीयानां यादृशी श्रद्धा पुरासीदधुना तादृशी न परिलक्ष्यते, किमेतत् पाश्चात्त्यशिक्षायाः फलम्? उत पाश्चात्त्यराजप्रभावस्य? अस्ति तत्रास्माकं महान् विकल्पः, यदि पाश्चात्त्यशिक्षायाः फलमेतत् स्वीक्रियते तर्हि पाश्चात्त्यशिक्षाप्रधाने अस्मिन् भारतवर्षे पाश्चात्त्यशिक्षायाः प्रबलप्रतियोगितायां सत्याम् आयुर्व्वेदचिकित्साया नामापि न श्रूयेत, कथं वा अधिगतपाश्चात्त्यशिक्षा अपि बहवः सहृदया भारतीया यूरोपीयाश्च आयुर्व्वेदीयचिकित्सामनुमन्येरन्, कथं वानधिगतपाश्चात्त्यशिक्षा अपि भारतीयाः पाश्चात्त्यचिकित्सायामास्थां स्थापयन्ति महतीम्। पाश्चात्त्यराजप्रभावस्यापि फलमेतत् चेत्यात्तदपि स्वीकर्त्तुं नोत्सहामहे, पाश्चात्त्यराजो हि सार्द्धशताधिकवत्सरकालम् अत्र विस्तारयति स्वप्रभावं, परं तु तदानीमपि आसीत् प्रसिद्धायुर्व्वेदचिकित्सकानां महानभ्युदयः। नह्यस्मदीयो राजा राजपुरुषो वायुर्व्वेदे आत्मनः किञ्चिदपि प्रभुत्वं प्रकटयति, न वा निवारयति देशीयचिकित्साव्यवसायम्, अधिकन्तु विहारादिप्रदेशे आयुर्व्वेदपरीक्षाप्रणालीं प्रवर्त्तयन् आयुर्व्वेदविद्यालयं दातव्यचिकित्सालयञ्च संस्थापयन् परमां महानुभूतिमिव प्रदर्शयति।

स्यादेतत्, वयं तु भारतीयानामनुकरणप्रियत्वमविमृष्यकारित्वं चात्र-कारणमनुमन्यामहे । सन्ति ह्येके सुयोगजल्पाः स्वोद्भावितसिद्धान्तसत्य-निश्चयाः येऽसत्येनैव सत्यमनुसन्धित्सवः संक्षोभयन्ति सरलानां चेतांसि । सम्प्रति हि साम्प्रतिकाः केचन भारतीया आधुनिकचिकित्सापद्धतिं स्वर्ग्यां यशस्याञ्च मन्यमानाः तयैव प्राधान्येन विलुप्तान्यायुर्वेदाङ्गानि सम्पूरयितुं समुपदिशन्ति, भाषन्ते च ते "त्रिदोषान्तर्गता आयुर्वेदीय-चिकित्सा न विज्ञानसम्मता" इति । अत्र ब्रूमः, चिकित्सा खलु सर्वत्रैव व्याधितानां व्याधिपरिमोक्षार्थं, स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणार्थञ्च परिदृश्यते ; यथाह भगवान् धन्वन्तरिः "इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणं च" तत्र व्याधितानां व्याधि-परिमोक्षार्थमायुर्वेदविद एतानुपायाननुमन्यन्ते तद्‌ यथा—"अना-तुरेण भेषजेनातुरं चिकित्सामः, कृशं दुर्बलमाप्याययामः, स्थूलं मेदस्विनमपतर्पयामः, शीतेनोष्णाभिभूतमुपचरामः, शीताभिभूत-मुष्णेन, न्यूनान् धातून् पूरयामः, व्यतिरिक्तान् ह्रासयामः, तेषां नः तथा कुर्वतां भेषजसमुदायः कान्ततमो भवति" पाश्चात्यचिकित्सका अपि एतानेवोपायान् सर्वत्र चिकित्सायामनुवर्त्तन्ते । तथा कुर्वतां तेषां चिकित्सा यदि वैज्ञानिकी भवेत्, तर्हि कथं तथाविधविधिविहि-ताया आयुर्वेदचिकित्साया अवैज्ञानिकतादोषो नवावतार इति समीक्षाकारिभिः लोकचरित्रेक्षणकुशलैरेव विवेचनीयम् ।

अथोच्यते आयुर्वेदः अपूर्णः, अङ्गानि चास्य विलुप्तानि ; तदर्थं पाश्चात्य-विज्ञानसाहाय्येन आयुर्वेदो विवर्द्धनीयः, इत्येतदपि न विचारसहम् । नहि किञ्चित् पाश्चात्यचिकित्साविज्ञानं सर्वथा पूर्णमस्ति, येनायुर्वेद-तन्त्रं पूर्णतां लभेत, तथा सति न तावत् जनपदध्वंसकरैः प्लेगादिभिः व्याधिभिः मनुष्या अकालमृत्युं लभेरन् । लोकायतिकसत्यनिष्ठ-यापि नैकान्तग्राहिणो भवितुमर्हन्ति पाश्चात्यचिकित्साविज्ञाने विज्ञा भारतीयाः । विभिन्नानि हि प्रतिदेशपुरुषप्रकृतीनामवस्थान्तराणि,

यानि प्रतिदेशपुरुषप्रकृतिविशेषोपयोगभाञ्जि भजन्ते भद्राणि, वयमपि—

"श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुण: परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेय: परधर्म्मो भयावह: ॥"

तथा "सहजं कर्म्म कौन्तेय ! सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृता: ॥"

इति भगवद्वाक्यं प्रमाणीकृत्य पुन: पुन: प्रार्थयामहे यत्, काममनुकुर्वन्तु श्रीमन्तोऽनुकरणप्रिया:। परं न कथमपि भवद्भि: विलोपनीया विशोधनीया वा पाश्चात्यप्रज्ञया अवितर्कस्मृतिप्रविभागविदाम् आप्तानां इहामुस्मिंश्च लोके हिततमा चिकित्सापद्धति:। असंशयं हि खल्वाप्तवचनं भवति। यदाहरति भगवान् पतञ्जलि:—

"रजस्तमोभ्यां निर्म्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।
येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ॥
आप्ता: शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।
सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमा: ॥"

इदञ्चेदञ्च न: प्रत्यक्षं यदापातत: प्रतिपत्तिकराणि पाश्चात्यौषधानि रोगान् प्रशमयन्त्यपि प्रायो रोगान्तराण्यपि उत्पादयन्ति। सत्यमेतत् यदधुनातनैराविष्कृता 'इञ्जेक्शना'ख्या काचनाभिनवा चिकित्सा, यां खलु महाभ्युदयां महाफलाञ्च मन्यमाना नवीना आयुर्वेदचिकित्सका अपि आयुर्वेदस्य विश्वचिकित्साज्ञानाकरत्वसिद्ध्यर्थं रसवैद्यानां "सूचिकाभरणरस"-दृष्टान्तमुपन्यस्य आयुर्वेदसम्मतां व्याहरन्ति। परं लभ्यमानायुर्वेदतन्त्रपर्य्यालोचनपरम्परया नैवम्भूतां चिकित्सामायुर्वेदसम्मतां व्याहरन्ति कुशला:।

'इञ्जेक्शना'ख्यया हि प्रक्रियया प्राय: शिराभि: प्रविचार्य्यमाणमौषधं शोणितवेगसम्पर्कात् सर्वशरीरं व्याप्नुवत् आश्वेव शुभाशुभाभिनिर्वृत्तिप्रत्ययभूतं भवति। रोगं प्रशमयच्च प्रायो रोगान्तराण्यपि

उत्पादयति। इत्थंभूतो भैषज्यप्रयोगः नायुर्वेदशास्त्रानुमतः। यदुक्तं चरके—

"तदात्वे चानुबन्धे च यस्य स्यादशुभं फलम्।
कर्म्मणस्तन्न शंसन्ति विज्ञाः केऽपि चिकित्सकाः॥"

अपरं च "प्रयोगः शमयेद्व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत्।
नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद् यो न कोपयेत्॥"

मान्याः सभासदः यथामति मया प्रतिपादितोऽयं प्रबन्धः, अत्र च गुणदोषविचारे श्रीमन्तो विबुधा एव प्रमाणम्।

संस्कृतसाहित्यपरिषदन्यतरसम्पादकपशुपतिनाथशास्त्रिणां महाप्रयाणे परिषदः

शोकाश्रुधारा

शशधर! करधारां किं सुधा हन्त! दत्से
मलयपवन! नूनं व्यर्थ एवाद्य वासि।
कुसुम! तव विचित्रं हास्यमास्तां विदूरे
बत पशुपतिनाथो देवभूमिं प्रयातः॥

पशुपते! क्व गतोऽसि महामते! परिषदं परिहाय चिरप्रियाम्।
सपदि सा विरहेण तवाकुला विलपति प्रतिकर्म्मणि दुर्ब्बला॥
प्रतिदिशं प्रथिता यदियं शुभा परिषदस्य निदानमितो भवान्।
परिषदः सुचिरं शुभचिन्तया निजविपत्तिरमानि तृणं त्वया॥
प्रतिपदं तव सौम्यतमाकृतिः सुमधुरं चरितं प्रियभाषितम्।
सविनयव्यवहारगतिस्तथा स्मृतिपथे प्रचरन्ति महाशुचे॥
तव विरुद्धदलद्वययोजने कुशलता विदिता जगदुत्तरा।
सपदि यौथविधावुपयोगितां वहति या क्व नु साद्य समीक्ष्यताम्॥
विरहशोककृशास्तव बान्धवाः परिसरन्तु कमाश्रयपादपम्।
प्रियमशोकमपि क्षपयन् शुचा किमिव नाद्य सुकोमल! खिद्यसे॥

प्रियसुता: स्वजना: सुहृदस्तथा तव वियोगमकालसमुद्भवम् ।
समुपगत्य कथं धृतिमात्मना निदधतां हृदि शोकसमाकुला: ॥
विषमसंस्थितिसञ्चरणाक्षमा: सुतगणास्तव शैशवभागिन: ।
स्वजनपालनचिन्तनविह्वला: प्रविलपन्ति भजन्ति च मूर्च्छितम् ॥
स्थविरताविधुरां जननीं निजाम् अनिधमेन विहाय शुचा कृशाम् ।
नयविदां प्रथमस्य तवाधुना त्रिदिववाससुखं न हि युज्यते ॥
परिषदो विहता शुभभावना गलितपुण्यमदा सुरभारती ।
सुचरितं क्व गतं शरणच्युतं जगदिदं तिमिरेण समाहृतम् ॥
परिषदं स्वसुतामिव साधयन् बहुगुणां परिपुष्टकलेवराम् ।
सुजनहस्तगतामविलोकयन् अपि कथं त्रिदिवे रतिमीहसे ॥
तव कृति: सुतरामसमापिता वद कमित्य समाप्तिमुपाश्रयेत् ।
अमरसन्निधिमित्य सुरालये परिषदम्प्रति देहि शुभाशिषम् ॥
परिजनेषु धृतिं तनु सन्ततं शुभपथे भवता परिदर्शिते ।
सुचिरमेव यथा विहरन्तु ते हृदयशोकमपास्य समुन्नता: ॥

परिषदमतिदीनां त्वद्वियोगाकुलीनां
कथमिव वयमेते सान्त्वयामो विमुग्धाम् ।
सुरपुरमुपयातो देवभूयं गतस्त्वं
यदि वितरसि शान्तिं सान्त्वितेयं तदा स्यात् ॥

पशुपतिनाथशास्त्रिण: प्रयाणे शोकविलाप:

[निबन्धक:—श्रीयोगेन्द्रमोहनविद्यारत्न:]

हा धिग् विधे ! कतिविधं तव निर्दयत्वं
सन्तापकारि जगतोऽस्ति विचित्रवीर्य्यम् ।
तस्मिन्नये न हि नरस्य मति: समर्था
धातापि मन्थरमति: परिलक्ष्यतेऽत्र ॥ १

मन्ये जनस्य नयने नियतं यदि स्या-
दश्रुप्रवाहनिवहः प्रियनाशजातः ।
आषाढ़वारिदसमप्रचुरप्रवर्षी
नार्द्रं तु तेन हृदयं तव जातु किञ्चित् ॥ २
हा-हा-रवैर्मुखरिता धरणी समन्तात्
कर्णौ न तेन वधिरौ तव नित्यकृत्ये ।
दृष्टिर्न तेऽश्रुविकला करुणाच्च दृश्यात्
कर्त्तव्यमात्रशरणस्त्वमहो कठोर ॥ ३
सर्व्वस्य दृष्टिशरणिं समतीत्य तिष्ठन्
यद्रोचते प्रकुरुषे न जनैर्निवार्य्यः ।
अन्यैरलक्ष्यतनुता ननु चातुरीयं
वन्ध्यान्यथा तव फलप्रसवेऽभविष्यत् ॥ ४
शिक्षासभागृहशिखामलरत्नराजि-
ज्योतिः प्रदीप्तवसुधं क्रमशः प्रभास्यत् ।
एकं हि रत्नमतुलं स्खलितं वताद्य
मध्यन्दिने दिनपतिः सहसास्तमाप्तः ॥ ५
विद्या ददाति विनयं वचनं किलेदं
यस्मिन् जने सफलतां सुतरामुपेतम् ।
पीयूषसोदरमभून्ननु यस्य वाक्यं
मूर्त्तिश्च मारवनितापरिताप-दात्री ॥ ६
यस्याः समुन्नतिविधौ त्रिदिवेशवाचो
यत्नादिमां परिषदं बहुविघ्नितोऽपि ।
नानामतोनिह जनान् परिमिलयन् यः
संस्थाप्य वृद्धिमनयद् बहुधा सुबुद्धिः ॥ ७
भाषामिमामशरणां किल कालधर्म्मात्
शिक्षागृहाद् बुधगणैरपनीयमानाम् ।

ज्ञात्वेव तव भवने ननु रचितुं तां
चेष्टां विवेकवशगो विपुलामकार्षीत् ॥ ८

हा धिक् स मृत्युदिवसेऽप्यखिलं स्वकार्य्यं
सम्पाद्य कर्म्मठतमः परिषद्गृहेऽस्मान् ।
रात्रौ गिरा मधुरया परितोष्य तद्वत्
योगीव सुस्थवपुषा प्रगतः समाधिम् ॥ ९

प्रातः परेद्यवि वयं वत मन्दभाग्याः
सुप्तोत्थिताः कुलिशघातसमां त्वदीयाम् ।
वार्त्तां कृतान्तहतकेन कृतां निशम्य
शोकाम्बुधिं स्वपुरतः परिदृष्टवन्तः ॥ १०

इत्थं नवे वयसि यद् विमलं यशस्ते
व्याप्तं जगद्दिनपतेः करवत्समन्तात् ।
वृद्धेन कोविदवरेण च तन्न लभ्यं
विश्वस्य विस्मयकरं सुधियां यविष्ठ ॥ ११

पाश्चात्यभावगहना नवजातशिक्षा
त्वन्मानसे कृतवती न तथाधिपत्यम् ।
तेन क्षमार्जवदयादिभिरन्वितस्त्वं
स्वं ब्राह्मणान्वयभवं कृतवान् कृतार्थम् ॥ १२

माताद्य ते तव समेन सुतेन हीना
शोकानलैकनिलयं हृदयं कथं नु ।
ज्येष्ठात्मजस्य मरणाद् बहुधा विदीर्णं
वार्द्धक्यतापमलिना परिसान्त्वयेद्वा ॥ १३

स्वर्गे निसर्गसुलभा सुखसन्ततिस्ते
आरब्धकार्य्यमननादसमाप्तकृत्य ।
विघ्नैर्युता न हि भवेदिति ते सखाय-
स्त्वत्कार्य्यचालनविधौ सुतरां यतन्ते ॥ १४

स्वर्गं गतस्य भवतो हृदयं वताद्य
शान्तिं प्रयातु विमलां स्वजनच्युतस्य ।
आशीर्वचोभिरिह ते विरहार्त्तबन्धून्
शोकाग्निदग्धहृदयान् कुरु शान्तिभाजः ॥ १५

पशुपतितिरोभावः

[निबन्धकः—श्रीमदक्षयकुमारशास्त्री]

नास्तीह जगति साम्प्रतमुदारहृदयो विद्वद्वर्य्यः सुहृद्वरः पशुपतिनाथशास्त्रिमहोदयः। यः खलु महात्मा जन्मनाऽलञ्चकार वङ्गीयदाक्षिणात्यवैदिकब्राह्मणकुलम्। यञ्च लोका रूपेण कन्दर्पमिव बोधेन सुरगुरुमिव गाम्भीर्येण महोदधिमिव समुन्नततया नगराजं हिमाद्रिमिव मेनिरे। प्राच्याः प्रतीच्याश्च विविधा विद्या अनुगता इव कान्ता मिथो विरोधितां विहाय यमवलम्बयात्मानं कृतार्थं मत्वा विनयं नाम तनयमसुवत। यस्य वाचि मधुरता, मनसि दयाशीलता, कर्मणि कुशलता, बुद्धौ निपुणता च सततमवसन्। अहोवत! स हि नाम महान् संसारस्याऽसारतां क्षणभङ्गुरताञ्चावेक्ष्य तं तृणाय मत्वा स्वस्वरूपमाससाद। नूनं भगवान् पशुपतिः पशुपरनामधेयानां जीवानां क्लेशपरम्परामपनेतुं महाभूतानां स्थिरांशैः स्वात्मनो मानवतनुमसृजत्। नो चेत् कथंकारमस्मिन् कल्मषबहुले कलियुगे एवंविधानामलोकप्रथितानां गुणग्रामाणां सम्भवः स्यात्। शिष्यानवजीवनदानेनास्य पशुपतित्वमसहायानां विधवानाञ्च रक्षणेन नाथत्वमधिगतशास्त्रत्वेन शास्त्रित्वमित्येतत् सर्वमस्मिन् पुरुषे सम्यगुपपद्यते। हन्त! सुरपतिमिव तं विहायाऽशीतिवर्षदेशीया जननी पतिव्रता पत्नी शिशवश्च नितरां दीनतामापन्नाः। न केवलं तेन स्वकुलं नवा

दाक्षिणात्यवैदिकब्राह्मणसमाजं न वङ्गभूमिं न वा भारतभूमिमलं-चकार, अपि तु स गुणावलीभिः समस्तामेव जगतीमालोकितवान्।

अथ खलु विवादास्पदेषु विषयेषु कतमस्तावत् पक्षोऽवलम्बनीयो भारतीयैरिति पृच्छायां सर्वथा पशुपतिचरितमालोचनीयमिति सर्वै-रस्माभिरकामैर्वक्तुं शक्यते। साम्प्रतमस्मद्देशीया जनाः प्रायेण पाश्चा-त्यानां नवं नवं विज्ञानकौशलमवेक्ष्य मुग्धहृदया भारतीयसभ्यताया हेयतामापादयितुं प्रयतन्ते। केचन वराका भारतगौरवमजानन्तो हन्त! विदेशीयेभ्यो विज्ञानलवमधीयाना आत्मनः कृतकृत्यतां मन्य-मानास्तन्मयमेव जगदीक्षमाणाः समाकुलयन्ति सर्वेषां सचेतसां मनांसि, प्रतिपादयन्ति च भारतगौरवभूतानां भुवनत्रयगुरूणां महर्षीणां हीनतां तारस्वरेण। यद्यपि तेषां वराकाणां युक्तिनिवहः फल्गुरिति ते सर्वथा प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येरन्, तथापि पशुपतिमहि-मानमाकलय्य ते सन्मार्गे मतिं निवेशयितुमर्हन्ति।

पशुपतिनाथो वङ्गभाषायां हिन्दीभाषायां तथा संस्कृतभारत्यां सम्यङ्निपुणतामासाद्य आङ्गलभाषायां फरासीभाषायां जर्माणवाण्यां चासाधरणीं व्युत्पत्तिमवाप। एतासु का नाम गरिष्ठेति निर्णयावसरे यद्यपीदानीन्तनाः पण्डितम्मन्याः सञ्जीवितानामन्तिमप्रोक्तानां तिसृ-णामेव समुत्कर्षं विदधति, तथापि ते संस्कृतभारतीमसेवमानाः सर्वथा ऽवितथं प्रतिपादयितुं न समुत्सहन्ते। पशुपतिनाथस्तु साम्येन ताः संसेव्य सम्यगुत्कर्षमपकर्षं वैकस्याः प्रतिपादयितुमशकदिति तन्मतं निष्पक्षपातिभिः सर्वैर्विद्वद्भिरादरणीयम्। विविधविद्यावता तेन ज्ञान-चक्षुषा सर्वासां तासां स्वरूपं पर्यालोच्य गीर्वाणीमेव धुरि समस्थापयत्। अन्यथा कथं स स्वर्गतेन स्यर् आशुतोषेण समाहूतो विश्वविद्यालये संस्कृताध्यापकपदमधिचकार? कथं वा संस्कृतसाहित्यपरिषदः समुन्नतये स्वात्मानं न्ययुङ्क्त? स तु प्रागभिहितानां भाषाणां स्वरूपं सम्यगधिगम्यैवं निर्णयपदवीमधिरुरोह यत् संस्कृतभारत्याः सेवा-

मन्तरेण कदापि भारतीयानां समुन्नतिर्न भवितेति। अतः स संस्कृत-भाषायाः समुन्नत्यर्थमान्तिमोच्छ्वासाद् यतमान आसीत्। आलोचन्तां प्रसह्य परदेशानधिकुर्वतामियोरोपीयाणां भारत्यः परेषां विज्ञान-कौशलं निपुणमधिक्रियताम्, यन्त्रयानादिनिर्माणेन शिल्पवाणिज्यादेः समुन्नतिः समासाध्यतां नाम, परं संस्कृतभारतीसेवापराङ्मुखाणां प्राच्यसभ्यतामजानतां महतामपि धनवतां समुन्नतिः सर्वथा न श्रेयसे प्रकल्पते। भारतीयानां सर्वमपि समुन्नतिनिदानं संस्कृत-ग्रन्थेषु सन्निबद्धमितिताननधीयानाः कथमात्मगरिमाणं प्रकटयितुं शक्नुवन्ति स्वात्मनः समुन्नतये ? स तु महान् तत्सर्वमेवैकान्तेन चेतसा विज्ञाय संस्कृतभारतीप्रचारणाय महतीं शक्तिं प्रायुङ्क्त, प्रादर्शयच्च दैवीं वाचमनादृत्य तत्प्रतिकूलतां विधाय भारतीयानामार्याणामुन्नति-परम्परा गगनारविन्दसौरभग्रहणवन्मुधैवेति। इयमेव विंशतिकोटि-सन्तानैर्निगृहीता दीना क्षीणा मलिना संस्कृतभारती जगदम्बेव सहस्रं संवत्सरान् परतन्त्रतानिगड़बद्धानां भारतीयानामार्यवंशकरी-राणां सनातनत्वं विदधाति। तं विहाय नितरामेषा निरालम्बता-मुपैष्यति, अतस्तद्वियोगव्यथा नितरामस्माकं दुनोति चेतः।

यद्यपि विश्वविद्यालयस्था विश्वपण्डिता बहुमतामितां कुलदेवतां पिशाचीमिवाऽपाकर्तुं सर्वथा यतन्ते, तथापि सा भारतगौरवभूता जग-द्वन्द्या जगतीतलवासिभिः सर्वैरनल्पज्ञैरिदानीमपि समाद्रियमाणा न मलिनतामभ्युपैति। ये तु सततं सोपहासमेतस्या मृतभाषात्वमापाद-यन्ति, ध्रुवं ते चिरं परसेवया सदिति असदिति च विवेक्तुमक्षमाः स्वमरणं तत्र सुललितपदोपेतायां रसभावोद्वलितायां समारोप्य साक्षेपमभिलपन्ति—संस्कृतभाषा मृतेति। परं तेऽधन्या मातृसेवा-विरताः पशुपतिप्रसादेन चिरं जीवन्तु पुनन्तु चात्मानम्। संस्कृत-भारतीकृपामलभमानाः परकीयभाषासेवैव समुन्नतिनिदानमिति मन्यमानास्ते स्रगिति विषधरमहिं परिष्वजन्ते, मणिधिया काचं

समाश्लिषन्ति, अशुचिरिति पुरःस्थितं मङ्गलकलसं चरणयोर्निपीड़यन्ति। पशुपतिचरितं समाकलय्य सर्वथा ते सुमतिं लभन्तामिति भगवत्याः संस्कृतभारत्या अन्तिके बद्धाञ्जलि सम्प्रार्थ्यते। सन्ति च विविधानि साधनानि स्वदेशस्य समुन्नतये, परं तेषु गीर्वाणवाणीपरिशीलनमेव शिरसि वर्त्तते। अन्यानि च साधनानि ततो न्यूनतां भजमानानि साधनाभासतामुपयन्तीत्यत्र प्रेक्षावन्त एव प्रमाणम्। संस्कृतव्याख्यानेन शास्त्रविचारेण, ग्रन्थप्रचारेण, अध्यापनेन, नाटकाभिनयेन च प्राचीनगौरवजातानां सर्वेषामभिमुखीकरणमेवोन्नतेर्मुख्यं निदानमिति तेन सम्यग्विदितं प्रकटितञ्च। अहो तेन विना संस्कृतभाषाजननी नितरां दीनतामुपगता। हा मातः संस्कृतभारति! परिभूतासि, श्लाघ्यतनयविरहेण निरालम्बतां गतासि! यच्चिन्तितं तद् दूरतरं प्रयाति यन्नाकलितं मनसा तदेवाकाण्डतोऽभ्युपैति। सर्वथा त्वं निराश्रया संवृत्तेति महान् खेदोऽस्माकं चेतसि प्रादुर्भवति।

शोकरुदितम्

[निबन्धकः—श्रीमदुपेन्द्रमोहनसांख्यतीर्थः]

सहृदयस्य जगत्पितुरक्षमं हतविधेः क्षममस्मदरुन्तुदम्।
विदितवान् ननु वृत्तमहम्मुखे पशुपतिर्व्यसुरित्यशनिप्रमम्॥ १
मिलितवान् विगतेऽह्नि निशामुखे सुखमलापिषि येन यथा पुरा।
अशृणवं स गतासुरिति प्रगे धिगधृतिं सहजां मनुजन्मनाम्॥ २
पशुपते! भ्रियमाण इह त्वयि ह्यनवधानतयानुपलक्षितः।
मधुरिमा विधुरेण हृदाद्य स प्रणयिभिः प्रसभादनुभूयते॥ ३
दधदपि प्रबलं कृतिकौशलं तदनुमात्रमहोऽनपवर्जयन्।

कथमसाम्प्रतमद्य कृतो भवान् समसरत् परलोकपरीप्सया ॥ ४
स्वयमेत्य शिवत्वमञ्जसा चितिशय्यामधितिष्ठता परम् ।
विधुरा परिषत्कृता त्वया किमपर्णेव कृता तपस्विनी ॥ ५
प्रियतमा जननी शिशवः सुताः परिजनाः स्वजनाश्च तथापरे ।
त्वदुपजीविन इत्यवधीरिमान् व्यपरतः सुहृदप्यहितो यथा ॥
तव पितृव्यतया य उपस्कृतो व्यगणयन्न वियोगशुचं पितुः ।
शिशुमशोकमशोकमुपेत्य तं तव मृतिं सहते न हितत्वता ॥ ७
चतमहो शतयातनमक्षमत प्रणयतस्तव या मुखमीक्षती ।
विसहतां जननी कथमद्य सा तव यवीयस इत्यमपास्तताम् ॥ ८
पशुपत्यपयानसम्भ्रमात् परिषत्काननमद्य विप्लुतम् ।
तदतीतदशासमागमे किमु वामाचरणोऽरणः क्षमः ॥ ९
न नगेन्द्रसुखाः सुखाय नो न च चिन्ताहरणश्च चिन्त्यते ।
क्षमतामम रेश्वरोऽपि किं कृतहस्तो ननु दीनबन्धुना ॥ १०

पशुपतिप्रयाणम्

[निबन्धकः—श्रीगणपतिसरकारविद्यारत्नः]

तत्रभवता पशुपतिशास्त्रिणा सह प्रथममालापः स्यादस्माकं वासभवन एव। स खलु संस्कृतसाहित्यपरिषदः कृतेऽस्मद्‌गृहमलंचकार। तद्दिनमारभ्य चावयोः प्रीतिबन्धनमुत्तरोत्तरमवर्धत। परमस्मात् सुबहुदिनानि विभिन्नस्थानेषु यदैव परस्परमावां मिलिताबभवाव तदेव विना कालक्षयमतिक्रम्य संलापश्च विच्छिन्नतां नानुभूताविति बहुशः परीक्षितोऽयं स्निग्धभावः। उत्तमपाण्डित्यपरिपूरितो मनागपि गर्वलेशं न दर्शयामास दर्शकान्। न कदाप्युपलक्षितो मया तस्याहङ्कारभावः। यथैव सुपुरुषः स आसीत् देहसंस्थानेन तथैव सौम्यदर्शनश्च आसीत् प्रभया। गुणिनामुपयुक्तादरे युक्तमनाः स किल

संस्कृतसाहित्यपरिषदः प्राणभूतोऽभवत्। अत्यन्तविनयपरायणो लेशतोऽपि गर्वशून्य एकदा स परिषत्विषयकप्रस्तावे अकथयत् "विधाय वङ्गीयसाहित्यपरिषदमादर्शं वयमीहामहे संस्कृतसाहित्यपरिषदं निर्मातुमिति तस्या एव दर्शनेनास्माकं महती सुविधा जातेति"। आसीद्वङ्गदेशस्य चिरन्तनी दुर्नामपरम्परा यदस्मद्देशवासिनो विदुषो न शक्नुवन्ति प्रकाशयितुमान्तरं भावमार्य्यभाषया, सभायां तत्काल एव वक्तुं वा किमपि विषयं विशदीकृत्य। किन्तु साम्प्रतं परिषदः कृपया बहवो वङ्गदेशीयविपश्चितोऽनर्गलं वक्तुं लिखितुञ्च आर्य्यभाषया समर्थाः सञ्जाताः। विना पशुपतिशास्त्रिणोऽक्लान्तपरिश्रमेण परिपुष्टा परिषदियं शङ्केऽनुपयुक्ता स्यादद्यापि कलङ्कभञ्जने वङ्गीयपण्डितानाम्। दिशि चास्यां जातीयाऽङ्कचालने प्रायशो देशवासिनां श्रद्धाभाजनतां भेजे शास्त्रिमहाशयः। आसीत् प्राणसोदरा तस्येयं संस्कृतसाहित्यपरिषत्। कथमस्याः सर्वतोमुखी उन्नतिर्भवेदिति ध्यानपरायणोऽभूत् स सर्वदा। यथेयं परिषदकाले कालकवलितमेकनिष्ठं सेवकं विहाय दुःखिता एवमहमौदृशमित्रवर्यवियुक्तोऽधिकतरं क्लिष्टोऽस्मि। गतिस्तु कर्मणोऽलङ्घनीया। कर्मणि विनिवृत्ते देहबन्धो विरमेत्। स्मृतिरेव गरीयसी तिष्ठति। पशुपतिशास्त्रिणः स्मृतिरस्माकं मनसि चिरमक्षया भवतु। भगवतः प्रसादात् स्वर्गतस्य तस्यात्मा च तृप्तिं लभतामिति।

पशुपतिस्मृतिः

[निबन्धकः—श्रीरघुनाथमल्लिकः]

प्रथितयशा वङ्गीयकविर्माइकेलमधुसूदनदत्तः प्रातःस्मरणीयेश्वरचन्द्रविद्यासागरस्य सम्बन्धे अवोचत् यदासीत्तस्य प्राचीनमहर्षीणामिव प्रज्ञा, इंलण्डवासीनां कर्मोत्साहो, वङ्गीयजनन्या इव सुकोमलं हृदय-

मिति। लोकान्तरप्रस्थितानां पशुपतिनाथशास्त्रिपादानां पक्षेऽपि तदेव सुप्रयोज्यम्। य एव तत्रभवताम् असामान्यपाण्डित्यं, परिषद उन्नति॰ कामनया अक्लान्तपरिश्रमं, शिष्यान् तथानुजीविनः प्रति सस्नेहव्यवहारं परिजानाति तेनैव कवेरेषा उक्तिः सम्यगवधार्य्यते। संस्कृतसाहित्यपरिषदस्य साधनाया अखण्डं फलमिव वर्त्तते। तत्रभवतां प्रज्ञानात् चरित्रस्य औदार्य्यात् माधुर्य्याच्चाचारस्य परिषदः सभ्यसंख्या प्रतिदिनमेव वृद्धिमाप्नोति। न जाने कति दुःस्थाः शिक्षार्थिनः तस्य स्नेहपरतया परिषद्गृहे न केवलमाश्रयं जीविकान्नं सुशिक्षाम् अपि च पितृस्नेहमप्यलभन्त। अधुना पितृहीना परिषत् पितृहीना च तस्य शिष्यमण्डली।

आसीत्तत्रभवतः प्रधानदोषो यत् स महात्मा साम्प्रतिककालोचिता-'मर्थ एव परमार्थः सत्य-न्याययोर्नास्ति अपेक्षा अर्थोपार्जने' इति नीतिं बहु नामन्यत। तस्मादेव कारणात् यौवने स्मृतिशास्त्रं व्यवहारशास्त्रञ्च स्वायत्तीकृत्य धर्म्माधिकरणमर्थोपार्जनाय प्रविश्य शान्तिनाथः स आधुनीका धर्म्माधिकरणव्यापाराः केवलमेव अशान्तिकारका अमङ्गलप्रसवा इत्येव संवीक्ष्य कुशाग्रबुद्धिरपि जीविकान्तरं शान्तिपूर्णं शिष्योपदेशदानरूपं, देवभाषायाः भारते तथा च जगति पुनः प्रचारार्थं च स्वेच्छयावालम्बत। स चेत् सत्यधर्म्मस्य शिरसि चरणार्पणं कर्त्तुमशक्ष्यत् तदा संसारे प्रभूतवित्तशाली अभविष्यत्।

सम्प्रति ह्यस्माकं देशे सन्ति बहवो नरा येषामेव मतं संस्कृतज्ञा अकर्म्मण्याः धरित्रीभारवृद्धिकारिण एव, न तु ते मनुष्यपदवाच्याः। अध्यापकधुरन्धरपशुपतेः संसर्गात्परं तस्य परमतसहिष्णुतया बुद्धेः प्राखर्य्यात् अदम्यकर्म्मस्पृहया सर्व्वेषामेव एतद्रुचिवागीशानां परिवर्त्तितमेव मतम्। संस्कृतभाषायास्तथा संस्कृतपरिषदश्च श्रीवृद्धिकामनया तत्रभवतः कठोरसाधनात् अधुना पाश्चात्त्यविद्याभिमानिनोऽपि जना देवभाषां सश्रद्धं द्रष्टुमारभन्त। तस्य वियोगात् न केवलं

देवभाषा परन्तु वरेन्द्रभूमिस्तथा समग्रं भारतमेव तं पुरुषरत्नम् अपहाय शोकनिमग्नं, न जाने कदा तस्य अभावपूरणं भविष्यति ।

शोकपत्रम्

श्रीमन्तः सम्पादकमहोदयाः !

कलिकाताख्यसंस्कृतपरिषत्कार्य्यचालकमूर्धन्यानां प्रकृत्या आकृत्या च मधुराणां परमसौजन्यभाजां विद्वद्गोष्ठीगरिष्ठानां पशुपतिनाथशास्त्रिणामसामयिकं स्वर्गारोहणं विज्ञाय पञ्चनदीय-संस्कृत-साहित्यपरिषत्सदस्या नितान्तं खेदं प्रकाशयन्ति, शास्त्रिमहोदयानां कुटुम्बाय च हार्दिकीं समवेदनां प्रकटयन्ति ।

श्रीजगदीशशास्त्री

शोकपत्रम्

परिषत्पत्रिकासम्पादकेषु श्रीमत्कालीपदतर्काचार्य्येषु महोदयेषु सत्यदेवपाण्डेयकृताः प्रणामाः सन्तु ।

माननीयानां पशुपतिनाथशास्त्रिणां स्वर्गारोहणसमाचारं विदित्वा मे हृदयेऽतीव दुःखं सञ्जातम् । ते तु सरलस्वभावाः सर्वहितचिन्तका विद्वांस आसन् । तेषामकाल एव परलोकगमनेनास्माकं महती हानिर्जाता । परञ्चेश्वरायत्तं सर्वं भवतीति परिज्ञाय धृतिं दधामि ।

श्रीसत्यदेवपाण्डेयः

शोकपत्रम्

श्रीमत्सु संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिकासम्पादकेषु सविनयं सनमस्यं चेदमावेदनम् ।

अवापि वेदनापूर्णं पत्रं श्रीमताम्। अनेकबिरुदावलीविभूषितैः पशुपतिनाथशास्त्रिभिः सहाऽसत्यपि वैयक्तिके परिचये श्रीमद्भिर्वर्णितेन तेषां गुणगणगरिम्णा एकीकृतहृदयो नूनं नितरां खिद्ये। तादृशस्य महापुरुषस्य वियोगेन अशङ्कितोपनतेयं महती हानिर्मन्ये समयसापेक्षा रिक्तपूर्तये। आशासे सकलगुणगौरवगुम्फिताः श्रीमन्तस्तदभावपूर्तिं धैर्येण, मनोनियोगेन, सुरभारतीभक्तिप्रभावेण च न चिराय सम्पादयिष्यन्ति। इति

विद्यावाचस्पति-श्रीशालग्रामशास्त्रिणः

शोकप्रकाशपत्रम्

अयि श्रीमन्तः सम्पादकमहोदयाः,

येषामागरानगरेऽखिलभारतवर्षीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य सप्तमाधिवेशनेऽतीवाऽद्भुता सरलता विलोकिता, तथा निसर्गसुन्दरविलसत्प्रतिभाकं सुरभारत्यां मनोहरं व्याख्यानं समाकर्णितम्। अहह ते प्राश्चात्यभाषासु लब्धवर्णा विविधोपाधिविभूषिता विद्वद्वृन्दशिरोमणयः पण्डितपशुपतिनाथशर्मशास्त्रिणोऽकाल एव पशुपतिलोकं सनाथं कृतवन्त इत्येतां वार्तां भवत्पत्रादवगत्य महता शोकावेगेन वा नेत्ररोगवशाद्वा मन्ये मदीयं हृदयं पाषाण इवाऽभूत्कठोरम्। बुद्धेर्वा निश्चयरूपता निर्गतेव, मनसो वा सङ्कल्पविकल्पात्मकता पलायितेव, वाणी वा जड़ीभूतेव, अतो नाऽऽयाति रोदनमपि, न पारयामि किञ्चित्कथयितुं लेखितुं वा। इदमेव प्रतिभाति केवलम्, यदेतद्देशस्यास्या भगवत्याः सुरभारत्याश्च दौर्भाग्यमेव। न भविष्यति चिरकालेऽपि तथाविधं विद्वद्रत्नमस्यां हतभाग्यायां भारतभूमौ, इति निवेदयति।

श्रीगणेशीलालसारस्वतः साहित्योपाध्यायः

शोकपत्रम्

प्रियसम्पादकमहाभागाः !

संस्कृतसाहित्यपरिषदन्यतरसम्पादकानां विविधविद्यागुणसम्पन्नानां सुगृहीतनामधेयानां पशुपतिनाथशास्त्रि एम् ए पि एइच् डि-महोदयानामाकालिकपरलोकगमनवार्त्तया नितरामार्त्तोऽस्मि। तेषाञ्च शास्त्रिमहोदयानामसामान्यसौजन्येन अवैमत्यपाण्डित्येन अकार्पण्यदाक्षिण्येन च सर्व्वे एवातितरां मुग्धा आसन्। एवमेतेषां विनयमधुरव्यवहारेण असदृशकर्म्मकुशलतादर्शनेन महता संस्कृतानुरागेण च सर्व्वे एव चमत्कृता अभूवन्। अत्यल्पकालेनैव मृतकल्पसंस्कृतोन्नतिसाधिकाया अपि संस्कृतसाहित्यपरिषदः एतावती समुन्नतिः, प्रधानतस्तेषामेव महात्मनां कर्म्मकुशलतायाः फलमिति प्रमुक्तकण्ठं वक्तुं शक्यते। एतैः कर्म्मवीरैः असीमोत्साहेन अविश्रमपरिश्रमेण बहुतरस्वार्थातिपातेन च संस्कृतसाहित्यपरिषदो यादृशी तुष्टिप्रदा परिपुष्टिः समसाधि, कुत्रचिदन्यत्रापि तादृशी परिपुष्टिः प्रायो नैव परिलक्ष्यते। तथा च तेषां शास्त्रिमहोदयानामाकालिकपरलोकगमनेन संस्कृतसाहित्यपरिषदो यादृशं महदनिष्टमजनिष्ट, कदा कस्य प्रयत्नेन पुनस्तस्य परिपूर्त्तिर्भवेदिति सर्व्वनियन्ता भगवानेव जानाति।

एते च महात्मानः कलिकाताविश्वविद्यालयस्याप्यन्यतमाः ख्यातनामानः संस्कृताध्यापका आसन्। अध्यापनानैपुण्येन यथोपयुक्तव्यवहारेण यथासम्भवोपकारसाधनेन च तत्रत्यानां विद्यार्थिनामन्येषाञ्च हृदयमेतैरायत्तीकृतमित्येतेषां महाप्रस्थानेन कलिकाताविश्वविद्यालयस्यापि महती क्षतिरभूत्।

कलिकाता-विश्वविद्यालयसदस्यप्रस्तुतं संस्कृतशिक्षाया ऐच्छिकत्वं

निवारयितुमप्येतैर्नानाविधः प्रयत्नः समकारि। केनोपायेन मृतकल्पायाः संस्कृतभाषायाः पुनरभ्युदयो भवेदिति तैः सर्व्वात्मना परिचिन्तितमिति बहुधा मया परिज्ञातम्। संस्कृतोन्नतेरेवं प्रतिष्ठानं प्रायो नासीद् यत्र तदधिष्ठानं वाञ्छनीयं नाभूत्। सुतरां तेषां संस्कृतपक्षपातिनां महाप्रस्थानेन न केवलं संस्कृतसाहित्यपरिषदो, नापि केवलं कलिकाता-विश्वविद्यालयस्य, परन्तु संस्कृतप्रतिष्ठानमात्रस्यैव महद्दौर्भाग्यमापतितमित्यत्र न कोऽपि सन्देहः।

कलिकातानगरागमनात्प्रभृत्येव नानाविधकार्य्यव्यपदेशेन तत्परिचितोऽहमभवम्, ततश्च तेषामेव सौजन्यातिशयेन तैः सार्द्धं परमसौहार्द्दं मम समवर्द्धत। प्रायश एव तत्साक्षात्कारलाभः सौभाग्यान्मम समजायत, किन्तु प्रतिदिनमेव तद्दर्शनं नूतनमनिर्वचनीयमानन्दमदात्। तेषामेवं सुमधुरव्यवहाराभिज्ञतासीत् तत्प्रभावात् कोऽपि तान् प्रति कश्चिदपि विरक्तिभावं पोषयितुं नालमभूत्। तदीयपरलोकप्रयाणपूर्वदिवसेऽपि प्रायो घटिकाद्वयं तैः साकमस्माकं समालापो जातः, हा हन्त !! तत्समालाप एव करालकालप्रभावाच्चरमतामुपगतः। अहो तदानीन्तनं तस्य तत्सहास्यवदनं स्मृतमद्यापि परमं विस्मयमुत्पादयति। वस्तुतस्तेषामभावे संस्कृतभाषा केषाञ्चित् परमबन्धूनामभावमनुभवति। तैः कर्म्मवीरैः संस्कृतभाषाया बहुपकारसाधनस्य प्रत्याशास्माकमासीत्। किन्तु विधातृविधानस्यालङ्घनीयतया संस्कृतसेविनां परमदुर्भाग्यतया च तत्प्रत्याशा समूलमुन्मूलितेति परमं विषादस्थानम्। सम्प्रति तेषां पारलौकिकमङ्गलकामनैव प्रधानतः कर्त्तव्यतयास्माकं पुरतो वर्त्तते, परन्तु तदीयारब्धकार्य्याणि यथा सुसम्पन्नानि भवेयुस्तत्रापि सर्वैः सर्वथा यतितव्यमित्यलमनल्पजल्पनेन।

श्रीकुञ्जविहारितर्कसिद्धान्तः

———

हरिश्चन्द्रकथा

[निबन्धकः—श्रीकालीपदकाव्यतीर्थः सूत्रविशारदः]

विदितमेव सर्वेषां पारिषदानां पुण्यं नामधेयं खलु महाराजस्य हरिश्चन्द्रस्य। यस्य हि जनहृदयरञ्जिनो कथा आबालवृद्धवनितानां जनानाम् आकुमारहिमालयं भारतवर्षस्य मनांस्यक्लत करुणामृतवर्षैरभिषिक्तानि। तस्य च पुण्ययशसो नृपस्य कथानुकीर्त्तनात् नास्त्येव सम्भावनालेशोऽपि नूतनकथाश्रावणकृतार्थताया मादृशि स्वल्पबुद्धौ। तथापि पुराणोक्तिरियम्—

एतान् सर्वान् नरः शृण्वन् पठन्नपि सभासु च।
विधूय सर्वपापाणि ब्रह्मण्येव लयं व्रजेत्॥ इति

तादृशान् महाजनान् गुणकथया स्तोतुं प्रलोभयतीति किं बहु वचनेन।

स खलु महाराजो हरिश्चन्द्रः सूर्य्यवंशसम्भवोऽयोध्यापतिश्च बभूव। पिता च तस्य त्रारुणिः सत्यव्रत इति बहुपुराणसम्मतम्। परं मत्स्यपुराणे—

... ... त्रय्यारुण इति स्मृतः।
तस्मात् सत्यव्रतो नाम तस्मात् सत्यरथः स्मृतः॥
तस्य पुत्रो हरिश्चन्द्रो हरिश्चन्द्राच्च रोहितः॥ इति
(१२।३९-८)

पाठः 'सत्यव्रतस्य पुत्रः सत्यरथ एव राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य पिते'ति ज्ञापयति। परं महाभारतीयहरिवंशपर्व्वणि, विष्णुपुराणे चतुर्थेऽंशे ब्राह्मे चाष्टमाध्याये, वायवीये चाष्टाशीतितमेऽध्याये तथा अन्येषु अपि पुराणेषु हरिश्चन्द्रस्य सत्यव्रतात्मजत्वमेवाङ्गीकृतम्। स च सत्यव्रतः—

अभूदिच्छाचरः कामो मन्दात्मा ह्यतिलोलुपः ।

स पापात्मा विप्रभार्यां हृतवान् काममोहितः ॥ (भा० ७।१०)

अतस्तस्मिन् पितुः क्रोधातिशय्यं बभूव, राज्याच्च तं पिता निष्क्रामयामास । अथ कदाचित् दुर्भिक्षकष्टपरीतानां विश्वामित्रकलत्रापत्यानां पोषणार्थं मांसं मृग्यन् अनधिगतमांसान्तरो भगवतो ब्रह्मर्षेर्वसिष्ठस्य धेनुं जघान । एवं तथाविधातिघोराचारं परुषधर्माणं सत्यव्रतं दृष्ट्वा सुरासुरार्चिताङ्घ्रियुगो भगवान् वसिष्ठो ज्वलद्गम्भीरया गिरा सत्यव्रतमूचे—

पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च ।

अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते परिक्रमः ॥ (ह०व० १३।१८)

इत्येवं त्रीन् शङ्कून् तस्मिन्नुपलभमानो गुरुस्तस्मै त्रिशङ्कुसंज्ञां दत्तवान् । ततो दुःखितदुःखितस्त्रिशङ्कुर्वनाद्वनान्तरं गुरुणा शप्तो बभ्राम । अथ तावदन्तिमां दशां प्राप्तो राजा अरुणस्त्रिशङ्कुं सादरमाहूय सदाचारान् राजधर्मांश्चानुशिष्य तस्मै एव राज्यभारं समर्प्य सुरलोकं प्रतस्थे । ततः प्रभृति स सदाचारमनुसरन्, देवद्विजपरायणो बभूव । किं बहुना शासति च तस्मिन् वसुधामिमां धर्मैकशरणे प्रोल्लसदुत्तमकीर्त्तौ महाभागे त्रिशङ्कुभूपतौ दुर्भिक्षं दुर्लभतां, व्याधिरनाश्रयतामकालमरणञ्च मरणं प्रापुः । दीर्घकालं सुखमुषित्वा पुत्त्रानिव प्रकृतिजनान् विभवदानादिभिः सन्तोष्य विराजतस्तस्य यज्ञे मतिर्जज्ञे । सशरीरस्य स्वर्गं गन्तुमना राजा त्रिशङ्कुः कुलगुरुं वसिष्ठं समाहूय स्वमनोगतं निवेदयामास । वसिष्ठस्तु महर्षिः सम्यगालोच्य "अशक्योऽयं यज्ञ" इत्यूचे । खिन्नश्च राजा वसिष्ठेन प्रतिषिद्धोऽपि गुरोराश्रमात् निर्गत्य तत्कर्मसाधनार्थं वसिष्ठपुत्त्रान् प्रपेदे । ते चापि "पित्राशक्यमित्युक्त"मिति श्रुत्वा अशक्यमेवाहुः । ततः—

स राजा पुनरेवैतान् इदं वचनमब्रवीत् ।

प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्त्रैस्तथैव हि ॥

अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः।
ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम्।
शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि ॥ (रा०वा० ५८।७६)

ततश्चण्डालतामाप्तस्त्रिशङ्कुः राज्यं परित्यज्य विश्वामित्रं शरणं गतवान्। स च कौशिको महर्षिर्विश्वामित्र"स्तेनैव मे सुता रक्षिता" इति बुद्ध्वा तपोयज्ञादिभिः सशरीरमेव राजानं स्वर्गं निनाय।

त्रिशङ्कुचरितमिदमालम्ब्य पुराणेषु बहूनि मतान्युपलभ्यन्ते। वैष्णवे "असौ त्रिशङ्कुसंज्ञामवाप, चण्डालतामुपगतश्च, द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां विश्वामित्रकलत्रापत्यपोषणार्थं चण्डालप्रतिग्रहहरणाय च जाह्नवीतीरे न्यग्रोधे मृगमांसमनुदिनं बबन्ध, परितुष्टेन च विश्वामित्रेण सशरीरं स्वर्गमारोपितः।" इति (४।३) प्रमाणं त्रिशङ्कुसंज्ञालाभात् परत एव तस्य विश्वामित्रसन्ततिपोषणार्थे प्रयत्नम् अनुमापयति। परं पुराणान्तरेषु मुनिसुतपोषणार्थमेव तस्य गोहननं त्रिशङ्कुसंज्ञाप्राप्तिश्चेति यद् दृश्यते, तदेव समीचीनतया प्रतिभाति। भवतु प्रकृतमनुसरामः। अवान्तरमेतद्धरिश्चन्द्रकथाया इत्यलं प्रपञ्चितेन।

स खलु राजा त्रिशङ्कुः केकयवंशजां सत्यरथां नाम उपयेमे। सैव तत्रभवतो श्रीमन्तं हरिश्चन्द्रं सुषुवे। महाभारतीये हरिवंशपर्वणि त्रयोदशाध्याये—

तस्य सत्यरथा नाम पत्नी केकयवंशजा।
कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम्।
स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति श्रुतः॥

इति प्रमाणमेतदवगमयति। यत्तु मत्स्यपुराणीयः "तस्मात् सत्यव्रतो नाम तस्मात् सत्यरथः स्मृतः" इति पाठः पूर्वमुक्तः, मन्यते स एवमेव साधीयान् स्यात् यथा "तस्मात् सत्यव्रतो यस्य पत्नी सत्या स्मृते"ति। तेन हरिवंशीयपाठेन तथा अन्यैरपि पुराणैः सह पाठ-

सङ्गतिः स्यात् । कुम्भकोणीयमहाभारते हरिश्चन्द्रः सत्यव्रतायाः पुत्र इति ज्ञायते ।

अथ हरिश्चन्द्रः पितर्य्युपरते अखिलामेतां वसुधां धर्मतः शशास । राज्यं शासत् स राजसूयेष्टिञ्चकार । तस्य च राज्ञः कथाद्वयं सर्वत्र प्रचरति, एका तावद् हरिश्चन्द्रस्य वरुणेष्टिं विषयीकृत्य, अपरा च तस्यैव विश्वामित्राय सर्वस्वदानमारभ्य वर्त्तते । एतयोः पर्य्यायेण सन्निवेशेन तस्य च राज्ञो दशाविपर्ययानालोच्य किञ्चिद्‌वक्तुमुत्सहे ।

अखिलमेतद्‌भूमितलं शासतोऽपि धर्म्मात्मनोऽपि भूपतिकुलभूषणस्यापि, कीर्त्त्या प्रोल्लसितदिगन्तरालस्यापि तस्य हरिश्चन्द्रमहाभागस्य निखिलमपि राज्यमपुत्रतया न सुखमुवाह । शतञ्च तस्य राज्ञो हृदयवल्लभा विशुद्धनृपवंशजाः पत्न्योऽभूवन् । परं तासामेकतमापि पुत्रमुखं द्रष्टुमनसो भूपतेर्मनोरथं पूरयितुं नालं बभूव ।

अथ कदाचित् राजा स्वगृहवर्त्तिनं नारदमृषिं संस्तुत्य प्रोवाच, कथं मे पुत्रो जायेतेति । अत्रेदमवधेयं देवीभागवते तथा ब्रह्मपुराणे राजा कुलगुरवे वसिष्ठायैव अनपत्यतादुःखनिरासोपायस्याकाङ्क्षां निवेदयामास इति गम्यते । परमैतरेयब्राह्मणस्य त्रयस्त्रिंशाध्याये तथा शाङ्खायनश्रौतसूत्रस्य पञ्चदशाध्याये—"तस्य ह पर्वतनारदौ गृहे ऊषतुः । स ह नारदं पप्रच्छ ।......स वै मे ब्रूहि यथा मे पुत्रो जायेतेति ।" इति दर्शनात् वेदवाक्यमङ्गीकुर्वता नारदान्तिके जिज्ञासा एवात्र विहिता । स तु ऋषिस्तमुवाच जातेन पुत्रेण त्वां यक्ष्यामीति वरुणं प्रसादय, स ते मानसं विधास्यतीति । राजापि तथेति प्रतिश्रुत्य वरुणमाराधयामास । तपसा तोषितो यादसां पतिर्भूपतिं प्राह—

यदि त्वं तेन पुत्रेण मां यजेथा विशङ्कितः ।
पशुवन्धेन तेनैव ददामि नृपते वरम् ॥ इति (दे०भा० ७।१४।४)

राजापि । देव मे मास्तु वन्ध्यत्वं यजिष्येऽहं जलाधिप ।

पशुं कृत्वा सुतं पुत्रं सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ इति

(दे० भा० ७।१४)

वरुणाय पुत्रं प्रत्यशृणोत् । ततः कियता कालेन राज्ञोऽग्रमहिषी शैव्या गर्भं दधौ, पूर्णे च गर्भे, शुभे दिने ताराग्रहबलोपेते लग्ने रोहितनामानं देवशिशूपमं सुतं सुषुवे । सुदुःसहज्ञानपत्यतादुःखं राज्ञो दूरीबभूव । ब्राह्मणेभ्यो बहूनि धनानि दत्त्वा गीत-वादित्रमङ्गलादिभी राजा जातकर्मादिकं सम्पादयामास । आनन्द-सरसि प्लवमानो राजा वरुणवृत्तान्तं तावत् सम्यग् विसस्मार । अथैतस्मिन् समये निर्भिन्दन्निव राज्ञो हृदयं वरुणस्तं सुतं प्रार्थयाञ्चक्रे । राजा तु मुहूर्त्तं प्रेत इव स्थित्वा प्रबुद्धः सुतस्नेहेनोवाच—"सूतका-शौचानन्तरमेव जीवः शुद्धिं व्रजेत् । अतस्तं कालमतीत्य अनेनाहं यक्ष्यामीति । अतीते च सूतकाशौचे, वरुणो राजानं प्राप्य प्रतिश्रुतं यज्ञं स्मारयामास । ततो राजा पुत्रस्य दन्तोत्पत्त्यनन्तरं यष्टव्यं मयेत्याह । काले तदर्थमपि स्मारितो राजा समावर्त्तनानन्तरं यष्टव्य-मित्येवं प्रोवाच । बहुशः प्रत्याख्यातेन वरुणेन समावर्त्तनान्ते स्मारितो राजा हरिश्चन्द्रः कुमारं रोहितमाकारयामास । परं यज्ञवधमनीप्सन् कुमारो धनुरादाय अरण्यं ययौ । ब्रह्मपुराणे तु रोहितः पित्रा यज्ञे आमन्त्रितो वरुणमुपहस्य—

अहं पूर्वं महाराज ! ऋत्विग्भिः स-पुरोहितः ।
विष्णवे लोकनाथाय यक्ष्येहं त्वरितं शुचिः ॥
पशुना वरुणेनेव तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ (ब्र० १०४ अ०)

इत्येवमुक्त्वा अरण्यं ययौ इति अधिकं लभ्यते । अत्र देवीभागवते रोहितो राजानं समावर्त्तनान्ते अत्यर्थं शोकाभिभूतं विह्वलं दृष्ट्वा अमात्येभ्यः कारणमपृच्छत्, मरणभयभीतश्च वरुणस्यागमनात् प्रागेव वनं प्रतस्थे । वरुणेन स्मारितो राजा पुत्रस्य निरुद्दिष्टत्वमेव समा-

चख्यौ। इत्येवं वैचित्र्यमुपदर्शितम्। वरुणस्तु भृशं राज्ञा प्रत्याख्यातोऽतीव क्रुद्धो हरिश्चन्द्रस्य नृपतेर्जलोदरञ्चिकीर्षन् ऊचे—

नृपतेऽहं त्वया यस्माद् वचसा च प्रवञ्चितः।
तस्माज्जलोदरो व्याधिस्त्वां तुदत्वतिदारुणः॥ इति
(दे० भा० ७।...)

वरुणेन शप्तो राजा भृशं दुःखमनुभूय व्याधिना सम्पीड़ितो बभूव। उदरञ्चास्य अद्भिः पूर्णं जातम्, राज्ञो भोजनादिकं तथा प्रजापालनादिकञ्च नाममात्रे पर्य्यवसितम्। व्याधिपीड़िते च राजनि प्रकृतयो नियन्त्ररहिताः स्वकर्म्मविरता बभूवुः। कालेन दुर्भिक्षमनावृष्टिश्च युगपत् नितरां व्यवर्द्धेताम्। वृत्तान्तोऽयं ग्रामादरण्यमपि विस्तृतरोऽभूत्।

रोहितस्तु तद्वृत्तिमाकर्ण्य पितरं द्रष्टुकामो बभूव। अथ तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्य्येत्योवाच—

आत्मनो देहरक्षार्थं हत्वा त्वां वल्लभं सुतम्।
हवनं कारयित्वासौ रोगमुक्तो भविष्यति॥
तस्मात्त्वया न गन्तव्यं राजपुत्र पितुर्गृहे।
मृते पितरि गन्तव्यं राज्यार्थे सर्वथा पुनः॥ इति

एवं निषेधितो रोहितः संवत्सरसप्तकं वने बभ्राम। पूर्णेऽथ सप्तमे वर्षे कुमारः पितुर्दुःखातिशय्यं श्रुत्वा अतीव चिन्तोद्विग्नमना बभूव। अथ कुमारस्तत्र अजीगर्त्तं नाम सौयवसिम् ब्राह्मणं क्षुत्पीड़ितं पुत्त्रत्रयभरणाकुलं दृष्ट्वाऽमन्यत "हन्ताहमेषाम् अन्यतमेन वरुणसकाशात् आत्मानं निष्क्रीणे" इति। एवं मन्वानो राजपुत्त्रो ब्राह्मणमुपेत्य गोशतविनिमयेन पुत्त्रमेकं प्रार्थयामास। पिता ज्येष्ठं शुनःपुच्छं, माता च कनिष्ठं शुनोलाङ्गूलं न ददतुः। ततोऽसौ मध्यमं शुनःशेपनामानं पित्रे गत्वा निवेदयामास। राजा च वरुणस्यानुमत्या तेनैव क्रीतपुत्त्रेण शुनःशेपनाम्ना यज्ञमारेभे।

अत्र भृशं व्याधिपीड़ितो राजा गुरोरनुमत्या क्रयक्रीतेन पुत्रेण यष्टुमैच्छत्। राजपुरुषैरन्विष्यमाणोऽजीगर्त्तो नाम ब्राह्मणः प्राप्तः। स खलु त्रिपुत्रकोऽजीगर्त्तः गोशतमूल्येन मध्यमं शुनःशेपनामानं राज्ञे विसर्जयामास। राज्ञा तेन यज्ञं प्रचक्रमे इति देवीभागवते विशेषः।

ब्रह्मपुराणे तु रोहितेन शुनःशेपे निवेदिते हरिश्चन्द्रो ब्राह्मणवध-भिया तं द्विजपुत्रं यज्ञाय हन्तुं नोत्सेहे, कथयामास च—

विष्णोरपि हि ये पूज्या मादृशाः कुत एव हि।
अवज्ञयापि येषां स्यान्नृपाणां स्वकुलक्षयः॥
तान् पशून् कृपणं ज्ञात्वा कथं रक्षितुमुत्सहे।
अहञ्च ब्राह्मणं कुर्य्यां पशुं नैतद्धि युज्यते॥
वरं हि जातु मरणं न कथञ्चिद्द्विजं पशुम्॥ (ब्र० १०४।६३-५)

इति परमशरीरिण्या वाण्या प्रबोधितो हरिश्चन्द्रो गौतमीतीर्थं प्राप्य तत्र शुनःशेपं हन्तुं यूपे ववन्धेति प्राप्यते। परमेतन्मतद्वयं शाङ्खायनश्रौतसूत्रस्य तथा ऐतरेयब्राह्मणस्य अनभिमतमिति विचार्य्यम्।

अथ शुनःशेपः "अमानुषमिव मां हनिष्यती"ति उपलभमानो देवताः शरणं जगाम। ततः स भीतः प्रवेपमाणः प्रजापतिमग्निं सवितारं वरुणं विश्वान् देवान् इन्द्रमश्विनौ उषसञ्च चतुर्भिः सूक्तैस्तुष्टाव। तस्य च एकैकस्यामृचि उक्तायां नितरां पाशो मुमुचे, राज्ञश्च नैरुज्यं बभूव। एतत् सूक्तचतुष्टयम् ऋग्वेदे प्रथमेऽष्टके शौनःशेपमिति ख्यायते।

अत्र देवीभागवते वधार्थं यूपे बद्धः शुनःशेपः अमानुषाणि कर्म्माणि भविष्यन्तीति विलोक्य पित्रोर्धनलुब्धत्वं, राज्ञः खड्गधरत्वं, देवताया बलिप्रियत्वं विचार्य्य त्रातारञ्च कमपि अदृष्ट्वा रुदितुं प्रवृत्तः। ततो विश्वामित्रः करुणार्द्रहृदयो हरिश्चन्द्रमुपसंक्रम्य शुनःशेपस्य मोचं प्रार्थयामास, उक्तवांश्च —

पिता ते शापयोगेन चाण्डालत्वमुपागतः ।
मयासौ तेन देहेन स्वर्लोकं प्रापितः किल ॥
तेनैव प्रीतियोगेन कुरु मे वचनं नृप ।
मुञ्चैनं बालकं दीनं रुदन्तं भृशमातुरम् ॥ इति

एवंविधैः सकरुणवचोभिर्भृशं प्रार्थितोऽपि राजा व्याधिमुक्तिकामस्तं न मुमोच । तदा विश्वामित्रादिष्टो शुनःशेपः प्रचेतसं तुष्टाव । स्तुतश्च वरुणः—

मुञ्च राजन् शुनःशेपं स्तुवन्तं मां भृशातुरम् ।
यज्ञोऽयं परिपूर्णस्ते रोगमुक्तो भवात्मना ॥ इत्युवाच ।

परं ब्रह्मपुराणे दृश्यते यद् वद्धे तु शुनःशेपे विश्वामित्रो देवांस्तुष्टाव, शुनःशेपोऽपि विश्वामित्रोपदेशात् देवानुपससार । तेन देवाः प्रसन्नाः राज्ञो नैरुज्यं शुनःशेपस्य च पाशमोक्षं विदधुरिति तु ऐतरेयब्राह्मणसम्मतमपि ।

विश्वामित्रोऽपि शुनःशेपं गृहीत्वा आत्मनः पुत्त्रत्वे प्रतिष्ठापयामास, देवरातसंज्ञाञ्चास्मै प्रददौ । इत्येषा प्रथमा कथा ।

अत्रेदं प्रसज्यते । महाभारते वेदसंहिताब्राह्मणश्रौतसूत्रादिष्वपि अजीगर्तस्य मध्यमपुत्त्रः खलु शुनःशेपनामा इति पठ्यते, परं रामायणे पुराणेष्वपि शुनःशेफनामानं तं लभामहे । पक्षयोरेकतराश्रये साधकबाधकानि सुधियो विचारयन्तु ।

अपरञ्चावधेयम् । रामायणेऽपि शातातपरामसंवादे विश्वामित्रतपोवर्णनप्रसङ्गे शुनःशेपकथा प्रसक्ता । परं यागकर्त्ता न तत्र हरिश्चन्द्रः परमम्बरीषनामा कश्चिदैक्ष्वाकः कोशलपतिः । तस्य च यजमानस्य यज्ञसम्पद्भिया परसम्पदमसहमानो देवराजो यज्ञीयं पशुं जहार । तस्य च कुलगुरुः पशुप्रतिनिधीभूतेन केनचित् द्विजसूनुना यजनमादिशत् । राजानुचरैर्गोशतमूल्येन शुनःशेपनामा वटुः क्रीतो राज्ञे च विसृष्टः । राजा तेनैव यज्ञं प्राक्रमत । विश्वा-

मित्रस्तु आत्मविनिमयेनापि तं मोचितुकामो बभूव, स्वयञ्च यूपे ग्रीवां स्थापयामास। कृतनिश्चयं तु मुनिं विलोक्य देवराजः पशुमम्बरीषाय ददौ। राजापि शुनःशेपं मुमोचेति। मनोहारिणी कथेयमालोचनीया। रामायणे बालकाण्डे एकोनषष्टितमे सर्गे विश्वामित्रमाहात्म्यकीर्त्तनप्रसङ्गे अयोध्याधिपतेस्त्रिशङ्कोः स्वर्गप्राप्तिः। षष्टितमे तु सर्गे तमेव प्रसङ्गमधिकृत्य—

एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान्।
अम्बरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे॥

इत्युक्तं त्रिशङ्कोरनन्तरमेव अम्बरीषस्य राज्यप्राप्तिं सूचयति। परं हरिश्चन्द्रस्यैव त्रिशङ्कोरनन्तरं राज्यप्राप्तिः सम्भवति, भारतपुराणवचनैरेकवाक्यत्वसम्भवात्। अतो हरिश्चन्द्रस्यैव अम्बरीष इति नामान्तरमासीदिति मन्यते। रोहितं खलु देवराजो यज्ञभूमेर्दूरञ्चकार, अम्बरीषस्य यागपशुमपि स एव देवराजो हृतवानिति विदुषां विचारणीयम्। सर्वत्र शुनःशेप एव बलिप्रतिनिधीकृतः। हरिश्चन्द्राम्बरीषयोरेकत्वे एतदपि अनुकूलयत्येव। परं मैत्र्युपनिषदादिषु अम्बरीषहरिश्चन्द्रेति एवं पृथङ्नामनिर्देशात्, तथा केषुचित् पुराणेषु नाभागस्य पुत्रोऽम्बरीष इति तयोः पार्थक्यं सूच्यते। अथ एवं वा भवितुमर्हति यत् त्रिशङ्कुपुत्रोऽम्बरीषो हरिश्चन्द्रश्च एक एव, परं नाभागपुत्रोऽम्बरीषः अस्मात् पृथगिति।

अपरञ्च सर्वत्रैव अजीगर्त्तस्य पुत्रः शुनःशेप इति उपलभ्यते। परं महाभारते अनुशासनपर्वणि विश्वामित्रोपाख्याने—

ऋचीकस्यात्मजश्चैव शुनःशेपो महातपाः।
विमोचितो महासत्रात् पशुतामप्युपागतः॥

हरिश्चन्द्रक्रतौ देवांस्तोषयित्वात्मतेजसा।
पुत्रतामनुसम्प्राप्तो विश्वामित्रस्य धीमतः॥

इत्यत्र ऋचीकस्यात्मजत्वं शुनःशेपे उपन्यस्तम्। परमेतद्विरोध-

निरसनार्थं तत्रैव नीलकण्ठीयटीकायाम्—ऋचीकस्यात्मज इति अत्रा-जीगर्त्तात्मज इति बोध्यम्। 'सोऽजीगर्त्तं सौयवसिमृषि अशनाया परीतम्। तस्य ह पुत्रा: आसु: शुन:पुच्छ: शुन:शेप: शुनोलाङ्गूल' इति श्रुते:। शुन:शेपस्य पिताजीगर्त्त इत्यवगमात् कल्पान्तराभिप्रायो वेदं ज्ञेयमिति नीलकण्ठोक्तमेव बहु मन्यामहे।

गुरुशिष्यसंवाद:

(पूर्वतोऽनुवृत्त:)

[निबन्धक:—श्रीशरत्कमलन्यायस्मृतितीर्थ:]

द्वितीयशिष्य:। स्यादेतत्—गर्भाधाने विहितमग्न्यादि श्रोतुमिच्छाम:।

गुरु:। श्रूयतां, तच्चैतदुक्तम्—

"वृषसिंहधनुर्मीनकुम्भवृश्चिकभेषु च।
शुभेषु शुभदृष्टेषु गर्भाधानं शुभावहम्॥"

शुभयुक्तदृष्टेषु वृषादिलग्नेषु तथा जीवगृहस्थधनुर्मीनलग्नयोश्च गर्भाधानं शुभावहमिति। अपि च गर्भाधाने विशेषलग्नज्ञानमाह सत्कृत्यमुक्तावल्याम्; यथा—

पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृल्लग्नचपास्वामिषु
तद्द्यूनेष्वशुभोज्झितेषु विकुजे च्छिद्रे विपापे सुखे।
सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुष्वायत्रिषष्ठान्विते
पापे युग्मनिशास्वगण्डसमये पुंशुद्धित: सङ्गम:॥

अयमर्थ:—गर्भाधानकालीनाश्चन्द्ररविलग्नाश्चेदपापयुक्ता: (गर्भाधानकालीनश्चन्द्रो रविर्लग्नश्चाऽपापयुक्तश्चेदित्यर्थ:) तथा अपापमध्यगता: स्यु:, अपि च तेषां सप्तमस्थानं यदि पापग्रहाऽनधिष्ठितं भवेत्, तथा लग्नादष्टमे मङ्गलश्चतुर्थे चेत् पापग्रहो न वर्त्तेत, केन्द्रे त्रिकोणे च शुभग्रहाधिष्ठिते, शुभयुक्ते चन्द्रे पाप-

ग्रहाऽनधिष्ठितेषु तृतीयषष्ठैकादशस्थानेषु, अगण्डसमये षोड़श-दिनाभ्यन्तरे पुंसश्चन्द्रताराशुद्धौ न गर्भाधानं शुभं विशेष-मावहतीति ।

तृतीयशिष्यः । गण्डसमयः कीदृश इत्यवगन्तुमिच्छामः ।

गुरुः । कथ्यते—तथाहि गर्भाधानमुपक्रम्य पठितम्—

"मूलामघाऽश्विनीनामाद्यं ज्येष्ठाश्लेषसर्पाणाम् ।
अन्त्यं गण्डपदं त्यक्त्वा षोड़शाहे ऋतौ व्रजेत् ॥" इति

मूलाया मघायास्तथा अश्विन्याश्चाद्यः पादः, ज्येष्ठाया रेवत्या अश्ले-षायाश्च शेषः पादो गण्डसमयः कीर्त्तित इत्यर्थः । पापाऽसंयु-तेति पूर्व्वोक्तसमयपालनसशङ्कवता पुरुषेण खलु गण्डसमय एतादृशोऽवश्यं वर्जनीय इति तात्पर्य्यम् । अत्राप्यशक्तौ विशेष-माह भुजवलभीमे । यथा—

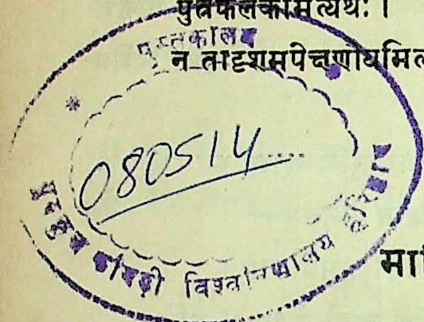
अन्त्यं पौष्णेन्द्रसर्पाणामाद्यं पित्र्यऽश्विमूलगम् ।
गण्डं दण्डद्वयं ख्यातं सर्व्वकार्य्येषु कल्पितम् ॥

ज्येष्ठाश्लेषारेवतीनामन्त्यं दण्डद्वयं मघाश्विनीमूलानामाद्यं दण्डत्रय-मवश्यं परिहरणीयमित्यर्थः । अत्र प्रतिप्रसवमाह व्यवहार-चमत्कारे गर्गो यथा--

"लग्नस्थो वा सुतस्थो वा धर्म्मस्थो वा वली गुरुः ।
प्रोक्तर्क्षे शुभवारे च धारयेद् गर्भमुत्तमम् ॥
लग्नात्मजेशौ संयुक्तावन्योन्यञ्चापि वीक्षितौ ।
क्षेत्रे परस्परस्थौ वा पुत्रयोगा इमे स्मृताः ॥"

अयमर्थः—गर्भाधानलग्ने, अथवा लग्नात् पञ्चमे नवमे वा स्थाने यदि वलवान् वृहस्पतिस्तदा गर्भाधानविहिते नक्षत्रे शुभवारे कृतं गर्भाधानं शुभमावहति । अपि च गर्भाधानलग्नाधिपतिस्तत्-पञ्चमाधिपतिश्चेदुभावेकराशिगतौ परस्परं वीक्षितौ परस्पर क्षेत्रविनिमयभावमुपगतौ वा स्यातां तदानीं कृतं गर्भाधानं

पुत्रफलकमित्यर्थः। ततश्चैवमवस्थायां पूर्वोक्तविशेषशुद्धग्रादि न तादृशमपेक्षणीयमित्यर्थोऽयं प्रतिप्रसव इत्यभिप्रायः।

मासिकसभा

फाल्गुनस्य सप्तविंशदिवसे रविवासरे सायम् अष्टमघटिकायां परिषदो पौषमाघयोरधिवेशनद्वयं सुसम्पादितमभूत्। तत्र च श्रीमन्तो महामहोपाध्याया गुरुचरणतर्कदर्शनतीर्थमहोदयाः सभापतिपदमशून्यतां समनयन्। सम्पादिते च नवीनसम्पादकैस्तत्र-भवद्भिरमरेश्वठाकुरमहोदयैर्नूतनसभ्यनामप्रचारे, श्रीमद्भिः कालीपद-तर्काचार्य्यैः स्वर्गतानां पण्डितप्रवराणां शशधरतर्कचूड़ामणिमहोदयानां, लर्ड इत्याङ्गलपदवीमारूढ़ानां सत्येन्द्रप्रसन्नसिंहमहाशयानां, राय-वाहादुर-पङ्कजकुमारचट्टोपाध्यायमहोदयानाञ्च कृते कृतः शोक-प्रकाशः।

समनन्तरञ्च श्रीयुक्तोपेन्द्रमोहनसांख्यतीर्थमहोदयो ग्रहविलसित-मिति नामधेयं प्रबन्धं, श्रीयुक्तरामकृष्णचक्रवर्त्ती एम् ए महाशयश्च 'आर्य्याणां धर्मग्रन्थाः' इति शीर्षकं प्रबन्धं स्वयं विरचय्य अवा-चयताम्। श्रीमद्भिरक्षयकुमारशास्त्रिमहोदयैः प्रबन्धयोर्विशेषेण समा-लोचनं कृतम्। प्रायेण रात्रेर्दशमघटिकायां प्रकटीभूते सभापते-र्धन्यवादे सभाभङ्गो जातः।

Compiled
1999-2000

